

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
“Ужгородський національний університет”

ПРАВА ЛЮДИНИ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТАХ

Підручник

За загальною редакцією
кандидата юридичних наук Н.І. Петрецької,
доктора юридичних наук, професора Ю.М. Бисаги

Ужгород
2018

УДК 342.7(477+4)
П 68

Рекомендовано до друку Вченою Радою юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
(протокол № 4 від 14 листопада 2018 р.)

Рецензенти:

Берназюк Ян Олександрович – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, суддя Верховного Суду України

Бобровник Світлана Василівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародного публічного права КНТЕУ

Права людини в національному та європейському контекстах : підручник / Н.І. Петрецька, Ю.М. Бисага, Д.М. Белов та ін. ; за заг. ред. Н.І. Петрецької, Ю.М. Бисаги. – Ужгород, Видавничий дім “Гельветика”, 2018. – 482 с.
ISBN 978-966-916-689-0

Без вступного слова та передісторій – тільки основне. Ця монографія виконана на кафедрі конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «УжНУ» з надією, що вона буде корисною для вас, Дорогі Читачі!

УДК 342.7(477+4)

ISBN 978-966-916-689-0

© Авторський колектив, 2018
© ДВНЗ “Ужгородський національний університет”, 2018

Авторський колектив:

Петрецька Наталія Іванівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Белов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Громовчук Мирослава Володимирівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Джуган Володимир Васильович – кандидат юридичних наук, ст. викладач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор кафедри цивільного права та процесу ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Когут Марина Генадіївна – асистент кафедри теорії та історії держави і права ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Коцкулич Вероніка Вікторівна – викладач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, професор кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Лакатош Наталія Йосипівна – асистент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Ланьо Іван Іванович – Свалявський міський голова.

Ленгер Яна Іванівна – доктор юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Лушпин Володимир Іванович – Протоієрей Мукачівської єпархії УПЦ.

Нечипорук К.О. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Нечипорук Г.Ю. – аспірант кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор кафедри теорії та історії держави і права кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Сарай Алла Іванівна – ст.викладач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І	
ГЕНЕЗИС ПРАВ ЛЮДИНИ	8
1.1. Зародження уявлень про права людини	8
1.2. Покоління (хвилі) прав людини	12
1.3. Сучасні концепції прав людини	31
1.4. Права людини в історії українського державотворення	39
РОЗДІЛ 2	
ПРАВО І ОСОБА. ПОНЯТІЙНИЙ АПАРАТ	52
2.1. Особа як суб'єкт права. Поняття “людина”, “особа”, “особистість”, “індивід”, “громадянин”, “суб'єкт”	52
2.2. Поняття, структура та види правового статусу особи	60
2.3. Правосуб'єктність як елемент правового статусу особи	65
2.4. Громадянство як елемент правового статусу особи	68
2.5. Поняття “свободи” особи та її види	73
2.6. Поняття та види прав людини та громадянина	79
2.7. Поняття законного інтересу особи	84
2.8. Основні обов'язки людини та громадянина	87
2.9. Юридична відповідальність особи	91
РОЗДІЛ 3	
ПРИНЦИПИ, ГАРАНТІЇ ТА ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ	
І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА	97
3.1. Поняття та види принципів правового статусу особи	97
3.2. Поняття та види гарантій забезпечення та захисту прав і свобод людини та громадянина	111
3.3. Обмеження прав і свобод людини і громадянина	119

3.4. Правовий статус людини і громадянина в умовах особливих правових режимів	124
--	-----

РОЗДІЛ 4

ГРОМАДЯНСЬКІ (ОСОБИСТІ) ПРАВА 130

4.1. Право на життя	130
4.2. Право на повагу гідності	138
4.3. Право на особисту свободу та недоторканість	143
4.4. Право на недоторканість житла та іншого володіння особи	150
4.5. Право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання	153
4.6. Право на приватність	156
4.7. Право на таємницю кореспонденції	163
4.8. Право на свободу думки і слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань	166
4.9. Право на свободу думки, совісті та релігії	169

РОЗДІЛ 5

ПОЛІТИЧНІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА 181

5.1. Право на свободу асоціацій	181
5.2. Право на громадянство	187
5.3. Проблематика запровадження подвійного громадянства в Україні	196
5.4. Право на участь в управлінні державними справами	202
5.5. Право на мирні збори, мітинги, походи та демонстрації	215
5.6. Право на звернення громадян	219

РОЗДІЛ 6

ЕКОНОМІЧНІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА 226

6.1. Право на власність	226
6.2. Право на приватну власність	230
6.3. Право власності українського народу	234
6.4. Право на користування об'єктами державної та комунальної власності	239
6.5. Право на підприємницьку діяльність	243

РОЗДІЛ 7	
СОЦІАЛЬНІ ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА	249
7.1. Право на працю	249
7.2. Право на страйк	258
7.3. Право на відпочинок	262
7.4. Право на житло	265
7.5. Право на достатній життєвий рівень	269
7.6. Право на соціальний захист та соціальне забезпечення	274
7.7. Право на державну підтримку та захист сім'ї	279
7.8. Право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування	292
7.9. Право на освіту	299
РОЗДІЛ 8	
КУЛЬТУРНІ ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА	307
8.1. Право на участь у культурному житті	307
8.2. Право на свободу літературної, наукової і технічної творчості	313
8.3. Право на результат інтелектуальної власності	318
РОЗДІЛ 9	
ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВА-ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА	322
9.1. Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля	322
9.2. Право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту	336
РОЗДІЛ 10	
МІЖНАРОДНИЙ МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА	344
10.1. Юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина в європейському праві	344
10.2. Система міжнародного захисту прав людини та основних свобод: універсальні та регіональні механізми	350

РОЗДІЛ 11	
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ЗАХИСТ ПРАВ І СВОБОД	
ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ	372
11.1. Юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина у національному праві.	372
11.2. Гарантування прав і свобод людини і громадянина Конституційним Судом України.	378
11.3. Інститут конституційної скарги в Україні.	386
11.4. Забезпечення та захист прав людини і громадянина органами правосуддя.	400
11.5. Процесуальний порядок захисту прав людини і громадянина органами прокуратури України, дізнання, досудового слідства та органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність.	416
11.6. Адвокатура в механізмі захисту прав і свобод людини та громадянина.	430
11.7. Інститут уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.	446
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	454

РОЗДІЛ I

ГЕНЕЗИС ПРАВ ЛЮДИНИ

- 1.1. Зародження уявлень про права людини.**
- 1.2. Покоління (хвилі) прав людини.**
- 1.3. Концепції прав людини.**
- 1.4. Права людини в історії українського державотворення**

1.1. ЗАРОДЖЕННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ПРАВА ЛЮДИНИ

Витоки явища, яке згодом стали називати правами людини, беруть свій початок з найдавніших часів людської історії. Ідеї про цінність та недоторканність життя, про рівність людей перед вищими силами містяться ще в прадавніх міфах і віруваннях. Серед перших письмових свідчень формування уявлень і понять про права людини можна назвати, зокрема, давньоєврейські священні книги Танах (грецькою вони мали назву “Біблія”). У деяких з-поміж 24 книг, які створювалися протягом століть, містяться ідеї про цінність і недоторканність людського життя та про рівність людей.

Фундаментальний внесок у поширення уявлень, з яких згодом формувалася концепція прав людини, зробило християнство. Розвинувши та збагативши ідеї свого “першоджерела” – тієї Біблії, яка відтепер дістала назву “Старий Заповіт”, християнська релігія сформулювала у “Новому Заповіті” чимало гуманістичних принципів і нормативів загальнолюдського характеру. Вона інтегрувала уявлення щодо прав людини з релігійно-моральними цінностями, підсиливши їх вплив посиленням на Бога: вимагалось поважати

кожну людину як творіння Бога за його образом і подобою. Таке походження людей зумовлювало, згідно з християнським вченням, принципову рівність і свободу кожного у духовному вимірі – перед Богом (*проте ще не поміж собою*).

Ряд гуманістичних принципів дало світу християнство, яке інтегрувало уявлення щодо прав людини з релігійно-моральними цінностями. Спільними зусиллями багатьох поколінь накопичувався інтелектуальний матеріал, створювалося морально-філософське підґрунтя для утвердження в майбутньому *всеперемагаючої ідеї прав людини*. Але у реальній стародавній історії такого роду уявлення не були втілені у життя. А у середньовіччі вони взагалі офіційно відкидалися. Однак саме такими ідеями мотивувалися різні форми опору, аж до збройних повстань проти правлячої верхівки – рабовласників, феодалів, їхньої держави, – тих народів, класів, верств, які були пригноблені, експлуатовані, нерівноправні.

Правовий статус особи не був явищем постійним, незмінним, тим більше в різних країнах. **За рабовласницького ладу**, заснованому на нещадній експлуатації рабів, особистістю визнавалася лише вільна людина як член відповідної держави. Правовий статус особи включав в себе комплекс соціально-економічних, політичних та інших прав. Так, громадяни Афіньської держави мали право брати участь у роботі Народних зборів – вищого органу влади Афін, у здійсненні правосуддя, брати участь у військових походах, захищати зі зброєю в руках свою країну, займатися господарською діяльністю.

Принципово іншим був статус раба в порівнянні з вільним громадянином Афін. Рабовласницьке суспільство і держава прирівнювали його до “речі, що говорить”. Давньогрецький філософ та ідеолог рабовласницької держави Платон бачив в рабах навіть “особливу породу звірів”. У рабів не було ніяких прав і вони повністю були залежні від свого господаря. Вони не мали навіть права на життя, сім’ю, здоров’я. Один із законів Стародавнього Риму був такий: “Влада владики над їх рабами повинна бути недоторканою, і ніхто не може бути позбавлений свого права”.

Стародавні держави, опираючись на демократичні традиції, більшою мірою підкоряли людину, на відміну від подальших типів державної будови. Громадянин поліса повинен був жити тільки для держави. Відповідно, приватне життя, забезпечене рабством, служило йому тільки засобом виконання громадських обов'язків. Людина, за Аристотелем, тільки в державі, під керуванням правди і закону, стає людиною в істинному значенні. В умовах стародавніх полісів позбавлені прав громадян були не тільки раби, а й деякі категорії вільних громадян. Крім того, інститут громадянства знав градації – громадяни за народженням і особи, що отримали громадянство. Інститут громадянства носив замкнутий, класово обмежений характер.

В цей же історичний період в інших регіонах світу, виникали інші ідеї і концепції про взаємовідносини людини і державної влади. Вони були засновані на повному підкоренні людини владі. Наприклад, один з найвизначніших стародавніх китайських логістів Шан Ян (390–338 рр. до н. е.), обґрунтовував абсолютизацію царської влади, необхідність тотального контролю над особистістю, способи перетворення підданих в сліпе знаряддя царів, засоби уніфікації мислення і всезагального осліплення (рос. – “оглупления”) народу як обов'язкового напрямку державної діяльності. Такі доктрини були характерними для деспотичних державних режимів.¹

Варто відзначити, що за часів рабовласництва, та в подальшому і за – феодалізму існувало чимало мислителів і діячів, котрі обстоювали й розвивали ідеї прав лише тих людей, які належали до панівних класів, станів, прошарків і тому вважалися людьми “вільними” (скажімо, в античній Греції – погляди Аристотеля, Платона). Такі уявлення відображалися у філософських трактатах, у релігійних канонічних текстах, запроваджувалися у державні закони, інші юридичні акти того часу (наприклад, забезпечувалася рівність політичних прав усіх громадян-чоловіків у давньо-грецьких містах-полісах за часів рабовласництва).

¹ Тодька Ю. Н., Тодька О.Ю. Конституційно-правовий статус человека и гражданина в Украине. К., 2001. 368 с.

Але на протипагу їм, у VI-V ст. до н. е., ідеї рівності всіх людей обстоювалися давньогрецькими філософами-софістами (Лікофрон, Антифон, Алкідам). Вони доводили, що всі люди від народження мають однакові, зумовлені природою права, оскільки створені Космосом і над усіма “рівно тяжіє доля” (Сенека, наприклад, вважав, що всі люди є співтоваришами як раби долі). Аналогічні ідеї з’явилися і на Сході. Так, китайський мислитель Мо-Цзи (V ст. до н. е.) доводив, що всі люди рівні перед небом; держава ж є результатом їх угоди.

За часів феодалізму правовий статус особи цілком і повністю визначалися становищем до якого належала ця особа. Основою феодалізму були феодальна власність на землю і кріпаків, натуральне господарство і ремісництво. Феодали, церковники, купці, ремісники, вільні селяни, хоча й належали до одного і того ж стану, водночас мали свій особливий статус у господарській діяльності, у сфері майнових відносин, участі в державних справах. Кожен стан був замкнутим, а приналежність до нього – спадковою. При цьому була система різноманітних привілеїв, які надавалися феодальною державою за виключним станом членам суспільства. У складній ієрархічній структурі феодального суспільства повноправною особистістю вважався тільки феодал, поміщик-кріпосник. Поняття “кріпак”, “поміщик”, “феодал”, “сеньйор”, “васал” найбільш вдало характеризують різні ступені відносин залежності в цьому суспільстві.

Верхівку складали – церковний чин, духовенство, оскільки Божі міністри за правом повинні зберігати першу ступінь почесності. За ними дворянство, незалежно чи воно родове, давнє і чисте, що походить від стародавніх поколінь, чи воно знатне за почесностями, отримане від службових сеньйорів, з такими ж привілеями. Нарешті третій стан, до якого входив увесь народ.²

Специфіка статусу особистості в епоху середньовіччя полягала в тому, що член феодального суспільства завжди від когось залежав, між тим як значні верстви того суспільства вважалися

² Луазо. Трактат о сословиях. 1610. Цит. по кн.: Омельченко О. А. Всеобщая история государства и права: Учебник. М., 1998. Т. 2. С. 100-101

юридично вільними. Проте, з однієї сторони, феодальне суспільство будувалося на відносинах панування і підкорення (тобто кожен має свого пана), а з іншого боку, формування корпорацій всередині цього суспільства (лицарських орденів, чернечих орденів, об'єднань торговців, ремісників), нівелюючи індивідуальність особистості, робило її рівною серед членів даної корпорації. Варто сказати, що навіть в жорстких умовах залежності поневолених класів, у станово-класовому суспільстві феодального права, що доповнюється прямим свавіллям феодалів, все ж ідея рівності всіх перед законом починає пробивати собі дорогу. Але на законодавчому рівні ця ідея почала реалізуватися набагато пізніше.

1.2. ПОКОЛІННЯ (ХВИЛІ) ПРАВ ЛЮДИНИ

Права людини є складним, багатовимірним явищем. У різні епохи проблема прав людини, незмінно залишаючись політико-правовою, набувала релігійно-етичного, філософського звучання.

Людство на шляху утвердження прав і свобод людини пройшло тернистий шлях, крок за кроком обмежуючи всевладдя держави, поширюючи принцип рівноправності на все більше коло осіб та відносин між ними. Часто саме боротьба за права людини, за нові й нові ступені свободи ставала каталізатором широкомасштабних змін у суспільно-політичному житті тієї чи іншої країни, вела до нового осмислення ролі людини в її відносинах з суспільством та державою.

Теорія поділу прав людини була започаткована французьким правознавцем Карелом Васеком. В основі даної концепції лежить генераційний підхід, а саме поділ прав людини на три покоління, відповідно до їх історичного формування та розвитку.

Перше покоління прав людини (невідчужувані особисті (громадянські) та політичні права). Вважається, що перше покоління прав людини сформувалося за часів руйнування станових рамок середньовічного суспільства та у період буржуазних революцій.

Прийнята у 1215 р. в Англії **Велика хартія вольностей**, яку підписав у 1215 році король Іоанн Безземельний внаслідок угоди між ним і повсталими проти нього англійськими баронами, традиційно вважається першим правовим документом, в якому закладено основи концепції прав людини, створено передумови для подальшого утвердження свободи і панування закону в житті суспільства. Хартія, зокрема, закріплювала такі важливі принципи, як співрозмірність діяння та покарання за нього, неухильне додержання посадовими особами закону, визнання винним лише за рішенням суду, право вільного в'їзду та виїзду з країни та ін. Хартія складається з 63 статей, що захищають право на приватну власність, недоторканність та свободу особистості від абсолютизму, – таким чином обмежувалася влада монарха над людиною. Зазначений важливий правовий документ і сьогодні є одним із чинних конституційних законів у Великобританії.

Згодом **Петиція про права** (Англія, 1628) конкретизувала положення про неможливість позбавити волі та ув'язнити вільного громадянина без законних підстав і, що особливо важливо, підкреслюється незаконність функціонування будь-яких таємних чи спеціальних судів, які б не керувалися загальним законодавством, і неприпустимість позасудових репресій. Отже, тут вбачаються перші спроби розробити механізми забезпечення та захисту прав людини.

Подальшим кроком на шляху до закріплення прав та свобод людини стало прийняття в цій же країні у 1679 р. так званого **Habeas Corpus Act (Хабеас Корпус Акт)**. Цим актом встановлювалися процедурні гарантії особистої недоторканності особи, ввівся інститут поруки та застави, а також встановлювалися обмеження строків тримання під вартою.

У 1689 році, після так званої “Славної революції”, в Англії було прийнято **Біль про права** – акт, який став юридичною основою конституційної парламентської монархії у Великій Британії і в якому закладено основи демократичного парламентаризму, зокрема вільні вибори членів парламенту, їх недоторканність. Він гарантував право підданих звертатися з петицією до короля,

обмежив розмір судових стягнень і штрафів, проголосив свободу виборів до парламенту, свободу слова та суджень у його стінах.

У XVII – XVIII ст. у працях видатних мислителів ліберальної концепції й просвітництва – Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, Т. Джефферсона, Дж.-Ст. Мілля, І. Бентама – було закладено основи сучасного розуміння прав людини (право на життя, свободу, власність тощо). Вони виділяли такі ознаки прав людини:

1. *Природність* прав означала їх приналежність до тих живих істот, які утворюють рід людський.

2. *Невідчужуваність* прав розумілася як їх невідривність, невід'ємність від людини, оскільки без них вона не зможе проявити себе саме як істота людська – взагалі, незалежно від місця й часу її існування.

3. *Священність* тлумачилась як найбільша шана і повага до прав людини, як найвищий статус їх у суспільній системі цінностей.

Паралельно з цим під впливом Просвітництва дедалі більшої сили набирають ідеї свободи, природних прав людини, суспільного договору, поділу влади. Неоцінним правовим документом, який розвинув та конкретизував ці положення, стала **Декларація незалежності США 1776 р.** Спираючись на природно-правову доктрину прав людини, в Декларації проголошено, що *“всі люди створені рівними і наділені Творцем певними невід'ємними правами, до яких належать життя, свобода, прагнення до щастя”*. В цьому документі та в **Конституції США 1787 р.** було закладено не лише підвалини американського конституціоналізму, а й основи ліберальної концепції прав людини. Власне, вперше у світовій практиці саме в конституції були закріплені певні права і свободи людини не як милість з боку короля, уряду, держави, а як та природна межа, порушувати яку держава не має права, в тому числі й належно прийнятими законами.

Та, мабуть, ще більшого значення у цьому відношенні набула **Декларація прав людини і громадянина** прийнята у 1789 році в Парижі після перемоги Великої Французької революції. У ній після урочистого вступу, в якому зазначалося, що причиною будь-

якого суспільного лиха є “забуття прав людини і зневага до них”, викладені “природні, невід’ємні та священні права людини”. У ст. 1 Декларації сказано: “Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах. Суспільні відмінності можуть базуватися тільки на міркуваннях загального блага”. Були проголошені свобода совісті, свобода слова, презумпція невинуватості, недоторканність особи та її майна, а також встановлювалися обов’язок держави забезпечувати та гарантувати права і свободи людини і право громадян на опір гнобленню. При цьому свобода розумілась як можливість робити все, що не шкодить іншому. Уперше в світовій практиці в Декларації було закріплено загальнодозвільний принцип регулювання правових відносин: “Дозволено все, що прямо не заборонено законом”.

Вищевказані юридичні документи США і Франції стали свого роду еталоном, взірцем для законодавчого закріплення насамперед особистих (“громадянських”) і політичних прав людини (згодом їх було названо *правами першого покоління*).

У перших конституційних актах фіксувалися ліберальні права людини, які стосувалися їх особистого та політичного статусу. Насамперед, були визнані право на гідність, свободу людини та її особисту недоторканість, а також відповідні процесуальні гарантії (*habeas corpus*, недоторканість житла тощо). У політичній сфері визнавалася свобода совісті і віросповідання, слова і друку, виборче право.

Друге покоління прав людини (соціально-економічні та культурні права). Поглиблення особистих (громадянських) та розвиток соціально-економічних і культурних прав людини (право на працю, відпочинок, соціальне забезпечення, медичну допомогу) сформувалося у процесі боротьби народів за покращення свого економічного стану та культурного статусу. Потреба в міжнародних стандартах прав людини вперше далася взнаки ще наприкінці 19 століття, коли індустріальні країни почали приймати трудове законодавство. Законодавство, яке підняло вартість праці, мало наслідком погіршення конкуруючої спроможності цих країн стосовно тих, які не мали трудового законодавства.

Першим, “фабрично-заводське” законодавство з’явилося в Німеччині за результатів роботи канцлера Отто фон Бісмарка, а також Британській імперії.

Економічна необхідність примусила держави радитися між собою, що спричинило появу перших конвенцій, у яких держави давали зобов’язання іншим державам стосовно прав своїх власних громадян. Бернська Конвенція 1906 року проти праці жінок у нічну зміну може розглядатися, як перша багатостороння конвенція, яка має на меті захист соціальних прав. У 1919 році було засновано Міжнародну Організацію Праці (МОП), яка прийняла багато конвенцій, які регулюють права людини в галузі праці. Отже, у той час як класичні права людини були визнані набагато раніше за соціальні права, саме останні першими знайшли своє закріплення в міжнародних правових нормах.

Вже в ХІХ ст. у Європі з’явилося кілька проектів конституцій, які містили не тільки “класичні” – особисті й політичні права, але й включали статті, що торкалися прав соціально-економічних та культурних, приписували урядові обов’язки у сферах зайнятості, освіти, громадського здоров’я тощо. У країнах Західної Європи та Північної Америки визнається у цій якості принцип соціальної держави (концепція “держави благоденства” у країнах загального права). Соціальні права цього типу були вперше офіційно включені до мексиканської конституції 1917 року, до радянських конституцій Росії (1918 р.), України (1919 р.), до конституції Німеччини 1919 року.

Третє покоління прав людини (солідарні (колективні) права). Упродовж ХVІІІ – ХІХ ст. з розвитком у світі принципів конституціоналізму і парламентаризму ідея прав людини все більше втілювалася у нормотворчу практику держав. А на початку ХХ ст., особливо після Першої світової війни і появи *Ліги націй* та *Міжнародної організації праці*, права людини почали входити до предмета міжнародно-правового регулювання.

Подальше формування стандартів у галузі прав людини активувалося після Другої світової війни. Саме тоді питання захисту прав людини широко вийшло за вузьконаціональні межі і стало об’єктом регулювання міжнародного права.

Отже права, які знайшли своє закріплення в цей період можна назвати правами всього людства – правами людини і правами народів. **Це право на:** мир; безпеку, незалежність, політичне, економічне, соціальне і культурне самовизначення; економічний та соціальний розвиток; на користування спільним спадком людства; на здоров'я та безпечне довкілля; гуманітарну допомогу.

Мова йде про ті права особистості, які не пов'язані з її особистим статусом, а диктуються належністю до якої-небудь спільноти.

Становлення цього покоління прав людини було викликано такими причинами:

1. Національно-визвольні рухи країн, що розвиваються.
2. Загострення глобальних світових проблем після Другої світової війни.

Саме це спричинило інтернаціоналізацію юридичних формувань прав людини, прийняття міжнародних пактів про права людини, законодавче співробітництво країн у галузі прав людини.

Право народів на самовизначення.

Концепція права народів на самовизначення зародилася у XVIII – XIX ст. і до початку XX ст. упевнено ввійшла у міжнародну політику. Вимога щодо визнання права народів на самовизначення на початку XX ст. пролунала як у документах Радянської Росії (Декрет про мир 1917 р., угоди з країнами Сходу), так і в ініціативах Заходу у зв'язку із створенням Ліги Націй у 1919 р. (так звані 14 пунктів президента США Вудро Вільсона 1913–1921 рр.). Проте міжнародно-правове закріплення принципу права народів на самовизначення відбулося пізніше – із прийняттям у 1945 р. Статуту ООН.

У 1948 р. Організацією Об'єднаних Націй було прийнято **Загальну декларацію прав людини** – перший документ універсального характеру, який на міжнародному рівні проголосив основні громадянські, політичні, соціально-економічні та культурні права і тим самим встановив стандарти та ідеали, яким і сьогодні прагнуть слідувати усі країни світу. День 10 грудня, коли у 1948 році в Парижі Генеральна Асамблея ООН прийняла **Загальну декларацію прав людини**, постійно відзначається у цивілізова-

них країнах як *День прав людини*. Лідером комісії, що готувала проект Загальної декларації прав людини, був відомий французький правознавець і політик Рене Кассен. Його заслуги у цій галузі були відзначені Нобелівською премією миру (1968 р.).

Після закінчення Другої світової війни розвиток права на самовизначення відбувався досить швидко. У 1966 році він дістав найбільш повне й авторитетне закріплення в обох міжнародних пактах про права людини: *“Усі народи мають право на самовизначення. У зв’язку із цим правом вони вільно встановлюють свій політичний статус та вільно забезпечують свій економічний, соціальний та культурний розвиток”* (ст. 1).³ З правом на самовизначення пов’язані також інші міжнародні угоди, а також резолюції Генеральної Асамблеї ООН, які хоч і не мають обов’язкової сили, а є лише рекомендаціями, проте відіграли виняткову роль у розвитку права на самовизначення. З точки зору сучасних тлумачень **права на самовизначення**:

- усі народи мають право вільно, без стороннього втручання, визначати свою політичну долю та здійснювати свій економічний, соціальний та культурний розвиток;
- усі держави зобов’язані поважати це право;
- усі держави зобов’язані сприяти здійсненню народами права на самовизначення;
- усі держави зобов’язані утримуватися від будь-яких насильницьких дій, які позбавляють народи права на самовизначення, свободу та незалежність;
- у боротьбі за незалежність народи можуть користуватися усіма необхідними засобами.

Право на самовизначення – невід’ємне право народів. Ніхто не може подарувати це право, оскільки його у народу не можна відібрати. Бо самовизначення – це ніщо інше, як право народного суверенітету. Ніхто не має права заборонити народові самовизначатися, бо всі народи рівні у своїх правах.

³ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, прийнятий 16 грудня 1966 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 07.11.2018).

Самовизначення – найбільш повна форма забезпечення економічного, соціального та культурного розвитку народів, бо в цьому випадку вони вільні приймати рішення, у тому числі з точки зору забезпечення прав особистості. Для цього народи можуть користуватися всіма ресурсами, які вони мають. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права проголосив право народів “*вільно розпоряджатися своїми природними скарбами та ресурсами... Жодний народ ні в якому разі не може бути позбавлений засобів існування, які йому належать*”⁴

Міжнародне право, коли закріплює право кожного народу самостійно вирішувати свою долю, не містить жодних вказівок про можливі шляхи його реалізації. Відповідно межі свободи вибору надзвичайно великі і включають різні види політичного самовизначення.

Це питання є надзвичайно актуальним, і ця актуальність проявляється уже з неоднозначного трактування понять “народ” і “нація”. У вище згаданих міжнародних актах тлумачення цих термінів не наводиться. Аналогічний термін використовується в Декларації про надання незалежності колоніальним країнам (територіям) та народам 1960 року, в якій підтверджується, що суб’єктом міжнародного права може виступати народ. За народами колоніальних залежних держав визнається найважливіше право бути суб’єктом міжнародних правовідносин, незалежно від того, що їхні національні держави ще не існували.

Ця декларація була прийнята 89 голосами за, жодного голосу проти, 9 держав утрималися, саме: Австрія, Бельгія, Домініканська республіка, Франція, Португалія, Південна Африка, Іспанія, Великобританія та США. Декларації, зокрема, ще раз згадується про проголошену в Статі ООН віру в основні права людини, гідність і достоїнство родини, рівні права чоловіків і жінок, а також великих і малих родів. У 1970 році ГА ООН була прийнята Програма дій з метою повного здійснення Декларації про надання незалежності колоніальним державам і народам.

⁴ Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: Міжнародний документ від 16.12.1966. Ратифікація від 19.10.1973, підстава 2148-08. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_042

У проєкті Декларації ООН щодо дискримінації корінних народів, зокрема, говориться про демілітаризацію земель і територій корінних народів, яка сприятиме миру, взаєморозумінню та дружнім відносинам між державами (nations) і народами світу. Підсумковий акт НБСЕ 1975 року вимагає від держав-учасниць діяти в “інтересах народів”, вносячи вклад у “сприяння основним правам, економічному і соціальному прогресу і благополуччю всіх народів”. Підсумковий акт не тільки вимагає від держав “поважати рівноправ’я і право народів розпоряджатися своєю долею”, а й “підвищувати добробут народів і сприяти втіленню в життя їхніх надій” у всіх областях міжнародного співробітництва. Підсумковий акт дає чітку відповідь про суть взаємовідносин між народом і державою: “Всі народи завжди мають право в умовах повної свободи визначати, коли і як вони бажають здійснювати свій внутрішній і зовнішній політичний статус”, а також “здійснювати на свій розсуд свій політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток”. Незважаючи на те, що суверенні права і обов’язки реалізуються через вищі державні органи влади і управління, держави як “носії” суверенних прав підкоряються волі “володарів” цих прав – своїм народам, яким належать такі найважливіші права, як право на самовизначення, на суверенітет і невтручання, на територіальну недоторканність, право на мир тощо.⁵

У Конституції України використовуються терміни “Український народ”, “українська нація”, “національні меншини” та “корінні народи”. У Преамбулі Конституції дається визначення поняття “Український народ” – громадяни України всіх національностей. Тут же наводиться розмежування понять “українська нація” та “Український народ”, а саме: “спираючись на багатотисялітню історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення...”⁶

⁵ Антонович М. Співвідношення понять “народ” і “нація” у національному та міжнародному праві. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2736/Antonovych_Spivvidnoshennia_poniat_narod.pdf;jsessionid=637CA3D83E7D910D7169B1EABF23AA70?sequence=1 (дата звернення: 07.11.2018)

⁶ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 30.09.2016. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018)

Отже, поняття “нація” та “народ” українським законодавцем співвідносяться як частина і ціле, видове і родове поняття. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні за Конституцією є народ, який здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Український народ є власником землі, її надр, атмосферного повітря, водних та інших природних ресурсів, які знаходяться в межах території України.

За дослідженнями М. Антонович, у текстах присяги народні депутати України та Президент України зобов'язуються дбати про добробут Українського народу. До народу щорічно зобов'язаний звертатися Президент України. Таке використання термінів “народ” і “нація” у Конституції України не відповідає загальноприйнятому їх співвідношенню. Адже завдяки своїй національній культурі етнічна спільність людей утворює народ, який внаслідок сильного почуття єдності та солідарності і чіткого усвідомлення національної ідентичності перетворюється в націю.

Сформувавшись як політична спільність і створивши свою державу, нація перетворюється в політичну націю. Як пише Е.Гелнер, “націоналізм виводить свою символіку зі здорового, джерельно-чистого, сповненого сили життя селян – Volk, народу. Тільки після Французької революції народ став ідентифікуватися з нацією, як правило, поняття нації включало тільки верхівку суспільства на противагу простому люду. У 1919 році С.Петлюра писав, що за два роки український народ перетворився в націю. Тобто використання в Конституції України терміну “Український народ” в розумінні “політичної нації” не відповідає загальноприйнятому використанню терміна “народ”.⁷

Поняття “Український народ”, “українська нація”, “корінні народи” та “національні меншини” використовуються також в ст. 10 Конституції України (мовні права української нації, корінних народів та національних меншин в Україні), ст. 11 (національно-

⁷ Антонович М. Співвідношення понять “народ” і “нація” у національному та міжнародному праві. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2736/Antonovych_Spivvidnoshennia_poniat_narod.pdf;jsessionid=637CA3D83E7D910D7169B1EABF23AA70?sequence=1 (дата звернення: 07.11.2018)

культурні проблеми української нації, корінних народів і національних меншин України), ст. 13 (право власності Українського народу), ст. 53 (право національних меншин на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства), ст. 54 (право народу на культурну спадщину) та ін. Те, що поняття “Український народ” за Конституцією України є родовим по відношенню до поняття “українська нація”, підтверджується, зокрема, і статтею 11 Конституції, де йдеться про сприяння державою консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.⁸

Отже, маємо два питання: *по-перше*, конституційно визначається характер та основний зміст політики держави щодо української нації, яка за чисельністю є основою українського народу. Ця політика зумовлена реальними наслідками складного багатовікового історичного розвитку української нації в підневільному стані в складі різних держав. Природно, що після проголошення незалежності український етнос очікує від держави активних заходів щодо поступового вирішення проблем національного відродження. Конституційно закріплено два основних напрями політики держави – сприяння “консолідації та розвитку української нації” як загальному напрямку практичної політики та сприяння розвитку “історичної свідомості, традицій і культури” української нації. *По-друге*, у ст. 11 конституційно визначаються також характер і мета політики держави щодо корінних народів і національних меншин. Мова йде про сприяння з боку держави розвитку їхньої “етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності”. Таке поняття як “корінні народи” в українське право запроваджується вперше. Як правило, цей термін позначає категорію національних меншин, яка є самобутньою етнічною групою,

⁸ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 30.09.2016. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018)

що склалася історично і споконвіку проживає на території даної держави. Головна відмінність корінних народів та національних меншин, відповідно до Міжнародної конвенції МОП 1989 року – наявність специфічних прав землевласності чи землекористування в тих регіонах, в яких корінні народи проживають.⁹

У розумінні різниці між термінами “етнос”, “народ”, “нація”, “національність” необхідний морфологічний аналіз цих термінів. Між ними є різниця і досить вагома. Нині термін “етнос” став науковим поняттям, котрий не є еквівалентом “демосу” (народу) у значенні специфічної між поколінної історико-культурної і природної, усвідомленої людьми спільноти. Варто зауважити, що частина публіцистів (а це засоби масової інформації) поняття “етнос” вживають як науковий термін для означення всіх історичних типів етнічних спільнот від племен до сучасних націй.¹⁰

У понятті “*етносу*” немає місце політики, тут переважають стосунки братерства та солідарності. Макс Вебер визначив етнос як групу людей, що розмовляють однаковою мовою, мають спільне походження (тобто біологічну складову –расу), традиції та культуру. Етнос (напр. як атом у молекулі) нероздільна базова соціологічна одиниця. *Основна ознака етносу – це мова та культура*. Отже, етнос – це проста типова соціальна організація, з якої у подальшому виникають більш складні явища, типи суспільної організації.

Наступне поняття “*народ*” – це також базове етносоціологічне поняття, яке в ході історичного процесу включає в себе уже не один, а сукупність (видозміненість) етносів які взаємодіють між собою впливаючи на формування або удосконалення спільної культури, мови та традицій. Таке явище відбувається і коли вже сформований народ, який шляхом військових загарбань “поглинає” непідкорені етноси. У понятті “народ” займає вагоме місце

⁹ Антонович М. Співвідношення понять “народ” і “нація” у національному та міжнародному праві. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2736/Antonovych_Spivvidnoshennia_poniat_narod.pdf;jsessionid=637CA3D83E7D910D7169B1EABF23AA70?sequence=1 (дата звернення: 07.11.2018)

¹⁰ Куєва В.Т., Летцев В.М., Литовський В.Ф., Маслюк А.М., Рождественський Ю.Т., Турбан В.В., Чапа М.-Л.А., Шусть В.В. Історико-психологічна реконструкція психологічної думки в етнокультурному просторі України. Монографія. Кіровоград, 2012. 258 с.

політика. Оскільки об'єднавшись в єдиний народ етнічні групи можуть створювати власну державу, релігію і цивілізацію. *Основна ознака-історичне формування та сутність.*

Яскравим прикладом виникнення народу з етносу на шляху до нації можна вважати єврейський народ: "Євреї існували як етнос, вступили в історію в розсіяному стані, який тривав більше двох тисяч років, і при цьому вони збереглися, ставши народом, а потім, створили свою національну державу-націю Ізраїль". Так само, поняття народ притаманне росіянам, які склалися з безлічі етносів.

"Нація" – суспільна одиниця, яка виражає політичну єдність саме індивідів, які проживають в одній державі. Латинське слово "natio" позначає масу людей, що має загальне територіальне походження. При утворенні нації, стираються культурні відмінності між етносами і народами, що утворили державу. Нація – ніщо інше, як "плавильний котел", який знищує традиційні форми ідентичності (етнічну, культурну, навіть релігійну) і створює штучне утворення в рамках держави. При створенні нації, як правило, повністю ліквідується мовна відмінність між етнічними групами, і мова одного найчисленнішого етносу нав'язується в державі, як єдино можливий для використання. Нація визначається, перш за все, за *формальною ознакою – громадянство*. Національна приналежність і громадянство – тотожні, синонімічні поняття.¹¹

Національність – термін, введений австрійським марксистом О. Бауером, який розумів під цим словом народ, що переходить в стан нації.¹²

Отже, виходячи з вище наведеного створення власної держави – це максимальна форма самовизначення. Протягом останніх 100 років у світі майже в 4 рази побільшало держав, тому дана форма самовизначення не виняткова. Однак поява нової держави завжди пов'язана з територіальними змінами, виникненням

¹¹ Батырев О. Этнос, народ, нация, национальность. Разница понятий и опасность их смешения. URL: <https://www.geopolitica.ru/article/ethnos-narod-naciya-nacionalnost-raznica-ponyatiy-i-opasnost-ih-smesheniya> (дата звернення: 07.11.2018)

¹² Там само.

напруги і навіть збройними конфліктами. Тому в міжнародному праві сформульовано деякі обмеження, які стосуються процесу відокремлення з метою створити нову державу. Принцип самовизначення зовсім не означає, що кожний народ повинен прагнути до створення своєї самостійної держави. Поняття самовизначення включає також *вибір будь-якого іншого політичного статусу у державі*: національно-територіальної або культурної автономії. Крім того, самовизначення – це право народу, а не його обов'язок.

Народ України, користуючись своїм правом на самовизначення, вийшов із складу СРСР та створив власну державу. Самовизначення народу України оформлене двома нормативними актами: Декларацією про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р.¹³ та Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р.¹⁴ Акт незалежності було підтверджено на референдумі 1 грудня 1991 р.

Створення національно-територіальної одиниці у складі держави означає створення особливої форми територіального самоврядування, самостійної у вирішенні питань місцевого значення у межах, встановлених центральною владою. **Національно-територіальна автономія** може мати місце як в унітарній (Країна Басків в Іспанії), так і у федеративній державі (Бельгійська Федерація).

Створення **культурної автономії** передбачає самоврядування в галузі культури, що здійснюється народом, який проживає на певній території. У такому випадку у державі зазвичай приймають закон (наприклад, Закон Естонії “Про культурну автономію національної меншини”), без якого автономія існувати не може.

Права етнічних, релігійних та мовних меншин.

Після Другої світової війни положення про права меншин були включені до найважливіших міжнародних документів про права

¹³ Декларація про державний суверенітет України: Закон України від 16 липня 1990 р. Дата оновлення: 16.07.1990. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12> (дата звернення: 07.11.2018)

¹⁴ Акт проголошення незалежності України: Закон України від 24 серпня 1991 р. Дата оновлення: 24.08.1991. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12> (дата звернення: 07.11.2018)

людини: до Конвенції про запобігання злочинів геноциду та покарання за нього 1948 р.¹⁵, Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1966 р.¹⁶, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р.¹⁷, Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань 1981 р.¹⁸, Конвенції про права дитини 1989 року¹⁹.

Незважаючи на прийняття значної кількості міжнародних угод щодо захисту прав меншин, жодна з них не дає визначення “меншини”. Неоднаково сформульоване це поняття і в законодавстві різних країн, а в законодавстві деяких з них його взагалі немає.

Із матеріалів Енциклопедії історії України національні меншини – групи громадян певної держави, які не є представниками титульного етносу, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою.²⁰

Чинні міжнародні акти дають можливість виділити деякі *спільні ознаки етнічних, релігійних, мовних меншин*:

- це група, що складається з громадян держави, яка за кількістю менша, ніж інша частина населення цієї самої держави. Цій групі населення притаманні етнічні, релігійні та мовні риси, які відрізняють її від основної частини населення;
- члени цієї групи виявляють почуття солідарності.

Закон “Про національні меншини в Україні” 1992 р. визначає **національну меншину** як “*групу громадян України, які не є україн-*

¹⁵ Конвенція про запобігання злочинів геноциду та покарання за нього: Міжнародний документ від 9 грудня 1948 р. Дата оновлення: 18.03.1954. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155 (дата звернення: 07.11.2018)

¹⁶ Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації: Міжнародний документ від 21.12.1965 р. Дата оновлення: 04.02.1994. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105 (дата звернення: 07.11.2018)

¹⁷ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1966 року. База даних Законодавство України / ВР України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043

¹⁸ Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань: Резолюція 36/55 Генеральної Асамблеї ООН від 25 листопада 1981 р. Дата оновлення: 25.11.1981. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_284 (дата звернення: 07.11.2018)

¹⁹ Конвенція про права дитини, прийнята 20.11.1989 р. Дата оновлення: 20.11.2014. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 07.11.2018)

²⁰ Смолій В.А. Енциклопедія історії України. Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2010. Т. ? Мл.-О. С.331.

цями за національністю, виявляють почуття національної самоідентифікації та єдності між собою” (ст. 3).²¹

Найбільш повно у загальному міжнародному праві права меншин сформульовані у ст. 27 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права: “У тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншини, особам, які належать до цих меншин, не може бути відмовлено у праві разом з іншими членами тієї самої групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію та виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою”.²²

Права меншин поділяють на загальні та спеціальні, маючи на увазі, що представникам меншин не може бути відмовлено у загальновизнаних правах людини. Але можуть бути і спеціальні права, які відображають особливості правового статусу меншин у державі.

До спеціальних прав меншин можна віднести такі:

- право на фізичне існування та право на повагу культурної самобутності меншин, включаючи свободу від примусової асиміляції;
- заборона дискримінації осіб, що належать до меншин;
- право на вільне збереження та розвиток культурної самобутності, що включає:
 - 1) свободу користування мовою меншин;
 - 2) право на використання мови меншин у стосунках із владою, у тому числі у судах, у місцях компактного проживання національних та мовних груп;
 - 3) право навчати дітей, які належать до меншин, їх рідною мовою, у тому числі й у державних школах;
 - 4) право меншин створювати навчальні заклади за власні кошти;

²¹ Про національні меншини в Україні: Закон України від 25.06.1992 р. № 2494-XII. Дата оновлення: 12.12.2012. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12> (дата звернення: 07.11.2018)

²² Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Міжнародний документ від 16 грудня 1966 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 07.11.2018)

- 5) право мати ім'я мовою тієї меншини, з якою громадянин себе ідентифікує;
- 6) право створювати релігійні заклади, а також право на повагу до юрисдикції релігійних судів, якщо це не суперечить чинному в державі законодавству;
- 7) право отримувати відповідну долю субсидій з державного бюджету, які виділяються для забезпечення прав меншин, а також право отримувати добровільну фінансову допомогу та створювати необхідні громадські фонди;
- 8) право утворювати громадські організації, включаючи право на культурну автономію;
- 9) право на ефективні засоби юридичного захисту у будь-яких випадках порушення прав меншин.

Правовий статус меншин в Україні закріплено у Конституції 1966 р. та у таких основних правових актах як Декларація прав національностей України 1991 р.²³, Закон України “Про національні меншини в Україні” 1992 р.²⁴

Отже, після 50-х років багато міжнародно-правових документів підтримало і поширило принципи та ідеї, викладені в Загальній декларації прав людини. Зокрема, сформовано Міжнародну хартію прав людини, або Міжнародний білль про права людини, до якого входять:

- Загальна декларація прав людини (1948 р.)²⁵;
- Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.)²⁶;

²³ Декларація про державний суверенітет України: Закон України від 16 липня 1990 р. Дата оновлення: 16.07.1990. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12> (дата звернення: 07.11.2018)

²⁴ Про національні меншини в Україні: Закон України від 25.06.1992 р. № 2494-XII. Дата оновлення: 12.12.2012. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12> (дата звернення: 07.11.2018)

²⁵ Загальна декларація прав людини: Міжнародний документ від 10.12.1948 р. Дата оновлення: 10.12.1948. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 07.11.2018)

²⁶ Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права: Міжнародний документ від 16 грудня 1966 р. Дата оновлення: 19.10.1973. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 07.11.2018)

- Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.)²⁷;
- Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1976 р.)²⁸;
- 2-й Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права про відміну смертної кари (1991 р.)²⁹.

Таким чином наведені положення дають загальне уявлення про розвиток концепції прав людини в різних країнах у різні історичні епохи. Маючи спільні риси, їх утвердження в кожній країні відбувалося своїми, відмінними від інших шляхами, з урахуванням національних правових, культурних традицій. Можна сказати, що сучасні загальновизнані стандарти у галузі прав людини відбивають багатовіковий досвід усіх народів світу, є спільним надбанням всього людства.

Виокремлюють четверте покоління прав людини – це правова відповідь виклику XXI століття, коли мова заїде про виживання людства як біологічного виду, про збереження цивілізації, про подальшу космічну соціалізацію людства. З народженням нового покоління прав людини, очевидно виникають міжнародно-правові процесуальні інститути, що забезпечують ці права. “Формується міжнародне гуманітарне право, світський гуманізм стає одним із шляхів в морального розвитку суспільства”.³⁰

У XXI ст. можна говорити про становлення четвертого покоління прав людини, котре пов’язане з науковими відкриттями в галузі мікробіології, медицини, генетики тощо. Ці права є

²⁷ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Міжнародний документ від 16 грудня 1966 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 07.11.2018)

²⁸ Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, прийнятий 16.12.1966 р. Дата оновлення: 25.10.1991. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_086 (дата звернення: 07.11.2018)

²⁹ Другий Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, що стосується скасування смертної кари, прийнятий 15.12.1989 р. Дата оновлення: 16.03.2007. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_187 (дата звернення: 07.11.2018)

³⁰ Тодька Ю. Н., Тодька О.Ю. Конституційно-правовий статус человека и граждани-на в Украине. К., 2001. 368 с.

результатом втручання у психофізіологічну сферу життя людини (наприклад, право людини на штучну смерть (*евтаназію*); *право жінки на штучне запліднення і виношування дитини для іншої сім'ї, вирошування органів людини з її стовбурових клітин* та ін.), яке, однак, не є безмежним (заборона клонування людини та встановлення інших правових меж). До цієї категорії прав належать також *права квіритів* (*ЛГБТІ-спільноти), права пов'язані із *трансплантологією, трансформацією образу людини*, права пов'язані із організмами із наперед заданими властивостями тощо. Дана сукупність прав пов'язана із складними етичними проблемами та проблемами процесуальних гарантій, оскільки їхня реалізація залежить від високотехнологічної і розвиненої мережі закладів охорони здоров'я і соціальних послуг.

ЛГБТ-спільнота, гей-спільнота (англ. *LGBT-community, gay-community*) – соціальна сукупність лесбійок, геїв, бісексуалів і трансгендерів (ЛГБТ), що об'єднується спільними інтересами, проблемами і цілями. Вона складається з різних груп спілкування, громад, субкультурних течій, гей-кварталів і ЛГБТ-організацій. Сформована ЛГБТ-спільнота заклала основу руху за права людини відносно ЛГБТ-людей. ЛГБТ-символи відіграють важливу роль у створенні видимості спільноти, раніше маргіналізованої та непомітної. Найбільш відомі з них – веселковий прапор та Рожевий трикутник.

До другої половини ХХ століття в багатьох спільнотах вважали, що сексуальна орієнтація, яка відмінна від орієнтації більшості, є ознакою грішності чи хвороб, в багатьох країнах вона переслідувалась на законодавчому рівні. Гомосексуали були вимушені переховуватися, щоб уникнути знущань, позбавлення волі чи навіть насильницької смерті. В кінці 1960-х років на тлі активного розвитку контркультурного та феміністичного рухів, рухів за громадянські права темношкірих в США почалось самоусвідомлення ЛГБТ-спільноти та розвиток руху за права людини по відношенню ЛГБТ, що потребувало створення нових символів для самоідентифікації та маніфестації згуртованості.

До прав четвертого покоління відносять також право на *незалежне від державного втручання життя за релігійними, мораль-*

ними поглядами, право на вільну від дитини сім'ю. А також до цієї групи прав відносять право на використання віртуальної реальності, на доступ до Інтернету (який не може бути обмежений).

Ідея зародження четвертого покоління прав людини досить цікава, хоча і не безспірна. Але фактор науково-технічного прогресу, оволодіння новими технологіями, в тому числі впливу на психіку окремих осіб або цілих народів за допомогою нетрадиційних методів, інші чинники об'єктивно можуть поставити перед людством завдання необхідності розробки ще одного покоління прав людини.

1.3. СУЧАСНІ КОНЦЕПЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ

Варто відзначити, що деякі з науковців заявляють, що “права людини не є відкриттям Заходу”,³¹ що “в усіх суспільствах існують поняття прав людини” і що “усі суспільства в процесі культурного та історичного розвитку обнародували концепції прав людини”.³² Деякі з авторів вважають, що “концепція прав людини може походити із джерела людської раси” взагалі, і що “усі філософії нашого часу у своїй основі містять права людини”. Однак, як заявляє Ю. Малевіч, подібні аргументи змішують поняття прав людини і людської гідності, що багато авторів представляють їх як рівнозначні концепції і недвозначно підштовхують до думки, начебто історичного і культурного універсалізму прав людини не існує.

“Права людини” є специфічними правами всіх людей просто тому, що вони загальнолюдські. Наявність прав ставить людину в особливе, захищене становище. Права мають *prima facie* пріоритет перед іншими, які виправдують свої дії принципами, на кшталт корисності. Права людини мають *prima facie* пріоритет навіть перед інтересами і правами суспільства і держави. Окрім того, права людини були задумані як визнання чогось

³¹ Manglapus R. Human Rights Are Not a Western Discovery. *Worldview*. 1978 October 4.

³² Pollis A., Schwab. P. *Human Rights: Cultural and Ideological Perspectives*. N.Y.: Praeger Publishers, 1980.

споконвіку притаманного людській натурі; вони є тим, що Хартія 1955 р. називає загальними правами, тобто правами, які не є результатом приналежності до якоїсь певної людської раси. Аби принципи захисту прав людини набули чинності, індивідуумові вистачить бути розумною істотою, але зовсім не обов'язково мати щось інше, аніж у решти розумних істот. *Альтернативні концепції розуміння людської гідності засновані на ідеї заперечування прав людини.*³³

Права людини є характерним набором соціальних методів, прив'язаних до специфічного розуміння людської гідності, яке *спершу виникло в сучасному західному суспільстві* у відповідь на соціальні та політичні зміни, що відбулися в сучасних державах і в сучасній капіталістичній ринковій економіці. Більшість незахідних культурних і політичних традицій, подібних на досучасний Захід, відчували недоліки не лише в практичному використанні прав людини, але й у самій концепції. У цих суспільствах визнано, що деякі соціальні гарантії необхідні для розуміння сутності людської гідності, і вони мають складні системи обов'язків індивідів, створених задля захисту людської гідності. Але реальні права людини дуже далекі від подібних підходів.³⁴

Отже, ***сьогодні в світі можна виділити кілька підходів щодо розуміння правового статусу особи (концепцій прав людини): західний, колективістський (марксистський, расистський), мусульманський та традиційний.*** Цей перелік не є вичерпний, оскільки виокремлюють й інші концепції прав людини, про що йтиметься нижче. Отже:

I. Західна концепція прав людини поділяється на дві основні течії – ***ліберальну та соціальну.***

• Основні ідеї ***ліберальної концепції*** прав людини вперше дістали законодавче закріплення в деклараціях і конституціях XVII-XVIII ст. Найбільше значення для утвердження та поширення

³³ Малєвіч Ю. Незахідна концепція прав людини. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/malevich.htm> (дата звернення: 07.11.2018)

³⁴ Малєвіч Ю. Незахідна концепція прав людини. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/malevich.htm> (дата звернення: 07.11.2018)

цих ідей відіграли Массачусетська хартія 1648 р., яка називалася “Закони і свободи”, Декларація прав Вірджинії 12 червня 1776 р., Декларація незалежності США 4 липня 1776 р. та Декларація прав людини і громадянина від 26 серпня 1789 р. (Франція).

Згідно ліберальної концепції основною цінністю у суспільстві визнається свобода та гідність людини. Необхідною умовою забезпечення гідності людини є розвинуте громадянське суспільство. Права людини не даруються державою, а повинні визнаватися і гарантуватися нею. Закріплення основних прав у Конституції лише визначає обов’язок держави захищати їх у випадку порушення і допускається мінімальне втручання держави у приватне життя індивіда. За змістом це індивідуалістична концепція прав людини. Права і свободи індивіда переважають інтереси держави і вони можуть бути обмежені у демократичному суспільстві з мотивів суспільної необхідності з метою досягнення суспільно значущого результату.

Основні положення сучасної ліберальної концепції є такими:

- 1) всі люди *народжуються вільними* і ніхто не має права відчужувати їхні природні права, а забезпечення та охорона цих прав – головне призначення держави;
- 2) *свобода* полягає у можливості людини робити все, що *не завдає шкоди іншій людині*, тобто свобода людини не може бути абсолютною, вона обмежується свободою інших людей. Основа свободи – рівність можливостей для всіх;
- 3) *межі свободи можуть бути визначені лише законом*, який є мірою свободи: дозволено все, що не заборонено законом;
- 4) частина дозволеного визначається через *права людини*, які *закріплюються конституцією* з метою допомогти людині усвідомити свої можливості та орієнтувати державу на їх першочерговий захист, але конституційний перелік прав людини не може вважатися вичерпним;
- 5) *обмеження прав людини можливе* лише у виняткових випадках і здійснюється з метою сприяти загальному добробуту в демократичному суспільстві.

- **Соціальна концепція прав людини.** Розвиток концепції про гарантії гідності особистості набувають зобов'язуючого характеру з урахуванням засад “вирівнювальної” справедливості. Згідно з концепцією соціальної держави, державні інститути не можуть залишатися осторонь вирішення гострих соціальних проблем: здійснення соціального захисту на випадок безробіття, старості, втрати працездатності тощо. Варто зазначити, що закріплення у Конституції принципу соціальної держави є ознакою наявності позитивного обов'язку держави для забезпечення прав соціально-економічного характеру і без переліку цих прав.

II. Колективістська (марксистська, расистська) концепція прав людини заснована на *визнанні пріоритету колективу (суспільства, класу, раси, нації тощо) стосовно до особи, а також на обґрунтуванні обмеженості прав людини суспільними інтересами*. Подібні підходи є глибоко антидемократичними за сутністю, оскільки колективний (суспільний) інтерес – це досить ефемерне поняття, процес його виявлення має суб'єктивний характер, він здійснюється окремими особами або групами осіб на основі власних життєвих цінностей і, внаслідок цього, декларований суспільний інтерес ніколи адекватно не відображає реальних інтересів суспільства.

Марксистська (колективістська) концепція ґрунтується на верховенстві соціально-економічних прав та провідній ролі держави у забезпеченні прав людини. На практиці це втілюється у свавільному втручанні держави у приватну сферу особи та масових порушень прав людини. При такій системі інтереси держави, колективу ставляться вище інтересів особи. Права людини гарантуються особі лише в колективі і держава може їх забезпечувати навіть у формі примусу.

Втілення положень колективістської концепції в “соціалістичних конституціях” на практиці призводило до фактичного заперечення принципу свободи людини, градації основних прав людини (головними з яких вважалися соціально-економічні), дискримінації окремих категорій громадян (за класовою ознакою, майновим станом тощо), а також до закріплення надмірно широкого кола основних обов'язків громадян перед суспільством і державою.

Сьогодні в Україні відчувається вплив марксистської (колективістської) концепції прав людини. Оскільки права людини у більшості випадків трактуються як позитивістські. Особливо це спостерігається у діяльності судів, які традиційно звикли захищати лише ті права, що закріплені законодавством. Вбачаються труднощі застосування положень міжнародно-правових актів у галузі прав людини. Незацікавленість суддів у вивченні та застосуванні норм та загальноновизнаних принципів міжнародного права, прецедентного права міжнародних судових установ. Крім того існують проблеми щодо невизначеності критеріїв правового змісту законів, які можуть обмежувати певні основні права і свободи.

III. Мусульманська (ісламська) концепція прав людини носить персональний характер, що пояснюється приналежності особи до релігійно громади – умми.

Концепцію прав людини, що дістала вираження у низці міжнародних договорів, головними з яких є Загальна ісламська декларація прав людини (1981 р.), Каїрська декларація про права людини в ісламі (1990) і Арабська хартія прав людини (1994 р.), ісламський (арабо-ісламський) світ розробив у другій половині ХХ століття. Це доволі актуально в контексті неоднорідності культурних традицій, а також прагнення різних народів до утвердження звичних для них концепцій, які виявляються і в особистісній сфері, і у правовому вимірі. Однак між нею та “західною” концепцією є велика суперечність, адже в мусульманській системі права людини і громадянина розглядаються в нерозривному зв'язку з мусульманською релігією, що, на думку автора, є негативним аспектом, який суперечить свободі віросповідання та засадничим принципам сучасної доктрини права.

Majid Khadduri стверджує, що існує п'ять прав, гарантованих людям ісламом: права на персональну безпеку, повагу до репутації, рівності, братерства і правосуддя.³⁵ І знову хотілося б навести невеликий доказ того, що іслам використовує ці поняття права, споконвіку припускаючи, що права – це обов'язки, які не

³⁵ Khadduri M. Human Rights in Islam. The Annals. 1946. 243 (January)

корелюються з правами. Khadduri заявляє, що “права людини в ісламі – привілей Аллаха, позаяк влада, зрештою належить йому”.

Ліванський правознавець М. Афіфій зазначає, що особиста свобода подарована людям Аллахом і така свобода індивіда обмежується свободою колективу. Індивіду гарантується свобода поведінки, насамперед в особистій сфері пов’язаній із відносинами власності, шлюбу тощо. Свобода думки повинна бути заснована на достовірних фактах, що не носять характеру припущення або утопії, а приносять користь людям.

В ісламі, у сфері прав людини (людської гідності), більше значення мають обов’язки, аніж права. І які би права не існували, вони є наслідком чіхось дій чи посідання статусу, а не просто факту існування розумної істоти.

Іслам проповідує, що “обов’язок держави полягає в тому, аби зміцнювати людську гідність і полегшувати умови, які перешкоджають індивідуумам у їхніх зусиллях, спрямованих на досягнення щастя”.³⁶ Можна навіть доводити, що “іслам не згадує аспекту людських потреб, але усіма своїми етичними, соціальними та літургійними приписами він створив умови для їхнього втілення”.³⁷ Соціальні й політичні приписи ісламу відображають сильну стурбованість добробутом людини і людською гідністю. Така стурбованість важлива сама по собі і, крім того, має велике значення як попередня умова сприйняття прав людини. Але це аж ніяк не рівнозначне визнанню прав людини.

IV. Традиційне розуміння права. У звичаєвому праві правовий статус особи може залежати від її приналежності до певного колективу (племені, роду), хоча офіційно діють норми загальнодержавні. Таким чином, традиційна концепція права має персональний характер, ця система є запереченням ідеї прав людини. Поведінка особи регулюється подвійно – законодавством у її відносинах з державою та нормами звичаєвого права у громаді. При цьому законодавство часто містить застереження про перевагу

³⁶ Said A.A. Human Rights in Islamic Perspectives. In Pollis and Schwab, 1980.

³⁷ Tabendeh S. A Muslim Commentary on the Universal Declaration of Human Rights. London: F.T. Goulding and Company, 1970.

законодавства над племінними звичаями та звичаєвим правом. Люди у повсякденному житті найчастіше керуються не писаним правом, а звичаєвим. У традиційній системі прийнято вважати, що особі не належать певні права, вона є носієм колективних прав громади.

У світовому співтоваристві виділяють ще декілька концепцій прав людини. Хоча серед науковців точаться дискусії щодо прийняття їх або відкидання, все ж варто про них згадати.

- Щодо виокремлення **Африканської концепції прав людини**, то варто відзначити, що в африканських суспільствах права зазвичай ґрунтувалися на членстві в громаді, сімейному та суспільному статусі та добробуті. Лише на сучасному етапі, з прийняттям Організацією Африканської Єдності “Африканської хартії прав людини” (1981 р.) можна говорити про спробу створення ефективної системи забезпечення та захисту прав та свобод людини і громадянина. Згадана Хартія нині є важливим міжнародним актом в межах африканського регіону. “**Африканська концепція прав людини**” була істотним аспектом африканського гуманізму”.³⁸ Але серед науковців є суперечності щодо коріння цієї концепції.

Якщо деякі африканські вчені кажуть, що її коріння – у врахуванні прав людини в реалізації державної влади та її “підключенні про населення” (при чому часто брали до уваги походження або статус людей), то тут вбачається докорінна суперечність із основними принципами цієї концепції на сучасному етапі. Тож, як і в ісламі, такі твердження не лише не мали підтримки, а й фактично спростовувалися аргументами, поданими на їх захист. Dunstan Wai, автор другого висловлювання, продовжує: “Традиційні африканські стосунки, релігії, інститути і досвід підтримували уявлення про те, що деякі права повинні бути скеровані на задоволення потреб держави”.³⁹ ⁴⁰ Це твердження плутає права людини з обмеженою формою правління. Існує чимало підстав, згідно з якими

³⁸ Khushalani Y. Human Rights in Asia and Africa. Human Rights Law Journal. 1983. October 4.

³⁹ Wai D.M. Human Rights in Sub-Saharan Africa. In Pollis and Schwab, 1980.

⁴⁰ Legesse A. Human Rights in African Political Culture. In Thompson, 1980.

правління може бути обмежене – божественна заповідь, права людини, юридичні права, перевірка балансу правлячих сил тощо. Володіння обмеженими владними повноваженнями, навіть при наявності права на обмеження влади, зовсім не передбачає, що усі визнають чи мають права людини. “Немає жодного сенсу запекло лаяти турботу про права, демократичні інститути і регулювання законодавства в традиційній африканській політиці”.⁴¹

• Що стосується дослідження концепції **прав людини у Китаї**, за даними Ю.Малевіч, варто відзначити: “Chung-Shu Lo, зауважив, що китайська мова навіть не мала потреби в терміні “права”, поки не знадобилося штучно впровадити його в мову, для перекладу західних концепцій наприкінці XIX сторіччя, проте наполягає, що відсутність цього терміну в мові “не свідчить, буцім китайці ніколи не вимагали прав, чи не володіли основними правами людини”. Lo стверджує, що “ідея прав людини розвивалася в Китаї давно”, особливе право на повстання, яким “неодноразово користувалися упродовж усієї історії Китаю”.⁴² Але цитати, які він наводить із класичних текстів, свідчать тільки про те, що правитель “має обов’язки перед небесами піклуватися про інтереси людей”. Таким чином, єдиним правом, яке йому вдалося довести, є не загальне право, а обов’язок правителя перед небесами, що сильно відрізняється від прав людей щодо правителя. Аналогічно Shao-Chuan Leng твердить, що “китайська політична теорія санкціонувала народні повстання проти репресивних правителів”, але він також не в змозі довести, наче подібна можливість була заснована на правах людини. Замість цього він просто припускає, що демократія, у дуже вільному трактуванні даного терміну, може бути прирівняна до прав людини”.⁴³

Наприклад, після наголошування елітарного, ієрархічного та основоположного характеру традиційних китайських соціальних стосунків і конфуціанської політичної і соціальної філософії

⁴¹ Малевіч Ю. Незахідна концепція прав людини. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/malevich.htm> (дата звернення: 07.11.2018)

⁴² Lo C.-S. Human Rights in Chinese Tradition. In UNESCO, 1949.

⁴³ Leng S.-c. Human Rights in Chinese Political Culture. In Thompson, 1980.

Leng додає, що “у китайській цивілізації також існували і демократичні риси”, безсумнівно вважаючи це доказом існування прав людини.⁴⁴

Хоча на правителів дійсно були покладені важкі обов’язки і зобов’язання, проте, це було тільки однією стороною відносин, заснованих на праві. Зобов’язання самі по собі навіть не припускають, не кажучи вже про запровадження, існування прав для тих, у чиїх інтересах вони повинні діяти. Отже, традиційна китайська доктрина майже повністю виражена в переліку обов’язків правителів, але Ло ставиться до цього лише як до “різних підходів до прав людини”. Фактично цей підхід є альтернативним підходом до проблеми людської гідності; він не містить у собі прав людини.⁴⁵

Отже, існує дивовижна **подібність між традиційними китайськими, африканськими й ісламськими цінностями**, з одного боку, і ідеями природного права до сучасного Заходу, з іншої. Наприклад, міркування Томи Аквінського про тиранію фактично ідентичні китайській теорії “мандату небес”. Нарешті, варто відзначити, що **середньовічні поняття про природне право не містять у собі концепції прав людини**. Тож, з огляду на специфіку правових систем згаданих тут регіонів, видається недоречним розгляд африканської та ісламської концепцій як таких, що справили значний вплив на розвиток сучасної концепції прав та свобод людини і громадянина.⁴⁶

1.4. ПРАВА ЛЮДИНИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Сучасні загальновизнані стандарти у галузі прав людини є дорогоцінним колективним надбанням людства, вони відбивають багатовіковий досвід усіх народів світу. Їх формування стало

⁴⁴ Leng S.-c. Human Rights in Chinese Political Culture. In Thompson, 1980.

⁴⁵ Малевіч Ю. Незахідна концепція прав людини. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/malevich.htm> (дата звернення: 07.11.2018)

⁴⁶ Малевіч Ю. Незахідна концепція прав людини. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/malevich.htm> (дата звернення: 07.11.2018)

можливим лише у результаті поступового, але неухильного утвердження демократичних ідеалів, проголошення найвищими цінностями суспільства законності, свободи, рівності, поваги до особистості. Звернення до вітчизняної історії свідчить, що свій гідний внесок у становлення прогресивних уявлень про права людини зробив і наш народ. Чимало демократичних інститутів і гуманістичних ідей народилися або дістали розвиток саме на території сучасної України. Об'єктивні факти рішуче спростовують неправдиві міфи, які подекуди насаджуються, що українці не здатні до демократії, традиційно схильні до авторитарної влади, вирізняються провінціалізмом (хуторянством), відсутністю власної особи у державотворенні.

В історії розвитку прав людини в Україні можна виділити такі етапи:

I. Права людини у прадавні часи і в добу феодалізму.

Ще у прадавні часи наші пращури – східні слов'яни мали виразний потяг до демократичного вирішення важливих суспільних питань. Згадаємо і те, що внаслідок збігу історичних обставин Україна-Русь не знала нелюдського у своєму ставленні до особистої свободи рабовласницького ладу, хоча окремі його риси у вигляді так званого холопства і мали місце. Перехід від первісно-общинного ладу до феодалізму, утворення Київської Русі, а потім на її місці Київського, Чернігівського, Галицько-Волинського та інших самостійних князівств теж не призвели до такого буйного розквіту властительської сваволі, зневажання людських прав і правового нігілізму, який був притаманний багатьом європейським феодальним державам. Відзначалися наші пращури і помітною віротерпимістю, про що свідчать, зокрема, норми русько-візантійських договорів X ст. Давнє звичаєве право (***Закон Руський***), хоча й узаконювало панування феодалів, але водночас і обмежувало його, створювало певні правові гарантії для нижчих верств населення.

Згодом, протягом кількох століть, правовий лад визначався славнозвісною ***Руською Правдою***, авторство якої пов'язують з іменем Ярослава Мудрого та його нащадків. Перший писаний

кодекс руського феодального права в багатьох аспектах вигідно відрізнявся від аналогічних європейських “варварських правд”. Досить сказати, що в Руській Правді не передбачалося застосування смертної кари, відрубання рук, ніг чи інших членушкодницьких покарань. А кривава помста, що і допускалася за часів Ярослава Мудрого, вже його синами була категорично заборонена.

Кодекс, що закріплював феодальну нерівність і відображав насамперед інтереси панівної верхівки, певною мірою дбав і про права феодально залежного населення, зокрема, захищав його від господарської сваволі закупів, не допускав протиправного обертання його на холопів. Під впливом народних виступів Володимир Мономах доповнив первинний текст Руської Правди низкою нових норм, які містили детальну регламентацію закупництва і суттєво полегшували боргову кабалу.

Починаючи з XIV ст. більша частина українських земель перебувала у складі Великого князівства Литовського. У цій багатонаціональній державі, як свідчить історія, литовські за етнічним походженням князі поступово підкорилися слов'янському культурному впливові, засвоїли давньоруську писемність, вважали себе за нащадків князів Київської Русі і прийняли Руську Правду як власне джерело права. Згодом Руську Правду і давні правові звичаї змінили акти великокнязівської влади, серед яких найбільше значення мали *Литовські Статути* 1529, 1566 і 1588 років. Оскільки руське право було одним з основних джерел Статутів, останні ніколи не розглядалися українським населенням як прояви іноземної правової культури, а лише як власне “старе право”.

Поруч зі Статутами на українських землях дедалі більшого значення набувало *магдебурзьке право* – феодальне міське право, за яким місто звільнялося від управління та суду феодалів. На початку XIV ст. його дістали міста Закарпатської України, підвладні Угорщині, потім вже інша територія України. Діставши магдебурзьке право, місто переставало бути додатком феодального замку, а його мешканці формально вважалися вільними людьми, отримували низку пільг і привілеїв.

Для тогочасних уявлень про права і вольності людини суттєве значення мало політичне зближення Великого князівства Литовського і Польщі, яке завершилося Люблінською унією 1569 р. і утворенням єдиної держави Речі Посполитої. Від Польщі на українську землю прийшли не тільки посилення феодального гноблення і покатоличення, але й ідеї шляхетської демократії, наріжним каменем якої були проголошені шляхетські вольність і рівність. У постійній боротьбі з королівською владою і магнатами польська шляхта виступала під гаслом верховенства права, здійснення законодавчої влади лише сеймом за умови одностайного прийняття рішення, непорушності шляхетських прав і гідності. **Артикули Генріха Валуа 1573 року** – найважливіший акт конституційного права Речі Посполитої – передбачали навіть можливість відкритої непокори монарху, якщо він порушує права і свободи своїх підданих.

II. “Козацька держава” і права людини.

Ідеали рівності, свободи та поваги до гідності людини панували і в “козацькій християнській республіці” – Запорозькій Січі, звідки в роки національно-визвольної війни 1648–1654 рр. вони поширилися по всій Україні, стали могутнім чинником народного руху. На звільненій козаками території створилася оригінальна система суспільно-політичного управління, яка базувалася на демократичних засадах виборності всієї адміністрації, підзвітності її “козацькій масі” тощо. Закономірним результатом боротьби українського народу стало не тільки визволення від іноземних гнобителів, але й кардинальна зміна правового статусу основної маси населення. Було створено умови для відновлення сплюндрованих національних, релігійних і економічних прав. Козацькою шаблею на якийсь час було скасоване кріпосне право, колишні феодально залежні селяни відчували себе вільними людьми, а українська шляхта і козацька верхівка доторкнулися до пільг і привілеїв “благородного стану”. Згодом, однак, виявилось, що задовольнити інтереси панівної верхівки без повернення до кріпацтва неможливо, і українські селяни знову потрапили у кабалу. Таким чином, у черговий раз про права, свободи і гідність людини

стало можливим говорити лише стосовно окремих верств населення України.

Після Переяславської Ради, коли на українській землі під російським протекторатом з'явилося відносно автономне утворення – Гетьманщина, провідною стала ідея збереження “давніх прав, даних від великих князів литовських і королів польських”. У всіх українсько-московських договорах (Березневих статтях 1654 р., Переяславських статтях 1659 р., Батурицьких статтях 1663 р., Московських статтях 1665 р., Глухівських статтях 1669 р., Конопольських статтях 1672 р., Переяславських статтях 1674 р., Коломацьких статтях 1687 р., Решетилівських статтях 1709 р., “рішительних пунктах” 1728 р.) підкреслювалося, що українські козаки і шляхта залишаться при своїх вольностях, правах і привілеях, гарантувалися окремі станові права духовенству і міщанам.

На практиці це означало, що в Україні діють гетьманська адміністрація і козацькі суди, які в своїй роботі керуються не російським законодавством, а “малоросійськими правами”, під якими розумілися норми Литовського Статуту, магдебурзького права та актів гетьманської влади. Ці норми, на думку сучасників, достатньо забезпечували економічні інтереси української козацько-шляхетської верхівки, її станові права та автономістські прагнення.

На тій же частині України, яка перебувала під впливом Польщі або Туреччини, теж прагнули до збереження зазначених раніше “давніх прав”. Так, у Гадяцькому трактаті 1658 р. Івана Виговського з Польщею закріплювалася свобода козаків “у радах, судах і вільних виборах панів своїх”, спеціально підкреслювалася цілкова рівність православних і католиків.

Важливе значення як джерело прав людини в Україні мала відома Конституція 1710 р. – договір, укладений між гетьманом-емігрантом Пилипом Орликом і його оточенням з санкції шведського короля Карла XII. У цьому документі декларується ідея “виправлення і піднесення своїх принижених прав та вольностей”, засуджуються колишні гетьмани, які “узурпували владу, порушуючи всіяке природне право і рівність”. У тексті ***“Правового укладу та конституції відносно прав і вольностей***

Війська Запорізького” (офіційна назва документа) можна знайти закріплення елементів своєрідного розподілу влади між Гетьманом, Генеральною Радою і Генеральним Судом, а також принципу обрання урядовців вільним волевиявленням населення. У разі повернення Орлика в Україну обіцялося відновити козацькі права, зберегти привілеї міст, полегшити податковий тягар селянам, надати державну допомогу вдовам, сиротам та іншим соціально незахищеним верствам населення.

Були в цьому документі і несприйнятливі, з точки зору сучасних уявлень, норми, що закріплювали нетерпимість до інших, крім православної, релігій. Загалом же Конституція Пилипа Орлика реальної сили так і не набула, а тому залишилася в історії тільки як оригінальна правова пам'ятка.

III. Демократизація державного і суспільного життя у період буржуазних реформ.

У XIX ст. розділена між Росією і Австро-Угорщиною Україна у складі цих двох імперій поступово входила в смугу буржуазно-демократичних реформ. Як і в інших країнах, цей процес супроводжувався неухильним посиленням суспільної уваги до проблеми прав людини. Власне, цю проблему було вперше сформульовано на теоретичному рівні і втілено у реальні політичні гасла прихильників революційних перетворень.

Селянська, земська, судова та інші російські реформи другої половини XIX ст. принесли особисту свободу колишнім кріпакам, заклали у вигляді земств зачатки місцевого самоуправління, започаткували ряд демократичних змін у здійсненні правосуддя, піднесли роль особистості у багатьох інших сферах державного і громадського життя.

Наступним кроком стали демократичні зміни, викликані першою російською революцією. **Царським маніфестом від 17 жовтня 1905 р.** було проголошено *“непорушні основи громадянської свободи на засадах дійсної недоторканності особи, свободи совісті, слова, зборів і спілок”*. Влада монарха помітно обмежувалася представницькою установою – Державною Думою. Склалися передумови для перетворення Росії на конституційну монархію, у країні вперше з'явилися

легальні політичні партії, профспілки та інші громадські організації, ліберальні та радикально-опозиційні газети та журнали. Слід, однак, враховувати, що поруч з кожним проголошеним демократичним правом чи свободою встановлювалися численні умови і обмеження, які часом зводили його майже нанівець.

Протягом XIX – початку XX ст. ідея прав людини дедалі більше проникає в російську науку міжнародного права і дипломатичну практику, чому сприяли правознавці-міжнародники Києва, Харкова і Одеси. За вагомого внеску Росії на міжнародному рівні були схвалені норми про заборону работоргівлі, забезпечення прав іноземців, дотримання правил і звичаїв війни тощо.

Українська політико-правова думка знайшла своє відображення також у програмних документах перших політичних партій. Майже всі вони перейняли повагою до особистої свободи людини, спрямовані на забезпечення недоторканності особи і житла, свободи совісті, слова, друку, зборів, спілок та інших демократичних прав і свобод.

IV. Права людини за часів Радянської влади.

Повалення російського і австрійського царату створило сприятливі умови для практичного здійснення багатьох теоретичних положень, що входили у концепцію прав людини в тогочасному розумінні. У *документах Тимчасового уряду, в Універсалах Центральної ради і Конституції УНР від 29 квітня 1918 р.* українському народові обіцялася вся повнота громадянських і політичних прав та реальна рівноправність. Більш чи менш категорично зазначені права декларувалися і в *документах Гетьманату Павла Скоропадського, Директорії та ЗУНР*. Відбувалися і реальні демократичні перетворення, ефективність яких на той час гострої, нерідко кривавої боротьби за владу помітно знижувалася внаслідок диктаторських засобів і терору, що застосовувалися тією чи іншою мірою всіма політичними противниками.

За часів Радянської влади в Україні було прийнято чотири конституції (**1919, 1929, 1937, 1978 рр.**). Ці акти закріпили позитивні наслідки соціальної революції і формальні атрибути української радянської державності. Щодо прав людини їх концептуальною

основою тривалий час залишалися положення *Декларації прав трудячого і експлуатованого народу, прийнятої у січні 1918 р. III Всеросійським з'їздом рад*. Особливо наголошувалося на необхідності вирішення соціально-економічних питань як неодмінної передумови створення світлого майбутнього для трудящих. Всі Конституції закріплювали різний правовий статус особи, обсяг її прав та свобод. Це дає можливість простежити динаміку становлення і розвитку прав і свобод людини з точки зору правового статусу особи. Вже у *Конституціях УРСР 1919 і 1929 рр.* було закріплено дещо ширший, ніж у попередніх конституційних актах, перелік прав людини і громадянина. А **Конституція УРСР 1937 р.** закріпила широку гаму прав та свобод, провідне місце серед яких посідали:

V. Права люди в незалежній Україні.

Цілком зрозуміло, що проблема реальності, захищеності і забезпеченості прав та свобод людини і громадянина безпосередньо пов'язана із конкретними історичними особливостями розвитку конкретної держави, формою організації державної влади і соціально-економічним ладом, що панує в ній, розвитком політичних інститутів, політичною свідомістю і активністю народних мас та іншими умовами, що існують у кожному суспільстві. Разом з тим найсуттєвішою умовою існування будь-якої держави і будь-якого суспільства є незалежність і суверенність держави і готовність та життєва потреба суспільства їх боронити і відстоювати.

Проголошення 24 серпня 1991 р. незалежності України відкрило нову сторінку історії нашої держави та її народу, дало змогу розширити права та свободи громадян, наповнити їх новим змістом і значенням.

У Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р.⁴⁷ і зверненні Верховної Ради України “До парламентів і народів світу” 5 грудня 1991 р.⁴⁸ наголошувалося на

⁴⁷ Декларація про державний суверенітет України: Закон України від 16 липня 1990 р. Дата оновлення: 16.07.1990. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12> (дата звернення: 07.11.2018)

⁴⁸ До парламентів і народів світу: звернення Верховної Ради України від 5 грудня 1991 р. № 1927-XII. Дата оновлення: 05.12.1991. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1927-12> (дата звернення: 07.11.2018)

тому, що до сім'ї цивілізованих країн бажає увійти нова, демократична, правова держава, яка *ставить собі за мету, зокрема, реально забезпечити права, свободи людини і громадянина і зобов'язується суворо дотримуватись загально визнаних принципів і норм міжнародного права та міжнародних стандартів у галузі прав і свобод людини*. Суспільно-політичні зрушення у 1985–1990 рр. і особливо події серпня 1991 р. глибоко сколихнули українську громадськість та створили сприятливі умови для демократичних перетворень.

Перші ж законодавчі акти щойно утвореної незалежної держави не залишали ніяких сумнівів щодо правового закріплення накреслених цілей. Достатньо звернутись до законів України *“Про власність”, “Про підприємництво”, “Про свободу совісті та релігійні організації”, “Про громадянство України”, “Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування”, “Про всеукраїнський та місцеві референдуми”* та інших, щоб переконатися в тому, що пріоритетним напрямом діяльності держави є захист і забезпечення прав та свобод людини і громадянина, створення дійового механізму їх реалізації.

Прийняття 9 листопада 1995 р. України в члени Ради Європи суттєво вплинуло на подальший розвиток прав і свобод людини і громадянина. Україна приєдналась до великої кількості багатосторонніх європейських конвенцій у галузі прав і свобод людини і взяла на себе конкретні зобов'язання щодо імплементації їх норм у національне законодавство. Крім цього членство у Раді Європи стимулювало процес підготовки і прийняття Конституції – основного закону нової демократичної держави.

Конституція України 1996 р. є певною мірою взірцем сучасного конституціоналізму з питань прав і свобод людини і громадянина. Вона визначила якісно новий, сучасний статус людини і громадянина в Україні, здійснивши фактично *“гуманітарну революцію”*.

Людина, її життя, честь і гідність, недоторканність і безпека визнані в Конституції (ст. 3) найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини і громадянина є змістом і спрямованістю діяльності держави. Держава згідно з Конституцією відповідає

перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Виходячи з цієї концепції, в чинній Конституції України правам, свободам і обов'язкам людини і громадянина присвячено спеціальний розділ II. Цей розділ є одним з найважливіших в Конституції і містить близько третини її статей.

Чинна Конституція України *імплементувала* всі основні положення міжнародно-правових актів з прав людини і насамперед Загальної декларації прав людини, міжнародного пакту про громадянські і політичні права та міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, які є одним з найбільших досягнень людства XX ст. у гуманітарній сфері, справжнім "людським виміром", мірою людської гідності.

Конституція України 1996 р. *вперше* замість фрагментарного набору прав і свобод *визначила систему прав і свобод* у всіх основних сферах, передбачивши, зокрема, громадянські, політичні, економічні, соціальні і культурні права і свободи людини і громадянина.

Новий Основний Закон України значно розширив коло конституційних прав і свобод, передбачивши низку нових прав і свобод, та істотно збагатив їх за змістом. У ньому вперше передбачено такі істотні права і свободи, як право на життя (*ст. 27*), на інформацію (*ст. 34*), право приватної власності (*ст. 41*), на підприємницьку діяльність (*ст. 42*), на страйк (*ст. 44*), на достатній життєвий рівень (*ст. 48*), свобода пересування, вільного вибору місця проживання, право вільно залишати територію України і повертатися в Україну (*ст. 33*) тощо.

Як показав час, що минув після прийняття Конституції України, передусім права і громадянські та політичні свободи набувають реального наповнення. Так, завдяки їх реалізації скасовано смертну кару, утворилось більш як 90 політичних партій, формується громадянське суспільство.

Конституція всебічно гарантує права і свободи, передбачає механізм їх забезпечення і охорони. Про це свідчить передусім система конституційних нормативно-правових гарантій прав і

свобод, зокрема, юридичної відповідальності за порушення прав і свобод, невідчужуваності і непорушності прав і свобод, їх невичерпності, недопустимості скасування, звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Одним із найбільших досягнень у гарантуванні прав і свобод є передбачена Конституцією *система організаційно-правових гарантій*, з-поміж яких особливо значна роль відведена Президентові України, Верховній Раді України, органам виконавчої влади та місцевого самоврядування, судам, прокуратурі та Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини.

Поряд з національними гарантіями Конституція *передбачила можливість використання і міжнародно-правових гарантій*. Відповідно до ст. 55 Конституції України кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звернутися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасницею яких є Україна.⁴⁹

Додатковою гарантією захисту прав і свобод людини є також міжнародні механізми захисту прав людини, до яких долучилася Україна. Важливим кроком у цьому напрямі стала ратифікація 17 липня 1997 р. **Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р.** Відтепер громадяни України отримали можливість звертатися щодо захисту своїх порушених прав до **Європейського суду з прав людини**.⁵⁰ до того ж, приєднавшись у 1990 р. до Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., Україна також визнала і компетенцію **Комітету ООН з прав людини** щодо розгляду індивідуальних скарг громадян України на порушення їх прав та свобод, гарантованих цим пактом.⁵¹

⁴⁹ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 30.09.2016. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018)

⁵⁰ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Міжнародний документ від 04.11.1950 р. Дата оновлення: 02.10.2013. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 07.11.2018)

⁵¹ Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, прийнятий 16.12.1966 р. Дата оновлення: 25.10.1991. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_086 (дата звернення: 07.11.2018)

Конституція України юридично ліквідувала всі нормативні перешкоди на шляху до забезпечення прав і свобод людини і громадянина, проголосивши, що *норми Конституції України є нормами прямої дії і що звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується*.

Конституція України на відміну від конституцій ряду інших країн закріпила обов'язки людини і громадянина, але лише ті з них, які мають принципове значення для забезпечення прав і свобод: обов'язок неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68); обов'язок захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України (ст. 65), обов'язок сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом та ін.

Особливістю Конституції України є те, що нею *передбачено створення і закріплення дійового механізму захисту прав і свобод людини*. Це стосується, головне, організації і здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ст. 6). Саме на судову владу, як зазначено, покладається функція захисту конституційних прав і свобод. За чинною Конституцією *каральна функція суду поступається функції правозахисній, праворегулюючій*. Відповідно до перехідних положень Конституції України та Закону України "Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини" від 17 липня 1997 р. рішення про надання санкції на арешт, тримання під вартою і затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, а також щодо проведення огляду та обшуку житла або іншої власності особи з 28 червня 2001 р. приймаються виключно судами України.

Важливою ланкою в механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина є **Конституційний Суд України**, який здійснює судовий конституційний контроль та захист основ конституційного ладу, основних прав і свобод людини і громадянина, забезпечення верховенства права і прямої дії Конституції на всій території України.

Здійснюючи конституційний контроль, Конституційний Суд України справляє значний вплив на діяльність органів державної влади в сфері додержання та захисту прав людини і громадянина, передусім у сфері нормотворчості (законодавства), приймаючи рішення про невідповідність тих чи інших правових актів або їх окремих положень Конституції, даючи тлумачення конституційних норм при розгляді конкретних справ і здійснюючи офіційне тлумачення Конституції і законів України, яке стає обов'язковим для всіх суб'єктів права.

Запровадження спеціального інституту **Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини** є новацією у державно-правовій системі захисту прав і свобод людини у нашій країні. У Конституції України закріплюється право особи звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого (ст. 55) і визначається, що через нього здійснюється парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина (ст. 101). Статус, функції та компетенція Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини закріплені у *конституційному Законі України "Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини"*, прийнятому Верховною Радою України 23 грудня 1997 р.⁵² При розробці цього закону було враховано позитивний досвід *інституту омбудсмана (Уповноваженого з прав людини)* європейських країн. Віднині цей інститут являє собою універсальний інструмент виявлення і сприяння усуненню порушень прав і свобод людини і громадянина в Україні. Усвідомити природу, функції та мандат нового для України демократичного інституту позасудового захисту прав і свобод людини неможливо без аналізу подібних правозахисних інституцій у демократичних країнах світу.

⁵² Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23.12.1997 р. № 776/97-ВР. Дата оновлення: 03.08.2017. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018)

РОЗДІЛ 2

ПРАВО І ОСОБА. ПОНЯТІЙНИЙ АПАРАТ

- 2.1. Особа як суб'єкт права. Поняття “людина”, “особа”, “особистість”, “індивід”, “громадянин”, “суб'єкт”.
- 2.2. Поняття, структура та види правового статусу особи.
- 2.3. Правосуб'єктність особи як елемент правового статусу.
- 2.4. Громадянство як елемент правового статусу особи.
- 2.5. Поняття “свободи” особи та її види.
- 2.6. Поняття та види прав людини та громадянина.
- 2.7. Поняття законного інтересу особи.
- 2.8. Основні обов'язки людини та громадянина.
- 2.9. Юридична відповідальність особи.

2.1. ОСОБА ЯК СУБ'ЄКТ ПРАВА. ПОНЯТТЯ “ЛЮДИНА”, “ОСОБА”, “ОСОБИСТІТЬ”, “ІНДИВІД”, “ГРОМАДЯНИН”, “СУБ'ЄКТ”

У юридичній літературі та текстах нормативних документів зустрічається різна термінологія особи як суб'єкта права. Дослідження науковців довели, що поняття “людина”, “особа”, “особистість”, “індивід”, “громадянин”, “суб'єкт” – загалом близькі, але не тотожні.

Людина (лат. *homo*; українське слово походить від прасл. – *ljudъ; leudho-/leudhi*)⁵³ – жива, наділена інтелектом істота, суб'єкт

⁵³ Мельничук О.С. Етимологічний словник української мови: у 7 т. : т. 3 : Кора – М. К.: Наукова думка, 1989. 552 с.

суспільно-історичної діяльності і культури. Відмінними рисами людини, які визначають її унікальність у Всесвіті, є її свідомість, здатність мислити і здатність до здійснення вільного вибору, приймати відповідальність за власні дії; наявність моральних суджень. Описуючи людину, відмічають її біологічну непристосованість, відсутність спеціалізації його органів для якого-небудь конкретного простого тваринного існування, здатність створювати знаряддя праці і користуватися ними та вогнем, дар мови, пластичність поведінки. Невідомо жодної іншої істоти, яка має вищі емоції, традиції, здатність мислити, стверджувати, заперечувати, рахувати, планувати, фантазувати, знає про свою смертність, кохає в справжньому сенсі цього слова, має почуття гумору, здійснює свої задуми, відтворює наявне і створює щось нове. Людина вивчає і змінює як навколишній світ, так і самого себе, розбудовує культуру і створює власну історію. Сутність людини, її походження і призначення, місце людини у природі є основними питаннями філософії, релігії, науки і мистецтва.⁵⁴

Розрізняють не менш чотирьох підходів до розгляду терміну людина:

- людина розумна як біологічний вид;
- людина як щось, що виходить за рамки живого світу і в значній мірі протистоїть йому;
- людина як людство в цілому;
- людина як індивід, особистість.⁵⁵

У науковій літературі використовують ще термін “людина” як “істота біосоціальна” та “істота психобіосоціальна”. Серед земних істот у реальному житті людина, з огляду на притаманну виключно їй *психіку* (психічну діяльність), завжди розкривається і як продукт історичного розвитку людського суспільства, суспільно-історична істота, тобто з огляду на буття людської істоти необхідно умовно виокремити три основних аспекти (моменти):

⁵⁴ Мельничук О.С. Етимологічний словник української мови: у 7 т. : т. 3 : Кора – М. К.: Наукова думка, 1989. 552 с.

⁵⁵ Человек. Новая философская энциклопедия. Институт Философии Российской Академии Наук. 2007– 2010. Процитовано 2015-10-21.

- природний (біологічний);
- психічний;
- соціальний (суспільний).

Загальна характеристика будь-якої людини свідчить, що зазначені аспекти у плані взаємодії завжди є невіддільними одне від одного, у зв'язку із чим вже достатньо давно науковці пишуть про “біологічне і соціальне у психіці людини”. Психіка людини є властивістю, функцією мозку, є суб'єктивним відображенням об'єктивного світу (реальної дійсності). Зміст психіки – певні образи реальних предметів, явищ, подій, детерміновані досвідом, інтересами, почуттями, світоглядом людини. Відповідні образи беруть участь в управлінні людиною своєю поведінкою. З огляду на рівні психіки, її вищий рівень властивий саме людині, утворює свідомість як вища інтегруюча форма психіки, результат суспільно-історичних умов формування людини в трудовій діяльності, у процесі її постійного спілкування з іншими людьми.⁵⁶

Вже доведений факт, що усі психічні процеси є біологічними. Тому будь-які зміни обов'язково є органічними. Загалом існують різного роду зв'язки “біологічного” і “психічного” в людині. Наприклад, якщо предметом дослідження такої сучасної науки як *психогенетики*, зокрема, є спадковість девіантних форм поведінки (відхильна або порушена поведінка), психічних хвороб (на розвиток людини у суспільстві спільно впливають такі чинники як “спадковість”, “середовище”, “виховання”), то *біопсихологія* займається дослідженням головного мозку, нервової системи людини у контексті їх впливу на її поведінку.⁵⁷

Соціальне в людині відображається поняттям “особа”. В.К. Пухликов зазначає, що сполучною ланкою між поняттями “людина” і “суспільство” є поняття особи. У зв'язку з чим в літературі зазвичай наголошують, що головне в особі становить її соціальна якість. Загалом термін “особа”, як з позицій лінгвістичного, так і у

⁵⁶ Шульга А.М. Загальнонотеретичні аспекти правомірної поведінки особи: Монографія. Х.: Майдан. 2013. 412 с.

⁵⁷ Там само.

плані філософського, соціологічного, психологічного, формально-юридичного аналізу є неоднозначним.⁵⁸

Особа – це окрема людина (“людський індивід”) як свідомо-вольовий суб’єкт суспільних відносин, соціально-значущої поведінки, предметної діяльності, учасник взаємовідносин людей, який має певні індивідуальні особливості, котрі знаходять прояв у людському спілкуванні (аналогічне значення в російській мові має термін “личность”, в англійській “person”).⁵⁹

У даному значенні цей термін за часів колишнього СРСР в II розділі Конституції 1977 р. та Конституції УРСР 1978 р. мав назву “Держава і особа”.

В Конституції України 1996 року термін “особа” як відносно самостійний термін лише в декількох статтях (ст. 29, ст. 62, ст. 63, ст. 103), цей термін є складовою таких конституційних термінів як “посадова особа” (ст. 5, ст. 124), “службова особа” (ст. 42, ст. 55, ст. 56), “особа без громадянства” (ст. 26), “фізична особа” і юридична особа” (ст. 14, ст. 152).

Особа – це людина в системі суспільних зв’язків і відносин. Особа це також людина, котра має певне становище у суспільстві, в колективі тощо. Наприклад “духовна особа”, “посадова особа”, “уповноважена особа”, “особа без громадянства”. Крім цього у праві відокремлюють поняття “фізична особа” – людина, та “юридична особа” – підприємство, установа, організація, зареєстрована у встановленому законом порядку, тобто штучно створений людиною механізм для участі у суспільних відносинах.

Особа чи персона – це істота, наприклад людина, яка має певні здібності або атрибути, що становлять індивідуальність, яка у свою чергу визначається по-різному різними авторами в різних дисциплінах та різними культурами в різні часи і місця. Термін особа має багато значень.

⁵⁸ Пухликов В.К. Человек и общество: К проблеме гуманизации социально-философского мышления. М.: Наука, 1990. С. 90

⁵⁹ Шульга А.М. Загальнотеоретичні аспекти правомірної поведінки особи: Монографія. Х.: Майдан. 2013. 412 с.

Проблема особи у філософії передусім є питанням про те, яке місце займає людина у світі, чим він фактично являється і чим він може стати, які межі його вільного вибору і соціальної відповідальності. Хоча окрема людина не владна над результатами сукупної громадської діяльності, він завжди має свободу вибору і саме цей вибір конститує його як особа. Її розуміють зазвичай як 1) стійку систему соціально-значущих рис, що характеризують індивіда як члена того або іншого суспільства або спільноти; так і 2) індивідуальні носії цих рис як вільний і відповідальний суб'єкт свідомої вольової діяльності. Поняття особи, вживане в цьому значенні, треба відрізнити від поняття індивідуальності, що має на увазі своєрідність, особливості цієї особи.⁶⁰

У юридичному значенні особа – загальне поняття для фізичної та юридичної особи. Обидва суб'єкти права є носіями прав та обов'язків; законодавством їм надано правоздатність. Крім того, під особою розуміється громадянин або інший мешканець держави, якому юридично надана певна конституційно визначена суб'єктність.⁶¹

Особу у цьому значенні слід відрізнити від понять *особистість* та *індивідуальність*.

Ще один аналог терміну “особа” в українській мові це **особистість**, російськомовний – “личность”, англкомовний – “personality” – розуміється усталена сукупність соціально значущих якостей (“рис”) людини, що характеризують її як члена певного суспільства, соціуму, спільноти тощо.⁶²

Отже, “особистість” – це якісна характеристика людини як суб'єкта суспільних відносин. Варто зауважити, що подеколи “особа” і “особистість” використовуються як синоніми, а іноді це зовсім різні за смисловим навантаженням терміни.

⁶⁰ Проблема особи у філософії. URL: <https://daviscountydaycare.com/zagalna-fosofya/274-problema-osobi-u-flosof.html> (дата звернення: 07.11.2018)

⁶¹ Lukes, Steven; Carrithers, Michael; Collins, Steven, ред. (1987). The Category of the Person: Anthropology, Philosophy, History. Cambridge: Cambridge University Press.

⁶² У ст. 23 Конституції України закріплено: “Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості...”

В російській мові термін “личность” у цьому плані традиційно є двозначним: в перекладі на українську мову “лично-сть” – з однієї сторони “особа, людина, постать”, а з іншого “особистість”. Термін “лицо” у значенні “людина, як член суспільства” і термін “личность” вживаються як взаємозамінні, якщо під “лично-стю” розуміється “людина, як носій яких-небудь властивостей, особа”.⁶³

Поняття *індивід*. Як зазначає В.М. Трубников, якщо поняття “особа” вживається “для характеристики загальних, властивих усім людям якостей і здібностей” (дане поняття, зокрема, звертає увагу, що людство відрізняється від усіх інших матеріальних систем тільки йому властивим способом життєдіяльності), то за своїм основним значенням “індивід” – це “конкретна людина... що втілює в собі всі соціальні і психологічні риси: розум, волю, потреби тощо” (“особа” являє собою підсумок розвитку індивіда, втілення людських якостей).⁶⁴

Індивідуальність (особистість) – це статус буття особи. Визначення особистості є спірною темою філософії і права, і тісно пов’язане з правовими і політичними концепціями громадянства, рівності і свободи. Згідно із законом, тільки фізична особа або юридична особа має права, гарантії, пільги, обов’язки та юридичну відповідальність.⁶⁵

Для більшої ясності, слід сказати, що терміни “особа” і “людина” – найпоширеніші терміни у науковій літературі філософії, психології, соціології, юриспруденції, варто відзначити, що вони традиційна складова мови права та законодавства.

Значний вплив на використання того чи іншого терміну для позначення роду людського має статус “особи”. Причетність “людини” до будь-яких суспільних відносин, в тому числі участь у

⁶³ Шульга А.М. Загальнотеоретичні аспекти правомірної поведінки особи: Монографія. Х.: Майдан. 2013. 412 с.

⁶⁴ Трубников В.М. Человек, индивид, личность, субъект деятельности. Від громадянського суспільства до правової держави: Тези доповідей III Міжнар. Наук.-практ. Конф. Харків: ХНУ, 2008. С. 22.

⁶⁵ Чепа М.-Л. А. Шлях від народження до смерті: осмислення сутнісних рівнів людського розвитку. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка “Проблеми загальної та педагогічної психології”. К.: 2001. Т.ІІІ. Ч. 2.

них, наділяє її певним статусом. Наприклад, ще один термін, який широко використовується у праві – це “громадянин”.

Як і поняття “людина”, поняття “громадянин” є відносно самостійним правничим поняттям. **“Громадянин”** – спеціальна юридична категорія, яка вказує на приналежність людини на правовій основі до певної держави, на існування певного зв’язку (формально-юридичного) між конкретною людиною (особою) та даною державою. Зазначений зв’язок відображає категорія “громадянство”. Громадянство – це передумова наявності у людини (особи) *правового статусу громадянина* (без громадянства буде інший статус: апатрид – особа без громадянства або іноземець). Громадянство – це членство в державі як формі організації суспільства. За твердженням В. Декомба, громадянство припускає, що “людина є частиною реальної політичної спільноти, тобто певної конкретної держави”.⁶⁶

Традиційне визначення “громадянства (підданства)” – це стійкий правовий зв’язок (людини) особи з державою, що проявляється у взаємних правах та обов’язках. Отже громадянин – це людина (особа), яка має громадянство даної держави, яка за формою правління є республікою. В монархіях терміну “громадянство” відповідає термін “підданство”.

Розмаїття синонімів до трактування поняття “людина” (особа), призвело до того, що науковці в різних сферах почали надзвичайно часто використовувати філософський термін “суб’єкт”. Для юридичної науки цей термін став традиційним.

“Суб’єкт”, як класичне поняття сучасної філософії є максимально широким і використовується для позначення “психолого-теоретико-пізнавального Я, котре протиставляється чомусь іншому – не – Я, предмету, об’єкту; або як позначення об’єктивованого Я, тобто індивіда, якому протистоїть, протиставляється об’єкт і який спрямовує на цей об’єкт своє пізнання чи дію”.⁶⁷

Суб’єкт (лат. *Subjectum* те, що лежить внизу, перебуває в основі) з точки зору філософії – поняття, яке означає носій діяльності, що

⁶⁶ Шульга А.М. Загальнотеоретичні аспекти правомірної поведінки особи: Монографія. Х.: Майдан. 2013. 412 с.

⁶⁷ Губский Э.Ф. Философский энциклопедический словарь. С. 441.

пізнає світ навколо себе та впливає на нього; людина або група осіб, культура, суспільство або людство в цілому на відміну від того, що вивчається або змінюється внаслідок дій.⁶⁸

Суб'єкт права – це особа, організація чи специфічні соціальні утворення за якими визнається здатність бути носіями суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.⁶⁹

Для суб'єкта права характерні наступні дві основні ознаки.

По-перше, це особа, учасник суспільних відносин (індивіди, організації), яка за своїми особливостями фактично може бути носієм суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Для цього вона повинна володіти певними якостями:

- зовнішня відокремленість;
- персоніфікація (виступ зовні у вигляді єдиної особи – персони);
- здатність виробляти, виражати і здійснювати персоніфіковану волю.

По-друге, це особа, яка реально здатна брати участь у правовідносинах, набула властивості суб'єкта права в силу юридичних норм. Іншими словами, юридичні норми утворюють обов'язкову основу виступу індивідів, організацій, громадських утворень як суб'єктів права.

У сучасній юридичній літературі поняття “суб'єкт права” частіше за все використовується як синонім термінів “суб'єкт” чи “учасник правовідносин”. У юридичних джерелах кінця XIX – початку XX ст. поняття “суб'єкт права” використовувалося для позначення носія “суб'єктивних прав”.

Поняття *суб'єкт правовідносин* і *суб'єкт права* не завжди збігаються, адже правовідносини – не єдина форма реалізації норм права. Окрім того, малолітні діти, душевнохворі люди, які є суб'єктами права, можуть і не мати змоги бути суб'єктами правовідносин. Конкретний суб'єкт, особа завжди є суб'єктом права, але не завжди є учасником правовідносин.

⁶⁸ Зайчук О. В., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права. Академічний курс. Підручник. К.: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

⁶⁹ Коталейчук С.П. Теорія держави та права. Навчальний посібник. К.: КНТ, 2009. 320 с. URL: http://info-library.com/content/9334_Ponyattya_ta_vidi_sybektiv_prava.html (дата звернення: 07.11.2018)

Суб'єкт права – поняття широкіше, в якійсь мірі відмінне від поняття *суб'єкт (учасник) правовідносин*. *Суб'єкт права* це особа, що володіє правосуб'єктністю (або лише правоздатністю, якщо вона виокремлюється), тобто особа, потенційно (взагалі) здатна бути учасником правовідносин. А *суб'єкт правовідносин* це реальний учасник даних правових відносин.

Будь-який суб'єкт правовідносини – це завжди суб'єкт права (без цього він просто не зміг би стати таким), але не всякий суб'єкт права учасник тих чи інших конкретних правовідносини.

Для того, щоб суб'єкт права перетворився на суб'єкта правовідносини, повинні з'явитися певні юридичні факти, які “запускають” в дію відповідну норму (норми) права, і вона вже, у свою чергу, покладає на даних суб'єктів юридичні обов'язки і надає їм юридичні права, роблячи їх тим самим учасниками правовідносини.

Суб'єкти права, таким чином, поряд з нормами права і юридичними фактами, являють собою одну з передумов (необхідних умов) виникнення та існування правовідносин.⁷⁰

2.2. ПОНЯТТЯ, СТРУКТУРА ТА ВИДИ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОСОБИ

Слід зазначити, що деякими вченими розуміння правового статусу особи рівнозначне поняттю правове положення. Через неоднозначність або схожість використання таких понять як “правовий статус” та “правове положення” людини і громадянина варто піддати їх правовому аналізу.

А. Колодій та В. Копейчиков зазначають, що правовий статус є засобом нормативного закріплення основних принципів взаємодії особи та держави. Він є *системою еталонів, зразків поведінки суб'єктів*, які, з одного боку, захищаються державою, а з іншого – схвалюються суспільством.⁷¹

⁷⁰ Протасов В. Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства. Вопросы и ответы. М.: Новый Юрист, 1999. 240 с.

⁷¹ Колодій А.М., Копейчиков В.В., Лисенков С.Л. Загальна теорія держави і права: навчальний посібник. Вид. стереотип. К.: Юрінком Інтер, 2001. 320 с.

О. Скакун та В. Галуцько характеризують правовий статус особи за наступними ознаками: 1) за сукупністю нормативно – правових актів; 2) забезпеченням прав і свобод людини і громадянина; 3) регулюванням поведінки особи у суспільстві; 4) комплексним характером та забезпеченням багатьма галузями права.⁷²

На думку І. Погребного, правовий статус особи – це *система прав, свобод і обов'язків особи*, закріплених в Конституції, інших нормативно-правових актах. Крім загального, спеціального, індивідуального статусів, правовий статус особи може бути реальним і фіктивним. Реальність прав і свобод пов'язана з дійсністю їх гарантій. Правовий статус особи динамічний, рухливий. Об'єм прав, свобод і обов'язків особи змінюється по мірі розвитку суспільства. Крім того, він може змінюватись залежно від змін у життєдіяльності людей.⁷³

О. Петришин, вважає, що правовий статус особи – це *положення людини у правовій реальності*, що відображає її фактичний стан у взаємовідносинах з суспільством і державою. Це сукупність суб'єктивних прав, юридичних обов'язків і законних інтересів суб'єктів права.⁷⁴ В залежності від суб'єкта, його правовий статус наповнюється тими чи іншими елементами (можна говорити і про правовий статус об'єктів, наприклад: землі, лісів, органів місцевого самоврядування, адвокатури тощо).

М. Витрук вважає що, правовий статус окреслює межі можливої і необхідної поведінки особи, визначає міру користування конкретними матеріальними і духовними благами через наявність прав, свобод, обов'язків і законних інтересів у всіх галузях суспільних відносин. Таким чином, *основу правового становища особи складає система юридичних прав, свобод, обов'язків і законних інтересів особистості в їх єдності, тобто правовий статус особистості*. Структурними елементами правового становища

⁷² Галуцько В.В., Пономаренко Г.О., Шкарупа В.К. Теорія держави і права: навчальний посібник. Херсон: ВАТ "ХМД", 2008. 280 с.

⁷³ Погребной И.М. Теория права: учебное пособие. 3-е изд., испр. и доп. Харьков: Государственное специализированное издательство "Основа", 2003. 128 с.

⁷⁴ Петришин О.В. Теория держави і права. Підруч. для студ. вищ. навч. закл. Х.: Право, 2014.

особистості як необхідними умовами його реалізації є громадянство і правосуб'єктність, а також юридичні гарантії.⁷⁵

Отже, залежно від певних обставин, положення людини, тобто її статус може бути різним, але його кістяку основу складає система прав, свобод, обов'язків і законних інтересів. Всі інші елементи, в залежності від певних обставин положення особи, входять до структури статусу або є передумовами його виникнення. Зокрема, роз'яснюють так:

По-перше – це так звані *передстатусні елементи*, тобто елементи, що передують правовому статусу: правосуб'єктність (правоздатність, дієздатність і деліктоздатність); принципи взаємовідносин людини і громадянина із суспільством і державою; громадянство. Зазначені елементи правового положення виявляють себе в якості передстатусних, оскільки створюють загальні передумови для фізичної особи у володінні правами й обов'язками.

По-друге – це власне *сам правовий статус* – права, свободи та обов'язки. Дана група елементів є центральною частиною правового положення, його серцевиною, оскільки складає найважливішу частину, зміст всього інституту правового положення людини і громадянина.

По-третє – це так звані *післястатусні, чи пост-статусні* елементи, тобто елементи, що впливають із правового статусу та ним обумовлені: гарантії правового положення (механізм реалізації прав і свобод, а також механізм їхнього захисту); законні інтереси; відповідальність. Післястатусний характер зазначених елементів полягає в їх підлеглий, службовій ролі по відношенню до правового статусу, залежність їхнього існування саме від правового статусу.⁷⁶

Всім елементам правового положення (статусу) можна додати елементарний вид прав чи обов'язків, наприклад, принцип рівноправності представити як право на рівноправність; громадян-

⁷⁵ Витрук Н.В. Правовой статус личности в СССР. М.: Наука, 1985. 210 с.

⁷⁶ Конституційне право України: підручник. Авторський колектив. 8-е видання перероблене та доповнене. Ужгород, Видавничий дім "Тельветика", 2016. 476 с.

ство – як право на громадянство; конституційні гарантії правосуддя – як право захищати свої права і свободи всіма способами, не забороненими в законі, право на судовий захист прав і свобод, право на одержання кваліфікованої юридичної допомоги і т. д. Але в такому випадку втрачається функціональна специфіка різних елементів правового положення, і з цього погляду таке спрощення конструкції правового положення людини і громадянина навряд чи має який-небудь зміст. При такому підході можна, зрештою, прийти до висновку, що в дійсності існує лише право на життя, а все інше – лише гарантії його нормального здійснення.

Проте ми залишимося на позиціях, що дозволяють відрізнити різні змістовно та функціонально відособлені елементи правового положення. Відзначимо в цьому зв'язку, що найменування другого розділу Конституції України (“Права, свободи та обов'язки людини і громадянина”) не цілком точне: дана глава включає норми про правове положення людини і громадянина, а не тільки його права і свободи.

Види правового статусу:

• За характером (змістом) правового регулювання:

1. *Загальний (конституційний)*. Визначається конституцією і нормами всіх галузей права. Є рівним, єдиним, стабільним, для всіх суб'єктів. Даний статус є базовим, вихідним для решти статусів, тому він не повинен враховувати багатоманітності суб'єктів права, їх особливостей та специфіки. Він визначає ступінь демократичності та соціальне призначення держави. Зміна цього статусу відбувається лише законодавчим шляхом. Наприклад, в Україні, загальний статус – це статус особи як громадянина даної держави, він закріплюється Конституцією, є однаковим для усіх громадян.

2. *Спеціальний (родовий)* статус відображає особливості правового становища певних суб'єктів або їх категорій. Регулюються спеціальним законодавством, передбаченим для певної категорії суб'єктів (наприклад держаних службовців, народних депутатів, іноземців). Наявність спеціального правового статусу, означає, що обсяг прав, свобод і обов'язків однієї особи відрізняється від обсягу прав, свобод і обов'язків іншої особи внаслідок її

особливого соціального, службового, майнового, сімейного і будь-якого іншого положення. Наприклад, статус “юриста”, “фермера”, “дипломата”, “депутата...”.

3. *Галузевий статус* – відображає особливості прав та обов’язків учасників правовідносин певної сфери, зумовлені нормами певної галузі права (цивільного, кримінального, конституційного, адміністративного).

4. *Індивідуальний статус*, являє собою сукупність персоніфікованих прав і обов’язків конкретного суб’єкта. Він є сукупністю персоніфікованих прав та обов’язків, є динамічним та змінюється відповідно до змін у житті суб’єкта. Це статус конкретної особи, пов’язаний з її індивідуальними якостями (стать, вік, сімейний стан, страховий стаж, посада тощо). Індивідуальний правовий статус конкретної людини інтегрує в собі загальний статус, певну низку спеціальних статусів, проте не зводиться до них, до простої їх сукупності. Наприклад, “студент” може бути одночасно і “підприємцем”, але закон забороняє “державному службовцю” бути “підприємцем”. Індивідуальних правових статусів рівно стільки, скільки людей. Кожна людина може мати конкретні права і обов’язки передбачені відповідним цивільно-правовим договором, трудовим контрактом, шлюбним контрактом тощо, яких немає і не може бути на даний момент часу у даному місці інших осіб. Наприклад, людина як “власник індивідуально визначеної речі”, що не має аналогів (картина Пікассо, скульптура Мікеланджело).

• За обсягом можливої поведінки:

1. *Усічений* – статус, який характеризується наявністю в ньому такого елемента як правові обмеження. Усічений статус виникає у конкретної людини внаслідок здійснення нею *правомірної дії* (елемент спеціального статусу особи). Наприклад у державного службовця, обмеження передбачені Законом України “Про державну службу” (елемент спеціального статусу особи). Усічений статус також може виникати у конкретної людини як результат вчинення *правопорушення* (негативний правовий статус).

2. *Пільговий* (“преференційний”, “привілейований” статус) – це статус, розширений за рахунок “пільг”, “преференцій”, “привілеїв”,

“імунітетів” як спеціальних додаткових правових можливостей, притаманних правовому статусу певної особи.

• **За суб'єктами:**

- 1) фізичних осіб
- 2) юридичних осіб
- 3) держави
- 4) іноземців, осіб без громадянства
- 5) біженців
- 6) українських громадян, які перебувають за кордоном
- 7) професійний та посадовий статус.
- 8) інших суб'єктів

Правовий статус особи є динамічним, рухливим. Обсяг прав і свобод змінюється в залежності від рівня розвитку суспільства. М. Витрук вважає що, **правовий статус** окреслює межі можливої і необхідної поведінки особи, визначає міру користування конкретними матеріальними і духовними благами через наявність прав, свобод, обов'язків і законних інтересів у всіх галузях суспільних відносин.⁷⁷

Структура правового статусу особи:

- 1) права, свободи, обов'язки, законні інтереси;
- 2) правосуб'єктність;
- 3) юридична відповідальність;
- 4) громадянство, його наявність або відсутність;
- 5) принципи правового статусу;
- 6) гарантії правового статусу.

2.3. ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОСОБИ

Правосуб'єктність – це передбачена нормами права здатність виступати учасником правовідносин. Це складна юридична властивість, яка складається з правоздатності, дієздатності і деліктоздатності.

⁷⁷ Витрук Н.В. Правовой статус личности в СССР. М.: Наука, 1985. 210 с.

Правосуб'єктність – об'єднувальна категорія. Це поняття відображає ті ситуації, коли правоздатність і дієздатність нероздільні у часі, органічно об'єднані.

Правосуб'єктність та правовий статус в їх нерозривній єдності з різних сторін характеризують особистість як суб'єкт права. Правосуб'єктність у загальному своєму значенні розуміється як здатність особи бути суб'єктом права, тобто носієм суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Зміст правосуб'єктності фізичної особи зазвичай складають віковий і вольовий фактори, проте вони визначаються залежно від відносин, регульованих окремими галузями права. На відміну від усіх інших галузей права, що визнають певну частину громадян недієздатними (діти, психічно хворі особи).

Правоздатність притаманна усім суб'єктам права, тобто вони наділені правами, хоча не повинні їх реалізовувати. Правоздатність категорія однакова для всіх її учасників, хоча кількість прав і обов'язків в окремих суб'єктів може бути різною. У сучасному цивілізованому суспільстві немає і не може бути людей, які не наділені загальною правоздатністю. Це дуже важлива *передумова і невід'ємний елемент* політико-юридичного і соціального статусу особи. Правоздатність не природна, а суспільно-правова якість суб'єктів, яка носить абсолютний характер. Обов'язок кожної держави повним чином гарантувати і захищати цю якість. Головне у правоздатності не права, а *принципова можливість чи спроможність їх мати*. А це дуже важливо через те, що в історії, як нам відомо, далеко не всі й не завжди наділялись такою можливістю (наприклад, раби) чи наділялись лише частково (кріпаки), що було нормативно закріплено у тогочасному законодавстві.

У правовій теорії і на практиці розрізняють три основні види правоздатності:

- *Загальна правоздатність* – це здатність будь-якої особи чи організації бути суб'єктом права як такого. Вона визнається державою за особами з моменту їх народження та відповідної офіційної реєстрації для юридичних осіб.

• *Галузева правоздатність* означає юридичну здатність особи чи організації бути суб'єктом тієї чи іншої галузі права. У кожній галузі права строки її настання можуть бути неоднаковими.

• *Спеціальна правоздатність* – здатність бути учасником правовідносин, що виникають у зв'язку із зайняттям певних посад (президент, суддя, член парламенту) чи приналежності особи до певної категорії суб'єктів права (робітники ряду транспортних засобів, правоохоронних органів та ін.). Виникнення спеціальної правоздатності завжди потребує виконання особливих умов.

Дієздатність – здатність особи своїми власними діями (дією, бездіяльністю) набувати права і обов'язки та самостійно їх реалізовувати, що значиме здійснення правоздатності. Наявність дієздатності свідчить про те, що суб'єкт здатний чинити діяння, яке породжує юридичні наслідки.

Дієздатність не завжди розглядається окремо. Загальна правосуб'єктність, існує як єдина "*праводієздатність*", яка одночасно охоплює два моменти:

- можливість мати права і обов'язки;
- можливість їх самостійної реалізації.

Змістом дієздатності є здатність:

- своїми діями набувати права і обов'язки;
- самостійно здійснювати свої права і обов'язки.

Дієздатність залежить від віку і психологічного стану особи, в той час як правоздатність не залежить від вказаних обставин. Причому в різних галузях права цей вік різний.

Щодо дієздатності юридичної особи, то остання набуває прав і обов'язків та здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів і законодавства.

Деліктоздатність – це здатність суб'єкта права нести юридичну відповідальність за свої протиправні вчинки. У відношенні до більшості суб'єктів права немає необхідності спеціально виділяти деліктоздатність, адже особа володіє правосуб'єктністю, то вона тим самим володіє і деліктоздатністю. Тут деліктоздатність являє собою, по суті, одну із сторін дієздатності, яка виражає

можливість самостійного виконання юридичних обов'язків. Проте в деяких випадках виникає необхідність виокремлення деліктоздатності. В цивільному праві особи віком від 15 до 18 років деліктоздатні (хоча вони ще не мають повної дієздатності). Категорія деліктоздатності має самостійне значення в кримінальному праві. Передумовою деліктоздатності є *осудність*, тобто здатність у момент вчинення суспільно-небезпечного діяння усвідомлювати свої дії і керувати ними.

2.4. ГРОМАДЯНСТВО ЯК ЕЛЕМЕНТ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОСОБИ

Загалом, “правовий статус особи” – юридична категорія, пов'язана насамперед із внутрішньодержавним правом даної держави. Правовий статус особи виражає міру її свободи, визначену і гарантовану законом, забезпечену державою. В юридичній літературі та практиці взагалі немає терміну, який охоплює усіх правоздатних і дієздатних осіб у державі. Будь-яка особа, що перебуває у зв'язку з даною державою і внутрішньодержавним правом, будь-яка особа як суб'єкт права даної держави, учасник правовідносин, як правило, належить до однієї з тих категорій осіб, які позначаються спеціальними юридичними термінами: “громадянин (підданий)”, “особа без громадянства”, “іноземець”.

Таким чином, правовий статус будь-якої особи в конкретній державі завжди насамперед є правовим *статусом іноземця, особи без громадянства, громадянина*.

Відповідно до Закону України “Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства”, *іноземець* – це особа, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав. Іноземці та особи без громадянства, які перебувають на території України *на законних підставах*, іноземці та особи без громадянства, які в установленому законом чи міжнародним договором України порядку в'їхали в Україну та

постійно або тимчасово проживають на її території, або тимчасово перебувають в Україні.⁷⁸

Відповідно до Закону України “Про закордонних українців”, **закордонний українець** – це особа, яка є громадянином іншої держави або особою без громадянства, а також має українське етнічне походження або є за походженням з України; при цьому українське етнічне походження – це належність особи або її предків до української нації та визнання нею України батьківщиною свого етнічного походження.⁷⁹

Особа без громадянства – особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином. У більшості випадків правовий статус осіб без громадянства прирівнюється до правового статусу іноземців.

Особами без громадянства (апатридами) вважаються особи, які не володіють громадянством жодної держави. Нормативне визначення цього терміну містить ст. 1 Конвенції про статус апатридів 1954 р., відповідно до якої апатридом є особа, яка не розглядається як громадянин будь-якої держави в силу її законів. Такі особи не мають постійного правового зв'язку із жодною державою, а тому не користуються правом дипломатичного захисту.

Особи стають апатридами, як правило, з таких причин: при позбавленні громадянства; при одруженні жінки з іноземцем, коли відповідно до чинного законодавства держави її громадянства вона автоматично втрачає громадянство, а законодавство держави чоловіка не надає жінці громадянства чоловіка; при втраті громадянства, якщо особа добровільно вийшла чи втратила громадянство своєї держави, а іншого не набула; при виході із громадянства з метою отримання іншого; при народженні від батьків, які є апатридами; в певних випадках унаслідок територіальних змін та в інших випадках. Причому більшість

⁷⁸ Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22.09.2011 р. № 3773-VI. Дата оновлення: 29.04.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17> (дата звернення: 07.11.2018).

⁷⁹ Про закордонних українців: Закон України від 04.03.2004 р. № 1582-IV. Дата оновлення: 06.06.2012. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1582-15> (дата звернення: 07.11.2018)

випадків без громадянства виникає внаслідок колізії законодавств окремих держав.⁸⁰

Розрізняють два види осіб без громадянства: *абсолютні апатриди* – особи, які отримали статус апатрида з народження; та *відносні апатриди* – стали апатридами через втрату громадянства.

Нелегальний мігрант – іноземець або особа без громадянства, які перетнули державний кордон поза пунктами пропуску або в пунктах пропуску, але з уникненням прикордонного контролю, і невідкладно не звернулися із заявою про надання статусу біженця чи отримання притулку в Україні, а також іноземець або особа без громадянства, які законно прибули в Україну, але після закінчення визначеного їм терміну перебування втратили підстави для подальшого перебування та ухиляються від виїзду з України.

Біженець – особа, яка не є громадянином України і внаслідок цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань.

З огляду на міжнародно-правову термінологію, від біженців слід відрізнити **осіб, переміщених усередині країни (“переміщених осіб”, “вимушених переселенців”)**. До числа таких осіб міжнародне право відносить осіб, які внаслідок внутрішньої напруженості, збройного конфлікту, систематичного порушення прав людини, штучно викликаних або природних катастроф були вимушені масово (поспішно або несподівано) залишити свої оселі, але вони продовжують перебувати на території своєї країни.

⁸⁰ Конвенція про статус апатридів: Міжнародний документ від 28.09.1954 р. Дата оновлення: 11.01.2013. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_232 (дата звернення: 07.11.2018)

Правовий *статус громадянина* характеризується максимально повним переліком прав, свобод, обов'язків, що існують у даній державі. Оскільки громадянство – це стійкий правовий зв'язок особи з державою, який виражається у їх взаємних правах та обов'язках.

На конституційному рівні правового регулювання розрізняють правовий статус людини і правовий статус громадянина. Закріплений у Конституції України (Розділ II) зазначений підхід законодавця до розрізнення *“прав громадянина”* і *“прав людини”* безпосередньо зумовлений розрізненням *громадянського суспільства і держави*.

Науковці стверджують, що саме розрізнення громадянського суспільства і держави унеможлиблює однобічний розгляд людини в її взаємозв'язку тільки з державою, припускає розширення сфери її самовизначення. Людина як така має певний простір автономної діяльності, де рушійною силою є її індивідуальні інтереси. Реалізація таких інтересів здійснюється в *громадянському суспільстві*, заснованому на приватній власності, родині, усій сфері особистого життя людини, і опирається на природні права людини, що належать їй від народження. Держава, утримуючись від втручання в такого роду відносини, покликана захищати їх не тільки від свого, але і від будь-якого іншого втручання. Таким чином, у громадянському суспільстві на основі прав людини створюються умови для самовизначення, самореалізації особи, забезпечення її автономії й незалежності від будь-якого незаконного втручання.⁸¹

Для чіткого визначення правового статусу людини і громадянина, особистості важливо досягти визначеності розуміння зазначених термінів, оскільки щоразу виникає питання про правове становище (положення) того чи іншого суб'єкта правових відносин. Їх досить багато і статус їх різний. Вони позначаються і розрізняються між собою найменуванням учасників правових зв'язків, про статус яких йдеться в Конституції України, інших

⁸¹ Шульга А.М. Загальнотеоретичні аспекти правомірної поведінки особи: Монографія. Х.: Майдан. 2013. 412 с.

нормативно-правових актах. Так, у Конституції згадуються такі терміни: людина і громадянин (ст. 8); кожен (ст. 27); ніхто, жодна людина (ст. 28); працівники (ст. 44); особи, що навчаються та студенти (ст. 53); та інші. Зазначені вище терміни мають спільні ознаки, які полягають у тому, що всі вони позначають статус суб'єкта правових відносин, який детально, як правило, розкривається в поточному законодавстві України. Термін “особистість” є узагальнюючим і об'єднує поняття “людина” і “громадянин”. Він має універсальний, родовий характер.⁸²

Отже, права громадянина на відміну від прав людини, охоплюють сферу відносин індивіда з державою, у якій громадянин розраховує не тільки на захист своїх прав від незаконного втручання, але й на активне сприяння держави в їхній реалізації. Це означає, що права громадянина хоча й тісно пов'язані з правами людини, але не тотожні їм. Права людини – це так зване “природне право в його сучасному розумінні”, іншими словами “загальносоціальне” (котре виникає та існує незалежно від держави).

Статус особи	Правовий статус громадянина
Позатериторіальні, тобто існують незалежно від державного визнання, закріплені в законі і поза зв'язком їх носія з конкретною державою	Територіальні, тобто передбачають наявність громадянства, а саме особливий правовий зв'язок особи з державою
Заснований на загальнолюдських цінностях та принципах	Заснований на нормах національного та міжнародного права
Загальносоціальні – належать людині за фактом народження як природні, невідчужувані права	Спеціальні – закріплені в законодавстві і перебувають під захистом держави, громадянином якої є дана особа
Реалізується як в силу авторитетності для кожного із суб'єктів, так і добровільно	Має обов'язковий характер і реалізується незалежно від бажання суб'єкта

⁸² Тодька Ю. Н., Тодька О.Ю. Конституційно-правовой статус человека и гражданина в Украине. К., 2001. 368 с.

Довільна форма реалізації прав та обов'язків	Має законодавчо визначений механізм реалізації прав та обов'язків
Існує як загальний статус	Може бути загальним, спеціальним, галузевим, індивідуальним
Не залежить від громадянства	Безпосередньо пов'язаний з громадянством
Гарантується суспільством	Гарантується державою
Порушення прав та невиконання обов'язків тягне застосування заходів громадського впливу	Порушення прав та невиконання обов'язків тягне застосування юридичної відповідальності
Відповідальність не має примусового характеру і може виходити як від суспільства у цілому, так і його структурних підрозділів (партій, організацій, об'єднань)	Відповідальність має примусовий характер і санкціонується державою

2.5. ПОНЯТТЯ “СВОБОДИ” ОСОБИ ТА ЇЇ ВИДИ

З позиції теорії права можна провести розмежування поняття права та свободи людини (особистості), суб'єкта правовідносин. Під правами людини часто розуміються певні “нормативно структуровані властивості й особливості буття особистості, які виражають її свободу і є невід'ємними й необхідними способами й умовами її життя, її взаємин із суспільством, державою, іншими індивідами”.

Співвідношення прав і свобод людини є доволі умовним, дані поняття часто застосовуються як синоніми. Окрім цього, слід відмітити, що термін “свобода” є більш характерним для англосаксонської системи права, а “право” – до романогерманської. Наукові джерела показують, що загалом права і свободи відрізняються тим, що право, як правило, передбачає якогось суб'єкта, на якого покладено обов'язок це право забезпечити. В той час свобода є більш широким поняттям, що передбачає обов'язок необмеженого кола утримуватися від будь-яких порушень чи обмежень цієї свободи.

Людина як особа є суб'єктом свободи, тобто її власником. Це означає, свобода є невід'ємною ознакою людської життєдіяльності обумовлена природнім існуванням самої людини. Людина виникає як одне із *явищ природи*, закономірною умовою певного самостійного існування якого має бути і є його свобода серед інших природніх явищ, тобто разом з людиною одночасно виникає й існує і її свобода. Звідси і висновок як самоочевидна істина: людина і свобода – явища невіддільні одне від одного. Свобода – умова “соціального співіснування і соціального порядку”, “умова становлення особистості”, котра апріорно дана людині як один із наріжних каменів її природи.⁸³

Свобода є фундаментальною характеристикою людського існування, оскільки свобода не те, чим володіють люди, а те, чим вони є за своєю суттю. Як універсальна характеристика людського буття, свобода стосується здатності людини обирати своє буття та керувати ним і безпосередньо пов'язана з відчуттям залежності, відчуження та відповідальності.

У суспільних стосунках розрізняють два *типи особистої (індивідуальної) свободи*:

- 1) негативна свобода, коли зосереджуються на відсутності втручання з боку інших людей;
- 2) позитивна свобода, коли увага зосереджується на спроможності особи самостійно приймати рішення щодо вчинення власних дій. Іншими словами, позитивна свобода передбачає не свободу “від”, а свободу “для” – свободу вести певний передбачений особою спосіб життя.

У філософському широкому розумінні **свобода** це – можливість чинити так, як хочеться. Інколи під цим мається на увазі, що це – свобода волі. Проблема свободи в історії філософії ускладнюється тим, що багато мислителів намагалися вивести із сутності свободи обов'язок людини, прагнули або взагалі не вживати поняття свободи, або вживати, обмеживши його певним чином. Але обов'язок ніколи не може впливати із самої свободи, а лише з етичних міркувань. Будучи необмеженою за своєю сутністю, свобода якраз повинна мати на увазі етику

⁸³ Шульга А.М. Загальнотеоретичні аспекти правомірної поведінки особи: Монографія. Х.: Майдан. 2013. 412 с.

(див. Етика), щоби зробити людей повністю відповідальними за все те, що вони роблять і дозволяють робити іншим.

В історії розвитку поняття свободи поняття творчої свободи поступово витісняє поняття свободи від перешкод (примусу, причинності, долі). В древній філософії (у Сократа і Платона) мова йде перш за все про свободу в долі (приреченні), потім про свободу від політичного деспотизму (в Арістотеля та Епікура) і про біди людського існування (в Епікура, стоїків, в неоплатонізмі). В Середні віки малася на увазі свобода від гріха та прокляття церкви, причому виникав розлад між морально необхідною свободою людини та і необхідною всемогутністю Бога. В епоху Відродження і наступний період під свободою розуміли безперешкодний всесторонній розвиток людської особистості.

За часів Просвітництва виникає поняття свободи запозичене з лібералізму і філософії природнього права (Альтузій, Гоббс, Гроцій, Пуфендорф; в 1689 в Англії – Білл про права), стримуване поглибленим науковим поглядом, що визнає панування всемогутньої природної причинності та закономірності. В нім. теології і філософії, починаючи від Мейстера, Екхарта, включаючи Лейбніца, Канта, Гете та Шіллера, а також нім. ідеалізм до Шопенгауера і Ніцше, ставить питання про свободу як питання про постулат морально-творчої відповідності сутності і її розвитку. Марксизм вважає свободу фікцією; людина міркує і чинить у залежності від спонукань і середовища, причому основну роль в її середовищі грають економічні відносини і класова боротьба. Карл Маркс визначав свободу як усвідомлену необхідність.

Український вчений О. М. Костенко запропонував так звану соціально-натуралістичну концепцію свободи, виходячи з принципу соціального натуралізму. Відповідно до цього принципу “основне питання філософії” має такий вигляд: “Яка роль волі і свідомості Людини у світі, що існує за законами Природи?”. Відповідь на це питання така: воля і свідомість дані Людині для того, щоб пізнавати закони Природи і жити у злагоді з цими законами. З цього випливає, що свобода – це можливість Людини жити у злагоді із законами Природи. Така концепція свободи є основою для так званого соціально-натуралістичного лібералізму.

А. Токвіль вказував на два поняття (дві “ідеї”, “форми”) свободи:

1. “Аристократичне” поняття свободи (“античне” поняття) припускає розуміння свободи римлянином як певної *привілеї*: право бути вільним не є природнім загальним правом, це право – наслідок наявності у людини статусу римського громадянина.

⁸⁴ Бичко І. Свобода. Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис, 2002. С. 570.

2. “Демократичне” поняття свободи (“сучасне” поняття) припускає розуміння свободи як права будь-якої людини бути вільною дане від природи. Кожна людина одержує від природи необхідні знання, щоб управляти собою, кожен має з моменту народження законне, існуюче не як припис, право жити незалежно від собі подібних ... самостійно, у відповідності зі своїм розумінням управляти своєю власною долею.⁸⁵

Сучасне *європейське розуміння свободи* припускає відповідну особисту незалежність одних від інших. На відміну від античного бачення людини як органічного (невіддільного) елемента життєдіяльності полісу (міста-держави), наприклад, участь в управлінні державою є “правом”, а не “обов’язком” людини.

Філософсько-правові дискусії визначили **види свободи**:

• **за поведінкою особи** (поєднання свободи і необхідності):

- абсолютна свобода (свавілля, хаос);
- абсолютна несвобода (рабство, варварство);
- упорядкована свобода (за допомогою права вирішуються протиріччя між особистою свободою і загальним благом).

Вона, у свою чергу поділяється на:

- обмежену (у тоталітарній державі обмежується особиста свобода людини);
- необмежену (з точки зору концепції громадянського суспільства, котре контролює державу – держава слугує суспільству, а не навпаки).

• **за суб’єктивним складом**:

- особиста свобода (полягає у праві людини розпоряджатися собою та своїми діями);
- суспільна свобода (полягає у праві (можливості) разом з іншими брати участь у вирішенні загальних справ).

• за можливістю втручання/ впливу на свободу особи:

- негативна свобода (припускає відсутність втручання в життєдіяльність людини інших людей);

⁸⁵ Шульга А.М. Загальнотеоретичні аспекти правомірної поведінки особи: Монографія. Х.: Майдан. 2013. 412 с.

- *позитивна свобода* (життєдіяльність людини, що припускає самостійне прийняття нею рішень щодо вчинення своїх дій);
- *легітимована свобода* (право як міра свободи має відношення до її зовнішньої поведінки).
- за структурою:
 - *свобода внутрішня* (передбачається правом як умова його існування: до неї входять веління права, які мають сенс лише тому, що звертаються до істоти, здатної свідомо обирати ту або іншу ціль, той або інший варіант дій. У цьому сенсі свобода становить невід’ємну психічну якість будь-якої розумної істоти);
 - *свобода зовнішня* (як можливість здійснювати ті або інші діяння в зовнішньому світі, може бути обмежена чи взагалі знищена зовнішніми чинниками).

За словами Д. Керімова, “свобода – це зовнішній і внутрішній стан незалежності особистості, що пізнає дійсність і діє відповідно до пізаного, а також розумно співставляє свої інтереси з інтересами суспільного прогресу”.⁸⁶

Право одночасно є мірою свободи і мірою відповідальності. Визначення “міри свободи” нормами, принципами права (об’єктивним правом) означає, що право являє собою інструмент реалізації і обмеження свободи. За словами науковців, свобода може бути обмежена тільки в інтересах самої свободи. Реалізація свободи насамперед пов’язана з суб’єктивними правами, обмеження свободи – з юридичними обов’язками.

Вітчизняний конституціоналіст Ю. Тодика зазначає, що, крім наявності спільних і відмінних ознак між термінами “права особи” і “свобода особистості”, нерідко вони застосовуються і як синоніми. Основні права свідчать про можливість отримання якихось соціальних благ, тобто “право на” отримання чогось (на працю, освіту, гідний рівень життя тощо). Свобода – це можливість для

⁸⁶ Керимов Д. А. Методологія права (предмет, функції, проблеми філософії права). М.: Аванта+, 2001. 560 с.

людини уникнути впливу з боку держави, державної влади тих чи інших обмежень. Свобода характеризується незалежністю особистості від держави. Це “свобода” від чогось, наприклад, від цензури. Конституція України термін “свобода” застосовує до таких понять: свобода думки і слова (ст. 34), свобода світогляду і віросповідання (ст. 35), свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 54) і т. д.⁸⁷

В юридичній літературі такі свободи називають “права-свободи” або суб’єктивні права. Як слушно зазначає О. Селіванова, соціальна цінність суб’єктивних прав полягає у тому, що вони встановлюють сферу індивідуальної свободи й автономії особи і спрямованості на розвиток її ініціативи, активності і самостійності в суспільстві.⁸⁸

Такої ж думки дотримується М. Матузов: “Власник суб’єктивного права користується відомою автономією, самостійністю в реалізації наданої можливості, може за своїм розсудом обирати той або інший варіант поведінки, ті або інші способи і засоби досягнення мети, задоволення свого інтересу в межах загальних повноважень, окреслених суб’єктивним правом через норму закону”.⁸⁹

“Суб’єктивне право” – це юридично забезпечена міра можливої поведінки особи, що гарантує їй свободу вибору, користування матеріальними і духовними благами. Тоді як “юридичний обов’язок” – це міра (вид) належної поведінки, на якій наполягає держава та/або суспільство.

Отже, міра свободи обумовлена правом, пов’язана не тільки з такими юридичними поняттями як “суб’єктивні права” і “юридичні обов’язки”. Наприклад, “правоздатність”, “дієздатність”, “свободи”, “законні інтереси”, “права людини” “громадянство”, “повноваження”, “компетенція” посадових службових осіб – які водночас є елементами правового статусу особи.

⁸⁷ Тодыка Ю. Н., Тодыка О.Ю. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине. К., 2001. 368 с.

⁸⁸ Селиванова О.Ю. Субъективное право: сущность, структура, ценность: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01. Нижний Новгород, 2001. 166 с.

⁸⁹ Матузов Н. И. Актуальные проблемы теории права. Саратов: Изд-во Саратов. гос. Академии права, 2004. 512 с.

2.6. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

В сучасних умовах, вчені доходять висновку, що *право* виступає мірилом свободи, таким чином механізмом соціальної регуляції свободи. Його суть у тому, щоб узгодити свободу окремої людини зі свободою інших членів суспільства, дотримуючись принципу рівності. Право виступає як засобом забезпечення свободи, так і засобом обмеження неузгоджених із суспільними потребами й уявленнями людей про добро і справедливість рівня свободи й обсягу влади.

А. Шульга вважає, що “права людини” – це невід’ємна, невідчужувана міра свободи людини в сучасному державно-організованому суспільстві. *Права людини – це невід’ємні можливості (соціально-економічні, політичні, культурні тощо) вільного самовизначення, вільної самореалізації, життєдіяльності людини в суспільстві.*⁹⁰

В. Самігуллін під правами людини розуміє соціальні претензії індивідів, зумовлені, насамперед, їх політико-правовим статусом, визнані суспільством у формі юридичного закріплення цих претензій у нормах міжнародних й національного (державного) права, і активні обов’язки (дії), що допускаються з боку держави та її представників з їх забезпечення й захисту у встановленій юридичній процедурі. Щодо свобод людини, то в цьому понятті віддзеркалюється та обставина, що у своїх соціальних претензіях людина розраховує (може й повинна розраховувати) на пасивний обов’язок держави не втручатися без законних на те підстав у ті або інші сфери її особистого й громадського життя (свобода віросповідання, свобода слова та ін.).⁹¹

З огляду на зміст правового статусу особи також треба розрізнявати такі юридичні категорії як “основні права” й “інші права”. Закріплені в Конституції даної держави права людини і громадянина традиційно називають “основними” або “конституційними”.

⁹⁰ Шульга А.М. Загальнотеоретичні аспекти правомірної поведінки особи: Монографія. Х.: Майдан. 2013. 412 с.

⁹¹ Самігуллін В. К. О понятии права. Правовая политика и правовая жизнь. 2002. №1. С. 25–29.

Назва “конституційні” має зв’язок з тим, що Конституція є правовою формою їхнього закріплення. Розрізнення основних та інших прав акцентує увагу тільки на тому, що основні права є правовою основою для інших прав, останні є похідними від перших як первинних прав, в основних правах кореняться можливості виникнення багатьох інших прав.

Основні права людини – гарантована законом міра свободи (можливості) особистості, яка у відповідності з досягнутим рівнем розвитку суспільства здатна забезпечити її існування і розвиток та закріплена в якості міжнародного стандарту як загальна і рівна для всіх людей.

Ознаками основних прав людини є:

- 1) можливості (свободи) людини діяти певним чином або утриматися від певних дій, спрямовані на задоволення потреб, без яких вона не здатна нормально існувати і розвиватися;
- 2) можливості, які обумовлені біосоціальною сутністю людини, належать їй від народження і не потребують “дозволу” з боку кого-небудь, у тому числі і держави. Вони не можуть бути відібрані (відчужені) і не можуть бути “дарунком” з боку держави чи будь-якої іншої організації, особи. Це природні, невідчужувані права;
- 3) можливості, які не обмежені територією держави і не залежать від національної приналежності людини;
- 4) можливості, які мають правовий характер, оскільки закріплені в правових актах, які утворені в межах держави та на міжнародному рівні.

Сучасне уявлення про права людини виражає так звана *універсальна концепція прав людини*, уперше закріплена у “Загальній декларації прав людини” прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року. Згодом з’явилися й інші міжнародно-правові акти-документи відповідного змісту і значення. Зокрема, Конвенція про захист прав і основоположних свобод людини (1950 р.)⁹²,

⁹² Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Міжнародний документ від 04.11.1950 р. Дата оновлення: 02.10.2013. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 07.11.2018)

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966 р.)⁹³, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.)⁹⁴ тощо.

В сучасній юридичній літературі існує різна **типологія прав людини**. Але найбільш поширений поділ їх на *позитивні і негативні*.

1. Негативні права містяться у праві особи на захист від будь-якого втручання, в тому числі державного, у здійсненні громадянських прав і політичних прав. Ці права захищають особу від небажаних, таких, які порушують її свободу, втручань чи обмежень.

Негативні права вважаються основоположними і абсолютними. Вони з'явилися раніше інших прав і розвивалися як група *прав на незалежність громадян від влади* (свобода віросповідання, свобода совісті, право на винахід, на недоторканість власності, свобода думки, свобода слова...). Ці права мають назву "*права свободи*", "*права громадянських свобод*", "*громадянські права і свободи*".

Слідом за ними з'явилися політичні права і свободи, або *права на участь громадян у владі* (активне і пасивне виборче право, право на участь у управлінні державними справами, право на звернення до органів державної влади і місцевого самоврядування...).

Реалізація негативних прав не залежить від державних ресурсів, соціально-економічного розвитку країни.

2. Позитивні права фіксують права особи на покращення свого становища і зростання культурного статусу, що забезпечується державою. Це – *економічні, соціальні та культурні права* (право на освіту, свобода творчої діяльності, право на інтелектуальну власність, право на соціальний захист...).

Обов'язком держави є створення умов для реалізації громадянами своїх позитивних прав. Тому реалізувати ці права набагато важче, оскільки потрібні відповідні ресурси держави (достатні

⁹³ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Міжнародний документ від 16 грудня 1966 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 07.11.2018)

⁹⁴ Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права: Міжнародний документ від 16 грудня 1966 р. Дата оновлення: 19.10.1973. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 07.11.2018)

грошові фонди у державному бюджеті, наявність закладів освіти, достатня кількість лікарів та ін.)

За сферою реалізації у суспільному житті права і свободи людини і громадянина поділяють на:

1. Особисті (громадянські) права – це природні, основоположні, невід’ємні права. Вони покликані гарантувати індивідуальну автономію і свободу, захищати особу від свавілля з боку держави та інших людей. Ці права дозволяють людині бути самим собою у відносинах з іншими людьми та державою. До цих прав відносять можливості людини, необхідні для забезпечення її фізичної та морально-психологічної (духовної) індивідуальності. Саме тому їх поділяють на:

- *фізичні* – право на життя, свободу пересування, вибір місця проживання, безпечне навколишнє природне середовище, житло і т.д.
- *духовні* – право на ім’я, честь і гідність, на справедливий, публічний і незалежний суд.

У Конституції України 1996 року це статті 27, 28, 29 та ін.

2. Політичні права – можливості (свободи) громадянина брати участь в управлінні державою та суспільному житті, впливати на діяльність різних державних органів, а також громадських організацій. До них належать: право обирати і бути обраним до органів державної влади і місцевого самоврядування, право на утворення політичних партій і громадських організацій і право брати участь у їх діяльності, свобода демонстрацій і зборів, право на інформацію, свобода слова, думки, переконань, свобода друку, радіо і телебачення.

У Конституції України 1996 року це статті 36, 38, 39, 40 та ін.

3. Економічні права – можливості (свободи) людини і громадянина розпоряджатися предметами споживання та основними результатами господарської діяльності: власністю і працею, проявляти ініціативу у реалізації своїх здібностей, брати участь у виробництві матеріальних та інших благ. Найголовніші з них: право на приватну власність, підприємницьку діяльність.

У Конституції України 1996 року це статті 41, 42 та ін.

4. Соціальні права – можливості (свободи) людини і громадянина користуватися соціальними благами у сфері матеріального виробництва, трудової діяльності, освіти, здоров'я, відпочинку (тобто право на вибір виду діяльності, безпечні умови праці, гарантовані мінімальні розміри її оплати, право на соціальне забезпечення, відпочинок, достатній рівень життя).

У Конституції України 1996 року це статті 43, 45, 46, 48 та ін.

5. Культурні права – можливості (свободи) збереження і розвитку національної самобутності людини, доступ до духовних досягнень людства, їх засвоєння, використання та участь у подальшому їх розвитку. До них належать: право на освіту, на використання вітчизняних і світових досягнень культури і мистецтва, право на вільну літературну, наукову, технічну і художню творчість.

У Конституції України 1996 року це статті 53, 54 та ін.

Екологічні права – можливості (свободи) людини користуватися природним середовищем. Це право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище, охорону здоров'я від його негативного впливу, відшкодування шкоди, спричиненої здоров'ю та майну екологічними правопорушеннями, право на природокористування. Екологічному праву відповідає обов'язок державних органів, підприємств, установ, організацій здійснювати заходи, спрямовані на охорону навколишнього природного середовища, попередження та зниження рівня шкідливих для людини і навколишнього природного середовища наслідків. Громадянин має право брати участь у проведенні екологічної експертизи, має право на отримання повної і достовірної інформації про стан довкілля та його вплив на здоров'я людини. У Конституції України 1996 року це стаття 50 та ін.

За адресатом:

1. *Індивідуальні права* (“права індивіда”).
2. *Колективні права* (“корпоративні”, “права народів”).

За силою статусу:

1. *Абсолютні права* – право на життя, на особисту недоторканість, на недопустимість тортур та ін. (в демократичних державах за жодних умов не допускається їхнє обмеження, призупинення).

2. *Відносні права* – при певних обставинах (режим військового, надзвичайного стану) допускається їхнє обмеження, тимчасове призупинення.

За теорією (концепцією) поколінь прав людини, розрізнення прав людини за часом їх виникнення:

1. *Перше покоління прав людини*: невідчужувані особисті (громадянські) та політичні права.

2. *Друге покоління прав людини*: соціально-економічні та культурні права.

3. *Третє покоління прав людини*: солідарні (колективні) права (права народів).

4. *Виокремлюють четверте покоління прав людини*. До цієї категорії прав належать права квіритів (ЛГБТІ-спільноти), права пов'язані із клонуванням, трансплантологією, трансформацією образу людини, права пов'язані із організмами із наперед заданими властивостями тощо.

2.7. ПОНЯТТЯ ЗАКОННОГО ІНТЕРЕСУ ОСОБИ

“Законні інтереси”, як і “права” і “свободи” припускають певну можливість поведінки особи, але водночас відрізняються від “прав” і “свобод” як можливої поведінки, суб'єктивне право надається для захисту й здійснення певного інтересу – на те й існує право. Але інтерес сам по собі є не суб'єктивним правом, а його передумовою й ціллю.⁹⁵

Інтерес (у праві) – прагнення особи повніше задовольняти свої потреби і бажання, що прямо не формалізовано в конкретному суб'єктивному праві, проте не суперечить праву як такому.

У структурі **законного інтересу** виділяють два елемента:

- 1) прагнення суб'єкта користуватися конкретним соціальним благом;
- 2) звернення в деяких випадках за захистом до компетентних органів.

⁹⁵ Братусь С. Н. О соотношении гражданской правоспособности и субъективных гражданских прав. Советское государство и право. 1949. № 8. С. 30–37

Як приклад законного інтересу можна навести: зацікавленість у здоровому підростаючому поколінні; зацікавленість автора у високому гонорарі; зацікавленість підозрюваного у спростуванні підозри та ін.

Охоронюваний законом інтерес підлягає захисту нарівні з правами.

Законний інтерес як *можливість* нагадує “усічене право” (“це усічена правова можливість”). Законний інтерес – це можлива поведінка, але без можливості вимагати певної поведінки від інших осіб. Іншими словами, законний інтерес – можливість без вказівки у законі діяти суворо тільки так, а не інакше (певним чином) і вимагати відповідної поведінки від інших осіб як їхнього юридичного обов’язку. Приміром, можливість працівника одержати премію за сумлінну працю не забезпечена правом вимагати від роботодавця премію за таку працю (якщо буде виданий наказ про виплату премії – виникне право її одержати).⁹⁶

Категорія “законний інтерес” використовується в різних галузях права. Як відомо, у цивільному процесі захист законних інтересів передбачає окреме провадження як вид непозовного цивільного судочинства (ст. 234 Цивільного процесуального кодексу України). Якщо під час розгляду справи у порядку окремого провадження виникає спір про право, який вирішується в порядку позовного провадження, суд залишає заяву без розгляду і роз’яснює заінтересованим особам, що вони мають право подати позов на загальних підставах (п. 6.ст. 235 Цивільного процесуального кодексу України).

На думку О. Рогача, характеризуючи механізм впливу інтересу на вольову поведінку особи, можна дійти висновку, що інтерес виступає в свідомості людини як мотив, тобто усвідомлення потреби, наміру. У філософії інтерес визначається як спонука людської діяльності, зумовлена об’єктивними потребами. Виявляючись у конкретних вчинках, у поведінці людини, мотив передбачає не лише задоволення тієї чи іншої потреби, а й вибір засобів

⁹⁶ Шульга А.М. Загальнотеоретичні аспекти правомірної поведінки особи: Монографія. Х.: Майдан. 2013. 412 с.

для цього. Мотиви спонукають особу до визначення певних цілей. Отже, інтерес відображається у свідомості людини й набуває значення мотиву вольової поведінки суб'єкта правовідносин, виконуючи при цьому спонукальну, спрямовуючу та смислоутворюючу функцію. У цьому контексті суб'єктивне право виступає як юридичний засіб для задоволення потреб, реалізації цілей та забезпечення інтересів.⁹⁷

Конституційний Суд України дав визначення поняттю **“охоронюваний законом інтерес”** – це прагнення до користування конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом, як зумовлений загальним змістом об'єктивного права і прямо не опосередкований у суб'єктивному праві простий легітимний дозвіл, що є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони з метою задоволення індивідуальних і колективних потреб, які не суперечать Конституції і законам України, суспільним інтересам, справедливості, добросовісності, розумності та іншим загальноправовим засадам.⁹⁸

Конституційний Суд України вказав на основні ознаки *“охоронюваного законом інтересу”*: а) виходить за межі змісту суб'єктивного права; б) є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони; в) має на меті задоволення усвідомлених індивідуальних і колективних потреб; г) не може суперечити Конституції і законам України, суспільним інтересам, загальновизнаним принципам права; д) означає прагнення (не юридичну можливість) до користування у межах правового регулювання конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом; е) розглядається як простий легітимний дозвіл, тобто такий, що незаборонений законом.⁹⁹

⁹⁷ Рогач О. Я. Зловживання правом: теоретико-правове дослідження: [монографія]. Ужгород: Ліра, 2011. 368 с.

⁹⁸ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 01.12.2004 р. № 18-пп/2004. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04> (дата звернення: 07.11.2018)

⁹⁹ Там само.

2.8. ОСНОВНІ ОBOB'ЯЗКИ ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

На думку М. Матузова, єдність прав і обов'язків виявляється: а) в їх однаковій соціально-політичній однорідності, однаковій значущості та цінності; б) в їх юридичній узгодженості; в) у діалектичній взаємодії парних категорій; г) в однозначності ролі, визначальниками виду та міри поведінки суб'єктів (відповідно можливої і необхідної); д) неможливості роздільного (незалежного) функціонування і реалізації; е) у спільності цілей, шляхів, завдань, розвитку; ж) у гарантованості з боку держави і однаковою зацікавленістю у здійсненні тих та інших.¹⁰⁰

Російський юрист Б. Чичерін зазначав, що “свобода не перебуває в одному придбанні і розширенні прав. Людині тільки тому притаманні права, що вона має й певні обов'язки, і, навпаки, від неї можна вимагати виконання обов'язків лише тому, що вона має права. Це два нерозривні начала. Усі значення людської особистості і похідні від них права засновані на тому, що людина є істота розумно-вільна, яка керується свідомістю верховного морального закону, і з огляду на свободу волі здатна діяти за велінням обов'язку”.¹⁰¹

Ряд науковців (Р. Халфіна, С. Алексеев, О. Скакун) під юридичним обов'язком розуміють встановлену законодавством та забезпечену державою міру необхідної поведінки зобов'язаного суб'єкта.¹⁰²

М. Витрук визначає юридичний обов'язок як соціально зумовлену і гарантовану необхідну можливість у поведінці особистості, межі якої визначені нормами об'єктивного права (конституцією, законами), з метою використання певних благ і цінностей для задоволення як власних, так і суспільних, корпоративних та інших потреб та інтересів на основі їх єдності і поєднання.¹⁰³ Юридичні обов'язки як кореляти суб'єктивних прав задовольняють потреби особистості в чужих діях, служать спеціальним юридичним засо-

¹⁰⁰ Матузов Н.И. Правовая система и личность. Саратов, 1987. 182 с.

¹⁰¹ Тодыка Ю. Н., Тодыка О.Ю. Конституционно-правовой статус человека и гражданин в Украине. К., 2001. 368 с.

¹⁰² Шемшученко Ю.С. Юридична енциклопедія. В 6 т. К.: “Укр. енцикл.”, 1998. Т. 4: Н-П. 2002. 720 с.

¹⁰³ Витрук Н. В. Правовой статус личности в СССР. М.: Наука, 1985. 210 с.

бом впливу на інших осіб з тим, щоб викликати до життя таку їх діяльність, якої потребує індивід при реалізації його суб'єктивного права. Дії зобов'язаної особи у правовідносинах спрямовані передусім на задоволення інтересів і цілей індивіда, що володіє відповідним правом – корелятом. Вчений відзначає, що свобода і відповідальність так само характерні для права як і для обов'язку особи.¹⁰⁴

Юридичний обов'язок – гарантована законом міра суспільно необхідної (корисної) поведінки особи, яка об'єктивно зумовлена потребами існування і розвитку інших осіб, соціальних груп, націй, людства. Юридичний обов'язок – це перепона на шляху свавілля, хаосу, всього того, що заважає нормальному розвитку людства.

Зміст юридичного обов'язку складають варіанти необхідної поведінки, що слугують гарантією використання наданих суб'єктам можливостей.

Структуру юридичного обов'язку складають чотири елементи:

- 1) необхідність здійснення певних дій або утримання від них;
- 2) необхідність суб'єкта відреагувати на законні вимоги, які були звернені до нього уповноваженою стороною;
- 3) необхідність не перешкоджати контрагенту користуватися тим благом, на яке він має право;
- 4) необхідність нести відповідальність за невиконання цих вимог.

Отже, обов'язок – парна категорія з правом, оскільки обов'язок є засобом забезпечення прав. Права людини і громадянина, якими б вони не були, все ж не є безмежними, абсолютними, їх використання не повинно завдавати шкоди іншим людям, суспільству в цілому.

Це застереження міститься в Загальній декларації прав людини: *“Кожна людина, здійснюючи свої права і свободи, повинна зазнавати тільки тих обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення відповідного визнання і поваги прав і свобод*

¹⁰⁴ Витрук Н. В. Правовой статус личности в СССР. М.: Наука, 1985. 210 с.

інших та задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку та загального добробуту в демократичному суспільстві". Здійснення людиною своїх прав одночасно передбачає її обов'язок захищати та зміцнювати ці права заради самої себе та заради інших.

Права існують тільки тоді, коли їх визнають інші громадяни держави. Свої вимоги до громадян держава формує в системі обов'язків та встановлює юридичну відповідальність за їх невиконання. Саме для того, щоб закріпити свої права, громадяни в демократичному суспільстві беруть на себе обов'язки та виконують свої обов'язки. У Загальній декларації прав людини визначено: *"Кожна людина має обов'язки перед таким суспільством, в якому тільки можливий вільний і повний розвиток її особистості"*. Так як і права людини, основні обов'язки фіксуються в конституції та інших законах держави.

У деяких конституціях до числа найважливіших обов'язків громадян належить участь у голосуванні на виборах до органів державної влади та військова повинність. У конституціях окремих держав іде мова про обов'язок трудитися (Японія, Італія, Гватемала, Еквадор та ін.), виховувати дітей (Італія, Росія), турбуватися про своє здоров'я та своєчасно звертатися за медичною допомогою (Уругвай).

У Конституції України обов'язки громадян зафіксовані у статтях 51, 53, 65, 66, 67, 68 та ін. Зокрема в ст. 51 записано: "Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків".

Отже, Конституція України передбачає такі обов'язки:

- 1) захист Вітчизни, її незалежності та територіальної цілісності;
- 2) шанування державних символів;
- 3) відбування військової служби;
- 4) незаподіяння шкоди природі, культурній спадщині, відшкодування завданих їм збитків;
- 5) сплата податків і зборів у розмірах і порядку, встановлених законом;

б) додержання Конституції і законів України та ін.¹⁰⁵
Співвідношення понять “обов’язок” і “зобов’язання”.

Поняття *зобов’язання* застосовується, як правило, до договірних та інших диспозитивних відносин; *обов’язку* – до всіх інших, а надто тих, що містять значний імперативний елемент. Коли вживають слово “*зобов’язання*” – мають на увазі, що в ньому присутній хоча б деякий елемент волі зобов’язаної особи.

Приклади вживання понять подано в таблиці:

Обов’язок	Зобов’язання
Військовий обов’язок	Альтернативне зобов’язання
Обов’язок доказування	Зобов’язання про явку
Адміністративно-господарські обов’язки	Господарське зобов’язання
Батьківські обов’язки	Аліментні зобов’язання
Обов’язки власників землі і землекористувачів	Сервітутні зобов’язання
Податкові обов’язки	Бюджетне зобов’язання

Варто зазначити, що поряд з юридичним обов’язком є категорія “професійний обов’язок (повинність, зобов’язання)” виражає моральні обов’язки спеціаліста стосовно суспільства, колег, клієнтів та їх соціального оточення і є відображенням внутрішньої, моральної необхідності виконання своїх обов’язків, дотримання певної лінії поведінки, яка диктується насамперед зовнішніми стосовно особистості спеціаліста інтересами.¹⁰⁶

Таким чином, використання та здійснення прав і свобод людини і громадянина є невід’ємним від виконання ними своїх обов’язків, законодавчо закріплених державою. Правда, відповідальність за виконання ряду обов’язків не передбачається, але

¹⁰⁵ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 30.09.2016. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 07.11.2018)

¹⁰⁶ Проблеми деонтології у діяльності соціального працівника. URL: <http://studentam.net.ua/content/view/4242/114/> (дата звернення: 07.11.2018)

питання відповідальності за порушення прав та обов'язків особистості має важливе значення для їх реалізації. Без визначення конкретної відповідальності посадових осіб, органів влади та окремих громадян права людини перетворюються просто у красиву декларацію.

2.9. ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ОСОБИ

Юридична відповідальність – це передбачений нормами права обов'язок суб'єкта правопорушення зазнавати несприятливих для себе наслідків. Вона є видом соціальної відповідальності.

Необхідно розрізняти об'єктивні і суб'єктивні передумови юридичної відповідальності. “У об'єктивному значенні юридична відповідальність передбачається з метою правового регулювання суспільних відносин за допомогою норм права, а в суб'єктивному – можливе лише за наявності свободи волі індивіда, бо без цього немає вини, “без вини немає відповідальності за протиправне діяння. Не можна звинувачувати особу, позбавлену свободи волі. Не можна невинного вважати відповідальним”¹⁰⁷

Юридична відповідальність характеризується наступними ознаками: а) вона спирається на державний примус, на особливий апарат, що забезпечує здійснення цього примусу; це конкретна форма реалізації санкцій, які передбачені правовими нормами; б) відповідальність настає за вчинення правопорушення і пов'язана з суспільним осудом; в) виражається негативними наслідками для правопорушника; г) втілюється в процесуальній формі.

Юридична відповідальність є одним із основоположних факторів побудови правової держави. Тому до *принципів юридичної відповідальності* належать: а) відповідальність тільки за протиправну поведінку, а не за думки; б) відповідальність тільки за наявності вини в діях правопорушника; в) законність; г) справедливість; д) доцільність; е) невідворотність покарання.

¹⁰⁷ Лейст О.Э. Юридическая ответственность. Общая теория государства и права: Академический курс: Учебник для вузов. М.: Теория права. 1998. Т. 2. С. 595

В залежності від галузевої приналежності юридичних норм, розрізняють: конституційно-правову, міжнародно-правову, кримінальну, адміністративну, цивільну і дисциплінарну відповідальність.

Конституційно-правова відповідальність – це особливий вид юридичної відповідальності. Конституційна відповідальність у широкому значенні розуміється як відповідальність юридична взагалі за порушення конституційних норм, прав і свобод людини і громадянина. У вузькому значенні її називають політичною відповідальністю (може бути колективною чи індивідуальною). Конституційно-правова відповідальність являє собою реалізацію санкції, зазначеної в конституційно-правовій нормі: а) скасування незаконних актів; б) звільнення з посади (відставка); в) позбавлення парламентарія депутатського мандата; г) заборона громадських та інших формувань спрямованих на повалення конституційного ладу; е) імпічмент президента; д) розпуск парламенту.

Виходячи з вищенаведеного, юридичну відповідальність можна класифікувати на:

- *негативну (ретроспективну)* – внаслідок скоєння правопорушення винною особою, вона зазнає негативних для себе наслідків;
- *позитивну* – виникає з юридичного обов'язку відповідних суб'єктів здійснювати позитивні, корисні для суспільства функції і реалізується у регулятивних правовідносинах (наприклад, відповідальність КМУ перед ВРУ).

Міжнародно-правова відповідальність – обов'язок суб'єкта міжнародного права відшкодувати шкоду, заподіяну ним іншому суб'єктові цього права. Міжнародно-правова відповідальність настає за порушення норм міжнародного права, міжнародно-правових зобов'язань, закріплених у договорах, звичаях, актах міжнародних організацій, які мають обов'язковий характер, рішеннях міжнародних судів та арбітражів. В окремих випадках юридичною підставою міжнародно-правової відповідальності конкретної держави є односторонні акти,

за якими вона бере на себе міжнародні зобов'язання, визнані іншими державами.¹⁰⁸

Міжнародні протиправні діяння поділяють на **міжнародні злочини** (*агресія, воєнні злочини, геноцид, апартеїд, вбивства, поневолення людей, широкомасштабне забруднення атмосфери та Світового океану - екоцид* тощо) та **міжнародні правопорушення** (міжнародні делікти).

Отже **міжнародно-правову відповідальність** можна класифікувати на:

- матеріальну відповідальність – полягає в обов'язку відшкодувати матеріальні збитки. Вона здійснюється шляхом *відновлення прав (реституції), компенсації та репарацій*;
- політична відповідальність – реалізується у формі *сатисфакцій, репресалій, реторсій, санкцій*. Її також можуть нести міжнародні організації у разі шкоди завданої діями їх органів чи посадових осіб іншим суб'єктам міжнародного права.

Кримінальна відповідальність – різновид юридичної відповідальності, обов'язок особи, яка вчинила злочин, зазнати на собі негативних наслідків кримінально-правових санкцій.

Передбачені Кримінальним кодексом обмеження прав і свобод особи, що вчинила злочин, індивідуалізуються обвинувальним вироком суду і здійснюються спеціальними органами виконавчої влади держави.

Початком кримінальної відповідальності є вчинення злочину. Закінченням – погашення або зняття судимості.

Головною формою реалізації кримінальної відповідальності, його змістом є кримінальне покарання. Однак поняття кримінальної відповідальності ширше, ніж поняття покарання. Кримінальна відповідальність можлива як із застосуванням покарання, так і без його застосування. Відповідно і сама кримінальна відповідальність поділяється на *два види*:

- *без призначення покарання* – кримінальна відповідальність вичерпується або фактом засудження особи (суд постанов-

¹⁰⁸ Шемшученко Ю.С. Юридична енциклопедія: В 6 т. К.: "Укр. енцикл.", 1998. Т. 1: А-Г. 672 с.

ляє обвинувальний вирок без призначення покарання), або застосуванням замість покарання заходів кримінально-правового характеру (примусові заходи виховного впливу, примусові заходи медичного характеру).

- з призначенням покарання.

В Україні загальний вік кримінальної відповідальності настає з 16 років. За окремі види злочинів відповідальність настає для осіб, яким до вчинення злочину виповнилось 14 років.

Адміністративна відповідальність – вид юридичної відповідальності, підставою її настання є адміністративне правопорушення. До порушників застосовуються адміністративні стягнення (попередження, штраф, оплатне вилучення предмета, конфіскація, позбавлення спеціального права, громадські роботи, виправні роботи, адміністративний арешт).

Питання порядку застосування адміністративної відповідальності регулюються Кодексом України про адміністративні правопорушення (КпАП). Виняток передбачений ст. 21 КпАП, згідно з якою орган, уповноважений розглядати справи про адміністративні правопорушення, з урахуванням характеру вчиненого правопорушення і особи правопорушника може звільнити його від адміністративної відповідальності, передавши матеріали на розгляд громадськості для вжиття заходів громадського впливу.

Суб'єктами адміністративної відповідальності можуть бути фізичні особи, які досягли 16-річного віку. Законодавством встановлено певні обмеження адміністративної відповідальності для неповнолітніх, службових осіб, іноземців, які згідно з міжнародними договорами користуються імунітетом щодо адміністративної юрисдикції в Україні. На відміну від кримінального правопорушення за адміністративне правопорушення не передбачено позбавлення умовних прав (вступу до вищого навчального закладу, права на службу в органах правопорядку та права на державні посади).¹⁰⁹

¹⁰⁹ Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-Х. Дата оновлення: 27.09.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 07.11.2018)

Цивільно-правова відповідальність – це встановлені законом юридичні наслідки за невиконання або неналежне виконання особою обов'язків, зобов'язань, що пов'язані з порушенням суб'єктивних цивільних прав другої сторони. Захист цивільних прав здійснюється в установленому порядку загальним судом, арбітражним або третейським судом. Мета цивільно-правової відповідальності відновлення порушених майнових прав.

Цивільно-правовий проступок – правопорушення, вчинене у сфері майнових і певних немайнових відносин, що регулюються цивільним, трудовим, сімейним, фінансовим, екологічним та іншими галузями права.

Цивільно-правова відповідальність полягає у застосуванні до правопорушника (боржника) в інтересах другої сторони (кредитора) або держави установлених законом або договором правових заходів впливу, що несе для нього негативні, економічно не вигідні наслідки майнового характеру, а саме: відшкодування збитків; виплата неустойки (штраф, пеня); відшкодування шкоди; виконання основних обов'язків.

Види цивільно-правової відповідальності:

1) залежно від підстав виникнення відповідальності:

- договірна (виникає на підставі цивільно-правового договору);
- позадоговірна (недоговірна) (виникає у випадку, якщо санкція застосовується до правопорушника, який не має договірних відносин з особою, якій завдано шкоди);

2) залежно від характеру розподілу відповідальності між кількома боржниками розрізняють:

- дольова або часткова (кожний із боржників несе відповідальність перед кредитором лише у тій долі, яка припадає на нього відповідно до законодавства);
- солідарна (кредитор вправі притягти до відповідальності як усіх боржників разом, так і кожного з них окремого, причому як повністю, так і в частині боргу);
- субсидіарна (спеціальний вид відповідальності, застосовується, коли у зобов'язанні беруть участь два боржника,

один з яких є основним, а другий – додатковим, зазвичай додатковий боржник виступає третьою особою у зобов'язанні).

Дисциплінарна відповідальність (на підприємстві) (англ. *disciplinary liability*) – відповідальність робітників і службовців за порушення трудової дисципліни, яке виражається у накладенні стягнень адміністрацією підприємства чи установи. Застосовується за порушення трудової, навчальної, службової, військової дисципліни. Основні заходи цього виду відповідальності – *догана і звільнення*.

Такі порушення можуть бути виражені як у діях, так і у бездіяльності, допускатися як свідомо, так і з необережності. Деякі категорії державних службовців у зв'язку з виконанням своїх повноважень відповідають у дисциплінарному порядку і за проступки, які порочать їх як державних службовців або дискредитують органи, в яких вони працюють (керівники, державні службовці, співробітники правоохоронних органів, військовослужбовці та ін.).

РОЗДІЛ 3 ПРИНЦИПИ, ГАРАНТІЇ ТА ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

- 3.1. Поняття та види принципів правового статусу особи**
- 3.2. Поняття та види гарантій забезпечення та захисту прав і свобод людини та громадянина**
- 3.3. Обмеження прав і свобод людини і громадянина**
- 3.4. Правовий статус людини і громадянина в умовах особливих правових режимів**

3.1. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ПРИНЦИПІВ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОСОБИ

Принципи визначають своєрідний каркас структури статусу особи та визначають обсяг та обмеження прав людини й основоположних свобод. До основних (конституційних) принципів статусу особи відносять: рівність, тобто рівність у правах і свободах взагалі; невід'ємність і невідчужуваність прав; пропорційність; збереження сутності змісту основного права; пряму дію прав і свобод; гарантованість; заборону незаконного обмеження конституційних прав і свобод; відповідність міжнародно-правовим актам.

Коли йде мова про такі явища як верховенство права, демократія, права і свободи людини та громадянина, то необхідно виходити із того якими керівними ідеями та цілями оперує держава та суспільство. Принципи права стали одними з первинних

об'єктивних його проявів. Спочатку вони втілювали морально-етичні та релігійні ідеали людства, ідеї на яких і зародилося право.

Принципи є особливим, специфічним елементом правового становища особи і його структурних складових, які закріплені в законі або випливають з правової природи відносин особи, суспільства і держави, що визначають сутність і зміст правового становища особи і його структурних елементів.

Крім того варто відзначити, що у своєму висновку European Court of Justice від 18 грудня 2014 року визнав, що сукупність прав людини, гарантованих Європейським Судом з прав людини складають систему принципів права, які він поважає і застосовує у своїй практиці на засадах комплементарності.

На сьогодні існують різні визначення принципів та їх видів. Зокрема за визначенням О. Скакун, принципи права – об'єктивно властиві праву відправні начала, незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання), які ставляться до учасників суспільних відносин із метою гармонічного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів. Іншими словами, це є своєрідна система координат, у рамках якої розвивається право, і одночасно вектор, який визначає напрямок його розвитку. Принципи є підставою права, містяться у його змісті, виступають як орієнтири у формуванні права, відбивають сутність права та основні зв'язки, які реально існують у правовій системі. У принципах зосереджено світовий досвід розвитку права, досвід цивілізації. Тому принципи права можна назвати стрижнем правової матерії.¹¹⁰

За словами П. Рабіновича, **принципи права** – це керівні засади (ідеї), які визначають зміст і спрямованість правового регулювання суспільних відносин.¹¹¹

Проте, із закріпленням прав людини і громадянина у міжнародних актах так і відображення їх у конституціях, то варто звернути увагу саме на конституційні принципи, які знаходять свою

¹¹⁰ Скакун О. Ф. Теорія держави і права. Підручник. Харків: Консум, 2001. 664 с.

¹¹¹ Левицька Н.О. Принципи нормативно-правового інституту: деякі загальнотеоретичні питання. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. 2015. Випуск 33. Том 1. С. 24-27.

деталізацію у галузевому законодавстві кожної держави. В сучасному суспільстві, на відміну від конституцій XVIII-XIX ст., основні закони не обмежуються традиційними питаннями влади і прав особи, а закріплюють основи державного устрою. За дослідженнями Р. Енгибаряна, принципи конституції являють собою політико-ідеологічні і організаційні начала, у відповідності з якими здійснюється регулювання суспільних відносин, які складають її соціальний зміст. Сукупність таких принципів створює основи конституційного устрою даної країни. І що особливе, принципи конституції відіграють важливу роль у здійсненні конституційного контролю. Конституційні принципи, з урахуванням їх характеру, можна розділити на три основні групи: універсальні, особливі, одиничні¹¹².

За визначенням М. Кравчука, **принципи права** – це провідні засади, ідеї права, які в конкретному вигляді характеризують його зміст, визначають спрямованість правового регулювання. Вони зумовлені об'єктивними закономірностями існування і розвитку людини і суспільства.¹¹³

Принципи є підставою права, містяться у його змісті, виступають як орієнтири у формуванні права, відбивають сутність права та основні зв'язки, які реально існують у правовій системі. У принципах зосереджено світовий досвід розвитку права, досвід цивілізації. Тому принципи права можна назвати стрижнем правової матерії.

Всі принципи права можна класифікувати на:

Загальнолюдські принципи – це державні юридичні ідеали, які зумовлені певним рівнем всесвітнього розвитку, цивілізації, втілюють найкращі прогресивні здобутки правової історії людства і вказані в нормативно-правових документах.

Типологічні принципи – такі засади й ідеї, які притаманні всім правовим системам певного історичного типу.

¹¹² Енгибарян Н. В. Конституционное развитие в современном мире. Основные тенденции. Москва: Норма, 2007. 496 с.

¹¹³ Кравчук М. В. Теорія держави і права (опорні конспекти). Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. 3-є вид., змін. й доп. К.: Алерта, 2014. 608 с.

Конкретно-історичні принципи права – засади, що відображають специфіку прав певної країни в реальних соціальних умовах.

Галузеві й міжгалузеві принципи права – засади, що охоплюють одну або кілька галузей права певної держави.

Загальнолюдські принципи:

- в юридичному праві повинні бути закріплені та захищені основні права людини, міра свободи людей та інших об'єднань;
- юридична рівність однойменних суб'єктів перед державою і законом;
- взаємопов'язаність юридичних прав та обов'язків;
- функціонування в суспільному житті загальнодозвільних принципів, презумпції невинуватості особи тощо.

За іншою класифікацією принципи права поділяються на: загальносоціальні та спеціально-соціальні (юридичні).

Загальносоціальні принципи включають:

- пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими (груповими);
- верховенство громадянського суспільства над державою;
- верховенство правових законів над політичною і фізичною силою держави;
- різноманітність і рівноправність різних форм власності;
- свобода підприємницької діяльності;
- пріоритет прав і свобод людини над правами держави або рівноправність прав і обов'язків держави й особи.

Спеціально-соціальні (юридичні) принципи:

- принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу, судову;
- відповідальність держави перед людиною та суспільством і навпаки, людини перед державою;
- верховенство права й Конституції перед всіма законами та підзаконними актами;
- принцип законності; принцип демократизму;
- принцип справедливості;
- принцип гуманізму;

- загальнодозвільні принципи – громадяни здійснюють свої права за принципом “громадянам дозволено робити все, що не заборонено законом”, а державі – “дозволено лише те, що визначено законом”.¹¹⁴

Серед правових принципів розрізняють ще: правові аксіоми, правові презумпції та правові фікції.

Правові аксіоми – це такі ідеї, положення, які сприймаються без доведення.

Правові презумпції – це такі правові ідеї, істинність яких припускають без доведення, іншими словами це припущення.

Правові фікції – це юридичні утворення, що суперечать реальності, але використовуються для досягнення юридичних наслідків або бажаних судових рішень.

Аксіомами є: закон, який встановлює чи посилює кримінальну відповідальність, зворотної сили не має; незнання закону не звільняє від вини; всяка діяльність, яка незаборонена законом, – дозволена.

Презумпціями є: ніхто не може бути визнаним у здійсненні злочину, а також притягнутий до кримінальної відповідальності інакше як за вироком суду; не може бути два покарання за одне й теж правопорушення; нехай буде вислухана і інша сторона при здійсненні правосуддя.

Фікціями є: оголошення громадянина померлим; усиновлення; позовна давність тощо¹¹⁵.

Прогресивна правова думка сформулювала загальні засади, які є об’єктивно необхідними, реалізуються через принципи організації і функціонування всієї соціальної системи, включаючи правову. До них належать:

- **Принцип верховенства права**, є відмінним поняттям від загальноновживаного терміну “верховенство закону” завдяки практиці Європейського суду з прав людини та діяльності Венецій-

¹¹⁴ Кравчук М. В. Теорія держави і права (опорні конспекти). Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. 3-є вид., змін. й доп. К.: Алерта, 2014. 608 с.

¹¹⁵ Кравчук М. В. Теорія держави і права (опорні конспекти). Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. 3-є вид., змін. й доп. К.: Алерта, 2014. 608 с.

ської комісії “За демократію через верховенство права” (Доповіді про верховенство права від 25-26 березня 2011 р.; та Контрольного списку верховенства права від 12 березня 2016 р.).

Структура верховенства права:

- 1) законність;
- 2) правова визначеність;
- 3) незалежність і безсторонність суду;
- 4) повага до прав людини;
- 5) заборона свавілля;
- 6) рівність і заборона дискримінації.

Конституція України не містить чіткого визначення принципу верховенства права. Конституційний Суд України дав його загальне тлумачення в Рішенні від 2 листопада 2004 року № 15- рп/2004¹¹⁶.

Наприклад, рішеннями Конституційного суду України, гідність людини інтерпретується як принцип права, який переплітається із верховенством права і є найвищою конституційною цінністю, надаючи тлумачення частини першої статті 3 Конституції України.

Проблема забезпечення ефективного захисту цивільних прав, свобод та інтересів особи є однією з головних проблем при впровадженні у суспільні відносини принципу верховенства права, закріпленого ст. 8 Конституції України. цей захист здійснюється перш за все судами.¹¹⁷

Згідно з ч. 1 ст. 17 Закону України “Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини” суди застосовують під час розгляду справ Конвенцію та практику Суду як джерело права.

Якщо звернутися до кодексів України, які регулюють відносини, що є суміжними з цивільними, і такі, щодо яких за відповідних умов можливе застосування норм цивільного права, то тут ми також побачимо прагнення національного законодавця

¹¹⁶ Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15- рп/2004 у справі за конституційним поданням ВСУ щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 69 КК України (справа про призначення судом більш м'якого покарання).

¹¹⁷ Лебідь В.І. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Навч. Посіб. 2-е вид., доповнене і перероб. К.: Правова Єдність, 2017. 36 с.

обмежити коло можливих способів захисту права тими, які встановлені законом (ст. 152 Земельного кодексу України) чи законом або договором (ст. 18 Сімейного кодексу України). Законодавчі акти, що регулюють процесуальні відносини, по-різному вирішують питання про способи захисту порушених прав. Господарський процесуальний кодекс це питання не вирішує взагалі. Кодекс адміністративного судочинства України увібрав демократичний досвід європейських країн, тому питання про способи захисту прав у ньому хоч прямо і не вирішуються, але ліберальний підхід чітко простежується. Цивільний процесуальний кодекс передбачає можливість захисту прав, свобод та інтересів у спосіб, визначений законами України (ст. 4). Це не виключає застосування ч. 2 ст. 16 ЦК, яка передбачає можливість захисту цивільних прав та інтересів у спосіб, передбачений не тільки законом, а й договором. Значно складніше вирішуються питання про способи захисту прав та інтересів, що існують у трудових правовідносинах.¹¹⁸

• **Принцип справедливості**, який має бути розглянутий в трьох аспектах:

- формальна справедливість, яка природно присутня в самому понятті права, яка має демонструвати безсторонність та послідовність, як при виробленні, так і застосуванні правил. Ця ідея втілюється в принципі формальної рівності;
- змістовна справедливість, яка втілюється в такому загальному принципі права як **принцип пропорційності**. Широке розуміння принципу пропорційності, яке ще називається трискладовим тестом, ґрунтується на аналізі правового масиву за основними трьома критеріями: а) законність – легітимність мети; б) необхідність у демократичному суспільстві; в) доречність заходів – адекватність обраних заходів відповідно до законної мети;
- процедурна справедливість, що вимагає додержання процедурних правил, спрямованих на забезпечення справедливості результату, незалежно від інших обставин.

¹¹⁸ Лебідь В.І. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: навч. посіб. 2-е вид., доповнене і перероб. К.: Правова Єдність, 2017. 36 с.

• **Принцип рівності**, який виходить з того, що всі, хто знаходиться в однаковому становищі мають рівні права, свободи та обов'язки, і є рівними перед судом та законом, але права, свободи та обов'язки є різними, коли право враховує розумні й об'єктивні відмінності між особами (здійснює диференціацію), або створює тимчасові сприятливі умови для певної категорії осіб, з метою компенсації існуючої фактичної нерівності.¹¹⁹

Принцип рівності набув широкого світового застосування та є не тільки одним із фундаментальних конституційних принципів в правовому просторі України, а також закріплений в міжнародних правових актах.

Стаття 24 Конституції України передбачає, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

В статті 1 Загальної декларації прав людини 1948 р. зазначено, що усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності і правах. Декларація проголошує рівність всіх людей перед законом і їх право, без жодних виключень, на рівний захист закону (ст. 7).

Закріплений в статті 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. принцип рівності декларує, що користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою – статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою.

Стаття 14 Конвенції гарантує рівність у здійсненні основних свобод, проголошених цим актом. Ґрунтуючись на постулаті про рівність усіх людей, це положення, на відміну від інших статей, які стосуються “прав і свобод”, не проголошує, власне кажучи, якихось

¹¹⁹ Посібник для підготовки до державних іспитів з теорії держави та права. Харків, 2013.

прав людини як таких. Вона скоріше встановлює правило щодо здійснення прав, зазначених у статтях 2-13 Конвенції, що полягає в принципі недискримінації. Таким чином, ця стаття не створює додаткового права, а доповнює вже гарантовані права.

Згаданий принцип рівності у здійсненні основних свобод окреслює демократичну суть прав людини. Отже, виглядає логічним, що він був проголошений як на національному – в конституціях чи в законах, – так і на міжнародному рівні – у документах із захисту прав людини загального й регіонального характеру. Так, зокрема Статут ООН розглядає дотримання прав і основоположних свобод на дискримінаційній основі як одну з цілей Організації.

Цим пояснюється той факт, що утвердження принципу рівності стало предметом детального регулювання в більшості нормативних актів універсального характеру. При цьому може йтися або про заходи загального характеру щодо сприяння рівності в усіх її формах – такі, як стаття 7 Загальної декларації прав людини 1948 року або ст. 26 Пакту про громадянські і політичні права, – як, наприклад, у Конвенції 1966 року про ліквідацію всіх форм расової дискримінації чи в Конвенції 1979 року про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок.¹²⁰

За словами М. Савчина, на практиці принцип рівності доволі часто служить засобом вирівнювання можливостей індивідів, які наділені різними здатностями і кожен по своєму є унікальним. Принцип рівності припускає рівне ставлення до кожного. Однак не завжди рівне ставлення до кожного гарантує рівні можливості індивідів щодо забезпечення доступу до матеріальних і духовних благ. Рівність має (1) стверджувальний та (2) антидискримінаційний аспекти. Про складність і суперечливість цього підходу засвідчує судова практика.¹²¹

Стверджувальна рівність – рівний масштаб реалізації прав людини зумовлений однаковим поведженням при однакових

¹²⁰ Жуковська О.Л. Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст. К.: ЗАТ "ВІПОЛ", 2004. 960 с.

¹²¹ Савчин М.В. Права людини у світлі конституційної реформи. Український часопис міжнародного права. Спецвипуск: Міжнародне право і Конституцій. 2015. С. 67-79. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/7197>

обставинах. Важливим також є порівняння однакового ставлення стосовно певних категорій осіб – у разі ігнорування цього положення ми отримуємо порушення рівності і за такої ситуації фактичне невизнання правомірних домагань з боку окремої категорії осіб. Хоча ці особи відносяться до спорідненої категорії, однак нерівне ставлення до них призводить до фактичного заперечення права, а тому – до дискримінації.

С. Погребняк стверджує, що принцип рівності визначається формальною та фактичною рівністю. До формальної рівності вчений відносить: рівність перед законом; рівність перед судом; рівність прав і свобод людини і громадянина; рівність обов'язків людини і громадянина. До фактичної рівності можливостей належать: диференціація правового регулювання та принцип позитивної дискримінації. Рівність імпліцитно включає в себе і диференціацію через певні якості людини як соціального індивіда, тому існує потреба у визначенні рівномірності розподілу соціальних благ з метою забезпечення потреб та інтересів індивіда. Тобто принцип рівності є тісно пов'язаний із справедливістю. Зокрема, процесуальна справедливість тісно пов'язана із реалізацією права на судовий захист. Слід відзначити, що положення статті 24 Конституції України стосовно розуміння принципу недискримінації слід привести у відповідність до міжнародно-правових актів.¹²²

• **Принцип свободи**, який обумовлює такі вимоги, що мають бути втілені в праві: принцип “дозволено все, що не заборонено законом”; принцип поваги і непорушності прав людини; принцип автономії; принцип плюралізму; принцип толерантності; принцип субсидіарності тощо. Згідно з цим принципом право:

- Ґрунтується на визнанні свободи беззаперечною соціальною цінністю.
- Послідовно втілює її ідею у своїх принципах та інститутах.
- Закріплює легітимовану міру свободи.

¹²² Савчин М.В. Права людини у світлі конституційної реформи. Український часопис міжнародного права. Спецвипуск: Міжнародне право і Конституції. 2015. С. 67-79. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/7197>

- За допомогою юридичних засобів захищає її від будь-яких порушень.¹²³

Як зазначає М. Савчин, свобода як здатність особи до вільного вибору трактується як можливість суверенного вибору індивіда. Водночас за таких умов слід зважати на масштаби вибору, оскільки свобода є “(1) свободою певного носія свободи, (2) від чогось (певних перешкод), (3) для чогось (предмет свободи)”. Такий вільний вибір має об’єктивні межі, які пов’язані із відповідальністю вільного індивіда. За словами автора, якщо розглядати свободу, як відповідальний вибір, то відповідальність як аспект свободи сприяє юридизації цього явища, переносячи такий вибір в окремих випадках у процедурно-процесуальну площину. Вибір оптимального варіанту поведінки зумовлюється логікою колективних дій та соціальної взаємодії, на основі чого й ґрунтуються сучасні доктрини раціональної поведінки особи.¹²⁴

• **Принцип гуманізму**, вимогою якого є концентрування права навколо людини, її цінностей та інтересів, забезпечення їх юридичної захищеності, створення умов для людського розвитку.

За галузевою ознакою розрізняють:

Універсальні (загальні) принципи, притаманні праву в цілому, діють в усіх галузях та інститутах права, наділені загальнолюдською цінністю, вироблені світовим співтовариством, це принципи: *народного суверенітету, правової держави, соціальної держави, гарантованості прав і свобод людини, поділу влади, політичного плюралізму, добросовісності, законності тощо.*

Галузеві принципи, властиві конкретній галузі права (наприклад, принцип рівності сторін у майнових відносинах – у цивільному праві; рівності держав, поважання державного суверенітету, невтручання у внутрішні справи держави та ін. – у міжнародному публічному праві).

¹²³ Посібник для підготовки до державних іспитів з теорії держави та права. Харків, 2013.

¹²⁴ Савчин М.В. Права людини у світлі конституційної реформи. Український часопис міжнародного права. Спецвипуск: Міжнародне право і Конституцій. 2015. С. 67-79. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/7197>

Міжгалузеві принципи, властиві кільком спорідненим галузям права (наприклад, принципи гласності та змагальності сторін судового розгляду – в кримінально-процесуальному та цивільно-процесуальному праві; принципи недоторканності власності, свободи економічної діяльності, свободи укладати договір, необхідності конкуренції та заборони монополізації – у підприємницькому та банківському праві).

• **Принцип non bis in idem (заборони притягнення до відповідальності або покарання двічі за одне і те ж саме діяння).**

Принцип “одна дія двічі не карається” впливає з п. 7 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, де зазначено, що ніхто не повинен бути вдруге засуджений чи покараний за злочин, за який він уже був остаточно засуджений або виправданий відповідно до закону. Такий саме зміст цього ж принципу відображений і в Конституції України (ст. 61), ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності, одного виду й за одне й те саме правопорушення.

• **Принципу права de lege lato (точки зору чинного закону) і lex retro non agit (закон не має зворотної дії).**

Відповідно до Загальної декларації прав людини (1948 р.), ніхто не може бути засуджений за злочин на підставі вчинення будь-якого діяння або за бездіяльність, які під час їх вчинення не становили злочину за національними законами або за міжнародним правом. Не може також накладатись покарання тяжче від того, яке могло бути застосоване на час вчинення злочину¹²⁵.

Відповідно до ст. 7 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.), нікого не може бути визнано винним у вчиненні будь-якого кримінального правопорушення на підставі будь-якої дії чи бездіяльності, яка на час її вчинення не становила кримінального правопорушення згідно з національним законом або міжнародним правом. Також не може бути призначене суворіше покарання ніж те, що підлягало застосуванню на час вчи-

¹²⁵ Загальна декларація прав людини: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. База даних Законодавство України / ВР України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015

нення. Названі принципи стали також змістом ст. 65 і 70 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни; ст. 28 Віденської конвенції про право міжнародних договорів; ст. 9 Американської конвенції про права людини.

Згідно Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні будь-якого кримінального злочину внаслідок якоїсь дії чи упушення, що, згідно з діючим на момент його вчинення внутрідержавним законодавством або міжнародним правом, не були кримінальним злочином. Так само не може призначатися більш тяжке покарання, ніж те, яке підлягало застосуванню на момент вчинення кримінального злочину. Якщо після вчинення злочину законом встановлюється більш легке покарання, дія цього закону поширюється на даного злочинця.¹²⁶ Цей принцип відображений і в Конституції України (ч. 1 ст. 58), згідно якої ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення.

Конституційним Судом України ухвалено рішення від 19 квітня 2000 року (справа про зворотню дію кримінального закону у часі), за яким закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, окрім випадків, коли вони скасовують або пом'якшують відповідальність особи. Зворотна дія кримінального закону означає поширення його на осіб, які вчинили діяння до набрання чинності таким законом. Зіставлення положень статей 8, 58, 92, 152, пункту 1 розділу XV "Перехідні положення" Конституції України та статті 6 Кодексу дає підстави дійти висновку, що виключно кримінальними законами України визначаються діяння, які є злочинами, та встановлюється відповідальність за їх вчинення. Відповідно і зворотна дія в часі реалізується через кримінальні закони у випадках, коли вони скасовують або пом'якшують відповідальність особи.¹²⁷

¹²⁶ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1966 року. База даних Законодавство України / ВР України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043

¹²⁷ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 58 Конституції України, статей 6, 81 Кримінального кодексу України (справа про зворотню дію кримінального закону в часі) від 19 квітня 2000 року Справа N 1-3/2000 URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-00>

До основних конституційних принципів статусу особи відносять: принцип рівності, що означає рівність всіх у правах і свободах взагалі; принцип невід'ємності і невідчужуваності прав; принцип пропорційності; принцип збереження сутності змісту основного права; принцип гарантованості; принцип заборони незаконного обмеження конституційних прав і свобод; принцип відповідності міжнародно-правовим актам.

Наприклад, один з найважливіших конституційних принципів, що гарантують право на свободу та особисту недоторканість особи – це презумпція невинуватості. В конституції України це стаття 62: “Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь. У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням”.

Проте, варто пам'ятати, що закріплення в Конституції великої кількості норм-принципів, норм-цілей, норм-програм, що стосуються державного (суспільного) устрою, підсилюють роль і значення конституції, проте послаблюють його юридичні якості. Такі норми залишаються у ряді випадків побажаннями, іноді нездійсненними при даному суспільному устрої, при сучасному рівні розвитку суспільства, нерідко – просто лозунгами, які не мають відповідних юридичних механізмів їх здійснення. Програмність, роз'яснюючий характер ряду норм, їх ідеологічний зміст ускладнюють зміст конституції, роблячи її нерідко багатослівним і розлогим документом, не надаючи їй юридичної чіткості, визначеності.¹²⁸

¹²⁸ Посібник для підготовки до державних іспитів з теорії держави та права. Харків, 2013.

3.2. ПОНЯТТЯ ТА ВИДИ ГАРАНТІЙ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

Реалізація правового статусу особи можлива за наявності та дієвості механізму його гарантування. Правові гарантії є вихідними “вимогами-стандартами” принципу верховенства права.

Проголошення будь-якого права людини, навіть такого, що закріплене у відповідних актах держави та її органів, є тільки декларацією без реальних гарантій його здійснення. Під гарантіями прав, свобод, обов'язків і законних інтересів особистості розуміються ті позитивно діючі умови і засоби, які забезпечують їх фактичну реалізацію та надійну охорону і захист для всіх і кожного. Негативні фактори не входять до числа гарантій здійснення прав, свобод і обов'язків особистості.

Головне призначення гарантій полягає у наданні всім громадянам рівних юридичних можливостей для реалізації, охорони й захисту прав і свобод, для перетворення правового статусу особи фактичне положення особи у суспільстві.¹²⁹

Система гарантій прав і свобод особи є досить складною і розгалуженою. За змістом і за видами суспільної діяльності гарантії прав і свобод особи поділяються на загальні та спеціальні. До загальних гарантій належать економічні, політичні, соціальні, ідеологічні та культурні гарантії – засоби забезпечення прав і свобод. До спеціальних належать юридичні або правові гарантії прав і свобод особи.

Отже, під *гарантіями* прав, свобод та обов'язків людини та громадянина розуміють систему соціально-економічних, моральних, політичних, юридичних умов, засобів та заходів, що забезпечують їх фактичну реалізацією, охорону та належний захист.

Такий різновид не є основним, адже залежно від правового статусу особи або певних обставин гарантії можуть переплітатися або доповнюватися. Не всі, із зазначених у законодавстві, права

¹²⁹ Гуріненко В. Проблеми забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Міжнародна студентська наукова конференція “Актуальні проблеми прав людини, правової системи і держави” 7-8 травня 2003 року. Тези доповідей.. Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету ім. І. Франка, 2003. 276 с.

забезпечуються належними гарантіями. Без гарантій права, свободи і обов'язки людини і громадянина перетворюються у своєрідні "заяви про наміри", які не мають ніякої цінності ні для людини, ні для суспільства. Загальні гарантії конституційних прав і свобод людини і громадянина мають значний, а іноді й визначальний вплив на їх реалізацію, оскільки вони визначають готовність суспільства і держави реалізувати передбачені (конституцією, законодавством, міжнародними нормами) права і свободи особи. Будь-який, навіть найдосконалиший юридичний механізм реалізації прав і свобод є безсилим за умови низького рівня політичного та соціально-економічного розвитку суспільства і держави, відсутності традицій правової культури.

Види гарантій:

1) за сферою дії:

- внутрішньодержавні (національні);
- міжнародні;

2) за способом викладення:

- прості;
- складні;
- змішані;

3) за правовим статусом особи:

- загальні;
- спеціальні;
- індивідуальні;

Загальні гарантії прав, свобод та обов'язків:

1. Соціально-економічні – єдність соціально-економічного простору, вільне переміщення товарів, послуг, фінансових засобів, свободи економічної діяльності. Визнання і рівний захист усіх форм власності, захист конкуренції у підприємницькій діяльності.

2. Політичні – наявність розвинутої системи народовладдя, реальна можливість особистості брати участь в управлінні державою безпосередньо або через представницькі органи. Можливість користуватися своїми правами і свободами. Розподіл влади. Наявність політичного плюралізму.

3. Ідеологічні – ідеологічне багатоманіття, відсутність державної (обов’язкової) ідеології та цензури, забезпечення вільного розвитку мов, сприяння “консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України, заборона монополізації ідеології.

4. Юридичні – система юридичних засобів та способів охорони і захисту прав людини і громадянина. Обов’язок держави забезпечити право особи на судовий захист та інші способи захисту, не заборонені законом. Саме вони найбільшою мірою і складають механізм реалізації прав і свобод людини і громадянина, елементами якого є:

- по-перше, юридичне закріплення гарантій прав і свобод. Так, Конституція України у ст. 21 визначила: “Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними”, а в ст. 22 – що вони не можуть бути скасовані, а “при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод”
- по-друге, створення широкої системи охорони й захисту державою прав і свобод, яка забезпечувала б їхнє реальне використання та надійний захист від будь-яких посягань. Це вбачається у конституційних положеннях про те, що “права і свободи людини і громадянина захищаються судом”, “кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини”, використовувати для цього всі національні засоби, а також “... звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна”. Завдана громадянину матеріальна чи моральна шкода має обов’язково відшкодуватися;
- по-третє, розвиток суспільно-політичної активності громадян, формування свідомого ставлення до використання прав і свобод, підвищення рівня правової культури.

Першочерговим напрямком діяльності в цьому аспекті є необхідність навчити громадян України боронити й захищати свої права. Саме тому Конституція України надає право будь-якими, не забороненими законом, засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань, а ст. 57 гарантує право знати свої права, свободи та обов'язки, вважає нечинними закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права та обов'язки громадян, але не доведені до відома населення;

- по-четверте, активізація діяльності об'єднань громадян, які сприяють охороні й захистові прав і свобод. Вказане положення зафіксоване у ст. 59 Конституції, яка проголошує, що кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Для здійснення правової допомоги в Україні діє адвокатура. Певна річ, функції захисту прав, свобод та обов'язків людини й громадянина покладаються не тільки на адвокатуру. Відповідні повноваження у цій сфері мають органи прокуратури, суду, СБУ, внутрішніх справ і т. д. З формуванням в Україні громадянського суспільства зростає кількість недержавних правозахисних органів, якісно поліпшується їхня діяльність;
- по-п'яте, державний і громадський контроль за станом забезпечення прав, свобод і обов'язків. Державний контроль у вказаній сфері покладається майже на всі державні органи. Так, відповідно до ст. 102 Конституції Президент України проголошується гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності, додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина, а ст. 116 Конституції вказує, що Кабінет Міністрів України "... вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина".

Громадський контроль покладається і може здійснюватися політичними партіями, масовими демократичними об'єднаннями, засобами масової інформації, органами місцевого самоврядування.

Конституція України створила принципово нову та якіснішу модель механізму реалізації прав, свобод та обов'язків людини і громадянина, але цей процес ніколи не може вважатися закінченим.

Юридичні гарантії проявляються, по-перше, через правотворчу діяльність держави. У кожній державі права людини закріплюються або в конституції, або в спеціально присвяченій їм декларації. У чинних законах і підзаконних актах передбачаються процедури, механізми реалізації та захисту основних прав людини, закріплених у Конституції.

До прикладу, стаття 61 Конституції передбачає, що особа не може бути притягнута двічі за одне і те ж саме правопорушення одного виду. Також в особи є право не виконувати явно злочинні розпорядження чи накази (ст. 60). Конституцією України (ст. 58) закріплена ще одна важлива гарантія, відповідно до якої закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи. Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення.

Варто відзначити, зі слів Т. М. Заворотченко, усі гарантії прав людини класифікує на **нормативно-правові і організаційно-правові**, а необхідність останніх пояснюється на її думку тим, що загалом "застосування правових норм полягає в активній організації їх здійснення у правовідносинах та у застосуванні їх до конкретних фактів."¹³⁰

До *нормативно-правових гарантій* прийнято відносити *норми-принципи, юридичну відповідальність, і систему юридичних обов'язків, передбачених Конституцією України, законами та підзаконними актами*. Поряд із цим необхідним компонентом вказаної системи виступають юридичні обов'язки. Без їх дотримання неможливі ні збалансована правова та економічні системи, ні ефективне правове регулювання, ні чіткий правопорядок

¹³⁰ Заворотченко Т. М. Поняття і види організаційно-правових гарантій конституційних прав і свобод людини і громадянина. Часопис Київського університету права. 2006. № 4. С. 75-78.

та ефективний режим законності, ні інші прояви суспільного та державного життя.¹³¹

У свою чергу нормативні гарантії поділяються **на матеріальні та процесуальні**. Юридичні гарантії прав і свобод особи можуть поділятися також за галузями права на конституційно-правові, цивільно-правові, сімейно-правові, кримінально-правові тощо.

Пріоритетний вид нормативних гарантій – **норми-принципи**, зокрема ті, які забезпечують права і свободи людини та громадянина, насамперед щодо невідчужуваності, непорушності, невичерпності, рівності, необмежуваності конституційних прав і свобод людини і громадянина, єдність юридичних прав та обов'язків. Прикладом норми-принципу може слугувати ст. 3 Конституції України: “Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю”.

Найважливішими передумовами і водночас елементами захисту прав людини і громадянина в системі гарантій в Україні повинні виступати норми та принципи матеріального і процесуального права, які закріплені у Конституції і які мають бути реалізовані у поточному законодавстві та судовій практиці. До таких норм та принципів, наприклад, належать: принцип, що конституційні права і свободи не можуть бути скасовані, а при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод; принцип передбачуваності та ясності законів, які приймаються.

Норми прав людини можуть мати як пряму дію, так і діяти через конкретні спеціальні закони, які встановлюють форму їх реалізації. Принцип прямої дії (закріплені в Конституції України) є більш демократичним, однак його реалізація передбачає високий рівень правової культури.

По-друге, важливе не тільки законодавче закріплення прав, але й адекватне сприйняття діючого нормативного матеріалу

¹³¹ Фролов Ю. М. Юридичні обов'язки як підвид нормативно-правових гарантій економічних прав та свобод людини та громадянина в Україні. Часопис Київського університету права. № 2. 2006. С.83-86.

всіма його адресатами, що знаходить вираз у безпосередній правореалізуючій діяльності людини і в правозастосовчій діяльності держави. Остання включає можливість примусового виконання прав громадян та усунення перепон на шляху їх реалізації.

По-третє, за допомогою гарантій прав та свобод людини здійснюється їх забезпечення, тобто створення умов для їх здійснення.

У демократичній, правовій державі в якості реальної гарантії проти зловживання владою органами державної влади, їх службових і посадових осіб, є передбачена нормами права, конституційно-правова відповідальність, що забезпечуються наявною судовою системою та дієвим конституційним контролем.

Нормативно-правовим гарантіям прав і свобод людини та громадянина притаманна низка ознак, що розкривають повний їхній зміст:

- 1) загальність більшості гарантій прав і свобод людини та громадянина, тобто належність усім особам, незалежно від громадянства України;
- 2) нормативність – полягає в закріпленні гарантій у текстах нормативно-правових актів;
- 3) доцільність – характеризує можливість гарантій ефективно забезпечувати процес реалізації прав і свобод людини та громадянина;
- 4) еволюційність – виражається в можливості розширеного тлумачення правового змісту гарантій;
- 5) є втіленням справедливості – відповідають принципу “свобода одного не обмежує свободу іншого”¹³²;
- 6) системність – усі гарантії утворюють певну систему – організацію груп, що діють доцільно в певній послідовності, яка виявляється у правовій системі конкретної держави;
- 7) фундаментальність – установлюють і захищають основні права й свободи людини, передбачені не лише Конституцією України, а й міжнародними договорами, ратифікованими Верховною Радою України;

¹³² Магновський І.Й. Гарантії прав і свобод людини та громадянина в праві України (теоретико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Київ, 2003. 221 с.

- 8) безперервність дії – гарантії не припиняють свою дію, а існують постійно й застосовуються кожним учасником конкретних правовідносин;
- 9) значущість – гарантії прав і свобод особи пов'язують відносини між суб'єктами правовідносин (наприклад, між людиною та державою);
- 10) забезпеченість державою – держава створює загальні умови для реалізації гарантій і у випадку їх порушення можуть застосовуватись заходи державного примусу;
- 11) універсальність – гарантії поширюють свій вплив на всі сфери суспільного життя на всій території держави, незалежно від часу. Їх зміст і обсяг є однаковим для всіх осіб, котрі підпадають під юрисдикцію Основного Закону України;
- 12) пріоритетність – підкреслюється їх місцем розташування в другому розділі Конституції, а також відображенням у деяких міжнародних нормативних актах;
- 13) індивідуальність дії – поширення їх на конкретну особу за певних обставин.¹³³

Забезпечення прав людини відбувається шляхом створення відповідних умов для їх реалізації, охорони та захисту як на внутрішньодержавному, так і на міжнародному рівні. Ступінь гарантованості прав людини і засоби, які при цьому використовуються, неоднакові в різних країнах. Найбільш ефективні процедури захисту прав людини вироблені у межах європейського правового простору.

Європейське право включає норми, які регулюють суспільні відносини, що складаються в ході інтеграційних процесів у рамках Європейських Співтовариств і заснованого на них Європейського Союзу (ЄС) (*у вузькому розумінні*). Підвалини загальноєвропейських стандартів прав людини були закладені Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (прийнята Радою Європи), яка стала справжнім "європейським білем про права", "конституційним документом європейського публіч-

¹³³ Заворотченко Т.М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02. Київ, 2002. 222 с.

ного порядку”. Право ЄС у минулому не містило переліку письмово закріплених прав людини, а Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (далі – Європейська конвенція) не визнавалася прямим його джерелом. Першим кроком у напрямі подолання цієї ситуації стало ухвалення Європарламентом, Радою ЄС та Єврокомісією Хартії основних прав Євросоюзу 2000 року (далі – Хартія ЄС). Її прийняття пояснювалось необхідністю: забезпечення захисту прав та свобод людини від можливих порушень з боку наддержавних органів ЄС; наповнення більш конкретним змістом інституту громадянства ЄС; вирівнювання юридичних режимів соціальних, економічних, громадянських і політичних прав; поділу компетенції між Судом ЄС та Європейським судом з прав людини; визнання необхідності тлумачення прав і свобод людини, гарантованих на території ЄС, відповідно до принципів інтерпретації Європейським судом з прав людини прав, закріплених в Європейській конвенції; забезпечення однакового застосування на території всіх держав-членів прав людини, закріплених у нормах директив відповідних органів ЄС; формування “правозахисного” світогляду громадян, що перебувають під юрисдикцією ЄС. З часом Лісабонський договір 2007 року (Лісабонський договір про внесення змін до Договору про Європейські Співтовариства і Договору про заснування Європейського Союзу²) проголосив намір Євросоюзу приєднатися до Європейської конвенції, а Хартія ЄС набула статусу первинного джерела права ЄС (ст. 6 (1) Договору про ЄС).¹³⁴

3.3. ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Досліджуючи проблематику обмеження прав і свобод людини, О. Осинська дає таке його визначення: це законодавче звуження змісту та (або) обсягу прав і свобод людини щодо її можливостей

¹³⁴ Богачова Л.Л. Юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина в європейському та національному праві. Державне будівництво та місцеве самоврядування. Випуск №22. 2011. С. 56 -70.

мати, володіти, користуватися й розпоряджатися соціальними цінностями, свободою дій і поведінки з метою захисту суверенітету й територіальної цілісності або громадського порядку, забезпечення економічної й інформаційної безпеки, для охорони здоров'я, суспільної моралі й забезпечення захисту прав і свобод людини та є показником державних стандартів рівня життя людини.¹³⁵

Так згідно зі ст. 29 Загальної декларації прав людини 1948 року, кожна людина здійснюючи права і свободи, може піддаватися установленим законом обмеженням, зокрема “з метою забезпечення належного визнання й поваги прав і свобод інших, задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку й загального добробуту в демократичному суспільстві”.¹³⁶

Доречними з цього приводу будуть висновки з дослідження В. Четвертіна, який розмежовує категорії “обмеження” і “регулювання” прав і свобод. На його думку, законодавче встановлення меж (міри) свободи у сфері відповідних прав і свобод людини і громадянина, що забороняє все суспільно шкідливе і виключає зловживання свободою, називається регулюванням прав і свобод людини і громадянина та їхнім обмеженням. Поняття “регулювання” у цьому контексті ширше, ніж поняття “обмеження”. “Регулювання” містить у собі встановлення не тільки меж свободи, але й гарантій здійснення прав і свобод людини і громадянина.¹³⁷

З точки зору формальної логіки, а також техніки законотворчого процесу, законодавець повинен визначити правове становище суб'єктів, їх права і обов'язки відповідно до властивостей і особливостей врегульованих даною галуззю суспільних відносин, а також відповідно до властивостей і особливостей суб'єктів цих відносин. Якщо властивості і особливості відносин не визначені

¹³⁵ Осинська О. В. Обмеження прав і свобод людини: теоретико-прикладні аспекти: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. 20 с.

¹³⁶ Загальна декларація прав людини: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. База даних Законодавство України / ВР України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015

¹³⁷ Осинська О. В. Обмеження прав і свобод людини: теоретико-прикладні аспекти: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. 20 с.

належним чином на теоретичному рівні і не закріплені законодавчо, то не можемо говорити і про належне закріплення статусу суб'єктів цих відносин.

Відповідно до вітчизняного законодавства, допускається обмеження прав людини і громадянина виключно на основі закону, оскільки таке повноваження народ делегує парламентові як вищому представницькому органу влади. Прийняття закону саме парламентом гарантує відкриту дискусію стосовно правового характеру можливих обмежень, які можуть накладатися на індивіда при здійсненні ним суб'єктивного права.

Відповідно до принципу верховенства права сутність обмежень фундаментальних прав людини полягає у забезпеченні легітимного втручання держави у приватну автономію індивіда з метою забезпечення загального блага. Принцип верховенства права визначає те, що фундаментальні права можуть бути обмежені обґрунтовано, виключно на правових засадах із додержанням вимог принципу пропорційності. Такі обмеження повинні переслідувати легітимну мету.

Допустимі межі обмеження прав людини:

1. Правовою основою обмеження прав людини є загальне визнання *суспільної необхідності*, існування нагальної потреби визначення меж здійснення суб'єктивного права з урахуванням інтересів інших осіб. Суспільна необхідність обмеження прав людини базується на тому, що таке обмеження необхідне для суспільства, оскільки існує потреба захисту більш важливих суспільних цінностей, ніж міркування особистих інтересів особи.

Наприклад, відповідно до Основ законодавства України про охорону здоров'я (ст. 9) закріплено обмеження прав громадян, пов'язані із станом їх здоров'я: "На підставах і в порядку, передбачених законами України, громадяни можуть бути визнані тимчасово або постійно не придатними за станом здоров'я до професійної або іншої діяльності, пов'язаної з підвищеною небезпекою для оточуючих, а також з виконанням певних державних функцій. Застосування примусових заходів медичного характеру щодо осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння, обмеження прав інших

громадян у вигляді примусового медичного огляду або примусової госпіталізації, а також у зв'язку з проведенням карантинних заходів допускається тільки на підставах і в порядку, передбачених законами України. Рішення про обмеження прав громадян, пов'язані із станом їх здоров'я, можуть бути оскаржені в судовому порядку”.

Відповідно до Конституції України (ст. 23), кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому *не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством*, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

2. В умовах реальної загрози нормального функціонування інститутам публічної влади та суспільства з метою *забезпечення національної безпеки*, існує можливість у виключних випадках обмеження здійснення деяких прав людини. Таке обмеження ґрунтується на надзвичайному характерові загроз соціальним, політичним, економічним, інформаційним засадам суспільства, що несе в собі потенційну загрозу їх сталого розвитку. Воно може здійснюватися з міркування відвернення загроз від найважливіших життєвих благ людей (життя і здоров'я, забезпечення мінімальних життєвих благ для існування тощо).

3. Допустимими вважаються обмеження прав людини з метою *забезпечення громадського порядку і безпеки*. Вводяться з метою запобігання масовим безпорядкам та заворушенням, якщо вони загрожують правам і здоров'ю людей, належному функціонуванню публічних служб тощо. В Україні такі обмеження застосовувалися судами щодо місця і часу проведення мітингів та зібрань з метою забезпечення упорядкованого функціонування установ та закладів, функціонування державних і муніципальних служб тощо. Але такі обмеження не можуть бути причиною у реалізації даного права.

4. Допустимими є межі обмеження прав особи з врахуванням *норм моралі* для забезпечення справедливості або з метою недопустимості вчинення особою правопорушення. Даний тип обмеження прав і свободи особи є допустимим для правоохоронних та

судових органів. Застосування моралі як чинника обмеження певних прав людини можуть бути і на побутовому рівні, якщо вони є суспільно корисними і не принижують честь і гідність людини. Наприклад, це можуть бути вплив релігії, сім'ї, навчальних закладів тощо.¹³⁸

Зміст критеріїв обмежень прав людини й основоположних свобод чітко не визначений Конституцією України. Конституційна регламентація обмежень фундаментальних прав є диференційованою і залежить від особливостей здійснення конкретного суб'єктивного публічного права. Наприклад, право власності (ст. 41) обмежене його соціальною функцією, зобов'язальним характером (ст. 13), правами, свободами та гідністю інших громадян, інтересами суспільства, охороною екології і природних якостей землі. Тому у теорії прав людини, зарубіжній практиці та діяльності Європейського суду з прав людини вироблені такі критерії обмеження основних прав і свобод людини та громадянина. Визначення меж, форм і засобів обмежень основних прав можливе у рамках парламентської процедури прийняття закону.

Отже, основні права і свободи можуть бути обмежені виключно у випадках, передбачених Конституцією України (ст. 64). Особа несе відповідальність за порушення прав і свобод інших осіб. Відповідальність (покарання) це певного роду обмеження прав людини й основоположних свобод, проте вона *має бути необхідною умовою перевиховання особи, а не її пригнобленням*. Заходи та міра юридичної відповідальності можуть бути передбачені виключно законом. Конституцією (ч. 2. ст. 58) передбачено, що ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення. Такий закон повинен носити правовий характер і не встановлювати надмірні обмеження у реалізації прав людини, принижувати честь і гідність особи. Законом є лише той правовий акт, яким у встановленому порядку набрав чинності і не володіє зворотною силою.

¹³⁸ Конституційне право України: підручник. Авт. Колектив. 8-е вид. перероблене та доповнене. Ужгород: Видавничий дім "Гельветимка", 2016. 476 с.

3.4. ПРАВОВИЙ СТАТУС ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УМОВАХ ОСОБЛИВИХ ПРАВОВИХ РЕЖИМІВ

Особливими правовими режимами в державі є надзвичайний та воєнний стан – достатньо складні комплексні правові інститути, при застосуванні яких вносяться зміни в регулюванні багатьох сторін суспільно-політичного життя. Наприклад, в умовах воєнного та надзвичайного стану можуть вноситися тимчасові зміни в систему державних органів, може на час змінюватися статус органів місцевого самоврядування.

Відповідно до Закону України “Про правовий режим надзвичайного стану”, **надзвичайний стан** – це особливий правовий режим, який може тимчасово вводиться в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров’ю громадян, або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства і передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування відповідно до законодавства повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров’я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також допускає тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Відповідно до Закону України “Про правовий режим воєнного стану”, **воєнний стан** – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвер-

нення загрози та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

В Конституції України надзвичайний стан згадується саме в контексті правового положення людини і громадянина не тільки спочатку, але і найбільш розгорнуто, у ст. 64 другого розділу Конституції, присвяченій саме правовому положенню людини і громадянина. І вже після, у ст. 85 глави четвертої Конституції, присвяченої Парламенту України й у 106 глави п'ятої Конституції, присвяченої Президенту, згадується надзвичайний стан у контексті повноважень відповідних органів по його введенню і затвердженню.

Зіставимо обсяг розглянутих статей Конституції України:

Стаття 64: “Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України.

В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції”.

Стаття 85: “Верховна Рада України ... затверджує протягом двох днів з моменту звернення Президента України указів про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації”.

Стаття 106: “Президент України ... приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України; приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної

екологічної ситуації – з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України”.

Очевидно, що більш докладна характеристика надзвичайного стану, дана в ст. 64 Конституції України, обумовлена не тільки тим, що це – перше згадування про воєнний та надзвичайний стан у Конституції, що глава про правове положення людини і громадянина просто передує главам про Президента та Верховну Раду, але і тим особливим значенням, що надається правам і свободам людини і громадянина в правовій системі сучасної України взагалі, і в умовах воєнного та надзвичайного стану – зокрема. У принципі, саме розташування глав у Конституції відображає, власне, ту ж закономірність. Адже вже стаття 2 Конституції України про основи конституційного ладу України закріплює: “Людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов’язком держави”.

Аналіз вищезгаданих конституційних положень дає всі підстави стверджувати, що на передстатусні елементи правового положення людини і громадянина правовий режим воєнного та надзвичайного стану не впливає. Ні правосуб’єктність, ні принципи взаємовідносин людини і громадянина із суспільством та державою, ні громадянство в умовах надзвичайного стану не змінюють свого змісту та обсягу.

Зміни стосуються, по-перше, прав, свобод та обов’язків, тобто правового статусу, по-друге – гарантій правового положення та питань відповідальності, тобто пост-статусних елементів.

Питання, пов’язані з обмеженням прав і свобод людини і громадянина, знаходять своє відображення в розглянутій ст. 64 Конституції України: частина друга цієї статті містить вказівку на ті права і свободи, а також гарантії, що не підлягають обмеженню навіть в умовах надзвичайного стану. Як відомо, такі конституційні права і свободи називаються абсолютними.

Не підлягають обмеженню положення наступних норм Конституції України:

1. Право на громадянство (ст. 25).
2. Право на життя (ст. 27).
3. Право на повагу до гідності (ст. 28).
4. Право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29).
5. Право на звернення до органів державної влади та місцевого самоврядування (ст. 40).
6. Право на житло (ст. 47).
7. Право на шлюб (ст. 51).
8. Заборона насильства над дитиною (ст. 52).
9. Право знати свої обов'язки (ст. 57).

Крім того, у частині гарантій правового положення людини і громадянина не підлягають обмеженню:

1. Право на судовий захист прав і свобод (ст. 55).
2. Право на одержання кваліфікованої юридичної допомоги (ст. 59).
3. Заборона двічі притягувати до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення (ст. 62).
4. Заборона виконувати явно злочинні накази (ст. 60).
5. Право на відшкодування державою шкоди, заподіяного незаконними діями (чи бездіяльністю) органів державної чи влади їхніх посадових осіб (ст. 56).
6. Заборона зворотної сили закону, що встановлює чи обтяжує відповідальність (ст. 58).
7. Презумпція невинуватості (ст. 62).

Таким чином,, в найбільшій мірі Конституцією захищаються від обмежень особисті права і свободи, а також їх гарантії.

Аналізуючи норми законів “Про правовий режим надзвичайного стану”, “Про правовий режим воєнного стану”, робимо висновок, що в умовах цих режимів існують наступні обмеження реалізації прав і свобод людини та громадянина.

1. Основні обмеження:

- 1) встановлення особливого режиму в'їзду і виїзду, а також обмеження свободи пересування по території;

- 2) обмеження руху транспортних засобів та їх огляд;
- 3) посилення охорони громадського порядку та об'єктів, що забезпечують життєдіяльність населення та народного господарства;
- 4) заборона проведення масових заходів, крім заходів, заборона на проведення яких встановлюється судом;
- 5) заборона страйків.

II. Додаткові обмеження:

- 1) тимчасова чи безповоротна евакуація людей з місць, небезпечних для проживання, з обов'язковим наданням їм стаціонарних або тимчасових жилих приміщень;
- 2) встановлення для юридичних осіб квартирної повинності для тимчасового розміщення евакуйованого або тимчасово переселеного населення, аварійно-рятувальних формувань та військових підрозділів, залучених до подолання надзвичайних ситуацій;
- 3) тимчасова заборона будівництва нових, розширення діючих підприємств та інших об'єктів, діяльність яких не пов'язана з ліквідацією надзвичайної ситуації або забезпеченням життєдіяльності населення та аварійно-рятувальних формувань;
- 4) запровадження особливого порядку розподілення продуктів харчування і предметів першої необхідності;
- 5) мобілізація та використання ресурсів підприємств, установ і організацій, незалежно від форми власності, для відвернення небезпеки та ліквідації надзвичайних ситуацій з обов'язковою компенсацією понесених втрат;
- 6) зміна режиму роботи підприємств, установ, організацій усіх форм власності, переорієнтація їх на виробництво необхідної в умовах воєнного чи надзвичайного стану продукції;
- 7) усунення від роботи в разі неналежного виконання своїх обов'язків, керівників державних підприємств, установ і організацій, від діяльності яких залежить нормалізація обстановки та покладення тимчасового виконання обов'язків зазначених керівників на інших осіб;

- 8) запровадження комендантської години;
- 9) перевірка документів у громадян (проведення особистого огляду, огляду речей, транспортних засобів, багажу і вантажів, службових приміщень та житла громадян);
- 10) обмеження або тимчасова заборона продажу зброї, отруйних і сильнодіючих хімічних речовин, а також алкогольних напоїв;
- 11) тимчасове вилучення у громадян зареєстрованої вогнепальної і холодної зброї та боєприпасів;
- 12) регулювання роботи цивільних теле- та радіоцентрів, заборона роботи аматорських радіопередавальних засобів та радіовипро-мінювальних пристроїв особистого і колективного користування;
- 13) особливі правила користування зв'язком та передачі інформації через комп'ютерні мережі;
- 14) порушення у порядку, визначеному Конституцією і законами України, питання про заборону діяльності політичних партій, громадських організацій в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Разом з тим, у разі введення воєнного стану, Україна, відповідно до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, негайно повідомляє через Генерального секретаря ООН державам, які беруть участь у цьому пакті, про обмеження прав і свобод людини і громадянина, що є відхиленням від зобов'язань за Міжнародним пактом, та про межу цих відхилень і причини прийняття такого рішення. У повідомленні зазначається також дата припинення дії відповідних відхилень від зобов'язань, передбачених Міжнародним пактом про громадянські та політичні права. Про зміни межі відхилень від зобов'язань за Міжнародним пактом про громадянські та політичні права або строку дії обмежень прав і свобод та причин прийняття такого рішення Україна повідомляє Генерального секретаря ООН.

РОЗДІЛ 4 ГРОМАДЯНСЬКІ (ОСОБИСТІ) ПРАВА

- 4.1. Право на життя
- 4.2. Право на повагу гідності
- 4.3. Право на особисту свободу та недоторканність
- 4.4. Право на недоторканість житла та іншого володіння особи
- 4.5. Право на свободу пересування, вільний вибір місця проживання
- 4.6. Право на приватність
- 4.7. Право на таємницю кореспонденції
- 4.8. Право на свободу думки і слова
- 4.9. Право на свободу совісті та релігії

4.1. ПРАВО НА ЖИТТЯ

Право на життя – одне з найдорожчих прав, невід’ємна цінність кожної людини. Воно дозволяє людині володіти всіма правами та свободами. До того ж життя – право, яке не можна оновлювати, тому захист права на життя належить до найважливіших пріоритетів. Не випадково в усіх авторитетних угодах, що стосуються прав людини, право на життя стоїть на першому місці у переліку інших прав та свобод.

“Право на життя – це невід’ємне право кожної людини. Це право охороняється законом. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя” (ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права).

Невід'ємне право на життя гарантується заборонаю смертної кари. Відповідно до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 1950 р. (ст. 2) закріплено: "Право кожного на життя охороняється законом. Нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше ніж на виконання смертного вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання". Отже, ця стаття захищає особу проти умисного позбавлення державою життя, але не забороняє застосування смертної кари, якщо вона передбачена законом. Парламентська асамблея Ради Європи доклала зусиль для прийняття у 1985 році додаткового протоколу до конвенції, який скасував смертну кару в мирний час.¹³⁹

Позбавлення життя не розглядається як таке, що вчинене на порушення цієї статті, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили:

- а) для захисту будь-якої особи від незаконного насильства;
- б) для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою;
- в) при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання."¹⁴⁰

Держава ж зі свого боку повинна проголосити злочинним свавільне посягання на життя та здоров'я людини з боку інших громадян. Важливою гарантією виконання державою її негативних зобов'язань є **заборона смертної кари**. 28 квітня 1983 р. було прийнято Протокол № 6 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод – Протокол щодо скасування смертної кари. У преамбулі цього документа вказано, що він був прийнятий з огляду на те, що розвиток подій у державах-членах Ради Європи відображає загальну тенденцію до скасування смертної кари. Стаття 1 Протоколу № 6 проголошує скасування смертної кари. Нікого не може бути засуджено до такого покарання або

¹³⁹ Лебідь В.І. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Навч. Посіб. 2-е вид., доповнене і перероб. К. Правова Єдність. 2017. 36 с.

¹⁴⁰ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рада Європи. 04.11.1950. Міжнародний документ. Ратифіковано Верховною Радою України 17.07.1997. Відомості Верховної Ради України № 44. Ст. 263.

страчено. Відповідно до ст. 2 Протоколу, держава може передбачити у своєму законодавстві смертну кару за діяння, вчинені під час війни або неминучої загрози війни; таке покарання застосовується лише у випадках, передбачених законом і згідно з його положеннями.

У Міжнародному пакті про громадянські та політичні права передбачено єдиний випадок, коли припускається позбавлення життя державою на законних підставах, – вирок суду про страту за скоєння особливо тяжкого злочину (ст. 6). Відповідно до цього Пакту в країнах, які не скасували смертну кару, смертні вирoki виносяться лише при дотриманні таких умов:

1) смертний вирок виноситься лише за найтяжчий злочин, відповідно до закону, який діяв на момент вчинення злочину;

2) кожен засуджений до смертної кари має право просити про помилування чи пом'якшення вироку;

3) забороняється застосовувати смертну кару до осіб, які не досягли 18 років, вагітних жінок та психічно хворих осіб.

Згідно з законодавством України звільняється від відповідальності особа, яка позбавила життя іншу особу, за однієї з таких умов:

1) необхідна оборона;

2) уявна оборона;

3) затримання особи, що вчинила злочин;

4) крайня необхідність;

5) фізичний або психічний примус;

6) виконання наказу або розпорядження;

7) діяння, пов'язане з ризиком;

8) виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації.

У сучасному світі поширюється негативне ставлення до існуючої законної підстави позбавлення життя – смертної кари. Сучасний світогляд виходить з несумісності смертної кари з поняттям цивілізованого суспільства, цивілізованої держави. Понад 80 країн світу, в тому числі всі розвинені європейські держави, її

не застосовують. Існує багато доводів проти застосування смертної кари. Ось найважливіші з них:

- 1) держава не має права відбирати у людини те, чого не давала, – життя. Право на життя – це природне право, і держава не повинна позбавляти людину цього права. Якщо держава зберігає смертну кару, то вона робить суспільство більш жорстким;
- 2) скасування смертної кари, як свідчить досвід, не сприяє збільшенню кількості тяжких злочинів. Так, у Великій Британії у 1965 році смертну кару за вбивство було для експерименту скасовано; у найближчі 5 років після цього експерименту динаміка вбивства не зросла. Тоді парламент країни скасував смертну кару остаточно;
- 3) загроза судової помилки або усунення небажаних свідків, тобто загибель невинуватих людей. Хоч би якими досконалими були судові процедури, – помилки неминучі.

На вимогу Ради Європи Україна відмовилась від смертної кари, як вищої міри покарання. Офіційно смертна кара в Україні відмінена Законом України “Про внесення змін до Кримінального, Кримінально-процесуального та Виправно-трудоного кодексів України” від 22 лютого 2000 року.

Отже, право на життя, як його подано у міжнародних актах, не можна розуміти буквально, як гарантію будь-якої можливої загрози для життя. Тому мова йде виключно про неможливість свавільного зазіхання на життя людини з боку держави. Ніхто не може, на жаль, гарантувати безпеку від війни, подолання злочинності, усунення інших причин, які забирають людське життя.

Право на життя тісно пов’язане із захистом людини від злочинів проти миру і людства, якими є агресивні війни, геноцид, військові злочини, катування та інші види жорстокого та нелюдського поводження та покарання. Щодо цих питань прийнято цілу низку міжнародних угод. Деякі з них уже відображені в законах України, що прийняті Верховною Радою. Наприклад, кримінальним законом заборонено пропаганду війни, расової, етнічної, релігійної ворожнечі. У цілому ж приведення українського

законодавства у відповідність до міжнародних зобов'язань, зокрема і в даній сфері, досі не завершено.

Однією з необхідних умов екстрадиції обвинуваченої особи повинна бути гарантія держави, якій видається особою про те, що всі права передбачені Конвенцією про захист прав і основних свобод людини 1959 року, Протоколами до неї і іншими міжнародними документами щодо цієї особи будуть дотримані. Положення ст. 11 Європейської конвенції про видачу правопорушників 1957 року визначає, що у видачі особи, яка скоїла злочин може бути відмовлено, якщо правопорушення, за яке вимагається видача, карається смертною карою за законодавством цієї держави. Закони про екстрадицію у Швеції (ст. 8) та Ісландії (ст. 7) передбачають відмову у видачі особи з гуманних міркувань (вік та стан здоров'я особи).

В Україні при проведенні екстрадиції осіб, які скоїли злочин, виникають питання пов'язані із захистом прав людини. Однією з гарантій захисту прав людини при екстрадиції є громадянство. Ст. 25 Конституції України передбачає, що громадянин України не може бути виданий іншій державі. Цю умову відображено і в Кримінальному Кодексі України (ст. 10), а саме:

- громадяни України, які вчинили злочини поза межами України, не можуть бути видані іноземній державі для притягнення до кримінальної відповідальності та віддання до суду;

- іноземці та особи без громадянства, які вчинили злочини поза межами України і перебувають на території України, можуть бути видані іноземній державі для притягнення до кримінальної відповідальності і віддання до суду;

- Україна може перейняти кримінальне провадження, в якому судовими органами іноземної держави не ухвалено вирок, щодо громадян України та іноземців, які вчинили злочини за межами України і перебувають на території України, але які не можуть бути видані іноземній державі або у видачі яких відмовлено, якщо діяння, у зв'язку з яким запитується передача кримінального провадження, згідно з цим Кодексом визнається злочином;

- Виконання в Україні вироку іноземного суду чи міжнародної судової установи можливо, якщо діяння, внаслідок вчинення

якого було ухвалено вирок, згідно з цим Кодексом визнається злочином або було б злочином у разі його вчинення на території України.¹⁴¹

Забезпечення права на життя також тісно пов'язане із системою медичного страхування та охорони здоров'я. Під позитивними обов'язками держави з реалізації права на життя розуміється зобов'язання держави створювати належні умови для реалізації цього права. Як порушення позитивних зобов'язань держави у цій сфері розглядають неефективну діяльність системи охорони здоров'я. У світовій практиці є різноманітні приклади контролю над ефективністю системи охорони здоров'я. Наприклад, у Великій Британії діє омбудсман з прав людини та охорони здоров'я; в Італії працює Трибунал із захисту прав пацієнтів, представники якого є в усіх регіонах країни; у США, де, крім комісій з етики, куди входять лікарі, юристи, представники страхових компаній, права пацієнтів відстоює безліч громадських організацій.

Надзвичайно актуальним для забезпечення права людини на життя є визначення моменту (часу) з якого воно виникає. Складність визначення моменту виникнення права на життя полягає в тому, що народження є тривалим процесом, кожний елемент якого може бути розцінений як початок людського існування. Кожна країна визначає момент виникнення права на життя по-своєму. Наприклад, у Європі життя людини захищається державними законами з моменту зачаття, а саме: у Франції на 10 день зачаття, а в Данії – після 12 тижнів, в Швеції – 20 тижнів. В Японії, як і в багатьох країнах, життя юридично захищено лише після народження.

У юридичній науці існує декілька позицій щодо виникнення права на життя:

- момент визнання плоду життєздатним;
- момент запліднення;
- момент початку фізіологічних пологів.

¹⁴¹ Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2002 року. № 2341-III. Дата оновлення: 06.10.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

Згідно з Великою медичною енциклопедією життєздатним вважається немовля семимісячного внутрішньоутробного розвитку, довжина тіла якого не менше 35 сантиметрів, вага не менше 1 кілограма.¹⁴²

У ст. 1 Конвенції про права дитини (1989 р.), визначено, що дитиною є кожна людська істота до досягнення нею 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше. Отже, можна лише зробити припущення, що під це визначення потрапляє ще не народжена дитина. Конвенція про права дитини не містить положень, які прямо зобов'язують держав гарантувати життя ще не народженій дитині.

Українське законодавство визнає права дитини від моменту народження (п. 2 ст. 25 Цивільного Кодексу) із застереженням про те, що в рамках закону в окремих випадках держава охороняє права зачаті, але ще не народженої дитини.

З точки зору національного законодавства України новий організм, що розвивається в тілі жінки, дитиною до моменту свого народження не вважається. Він – частина організму жінки. Цю думку можна підтвердити ч. 6 ст. 281 Цивільного кодексу України та ст. 50 “Основ законодавства України про охорону здоров'я”, де передбачено, що штучне переривання вагітності може бути проведене за бажанням жінки при вагітності строком не більше 12 тижнів, а в окремих випадках, встановлених законодавством, – при вагітності від 12 до 22 тижнів.

Відповідно до Цивільного кодексу України до змісту права на життя відносяться наступні елементи:

- заборона позбавлення життя фізичної особи;
- захист свого життя і здоров'я та інших осіб від протиправних посягань не забороненими законом засобами;
- неможливість проведення медичних, наукових та інших дослідів щодо неповнолітньої, недієздатної особи чи без її вільної згоди;

¹⁴² Велика медична енциклопедія. Радянське науково-довідкове видання. URL: http://vseslova.com.ua/word/Велика_медична_енциклопедія-12418u

- заборона задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя;
- недозволенність стерилізації щодо неповнолітньої особи та особлива вимога щодо порядку стерилізації недієздатної особи;
- визначений порядок проведення операцій по штучному перериванню вагітності, штучного запліднення та перенесення зародка в організм жінки.

Відповідно до Цивільного кодексу України, Сімейного кодексу України, Основ законодавства України про охорону здоров'я, у структурі права на життя можна виділити групу репродуктивно-генетичних прав:

- право на материнство (ст. 49 СК);
- право на батьківство (ст. 50 СК);
- право на штучне запліднення (ст. 123 СК, ч. 7 ст. 281 ЦК, ст. 48 Основ);
- право на імплантацію (перенесення в організм) зародка (ст. 123 СК, ч. 7 ст. 281 ЦК, ст. 48 Основ);
- право на штучне переривання вагітності (ч. 6 ст. 281 ЦК, ст. 50 Основ);
- право на стерилізацію (ч. 5 ст. 281 ЦК, ст. 49 Основ);
- право на корекцію (зміну) статевої належності (ст. 51 Основ).

Незважаючи на велику кількість правових заборон щодо посягання на людське життя, людина, однак, залишається дуже незахищеною та вразливою. Демократизація державних режимів здатна підняти цінність людського життя.

У Конституції України стаття 27 гласить: “Кожна людина має невід’ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов’язок держави – захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров’я, життя і здоров’я інших людей від протиправних посягань”.

4.2. ПРАВО НА ПОВАГУ ГІДНОСТІ

Відповідно до Конституції України життя і здоров'я людини, її честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю.

Сьогодні склалися такі основні концепції людської гідності. Згідно із християнською етикою людська гідність виражає божественну сутність людської природи, про що Св. Августин писав так: "Людину, яка не розуміє своєї гідності, можна порівняти зі скотиною беззмисловою і вподібнювати до неї". Згідно із морально-етичним підходом Імануїла Канта людина має розглядатися як мета, а не засіб. Інтегративний підхід акцентує увагу насамперед на самовизначення особи, гарантоване юридичними засобами, що є серцевиною розуміння людської гідності.¹⁴³

Сьогодні прийнято вважати, що сутнісний зміст гідності людини складають можливість індивіда самоідентифікуватися, самовиражатися та вільно розвиватися як особистості у всіх її проявах. Це має важливе значення для характеристики прав людини і основоположних свобод, зокрема того, чи мають вони універсальний характер. У доктрині визнано, що гідність є основоположним правом, яке передбачає три ключових компоненти: право особи на самовизначення, самозбереження та публічне самовираження. Вітчизняний теоретик права Петро Рабінович наголошує, що гідність людини поєднує у собі раціональні та ірраціональні начала. У процесі безпосереднього застосування поняття гідності людини набуває таких конотацій: 1) філософська основа, елемент антропологічної концепції у праві; 2) моральноправовий стандарт; 3) елемент законодавчих дефініцій, що формулюється для досягнення конкретних цілей відповідного міжнародного правового акту; 4) стандарт, якому суперечить явище, що засуджується відповідним міжнародним правовим актом; 5) об'єкт протиправних порушень без одночасної вказівки таких порушень; 6) об'єкт

¹⁴³ Савчин М.В. Права людини у світлі конституційної реформи. Український часопис міжнародного права. Спецвипуск: Міжнародне право і Конституції. 2015. С. 67-79. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/7197>

можливих протиправних порушень з одночасною вказівкою на такі; 7) об'єкт державно-правового захисту; 8) ідеал, до якого має привести процес, підтримуваний даним міжнародним правовим актом. Водночас зводити сутність гідності людини лише до змісту міжнародних правових актів недостатньо. Адже йде мова про власне моральне виправдання гідності людини як самодостатньої цінності, а також тих обставин, що міжнародні стандарти захисту прав людини: а) доповнюють національні засоби юридичного захисту (принцип комплементарності) та б) встановлюють мінімальні стандарти захисту прав людини. Це має вирішальне значення для тлумачення прав людини у контексті ефективності засобів їх юридичного захисту та конкуренції між національною та міжнародною і наднаціональною юрисдикціями.¹⁴⁴

Переважає більшість людей вважає найбільшою цінністю своє духовне “я”, спрямовуючи зусилля на самовдосконалення своєї особистості через духовне зростання. Нематеріальне, немайнове є для людини іноді набагато більшим, ніж матеріальне. Таким чином, оцінка людини як особистості, відчуття свободи, самоповаги – це те, заради чого вона живе, покращує своє матеріальне становище, працює та спілкується. Відчуваючи себе особистістю, людина бажає зберегти свою неповторність, продемонструвати її оточуючим, бути впевненою в оцінці і повазі до себе.¹⁴⁵

Поняття “честь” і “гідність” учені розглядають у кількох значеннях і поділяють на види. Серед цінностей особистості окремо виділяються:

- особиста гідність, тобто цінність даної конкретної особистості, сукупність притаманних їй суспільно значимих властивостей;
- колективна гідність, зокрема гідність людини як представника певної соціальної групи (сім'ї, колективу тощо), належність до якої наділяє її певною цінністю;

¹⁴⁴ Савчин М.В. Права людини у світлі конституційної реформи. Український часопис міжнародного права. Спецвипуск: Міжнародне право і Конституції. 2015. С. 67-79. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/7197>

¹⁴⁵ Дзера О.В. Цивільне право України. 2-е вид., допов. і перероб. К.: Юрінком Інтер, 2004. Кн. 1. 736 с.

- професійна, трудова гідність, тобто цінність, яка пов'язана з професією особистості та визначається основними видами її суспільної діяльності;
- громадська гідність, зокрема цінність людини як представника певного народу, як громадянина певної держави;
- людська гідність, тобто цінність людини як представника всього людства.¹⁴⁶

Термін “честь” у науковій літературі, періодичних виданнях набуває таких значень: позитивна моральна репутація, добре ім'я конкретної людини чи певної спільності людей; повага та пошана; зовнішній вияв поваги та пошани, прийняті у суспільстві знаки вшанування та слави; усвідомлення та відчуття честі; синонім кращих душевних якостей особистості – благородство, совість та ін.; ті якості особистості чи соціальної спільності, які користуються загальним визнанням, те, за що віддають шану; синонім гідності.¹⁴⁷

Право на недоторканність честі та гідності полягає в забороні здійснювати будь-які дії, якими можуть бути порушені дані особисті немайнові права. Найбільш розповсюдженим способом порушення честі і гідності особи є поширення проти неї недостовірної інформації, проте не єдиним.

Досліджуючи дану проблематику, вважаємо за потрібне взяти за приклад міжнародні документи, один з основних Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або інших видів поводження та покарання, які принижують людину (1984 рік).

Конвенція проголошує злочинним не тільки виконання катування, але й видання про це наказу. Причому виконання злочинного наказу не може виправдовувати або звільняти від відповідальності.

Відповідно до ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.), нікого не може бути піддано **катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню**.

¹⁴⁶ Дзера О.В. Цивільне право України: 2-е вид., допов. і перероб. К.: Юрінком Інтер, 2004. Кн. 1. 736 с.

¹⁴⁷ Блюмкин В. А. О чести и достоинстве советского человека. М.: Знание, 1974. 62 с.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод у ст. 3 (1950 р.), встановлює безумовну заборону “катувань, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження й покарання”, – або “поганого поводження” (ill-treatment), як узагальнено його визначає Європейський суд з прав людини. На відміну від більшості норм у сфері захисту прав людини, ця заборона не знає відступів ні за яких обставин, і порушення її не може бути виправданим.

Проте вищезгадана Конвенція не дає визначень понять, використаних у її третій статті. Їх зміст охоплює практично будь-які акти чи обставини, що можуть містити елемент “поганого поводження”. На відміну від Декларації про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських і таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, прийнята 09.12.1975р. Генеральною Асамблеєю ООН (ратифікованої Україною 26 січня 1987 року). Отже у ст. 1 міститься таке його визначення, *катування – будь-яка дія, якою люди навмисно завдають сильного болю або страждань, фізичних чи розумових, з боку офіційної особи з метою одержання від неї чи від третьої особи інформації або зізнання, покарання її за дії, які вона вчинила або у скоєнні яких вона підозрюється, або залякування її та інших осіб.*¹⁴⁸

У Конвенції ООН проти катувань від 1984р, встановлюються такі **ознаки катування**: 1) специфічна мета – “одержати... відомості чи визнання, покарати... за дії.., залякати чи примусити...”; 2) “причину, засновану на дискримінації будь-якого характеру”¹⁴⁹

Проте, незважаючи на широкий зміст ст. 3, Конвенція забороняє не будь-яке насильство чи примус. “Погане поводження” передбачає, що певне фізичне чи психічне насильство застосовується з незаконною метою чи нерозмірно з законною метою, а це

¹⁴⁸ Декларація про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 9 грудня 1975 року. База даних Законодавство України / ВР України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_084

¹⁴⁹ Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1984 року. База даних Законодавство України / ВР України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085

іноді вимагає оцінки складної сукупності обставин. Певні фізичні чи моральні страждання можуть складати невід’ємний елемент законних дій або викликатися необхідністю. Так, Європейський Суд із захисту прав людини (ЄСПЛ) не встановив порушення ст. 3 у застосуванні протягом місяця наручників та інших засобів до психічно хворої людини через її агресивну поведінку. Суд виходив з того, що “заходи, викликані терапевтичною необхідністю, не можуть вважатися нелюдськими чи такими, що принижують гідність”.

Аналогічним є підхід ЄСПЛ до визначення покарання, що приносить гідність. Стаття 3 Конвенції, забороняючи “нелюдське” чи “таке, що принижує гідність” покарання, має на увазі відмінність між таким покаранням і покаранням взагалі. На думку ЄСПЛ, для того, щоб покарання було “таким, що принижує гідність” і порушувало ст. 3, пов’язані з ним образа чи приниження (humiliation or debasement) мають сягати особливого ступеня і відрізнятися від звичайного елемента приниження. Оцінка його, за станом речей, відносна: вона залежить від усіх обставин справи та зокрема, від характеру покарання та способу й методу його виконання.

Отже, ЄСПЛ у своїй практиці визначив основні критерії кваліфікації поведінки або покарання як такої, що спричиняє значні фізичні та психічні страждання. Поводження або покарання, які викликають у потерпілого почуття страху, хвилювання і неповноцінності, здатні принизити і образити його або зламати його фізичний чи моральний опір.

Існують міжнародні механізми попередження катувань, нелюдського і такого, що принижує гідність людини, поведінки або покарання, це: Комітет по правам людини, Комітет по забороні катувань, Комітет по попередженню катувань Ради Європи тощо.

Право кожного на повагу до його гідності, відповідно до міжнародного права, включає в себе також заборону **піддавати людину без її згоди медичним або науковим дослідям або експериментам** (ст. 7 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права). Це означає, що ні позбавлення волі, ні проходження військової служби, ні психічне захворювання не дають права ні владі,

ні приватним особам використовувати такий стан або положення людини для проведення над нею експериментів без її згоди.

Конституція України (ст. 29) гарантує, що жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим та іншим досліддам. Участь у таких досліддах може ґрунтуватися виключно на добровільних основах і за умови наукового характеру таких досліджень. Зазначене конституційне положення унеможлиблює й випробування на людях медичних препаратів, включаючи вакцини від епідемій, які знаходяться на стадії своєї апробації й не зареєстровані у встановленому законодавством порядку.

Варто відзначити, що все ж така практика відома. Наприклад, у колишньому СРСР і в США на перших етапах випробування ядерної зброї в зоні ядерної поразки спеціально розташовували військовослужбовців, котрі навіть не підозрювали про небезпеку.

Забезпечення поваги до гідності людини відбувається і після її смерті. Цивільним кодексом України (ст. 298) закріплено: “кожен зобов’язаний шанобливо ставитися до тіла людини, яка померла. Кожен зобов’язаний шанобливо ставитися до місця поховання людини. У разі глуму над тілом людини, яка померла, або над місцем її поховання члени її сім’ї, близькі родичі мають право на відшкодування майнової та моральної шкоди.

4.3. ПРАВО НА ОСОБИСТУ СВОБОДУ ТА НЕДОТОРКАННІСТЬ

Уперше про торгівлю людьми як про глобальну проблему було заявлено на початку ХХ століття. У зв’язку з цим виникла потреба напрацювання системних підходів до боротьби із цим явищем. Низку важливих міжнародних документів, спрямованих на боротьбу з работоргівлею, було прийнято у першій половині ХХ ст. Одним з таких важливих документів є Конвенція про рабство від 25 вересня 1926 р.

Свобода – це одна з найвищих цінностей людини. Лише тоді, коли людина вільна, вона здатна виявити себе як особистість. Тому захист та повагу до особистої свободи людини треба

розглядати як один із найважливіших обов'язків держави. Міжнародні документи про права людини не можна уявити без закріплення права на особисту свободу: *“Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність”* (ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права).

Свобода є можливістю чинити вибір відповідно до своїх бажань, інтересів і цілей на основі знання об'єктивної дійсності, тобто це міра можливої поведінки суб'єкта суспільних відносин. Відсутність вибору, варіантів розвитку події рівнозначна відсутністю свободи, неволі, рабству.

Недоторканність особи – це забезпечення всіх виявів свободи особи за умови її правомірної поведінки і якості, невід'ємна від особи.

Право на особисту недоторканність фізичної особи складається з:

- права на фізичну недоторканність, означає гарантована законом заборона посягань на життя, здоров'я, тілесну недоторканність та статеву свободу фізичної особи, забезпечується цілою низкою інших особистих немайнових прав, зокрема право на життя, право на охорону здоров'я та медичну допомогу, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля тощо;
- права на моральну недоторканність, забезпечується неможливістю посягати на честь, гідність та моральну свободу, зокрема можна віднести заборону здійснювати жорстоку, аморальну поведінку фізичної особи щодо іншої особи, яка є в безпорадному стані тощо;
- права на психічну недоторканність, забезпечується неможливістю посягати на нормальний перебіг психічних процесів, зокрема заборону проведення без спеціального дозволу лікувальних сеансів, гіпнозу та інших методів психічного або біоенергетичного впливу тощо.

Особиста недоторканність поширюється і на випадок, коли особа померла. Дане право також означає, що особа може розпорядитися щодо передачі після її смерті органів та інших анатомічних матеріалів її тіла науковим, медичним або навчальним закладам.

Треба розуміти, що недостатньо тільки проголосити **право на особисту свободу**. Це право має бути забезпечене. Важливим гарантом особистої свободи є проголошення в міжнародних документах недопущення незаконного позбавлення волі (ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права). Це означає, що держава зобов'язана:

- 1) у законі чітко назвати ті органи, які мають право позбавити людину волі;
- 2) у законі чітко вказати повноваження цих органів;
- 3) людина повинна завжди мати можливість оскаржити в суді законність обмеження або позбавлення її волі.

Ця процедура знайшла своє відображення у багатьох конституціях зарубіжних країн. Особливе значення має закріплення у міжнародних документах **презумпції невинуватості**, яка згідно з українським кримінальним законодавством включає у себе наступні положення:

- 1) обов'язок доказування винності обвинуваченого покладається на дізнавача, слідчого, прокурора;
- 2) обвинувачений не зобов'язаний доказувати свою невинуватість чи меншу винуватість, а також наявність обставин, які виключають кримінальну відповідальність;
- 3) усі сумніви, які неможливо усунути, повинні тлумачитися на користь обвинуваченого; недоведена винуватість дорівнює доведеній невинуватості;
- 4) обвинувачення не може ґрунтуватися на припущеннях;
- 5) факт притягнення особи у якості обвинуваченого, обрання щодо нього запобіжного заходу не повинно розцінюватися як доказ її вини;
- 6) до кінцевого вирішення кримінальної справи та офіційного визнання особи винною у вчиненні злочину не можна до обвинуваченого ставитися як до винної особи; у засобах масової інформації та інших офіційних документах стверджувати, що дана особа є злочинцем.

Стаття 5 Європейської конвенції з прав людини, закріплюючи право кожної людини на свободу й особисту недоторканність,

забороняє свавільні арешти або утримання під вартою. В ній, зокрема, зазначається, що жодна людина не може бути позбавлена волі інакше ніж відповідно до процедури, встановленої законом, у таких випадках, як:

- 1) законне ув'язнення людини після її засудження компетентним судом;
- 2) законний арешт або затримання людини за невиконання законного рішення суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, передбаченого законом чи з метою забезпечити її присутність перед компетентним судовим органом на підставі обґрунтованої підозри у вчиненні злочину;
- 3) законний арешт або затримання особи, здійснене з метою допровадження її до компетентного судового органу за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення або якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення;
- 4) затримання неповнолітнього на підставі законного рішення з метою застосування наглядових заходів виховного характеру або законне затримання неповнолітнього з метою допровадження його до компетентного органу;
- 5) законне затримання осіб для запобігання поширенню інфекційних захворювань, законне затримання психічнохворих, алкоголіків або наркоманів чи бродяг;
- 6) законний арешт або затримання особи з метою запобігання її недозволеному в'їзду в країну чи особи, щодо якої провадиться процедура депортації або екстрадиції.¹⁵⁰

У цій же самій статті встановлюються правила, згідно з якими кожна заарештована (чи затримана) людина:

- 1) має бути поінформованою зрозумілою для неї мовою про підстави її арешту і про будь-яке звинувачення проти неї;

¹⁵⁰ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рада Європи. 04.11.1950. Міжнародний документ. Ратифіковано Верховною Радою України 17.07.1997. Відомості Верховної Ради України № 44. Ст.263.

- 2) негайно постати перед суддею чи іншою службовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу і їй має бути забезпечено розгляд справи судом упродовж розумного строку або звільнення під час провадження. Таке звільнення може бути обумовлене гарантіями з'явитися на судове засідання;
- 3) має право ініціювати провадження, в ході якого суд без зволікання встановлює законність затримання і приймає рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним;
- 4) яка є потерпілою від арешту або затримання, здійсненого всупереч положенням цієї статті, має забезпечене правовою санкцією право на відшкодування.¹⁵¹

Конституція України гарантує право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29): *“кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом.*

У разі нагальної необхідності запобігти злочині чи його припинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою.

Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника.

Кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання.

¹⁵¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рада Європи. 04.11.1950. Міжнародний документ. Ратифіковано Верховною Радою України 17.07.1997. Відомості Верховної Ради України № 44. Ст.263.

Про арешт або затримання людини має бути негайно повідомлено родичів заарештованого чи затриманого.¹⁵²

Гарантування свободи є найважливішою метою органічної конституції. Свобода за політичним змістом має вищу природню нормативність, у силу чого гарантування свободи становить основну функцію конституції як правового джерела, що опікує інтереси громадянського суспільства. Органічна конституція й свобода неподільно пов'язані із самого початку. У конституції, як вважав Ф. Хайєк: “є лише одна альтернатива: або вільний парламент, або вільний народ”. Саме тому конституційні фундаментальні права захищають у нього індивідуальну свободу від усякого свавілля, у тому числі й від парламентського.

Цивільним кодексом України (ст. 288 та 289) доповненні положення Конституції України (ст. 29), зокрема:

- забороняються будь які форми фізичного чи психічного тиску на фізичну особу;
- втягування її до вживання спиртних напоїв, наркотичних та психотропних засобів;
- вчинення інших дій, що порушують право на свободу;
- фізична особа не може бути піддана катуванню, жорсткому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню.
- фізичне покарання батьками (усиновлювачами), опікунами, піклувальниками, вихователями малолітніх, неповнолітніх дітей забороняється.

Одним із порушень права на свободу і особисту недоторканість є рабство.

Рабство – насильницьке підпорядкування однієї людини іншій або однієї групи людей іншій групі людей. Раби перебувають “у власності” певних осіб або організацій, а “власники” розглядають рабів як знаряддя праці чи худобу, яку можна продавати, обмінювати, чи, навіть, вбивати.

¹⁵² Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року. №254к/96-ВР. База даних Законодавство України / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

Рабство, торгівля людьми та людськими органами – у сучасному світі заборонені, проте це не означає, що вони відсутні де факто (торгівля людьми – третій за прибутковістю бізнес після торгівлі зброєю та наркотиків у світі).

Ще у 1815 році були прийняті перші міжнародні документи, спрямовані на заборону рабства. Ці конвенції проголосили рабство злочинним явищем не тільки у тому вигляді, у якому воно було відоме з давнини, але й інститути та звичаї, подібні до рабства та работоргівлі: боргову кабалу, кріпацький стан, рабське становище жінки у питаннях шлюбу (коли жінку примушують без її згоди брати шлюб, а за це її родина, батьки, опікуни або інша особа отримують винагороду (калим); право чоловіка або його клану передавати жінку іншій особі за винагороду або іншим чином; передача жінки після смерті чоловіка іншій особі у спадщину; передача дитини, молодшої за 18 років, її батьками або опікуном іншій особі за винагороду або безкоштовно з метою експлуатації дитини або її праці.

Статутом ООН закріплено принцип рівності як обов'язок поважати права усіх незалежно від статі. У 1948 р. було прийнято Загальну декларацію прав людини, яка також проголосила цей принцип. Згідно зі статтею 2 Декларації, “кожна людина повинна володіти всіма правами і свободами без будь-якого винятку щодо раси, кольору шкіри, статі, мови... або іншого положення”.

У Загальній декларації прав людини 1948 р.(ст. 4), закріплено, що ніхто не повинен бути в рабстві або у підневільному стані; рабство і работоргівля забороняються в усіх їх видах.

Скасування рабства у світі:

Рабство в Британській імперії було заборонено 1833 року.

В Індії скасування рабства відбулося в 1843 році.

Рабство в Америці почало відступати в середині 19-го століття. У США виник рух аболіціоністів, які виступали за скасування рабства в їх державі, виходячи з моральних християнських принципів. Рабство в Сполучених Штатах було скасоване внаслідок Громадянської війни 1860х років.

Скасування кріпацтва в Австро-Угорщині стало результатом революцій 1848 року.

На початку 60-х років 19-го століття внаслідок селянської реформи було скасоване кріпацтво в Російській імперії.

В Азії рабство зберігалося ще довше. В Оттоманській імперії торгівля жінками існувала ще до 1908 року.

У Китаї рабство було скасоване 1906 року, але закон набрав чинності тільки 1910 року.

Рабство було поширене також у Південно Східній Азії, Таїланді та Бірмі від чверті до третини населення були рабами, організовувалися масштабні полювання на так звані гірські племена. Рабство відносно нещодавно офіційно скасоване в таких країнах як: Ємен (1962), Оман (1970), Мавританія (1980), Нігер (1995).

4.4. ПРАВО НА НЕДОТОРКАНИСТЬ ЖИТЛА ТА ІНШОГО ВОЛОДІННЯ ОСОБИ

Право на недоторканність житла – це право, яке гарантує захист від втручання у володіння особи, забороняє безпідставне втручання в особисте життя людини, шляхом незаконних посягань на недоторканність житла та іншого володіння людини. Право на недоторканність житла є одним із найголовніших особистих прав. Важливим аспектом є гарантування цього права. Кожна особа може звернутися до суду за захистом своїх прав і свобод.

Право особи на недоторканність житла закріплено у багатьох міжнародних документах. Зокрема, у ст. 12 Загальної декларації прав людини 1948 р., зазначено: “ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, тайну його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань”.

Стаття 17 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права вказує на те, що є необхідним забезпечення недоторканності житла.

Ст. 8 Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 р. закріплює за кожним право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції.

Конвенція під час пояснення поняття “житло” включає не лише житло фізичних осіб. У деяких випадках можна відносити офісні приміщення фізичних та юридичних осіб. Європейський Суд під час тлумачення поняття житло, окрім житлового приміщення, будинку, квартири додає ще приміщення, де особа працює; власність, яку особа займає певний відрізок часу. Зокрема, приміщення, зайняті у зв’язку із професійною діяльністю визнані житлом у рішеннях “Німітц проти Німеччини”, “Пантелеєнко проти України”, “Смірнов проти Росії”.

У справах “Німітц проти Німеччини” та “Смірнов проти Росії” до поняття “житло” включено приміщення в яких особа займається адвокатською діяльністю, тому обшук, який був проведений порушив недоторканність житла. А у справі “Пантелеєнко проти України” офіс нотаріуса було включено до поняття “житло”.

Цивільним кодексом також визначається поняття житла, яким визначається житловий будинок, квартира та інше приміщення, призначені та придатні для постійного проживання в них.

У Постанові Пленуму ВСУ “Про судову практику в справах про корисливі злочини проти приватної власності” зазначається, що до житла відносять приміщення, які призначені для постійного чи тимчасового проживання людей, а також ті частини, в яких зберігається майно.

Відповідно до Конституції України (ст. 30), кожному гарантується недоторканність житла. Не допускається проникнення до житла чи іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду.

Критерії правомірності обмеження недоторканності житла та іншого володіння особи:

- проникнення на основі вмотивованого рішення суду
- проникнення з метою проведення огляду або обшуку;
- проникнення на основі закону;
- наявність невідкладних випадків;
- необхідність безпосереднього переслідування осіб, які підозрюються у вчиненні злочину.

Отже, втручання до володіння особи можливе, якщо воно зумовлене суспільною необхідністю з метою невідкладного попередження, розслідування та розкриття злочину, але виключно за наявності вмотивованого судового рішення.

Легітимним вважається також втручання у житло у невідкладних випадках, з метою відвернення загрози життю, здоров'ю та майну інших осіб або негайне затримання особи, що підозрюється у вчиненні злочину. У таких випадках особа має право оскаржити такі дії правоохоронних органів у судовому порядку.

Кримінально-правова охорона недоторканності житла чи іншого володіння особи встановлена ст. 162 КК України. У цій статті встановлено, що незаконне проникнення до житла чи іншого володіння особи, незаконне проведення в них огляду чи обшуку, а так само незаконне виселення чи інші дії, що порушують недоторканність житла громадян, – караються штрафом від п'ятдесяти до ста неоподаткованих мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до трьох років.

Гарантією недоторканності є заборона виселення фізичної особи або іншим чином примусового позбавлення її житла, **крім випадків:**

- викуп житла у зв'язку з викупом земельної ділянки для суспільних потреб;
- викуп житла, яке є пам'яткою історії та культури;
- конфіскація будинку за вироком суду у зв'язку з вчиненням злочину.

***Державні органи можуть здійснювати проникнення у житло з метою проведення санітарно-епідеміологічної перевірки, перевірки техніки пожежної безпеки, звірення показників лічильників тощо. У таких випадках, якщо особа перешкоджає доступу до свого житла, до неї застосовуються заходи адміністративного впливу.

4.5. ПРАВО НА СВОБОДУ ПЕРЕСУВАННЯ, ВІЛЬНИЙ ВИБІР МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ

У більшості цивілізованих держав світу давно відмовилися від практики, коли держава встановлює кому і де жити, оскільки прикріплення громадянина до його місця мешкання є ніщо інше, як пережиток кріпацтва. Однак і в колишньому СРСР протягом тривалого часу існувала система обов'язкової прописки, згідно з якою органи внутрішніх справ або дозволяли, або забороняли громадянам змінювати своє місце проживання. Порушення цього правила загрожувало притягненням до відповідальності.

Система прописки – це невід'ємна ознака поліцейської держави, бо за допомогою прописки держава регулює пересування громадян у межах країни та здійснює нагляд за ними. Коли держава виправдовує збереження паспортної системи та прописки, вона часто посилається на те, що це полегшує боротьбу зі злочинністю. Але ж насправді поліція чи міліція лише перекладає на громадян свої обов'язки і до того ж, таким чином, втручається в їх особисте життя. Паспорт має існувати лише як посвідчення особи і це практика багатьох демократичних держав.

Загальна Декларація прав людини містить наступне тлумачення *права на свободу пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію* – це:

- 1) право кожної людини вільно пересуватися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави;
- 2) право покинути будь-яку країну, включаючи і свою власну;
- 3) право повертатися у свою країну;
- 4) право шукати притулку в інших країнах та користуватися цим притулком.

Ці права не підлягають жодним обмеженням, за винятком таких, які запроваджуються згідно з законом і є необхідними в демократичному суспільстві, зокрема:

- 1) в інтересах національної або громадської безпеки;
- 2) з метою підтримання громадського порядку або запобігання злочинам;

- 3) для захисту здоров'я чи моралі;
- 4) з метою захисту прав і свобод інших людей.

Згідно зі ст. 33 Конституції України, свобода пересування і право на вільний вибір місця проживання належать кожній людині, яка на законних підставах перебуває на території України, і включають у себе:

- 1) свободу пересування територією України;
- 2) право на вільний вибір постійного чи тимчасового місця проживання на території України;
- 3) право вільно залишати територію України;
- 4) право громадянина України в будь-який час повернутися в Україну.

Саме керуючись цими положеннями, законодавство України обмежує реалізацію права вільно виїжджати за межі України та безперешкодно повертатися. Громадянам може бути тимчасово відмовлено у праві виїзду за кордон у таких випадках:

- 1) якщо він обізнаний з відомостями, що становлять державну таємницю;
- 2) у нього не врегульовані аліментні чи не виконані інші договірні зобов'язання;
- 3) проти нього порушено кримінальну справу;
- 4) він засуджений за вчинення злочину;
- 5) він підлягає призову на строкову військову службу та в інших випадках.

Відповідно Цивільного Кодексу України (ст. 313), фізична особа, яка досягла чотирнадцяти років, має право на вільне самостійне пересування по території України і на вибір місця перебування. Особа, яка не досягла чотирнадцяти років, має право пересуватися по території України лише за згодою батьків (усиновлювачів), опікунів та в їхньому супроводі або в супроводі осіб, які уповноважені ними. Особа, яка досягла шістнадцяти років, має право на вільний самостійний виїзд за межі України. Фізична особа, яка не досягла шістнадцяти років, має право на виїзд за межі України лише за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальників та в їхньому супроводі або в супроводі осіб, які уповноважені ними.

Право громадян України вільно залишати територію України і будь-які винятки із нього детально регламентуються Законом України “Про порядок виїзду з України і в’їзду в Україну громадян України”.

Із свободою пересування тісно пов’язана норма про право громадянина вільно залишати та вільно повертатися у свою країну. Історія знає багато прикладів, коли це право порушувалося. Наприклад, у 70-х роках у колишньому СРСР часто висилали з країни осіб, які мислили інакше, як вимагала існуюча ідеологія. Або ж навпаки, деяким дисидентам відмовляли у праві виїхати за кордон. І тоді виникала проблема пошуку політичного притулку.

У ст. 14 Загальної Декларації прав людини записано: *“Кожна людина має право шукати притулку від переслідувань в інших країнах і користуватися цим притулком. Це право не може бути використане в разі переслідування, яке дійсно ґрунтується на вчиненні неполітичного злочину або діяння, яке суперечить цілям і принципам ООН.”*

Надання політичного притулку – це право держави, а не її обов’язок. Конституції багатьох держав визначають порядок надання політичного притулку. У деяких конституціях заборонено видавати іноземців, яких переслідують за політичну діяльність. Проте саме у внутрідержавному законодавстві, як правило, визначають поняття і політичного злочину, і політичної діяльності. В Україні надання політичного притулку гарантовано Конституцією (ст. 26). Необхідно розрізняти правовий статус особи, яка отримала політичний притулок від статусу біженця.

Право притулку або Азильне право (від. грец. ἄσυλον – притулок, від лат. *asylum* – святилище, у переносному значенні непорушне, безпечне місце від насильства, англ. *right of asylum*, фр. *droit d’asile*) – право держави надати можливість в’їзду і перебування на своїй території іноземцям, які у себе на батьківщині переслідуються за суспільно-політичну, наукову або релігійну діяльність. Передбачає право переслідуваної особи звертатися до будь-якої іноземної держави з проханням про надання притулку і правового захисту, а також право держави не видавати особу країні, яка вимагає її видачі.

Надання права притулку є невід'ємним правом держави, яка відповідно до свого внутрішнього законодавства сама визначає, яким особам і на яких умовах надає притулок. Це право розглядають як інститут міжнародного або національного права, за яким особа може просити та отримати притулок, а відповідно і захист у іноземній державі, після чого на законних підставах у ній перебувати невизначений строк, не бути виданою країні громадянства (походження) та користуватися правами та свободами як іноземець або особа без громадянства.

Право притулку розділяють на *територіальне* (на території країни у якій просять притулок) та *дипломатичне* (у приміщенні посольства або дипломатичного представництва на території іноземної держави).

Однак при цьому держави мають зважати на вимоги загальноновизнаних норм і принципів міжнародного права. За цими нормами *право притулку не може бути надано*:

- воєнним злочинцям;
- кримінальним злочинцям, видачу яких передбачено багатосторонніми конвенціями по боротьбі з кримінальними злочинами або двосторонніми угодами окремих держав;
- особам, які здійснили злочинні дії, що суперечать цілям і принципам ООН.

У пошуках притулку, не обов'язково політичного, у сучасному світі перебувають десятки мільйонів людей, які шукають захисту від збройних конфліктів, національного гноблення, рятуються від голоду. Таких людей зазвичай називають біженцями.

4.6. ПРАВО НА ПРИВАТНІСТЬ

Люди, звичайно, не прагнуть виставляти своє особисте життя на загальний огляд. Саме в приватному житті виявляється індивідуальність людини. І тільки сама людина може вирішувати, до якої міри її індивідуальність може бути надбанням інших людей.

Під поняттям “особисте життя” слід розуміти поведінку фізичних осіб поза межами виконання різноманітних суспільних обов’язків, тобто життєдіяльність людини у сфері сімейних, побутових, особистих, інтимних та інших стосунків, що звільнені від “тягаря суспільних інтересів”. Вперше подібне право з’явилося в англо-американській системі як право *privacy*, так зване право на приватність, зміст якого складало “право залишатись наодинці”.¹⁵³

За змістом ст. 8 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 1950 р. щодо питання про “право на повагу до приватного життя”, не всі заходи, які вживаються державою і порушують права окремої людини, можуть вважатися “втручанням” (проведення обшуків житла, позбавлення батьківських прав). Зважаючи на судові прецеденти, концепція “приватного життя” належить до сфери до безпосередньої автономії особи, включаючи як фізичну так і моральну недоторканість, захист персональних та медичних даних від сторонніх осіб. Варто відзначити, що Європейський суд з прав людини не дає чіткого визначення “приватного життя”.

Концепція “*privacy*” (прайвесі) є відносно новою та малодослідженою для України, запозичений з англійської мови термін не має аналога ані в українській, ані в російській мові. Він може означати особисте життя, право на приватне життя і право на захист недоторканності особистого життя.

Один з підходів до категоризації концепцій приватності наведено нижче:

- право на усамітнення;
- можливість особи обмежити доступ інших осіб до персональної інформації про неї;
- конфіденційність, або можливість приховати будь-яку інформацію від інших;
- контроль з боку особи над тим, як інші особи використовують інформацію про неї;
- стани приватності;

¹⁵³ Харитонов Є.О. Цивільний кодекс України. Одеса: Юридична література, 2004. 1112 с.

- особистість та автономність;
- самоідентифікація та розвиток особистості;
- захист інтимних стосунків.

У сучасній теорії прав людини виділяють чотири аспекти приватності: інформаційна приватність (включає встановлення правил збору та обігу персональних даних, таких як інформація кредитних установ і медичні записи); тілесна приватність (стосується захисту від втручань стосовно фізичного стану людей, наприклад тестування щодо вживання наркотиків та обстеження порожнин тіла); комунікаційна приватність (тобто безпека на приватність поштових відправлень, телефонних розмов, електронних повідомлень та інших видів комунікації); територіальна приватність (стосується встановлення обмежень на втручання у домашнє та інше навколишнє середовище, наприклад робоче місце чи громадське оточення).¹⁵⁴

Недоторканність приватного життя, також *приватність* – це можливість особи або групи осіб відокремити себе, інформацію про себе, і, таким чином, виявляти свою особистість вибірково: інтимні сторони, соціальні зв'язки, коло інтересів і потреб, ведення листування, записів, щоденників, висловлювання думок тощо. Область приватного життя частково перекривається із захистом інформації (конфіденційністю), що може включати в себе поняття належного використання, а також захист інформації. Приватність може також приймати форму фізичної недоторканності. Тому право на особисте життя слід розглядати як невід'ємне право людини.

Так, Беляєва Н. Г. вбачає зміст права на недоторканність приватного життя вбачає в трьох елементах: 1) право на недоторканність приватного життя як право індивіда на своє власне життя, на дії щодо самого себе; дане право безпосередньо пов'язане з індивідуальністю конкретної людини, а відповідно із захистом від втручання з боку всіх суб'єктів права; 2) право на недоторканність

¹⁵⁴ Мартиненко П.Ф. Права і свободи людини і громадянина в Україні (доктрина Європейського суду з прав людини і Конституційного Суду України): навчальний посібник. К.: Юрінком Інтер, 2013. 376 с.

приватного життя як самостійне право, що передбачає неприступність втручання у приватне життя особи з боку держави, організацій, юридичних і фізичних осіб; 3) право на недоторканність приватного життя як право, суміжне з іншими правами, а саме: з правом на недоторканність сімейного життя, правом на недоторканність житла, правом на недоторканність кореспонденції.¹⁵⁵

Право на особисте життя включає:

- право мати особисте життя, тобто можливість фізичної особи бути носієм даного особистого немайнового блага;
- право визначати своє особисте життя на власний розсуд, при цьому не порушувати прав інших осіб;
- право на ознайомлення з обставинами особистого життя означає, що особа самостійно визначає коло осіб, які можуть володіти інформацією про її особисте життя;
- право зберігати у таємниці обставини свого особистого життя означає, що фізична особа має можливість не розголошувати обставини свого особистого життя самостійно, а також вимагати такого нерозголошення від інших осіб, які володіють такою інформацією;
- право вимагати захисту права на особисте життя здійснюється на підставах та в порядку передбаченому законодавством.

У Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 р. проголошено: *“Ніхто не повинен зазнавати свавільного чи незаконного втручання в його особисте чи сімейне життя, свавільних чи незаконних посягань на недоторканність його життя або таємницю його кореспонденції чи незаконних посягань на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист від такого втручання чи таких посягань”*.

За ст. 32 Конституції України ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією. Гарантія невтручання в особисте і сімейне життя – це гарантія на особисту і сімейну таємницю, на забезпе-

¹⁵⁵ Серьогін В. О. Право на недоторканність приватного життя у конституційно-правовій теорії та практиці: монографія. Х.: ФІНН, 2010. 608 с.

чення можливості перебувати у стані відносної незалежності від держави й суспільства тощо.

В коментарі ЦКУ, а саме до статті 301 ЦКУ про право на особисте життя, включає до нього такі складові: а) повноваження мати особисте життя, включає в себе можливість фізичної особи бути носієм даного особистого немайнового блага; б) повноваження визначати своє особисте життя.¹⁵⁶

Дане право людини роз'яснює і Конституційний суд України в Рішенні № 2-рп/2012 від 20.01.2012., яке тлумачиться як інформація про особисте життя, незаконне розголошення якої визнається порушенням прав на приватне життя.¹⁵⁷

Отже, кожен зобов'язаний не розголошувати відомості з особистого життя іншої людини. Нині законом встановлено таємницю усиновлення, лікарську таємницю, таємницю нотаріальних дій, таємницю операцій ощадних банків, адвокатську таємницю. На жаль, в цивільному законодавстві немає ефективних специфічних заходів захисту права громадянина на таємницю особистого життя.

Обставини особистого життя фізичної особи можуть бути розголошені іншими особами лише за умови, що вони містять *ознаки правопорушення*, що підтверджено рішенням суду, а також за її згодою. У випадку невідкладної необхідності, у разі переслідування осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, допускається негайне втручання в особисте і сімейне життя, правомірність якого має бути перевірена судом у розумні строки.

Конституція України у ст. 51 проголошує: "Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються законом". Відповідно до Сімейного кодексу України (ст. 3): Сім'я є первинним та основним осередком суспільства. Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та

¹⁵⁶ Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст. 356

¹⁵⁷ Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України від 20 січня 2012 року. Справа № 1-9/2012.

обов'язки. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає. Права члена сім'ї має одинока особа. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Право особи на сім'ю включає:

- право на створення сім'ї;
- право кожної особи на перебування в сім'ї;
- право на вибір осіб для утворення сім'ї, право батьків обирати народжувати їм дітей чи всиновлювати і яку кількість;
- право кожної особи на повагу до свого сімейного життя;
- право на підтримання зв'язків з членами своєї сім'ї.

Відповідно до Цивільного Кодексу України (ст. 291), фізична особа незалежно від віку та стану здоров'я має право на сім'ю. Фізична особа не може бути проти її волі розлучена з сім'єю, крім випадків, встановлених законом. Фізична особа має право на підтримання зв'язків з членами своєї сім'ї та родичами незалежно від того, де вона перебуває. Так, за ст. 153 Сімейного кодексу мати, батько та дитина мають право на безперешкодне спілкування, зокрема якщо хтось з них перебуває у надзвичайній ситуації (лікарні, місці затримання та позбавлення волі) тощо. Ніхто не має права втручатися у сімейне життя фізичної особи, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Конституцією України у статті 51 проголошує: "Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються законом".

Особа має право на збереження в таємниці будь-якої *конфіденційної інформації*, що стосується її особистого і сімейного життя.

Згідно з Конституцією України не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Конфіденційна інформація – це інформація з обмеженим доступом, що містить відомості, які перебувають у володінні, користуванні та розпорядженні окремих фізичних або юридичних осіб. Кожен, хто володіє інформацією професійного, ділового, банківського, комерційного та іншого характеру, одержаною на власні кошти, або такою, що є предметом його професійного, ділового, виробничого, банківського, особистого та сімейного інтересу, і при цьому не порушує передбачені законом таємниці, – самостійно визначає режим доступу до неї. Тому обмеження щодо збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу (без її згоди) слухні, адже йдеться про права особи, можливі подробиці її інтимного життя, інформацію, розголошення якої може негативно вплинути на спосіб існування людини, її родинний стан та багато інших чинників. Тільки згода самої особи дає можливість розпоряджатись інформацією про неї, за винятком випадків збирання інформації при проведенні слідства, дізнання, оперативно-розшукових заходів.

Серед конфіденційної інформації особливе значення має інформація професійного характеру. В чинному законодавстві України передбачені суворі обмеження, що стосуються цієї інформації та засобів її розголошення. Наприклад, Законом України “Про нотаріат” від 2 вересня 1993 р. обумовлено, що нотаріуси та інші посадові особи, які вчиняють нотаріальні дії, зобов’язані дотримуватися таємниці цих дій. Довідки про вчинені нотаріальні дії та документи видаються лише на письмову вимогу суду, господарського суду, прокуратури, органів дізнання і слідства у зв’язку з кримінальними, цивільними, господарськими справами. Крім того, професійними таємницями вважаються також таємниці сповіді, довіреної священнослужителю, усиновлення тощо.

Конституція України (ч.3. ст. 32) передбачає право кожного громадянина на ознайомлення з інформацією про себе, що пов’язане з діяльністю не тільки органів державної влади, місцевого самоврядування, а й установ та організацій. Громадяни мають право доступу до інформації про них, заперечувати її правильність,

повноту, доречність тощо. Органи державної влади, місцевого самоврядування, установи й організації, які мають інформацію про громадян, зобов'язані надавати безпосередньо і безкоштовно на вимогу осіб, яких вона стосується, крім випадків, передбачених законом, а також вживати заходів щодо запобігання несанкціонованому доступу до неї. Відмова в доступі до такої інформації або приховування її, незаконне збирання, використання, зберігання чи її поширення можуть бути оскаржені в суді.

Особа має право на спростування недостовірної інформації про себе і членів сім'ї та право вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням і поширенням такої недостовірної інформації.

У будь-якій демократичній державі порушення цього правила розглядається як нахабний замах на особисті права людини.

4.7. ПРАВО НА ТАЄМНИЦЮ КОРЕСПОНДЕНЦІЇ

Особисте життя кожної особи не повинне виходити за межі, які визначила для себе кожна людина. Саме наявність такого права забезпечує особі захист від будь-якого проникнення в її особисте життя, а саме прослуховування телефонних розмов, знайомлення з її листами чи повідомленнями, а також розголошення їх змісту чи самого факту листування або розмови.

Таємниця зв'язку – свобода людини, яка гарантує недоторканість усіх видів кореспонденції (листів, телеграм, повідомлень, переказів), телефонних розмов тощо. Таємниця зв'язку (вужче – таємниця листування / кореспонденції) означає категоричну заборону ознайомлюватися й розголошувати зміст кореспонденції, телефонної розмови з будь-якого приводу. Винятки можуть бути встановлені з метою запобігання злочину чи з'ясування істини під час розслідування кримінальної справи.¹⁵⁸ Наскільки

¹⁵⁸ Таємниця листування. Довідкова інформація Ліга: Закон від 23.05.2007. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/TS001759.html

широкими є обмеження таємниці зв'язку в певній країні, залежить від місцевого законодавства.

Право особи на таємницю кореспонденції закріплено міжнародними актами. Так, відповідно до статті 12 Загальної декларації прав людини ніхто не може зазнавати безпідставного посягання на таємницю його кореспонденції. Стаття 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод містить положення, відповідно до якого кожен має право на повагу до його приватного й сімейного життя, до житла й до таємниці кореспонденції. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права містить аналогічну норму у статті 17, відповідно до якої заборонено свавільне чи незаконне посягання на таємницю кореспонденції. У Конвенції про права дитини зазначено, що жодна дитина не може бути об'єктом свавільного або незаконного втручання в таємницю кореспонденції.

Порушенням цього права слід вважати ознайомлення зі змістом кореспонденції без згоди особи, якій ця інформація належить, а також за відсутності законних підстав для цього.

Проблема обмеження приватного життя громадян від будь-якого втручання влади виникла ще у добу Просвітництва. Згодом у 90-х рр. XIX ст. науковець США Луїз Брандес пояснює приватність як право особи мати спокій. Пізніше про приватність як повагу до автономії особи згадується і у преамбулі до австралійської Хартії приватності.

У 1845 р. Російською імперією було видане Уложення про покарання кримінальні та виправні, а в 1864 р. під час проведення судової реформи видається Статут про покарання, що накладаються мировими суддями. У цих двох законодавчих актах таємниця листування захищається кримінальною відповідальністю, а розголошення цієї таємниці вважається важчим злочином, ніж сам факт ознайомлення.

У ст. 16 Конституції УНР 1918 р. проголошувалось: "Органам державної влади не вільно відкривати листів без судового наказу, як у випадках, законом означених".

Переломний період настає у 1920-х роках. Кримінальні Кодекси УСРР 1922 р. і 1927 р. не визнають права на таємницю листування і телефонних розмов. Для цього періоду характерне не визнання більшості прав і свобод людини і громадянина, тому влада не вважає за потрібне охороняти будь-

яку сімейну чи телеграфну інформацію. І тільки у 60-х роках ХХ ст. все таки настає помірна демократизація: приватне листування, телефонні розмови та телеграфна кореспонденція стають об'єктом кримінально-правової охорони. Згодом ці положення закріплюються у Конституції України 1996 р.¹⁵⁹

Порушення таємниці зв'язку може відбуватися шляхом перлюстрації особистої кореспонденції (розпечатування й перегляд поштової кореспонденції без відома адресата), ознайомлення зі змістом телеграм, електронної пошти, підслуховування телефонних переговорів, повідомлення сторонніх осіб про факти листування, телефонної розмови, телеграфного чи іншого повідомлення тощо. Таємниця зв'язку привілейованих категорій осіб (дипломатів, вищих державних службовців, військових) охороняється суворіше, ніж звичайно.

Відповідно до Конституції України (ст. 31), кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочинні чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо.

Більш широкий зміст права на таємницю кореспонденції визначено Цивільним кодексом України (ст. 306):

1. Фізична особа має право на таємницю листування, телеграм, телефонних розмов, телеграфних повідомлень та інших видів кореспонденції. Листи, телеграми тощо є власністю адресата.

2. Листи, телеграми та інші види кореспонденції можуть використовуватися, зокрема шляхом опублікування, лише за згодою особи, яка направила їх, та адресата.

Якщо кореспонденція стосується особистого життя іншої фізичної особи, для її використання, зокрема шляхом опублікування, потрібна згода цієї особи.

3. У разі смерті фізичної особи, яка направила кореспонденцію, і адресата використання кореспонденції, зокрема шляхом її

¹⁵⁹ Святоцький О.Д., Захарченко Т.Г., Сафулько С.Ф. Енциклопедичний довідник майбутнього адвоката: У 2 ч. К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2008. Ч. 1. 616 с.

опублікування, можливе лише за згодою фізичних осіб, визначених частиною четвертою статті 303 цього Кодексу.

У разі смерті фізичної особи, яка направила кореспонденцію, і адресата, а також у разі смерті фізичних осіб, кореспонденція, яка має наукову, художню, історичну цінність, може бути опублікована в порядку, встановленому законом.

4. Кореспонденція, яка стосується фізичної особи, може бути долучена до судової справи лише у разі, якщо в ній містяться докази, що мають значення для вирішення справи. Інформація, яка міститься в такій кореспонденції, не підлягає розголошенню.

5. Порушення таємниці кореспонденції може бути дозволено судом у випадках, встановлених законом, з метою запобігання злочинів чи під час кримінального провадження, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо.¹⁶⁰

Різновидами втручання в приватне спілкування визнається:

- аудіо-, відеоконтроль особи;
- арешт, огляд і виїмка кореспонденції;
- зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж;
- зняття інформації з електронних інформаційних систем.

Втручання у приватне спілкування захисника, священнослужителя з підозрюваним, обвинуваченим, засудженим, виправданим заборонене.

За порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер настає кримінальна відповідальність за статтею 163 Кримінального кодексу України.

4.8. ПРАВО НА СВОБОДУ ДУМКИ І СЛОВА, ВІЛЬНЕ ВИРАЖЕННЯ СВОЇХ ПОГЛЯДІВ І ПЕРЕКОНАНЬ

Усвідомлювати, що слово – це зброя, яка здатна завдати зло, якщо її використовувати на шкоду суспільству і окремим гро-

¹⁶⁰ Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст. 356

мадянам. Але, водночас, демократія без свободи слова не може існувати, бо саме свобода слова – це найефективніший засіб, за допомогою якого громадяни можуть здійснювати контроль за діяльністю держави.

Право на свободу висловлювати свою думку – це наріжний камінь демократії. У Міжнародному пакті про громадянські та політичні права говориться, що:

- 1) кожна людина має право без перешкод дотримуватися своїх поглядів;
- 2) кожна людина має право вільно висловлювати, виявляти свою думку;
- 3) свобода шукати, отримувати і поширювати різного роду інформацію та ідеї незалежно від державних кордонів, усно, письмово або за допомогою друку чи художніх форм відображення або іншими засобами на власний вибір (ст. 19).

Прагнення придушити або обмежити свободу переконань та свободу їх висловлювати відоме багатьом країнам світу. Воно може бути різним:

- 1) у вигляді переслідувань журналістів або письменників;
- 2) у встановленні цензури (це характерна риса тоталітарних держав);
- 3) у заборонах на публікацію та в існуванні різних засобів державного контролю за засобами масової інформації (наприклад, державного фінансування видань, лояльних до влади).

Як крайній випадок, порушення свободи слова супроводжується репресіями, до яких вдаються диктаторські режими, котрі вбачають для себе небезпеку в існуванні в суспільстві альтернативних поглядів і підходів до розв'язання важливих політичних, соціальних, економічних та інших питань.

Разом з тим, жодне придушення свободи слова, яким може користуватися держава, не в змозі стримувати появу ідей і поглядів, які відрізняються від офіційної державної ідеології. Історія знає багато таких прикладів. Однак не можна забувати, що свобода слова аж ніяк не рівнозначна абсолютній можливості висловлювати яку завгодно думку або поширювати будь-яку інформацію.

Право на свободу думки тлумачиться у нерозривному зв'язку з правом на свободу слова. Мова йде не про потаємні думки, а про ті, які людина хоче висловити. Тому дане право слід розуміти як можливість вільного вираження (усно, письмово, в електронній формі, за допомогою жестів, рухів, зображень) особистих думок, свого бачення світогляду та його сприйняття, не залежно від будь-яких обставин, безперешкодно. Право на вираження поглядів може стосуватися різноманітних сфер людського життя: політики, економіки, культури, освіти, духовного життя тощо. Тому деякі правознавці вказують на дуалістичну сутність цих прав, яка полягає в можливості відносити ці права як до громадянських, так і до культурних.

У Міжнародних пактах про права людини 1966 р. і в Європейській конвенції прав людини і основних свобод мають місце відповідні **обмеження** – користування свободою висловлення своєї думки може бути обмежене винятково на основі закону, який не має тоталітарного спрямування і необхідний у демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку:

- 1) з метою запобігання заворушенням або злочинам;
- 2) для захисту здоров'я та моралі;
- 3) для захисту репутації або прав інших людей;
- 4) для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

У демократичній державі свобода слова пов'язана з низкою інших свобод: свободою зборів, мітингів, демонстрацій, правом шукати, отримувати і поширювати інформацію. Але і ці свободи у більшості держав мають обмеження, які відображені в Законі. Небезпека тут не в тому, що держава має такі законодавчі акти, що обмежують певні свободи, а в тому, що це за обмеження, у чому їх суть, чи не здатні вони знищити свободу слова? Наприклад, введення попередньої цензури, заборона політичної діяльності, покарання інакомислення, заборона недержавних засобів масової інформації – це безперечні ознаки замаху на свободу слова.

4.9. ПРАВО НА СВОБОДУ ДУМКИ, СОВІСТІ ТА РЕЛІГІЇ

Свобода думки це природний й іманентний стан людського розуму, зміст якого в принципі не потребує ні в якому правовому закріпленні. *Свобода думки* полягає в тому, що ніхто не може забронити людині дотримуватися своїх думок, певним чином відображати об'єктивну дійсність у своїх уявленнях.

У філософському розумінні свобода совісті виявляє себе як атрибут особистості, адже визнання свободи совісті – це визнання цінності особистості, її духовного суверенітету, її підзвітності в контексті самовизначення лише своїй совісті, а для віруючої людини – і Богу, зв'язок з яким є для неї сенсом і метою життя.

Нерідко релігієзнавці, юристи, зокрема теологічно орієнтовані, розглядають поняття “свобода совісті” як тотожне поняттю “свобода релігії”. Ці поняття взаємопов'язані, проте не тотожні.

Свобода совісті – здатність особистості формулювати свої моральні обов'язки, вимагати від себе їх повного виконання, здійснювати моральний самоконтроль і самооцінку своїх думок і вчинків.

Свобода совісті як релігієзнавча правова категорія певною мірою розкриває свою сутність через поняття “свобода релігії”, яке містить усі аспекти свободи совісті, самовизначення особистості у сфері релігійного світогляду, релігійних ціннісних орієнтацій, а також зовнішнє самовираження на їх основі.

Свобода релігії – це один з найважливіших елементів структури свободи совісті. Як релігієзнавча категорія саме в предметному полі свого вияву – ставлення людини до релігії – “свобода совісті” розкриває свій зміст через поняття “свободи релігії”. Останнє містить основні аспекти свободи совісті: самовизначення індивіда щодо релігійних цінностей, орієнтирів, а також відповідне зовнішнє релігійне самовираження на їх основі.

Свобода релігії у зазначеному контексті виявляє себе у двох аспектах: як свобода вибору релігії і як свобода релігійного культу. Розглядаючи ці поняття у поєднанні їх внутрішнього і зовнішнього аспектів вияву, зауважимо, що перший з них розкриває свою

сутність через поняття “свобода віросповідання”, а інший стосується соціально-правових можливостей функціонування релігійних організацій і характеризується’ поняттям “свобода церкви”.

Свобода віросповідання – поняття, яке в релігієзнавчій і правовій літературі зустрічається частіше, ніж поняття “свобода релігії”, важлива складова структура останньої, що характеризує можливості для особистості вільно, без зовнішнього примусу сповідувати у прийнятний для неї спосіб будь-яку релігію – предмет свого самовизначення.

Свобода церкви – поняття, що характеризує соціально-правові можливості функціонування релігійних організацій (церкви, релігійних асоціацій, громад віруючих). Якщо свобода віросповідання за своєю суттю – це вид індивідуальної свободи, то поняття “свобода церкви” репрезентує вид суспільної свободи.¹⁶¹

Релігійна організація, як вільне суспільне утворення громадян-одновірців, має свою внутрішню структуру, статут, який регулює не лише проблеми, пов’язані з віросповіданням, культовими діями, а й питання дисципліни, господарської, фінансової діяльності. Релігійні об’єднання вступають у певні відносини з державою, іншими світськими організаціями, іншими конфесіями. Ці відносини, як і позакультова діяльність церкви (релігійних організацій), виходять далеко за межі предметного поля свободи совісті. Однак вони є невід’ємним елементом “силового поля” свободи релігії, свободи церкви. Останнє характеризує ступінь автономності, незалежності її внутрішнього устрою, структури, управління, канонічної діяльності від державних чинників, а також відбиває суспільні, економічні, політичні, правові можливості діяльності церкви та її структурних підрозділів.

Свобода церкви містить у своїй структурі свободу створення релігійних груп, об’єднань; свободу діяльності церковних організацій та управління; свободу господарської і фінансової діяльності; повну рівність у правовому відношенні всіх релігійних спільнот, які функціонують у державі.

¹⁶¹ Бабій М.Ю., Присухін С.І. Свобода совісті та свобода релігії: концептуальна матриця католицької церкви. Юридична наука. 2013. № 3. С. 118-128.

Свобода в релігії – поняття, яке визначає міру свободи, яку допускає будь-яка релігійна організація для своїх громадян-одновірців у тлумаченнях окремих положень релігійного вчення, рішень вищого релігійного органу щодо необхідності тих чи інших культових дій. Йдеться про свободу думки віруючих, можливість релігійної самореалізації їх у певній релігійній спільноті. Цей аспект свободи релігії – свобода в релігії – постає безпосередньо як вияв свободи совісті. Слід зазначити, що реалізація принципу свободи релігійної думки майже в усіх конфесіях, за винятком окремих протестантських церков та неорелігійних утворень, є дуже проблематичною.¹⁶²

Отже, свободу релігії можна розуміти як правові, суспільно-політичні, економічні можливості й гарантії для вільного самовизначення та самореалізації особистості, незалежного функціонування релігійних організацій та їх інститутів.

Відповідно до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (ст. 18): *“Кожна людина має право на свободу думки, совісті та релігії. Це право включає свободу мати чи приймати релігію або переконання на власний розсуд та вільно сповідувати свою релігію та переконання як сам-на-сам, так і разом з іншими, прилюдно або приватно, у відправленні культу, виконанні релігійних та ритуальних обрядів та вчень. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що буде зменшувати його свободу мати або приймати релігію або переконання за своїм вибором”*.

Свобода думки, совісті та релігії не випадково віднесена до природних і невід’ємних прав людини. Це означає, що людина отримує ці духовні цінності від часу свого народження і ніхто вже не в праві і не в змозі заборонити їй користуватися цими свободами. Дійсно, хоча б які труднощі виникали, людина залишається людиною і не припиняє мислити і вірити. Людина одержує індивідуальність та збагачує свій духовний світ тільки тоді, коли володіє свободою думки, совісті та релігії. Людина взагалі здатна відчувати себе особистістю лише тоді, коли вона володіє цими свободами.

¹⁶² Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст. 356

Свобода думки, совісті та релігії – це одна з найважливіших людських цінностей. Будь-яка антидемократична держава завжди, в першу чергу, прагне зробити замах саме на цю свободу. Тоталітарні держави намагаються встановити контроль за тим, про що мислять і у що вірять громадяни. У будь-якому невільному суспільстві влада завжди нав'язує однакове мислення. Досить згадати історію колишнього СРСР, де існувала лише одна державна ідеологія. Але ніде і ніколи навіть тоталітарний режим не в змозі досягти своєї мети назавжди: люди все одно залишаються вільними у своїх думках і переконаннях.

Свобода думки, совісті та релігії – це та основа, на якій базується ще одне з основних прав людини – вільно висловлювати свої думки.

Людина залишає право на свободу думки, совісті, релігії значною мірою у своїй душі, у своїй свідомості. Лише коли вона сповідує свої думки та переконання, тоді стає відомо про них та їхній характер. Тому **зміст** цього права складається саме із **можливостей виявляти свої думки, діяти згідно із своєю совістю, вільно сповідувати свою релігію.**

Кожна людина в Україні має право на свободу світогляду і віросповідання. Тобто це право гарантується державою всім особам, які перебувають в Україні, а не лише власним громадянам. Зазначена свобода передбачає як право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, так і право безперешкодно відправляти одноосібно чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. До цього ще додано і гарантію мати, приймати і змінювати релігію або переконання на власний вибір, право віруючих відкрито поширювати свої релігійні переконання та право тих, хто не сповідує ніякої релігії, на поширення атеїстичних переконань.

Конституцією України (ст. 35) закріплено, що кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Зміст даної статті

свідчить про спрямованість держави на об'єднання українського народу, на усунення поділу на віруючих та атеїстів. Крім того, в преамбулі Конституції зазначено, що *“Верховна Рада України приймає Конституцію, усвідомлюючи відповідальність перед Богом”*.

Відповідно до Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” від 1991р, громадяни мають право об'єднуватись у релігійні організації, (найбільш масовими є релігійні громади) з метою задоволення їх релігійних потреб, сповідувати і поширювати свою віру. Релігійними організаціями в Україні є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій. Релігійні об'єднання представляються своїми центрами (управліннями).

Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. Держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії. Релігійні організації, у свою чергу, не мають права брати участь в діяльності політичних партій, надавати політичним партіям фінансової підтримки, висувати кандидатів до органів державної влади, вести агітацію або фінансувати виборчі кампанії кандидатів до цих органів, хоча кожний священнослужитель як громадянин України має рівне з усіма іншими громадянами України право на участь у політичному житті.

Водночас, *релігійні організації користуються безпрецедентними пільгами, зокрема:*

- не сплачують податок на нерухомість;
- не сплачують податок на прибуток;
- мають знижені ставки податку на землю;
- мають пільги на оподаткування прибутку з дочірніх підприємств;
- мають право на несплату або відшкодування ПДВ;
- мають вдвічі нижчі тарифи на газ, тощо.

Деякі з науковців стверджують, що існування податкових та інших видів пільг для релігійних організацій є шкідливим для всього суспільства з кількох причин:

1. Пільги прямо суперечать статті 35 Конституції України, згідно якої “ніхто не може бути увільнений від своїх обов’язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань”. Таким чином, приналежність до будь-якої релігії не може бути підставою для несплати податків на загальних засадах або отримання інших преференцій та пільг.

2. Ці пільги дискримінують громадян України, які не сповідують жодної релігії, бо вони мають сплачувати податки та платити за енергоносії на загальних засадах, тоді як релігійні громади мають суттєві пільги та знижки. Це є відвертою дискримінацією за релігійною ознакою, що прямо суперечить статті 35 Конституції України.

3. Практично повна безконтрольність обігу коштів у релігійних організаціях стимулює їх використання з метою відмивання коштів, ухиляння від податків, корупційних дій, формування фінансових пірамід тощо. Вона також стимулює появу недобросовісних служителів культу, оскільки дозволяє їм безконтрольно збагачуватися за рахунок простих віруючих. Це суперечить основним засадам практично всіх релігій та підриває їх моральний авторитет серед віруючих, а також шкодить державі в цілому.

4. Враховуючи масштаби комерційної діяльності релігійних організацій, їх оподаткування на загальних засадах дасть суттєві додаткові надходження до державного бюджету.

Позбавлення релігійних організацій податкових пільг жодним чином не обмежуватиме прав віруючих на свободу віросповідання, бо торкається лише їх фінансової діяльності і не зазіхає на соціальні та світоглядні функції. Водночас, скасування пільг відновить соціальну справедливість щодо атеїстів, агностиків та людей зі світоглядом, що не пов’язаний із жодною з релігій.

Наведення ладу у фінансовій та комерційній діяльності релігійних організацій вигідно і для самих віруючих, бо дозволить уникнути зловживань, нецільового використання пожертв, зробить всі фінансові операції більш прозорими та контрольованими, тощо. Таким чином, скасування пільг для релігійних організацій піде на користь як державі в цілому, так і всім громадянам незалежно від віросповідання.¹⁶³

У зв’язку із правом на свободу думки, совісті, релігії існує можливість виникнення складних правових ситуацій. Вони стосуються почуттів людини, потребують розробки спеціальних

¹⁶³ Левченко О. В. Скасування податкових та інших економічних пільг та преференцій для релігійних організацій. 26.07.2016р. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/27077>

рішень, пов'язаних саме з визнанням свободи думки, совісті, релігії.

Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Тому Конституція України (ч.4, ст. 35) передбачає, що ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою.

Отже, згідно з Законом України "Про альтернативну (невійськову) службу" **альтернативна служба** є службою, яка запроваджується замість проходження строкової військової служби і має на меті виконання обов'язку перед суспільством. Право на альтернативну службу мають громадяни України, якщо виконання військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням і ці громадяни належать до діючих згідно з законодавством України релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю.

Альтернативну службу громадяни проходять на підприємствах, в установах, організаціях, що перебувають у державній або комунальній власності, діяльність яких пов'язана із соціальним захистом населення, охороною здоров'я, захистом довкілля, будівництвом, житлово-комунальним та сільським господарством, а також в патронажній службі в організаціях Товариства Червоного Хреста України. Строк альтернативної служби *у півтора рази перевищує строк військової служби*, встановлений для солдатів і сержантів, які проходять строкову військову службу в Збройних Силах України та інших утворених відповідно до законів України військових формуваннях.

Громадянин, направлений на альтернативну службу, не має права:

- 1) ухилитися від проходження альтернативної служби;
- 2) брати участь у страйках;

Строки строкової військової служби в календарному обчисленні встановлюються:

для солдатів і матросів, сержантів і старшин, які проходять строкову військову службу в Збройних Силах України та інших військових формуваннях, – до 18 місяців;

для осіб, які на час призову на строкову військову службу мають ступінь вищої освіти спеціаліст або магістр, – до 12 місяців.

2. Для громадян України, які приймаються на військову службу за контрактом та призначаються на посади, встановлюються такі строки військової служби в календарному обчисленні:

для осіб рядового складу – 3 роки;

для осіб сержантського і старшинського складу – від 3 до 5 років;

для курсантів вищих військових навчальних закладів та військових навчальних підрозділів вищих навчальних закладів – час навчання у вищому військовому навчальному закладі або військовому навчальному підрозділі вищого навчального закладу;

для осіб офіцерського складу:

для громадян, яким первинне військове звання присвоєно після проходження повного курсу військової підготовки за програмою підготовки офіцерів запасу або в порядку атестування осіб до присвоєння первинних військових звань офіцерського складу запасу, – від 2 до 5 років;

для інших громадян – від 1 до 5 років.

3. Для громадян України, які призвані на військову службу, встановлюються такі строки військової служби в календарному обчисленні:

для осіб офіцерського складу, які проходять військову службу за призовом, – до 18 місяців;

для військовослужбовців, які проходять військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період, – до закінчення особливого періоду або до оголошення рішення про демобілізацію

Відповідно до Закону України “Про загальний військовий обов’язок і військову службу”:

Відстрочка від призову надається студентам, які навчаються у всіх духовних навчальних закладах, відстрочка від призову на строкову військову службу надається один раз на весь період навчання (ст. 17).

Звільнення від призову на строкову військову службу мирний час призовників, тих, що призвані на строкову військову чи альтернативну (невійськову) службу до досягнення 27річного віку; які мають духовний сан і штатну посаду в одній із зареєстрованих релігійних конфесій (ст. 18).

- 3) займатися підприємницькою діяльністю;
- 4) навчатися в закладах освіти, крім середніх або вищих закладів освіти з вечірньою або заочною формами навчання;
- 5) відмовлятися від місця проходження альтернативної служби, визначеного відповідним структурним підрозділом місцевої державної адміністрації.

Ухиленням від проходження альтернативної служби вважається:

- 1) неприбуття без поважних причин на місце проходження альтернативної служби, зазначене у направленні, або прибуття із запізненням більше ніж на три календарні дні;
- 2) самовільне припинення виконання службових обов'язків;
- 3) несвоєчасне (пізніше ніж за п'ять календарних днів) повідомлення відповідному структурному підрозділу місцевої державної адміністрації про надання відпустки з ініціативи власника або уповноваженого ним органу, а також про попередження власником або уповноваженим ним органом щодо звільнення у зв'язку з ліквідацією, реорганізацією або реперофільюванням підприємства, установи, організації.

У разі ухилення громадянина від проходження альтернативної служби або вчинення інших дій, місцева державна адміністрація може скасувати своє рішення про направлення його на альтернативну військову службу, про що протягом *п'яти календарних днів* у письмовій формі повідомляє громадянина і військовий комісаріат, після чого громадянин *підлягає призову на строкову військову службу на загальних підставах*.

Гарантоване Конституцією України та відповідними законами право на свободу совісті можливе лише за умови чинності юридичних норм, які гарантують необхідні права та свободи релігійним організаціям і віруючим і накладають на них окремі обов'язки. Такі норми об'єднуються поняттям "законодавство про свободу совісті та релігійні організації", серед яких найважливіше місце посідає Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації".

Дані питання також регулює Декларація про права осіб, які належать до національних чи етнічних, релігійних або

мовних меншин, Резолюція 47/135 Генеральної Асамблеї ООН від 18.12.1992 р., відповідно до якої дана категорія осіб має такі права як:

- користуватися надбанням своєї культури;
- сповідувати свою релігію;
- використовувати свою мову в приватному житті та публічно;
- брати активну участь у культурному, релігійному, суспільного, економічного і державного життя;
- брати участь у прийнятті рішень на національному та регіональному рівні;
- створювати свої власні об'єднання в рамках національного закону;
- підтримувати контакти з громадянами інших держав, з якими вони зв'язані національними, етнічними, релігійними або мовними узами.

* * *

Ставлення Української Православної Церкви (УПЦ) щодо проведення військових дій на сході України (АТО)

Христос у Євангелію говорить: “Блаженні миротворці, бо вони будуть наречені синами Божими” і сама суть Його життя була у тому, щоб примирити Бога і людину.

Церква – це не політична партія, а Тіло Христове. Слово “партія” походить від латинського слова “partis”, що означає “розділяти”, відокремлювати”, а слово “церква” від грецького “екклесія”, що значить “збирати”, “кликати”. Таким чином, партія – розділяє, а церква – збирає і об'єднує. Саме тому вона постійно і послідовно закликає воюючі сторони скласти зброю і сісти за стіл переговорів, щоб вирішити всі проблеми мирним шляхом. За законами Церкви, навіть якщо війна визвольна, все одно того воїна, який вбивав, не можна причащати три роки (8-ме правило святителя Василя Великого). Чому? Тому що вбивство – гріх.

Уже неодноразово, і через офіційні звернення Предстоятеля, і через звернення Священного Синоду УПЦ заявляла, що у конф-

лікті на Сході вона не стає на жодну і сторін. Причина? І по один, і по інший бік є вірні нашої Церкви. Дуже часто буває так, що на одному і тому ж приході є люди з абсолютно різними політичними поглядами. І завдання Церкви – не вказувати їм на правильність чи неправильність цих поглядів, а завдання Церкви – привести людей до Христа і Спасіння.

Ось що каже про війну в Україні представник Грузинської Православної Церкви, митрополит Ахалкалакський і Кумурдойський Миколай (Пачуашвілі): Те, що сьогодні відбувається в Україні, я можу назвати тільки одним ім'ям – братовбивча війна. Ми також пережили і переживаємо її тяжкість – і на рівні міждержавного конфлікту, політичних процесів, і на рівні загальногромадянських, побутових проявів. Досі в нашому суспільстві існують приклади, коли члени однієї сім'ї, що розділяють різні політичні переконання, з напругою, недовірою і мало не ворожнечею відносяться один до одного. На жаль, це загальна людська біда. А найголовніша проблема полягає в тому, що у людей сьогодні бракує віри. Було б правильно подивитися на те усе, що відбувається з позиції свого віросповідання. Якщо у нас, православних, буде ця християнська любов і ми будемо упевнені у своєму віросповіданні, то будь-який конфлікт можна погасити”, – помітив грузинський архієрей.¹⁶⁴

А ось що сказав з приводу війни в Україні глава Ватикану – папа Римський Франциск: “Молитимемося за жертв, серед яких безліч мирних громадян, а також за їх сім'ї. Попросимо Господа припинити якнайшвидше це братовбивче насильство”, – призвав глава Святого Престолу.¹⁶⁵

І це дійсно так – війна на Україні носить братовбивчий характер і не може бути благословенною Богом. Саме про це говорив у своєму посланні з приводу святкування дня пам'яті святих страсотерпців Бориса і Гліба Блаженніший митрополит Онуфрій: “Недопустимим є виправдовувати війну релігійними гаслами”.

¹⁶⁴ Православная жизнь. URL: <https://pravlife.org/content/gruzinskiy-arhierey-glavnaya-problema-ukrainy-nehvatka-very>

¹⁶⁵ Bigmir.net. URL: <http://news.bigmir.net/world/874879-Papa-Rimskij-nazval-voynu-v-Ukraine-bratoubijstvennoj>

Тому в ситуації коли гинуть мирні жителі, а найстрашніше, гинуть діти, УПЦ не може ставитись до війни з позиції доцільності. Так, ми виступаємо за територіальну цілісність України, і є чи не єдиною інституцією у державі, яка, незважаючи на війну, цю цілісність зберегла.

Але, разом із тим, єдність (єдинство) має досягатися виключно демократичним шляхом – через мирні переговори, через вислуховування аргументів свого опонента. Автомат чи “Град” не може бути аргументом, адже використання зброї нічого крім зла і смерті не приносить.

Для УПЦ всі ті, хто проживає на території України: в Криму чи на Волині, на Донбасі чи в Закарпатті, – є і завжди будуть єдиним народом. Тому ніякого іншого відношення, крім того, яке зараз виказує УПЦ з боку християн до цієї війни, бути не може.

РОЗДІЛ 5 ПОЛІТИЧНІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

- 5.1. Право на свободу асоціацій**
- 5.2. Право на громадянство**
- 5.3. Проблематика запровадження подвійного громадянства в Україні**
- 5.4. Право на участь в управлінні державними справами**
- 5.5. Право на мирні збори, мітинги, походи та демонстрації**
- 5.6. Право на звернення громадян**

5.1. ПРАВО НА СВОБОДУ АСОЦІАЦІЙ

Особливістю політичних прав і свобод людини і громадянина є те, що за винятком права на об'єднання в неполітичні організації і права на індивідуальні і колективні звернення, вони належать виключно громадянам України, які досягли 18 років і набули повної правосуб'єктності.

Особливо важливим на сьогодні є право громадян на участь у створенні політичних партій. Україна на сьогодні залишається одним із лідерів у Східній Європі за кількістю офіційно зареєстрованих політичних партій. Станом на 2016 рік зареєстровано 344 політичних партії, тоді як у Польщі зареєстровано 84 партії, Словаччині – 56, Румунії – 124, Молдові – 45,

Литві – 38.¹⁶⁶ Тоді як у Радянському Союзі була лише одна партія – КПРС. Одні вважають, що така кількість партій нікому не потрібна. З точки зору інших, кількість партій – це справа самих громадян, і ніхто не може втручатися в цю справу.

Демократичну державу не можна уявити без існування громадянського суспільства, в якому важливу роль відіграють громадські асоціації громадян. У будь-якій демократичній державі існують сотні або й тисячі таких асоціацій. Вони впливають на усі аспекти життя держави. Саме громадські асоціації часто впливають на громадську думку і є її виразниками (наприклад, Грінпіс), а політичні об'єднання громадян – політичні партії – є найважливішою формою вияву політичних настроїв та переконань населення.

Міжнародним пактом про громадянські і політичні права (ст. 22) закріплено, що кожна людина має право на свободу асоціації з іншими, включаючи право створювати профспілки і вступати до них для захисту своїх інтересів.

Право на створення асоціацій пов'язане з політичними та соціальними цінностями демократичного суспільства і базується на головному скарбі плюралістичної демократії – свободі. Тому трактування цього права насамперед пов'язане із свободою утворювати асоціацію та вступати до неї, бо нікого не можна примусити вступити до організації, профспілки, партії, щоб не порушити при цьому права людини. Сама ж асоціація повинна мати достатні юридичні гарантії захисту від державного свавілля.

У Міжнародному пакті про громадянські та політичні права у зв'язку з цим сказано, що користування правом на створення асоціацій *“не підлягає жодним обмеженням, крім тих, котрі передбачаються законом, які необхідні у демократичному суспільстві в інтересах державної або громадської безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я та моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб”*.¹⁶⁷

¹⁶⁶ КВУ нарахував в Україні 344 політичних партії. URL: <https://www.ukrinform.ua/gubric-politics/2092432-kvu-narahuvav-v-ukraini-344-politichnih-partii.html> (дата звернення: 07.11.2018).

¹⁶⁷ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Міжнародний документ від 16 грудня 1966 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 07.11.2018).

Відповідно до Закону України “Про громадські об’єднання” від 2012 р., **громадським об’єднанням** вважається – добровільне об’єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів. Громадське об’єднання за організаційно-правовою формою утворюється як громадська організація або громадська спілка.

Громадська організація – це громадське об’єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи.

Громадська спілка – це громадське об’єднання, засновниками якого є юридичні особи приватного права, а членами (учасниками) можуть бути юридичні особи приватного права та фізичні особи.¹⁶⁸

Види громадських об’єднань:

1. *За рівнем політизованості або за місцем у політичній системі* (політичні партії, суспільно-політичні організації, громадські організації).

2. *За рівнем комерціалізації* (некомерційні і неприбуткові організації, благодійні фонди).

3. *За характером організованості* (партії, рухи, організації).

4. *За місцем у ієрархічній структурі* (місцеві, регіональні або загальнодержавні організації, первинні організації або їх об’єднання, асоціації).

5. *За напрямками діяльності, сферами інтересів* (професійні, демографічні, творчі, спортивні, культурно-просвітницькі, науково-технічні тощо).

6. *За рівнем стабільності* (такі, що постійно діють або тимчасові).

Наведемо дещо **іншу типологія громадських об’єднань:**

1. За завданнями – політичні, професійні, наукові, творчі та інші організації.

2. *За типом членства* – лише індивідуальне членство (партія, профспілка), лише колективне членство (асоціації міст і

¹⁶⁸ Про громадські об’єднання: Закон України від 22.03.2012 р. № 4572-VI. Дата оновлення: 22.07.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17> (дата звернення: 07.11.2018).

підприємств), змішане членство (наукове товариство) без членства (суспільні рухи) та ін..

3. *За суспільною роллю* – виділяють масові організації, орієнтовані на справи всього суспільства і такі, що дбають переважно про потреби та інтереси своїх членів.

4. *За галузями діяльності.*¹⁶⁹

Дана класифікація не є остаточною, оскільки громадські об'єднання можна класифікувати і за іншими ознаками.

В Україні порядок створення і засади діяльності асоціацій встановлені Конституцією 1996 р., Законом України “Про громадські об'єднання”. Щодо утворення, реєстрації, діяльності та припинення, зокрема: політичних партій; релігійних організацій; підприємницьких товариств, що утворюються актами органів державної влади, інших державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування; асоціацій органів місцевого самоврядування та їх добровільних об'єднань; організацій, які здійснюють професійне самоврядування; підприємницьких товариств (які не є громадськими об'єднаннями) – здійснюється на підставі інших законів.

Варто відзначити один з таких видів *громадської організації* об'єднання (асоціації) громадян, як **політична партія**, яка прагне досягти мети, загальної для її членів шляхом придбання і здійснення політичної влади. Інструментом партії є оволодіння політичною владою в державі або взяти в ній участь через своїх представників в органах державної влади та місцевого самоврядування. У демократичних країнах політичні партії керуються інтересами своїх виборців.

Відповідно до Закону України “Про політичні партії в Україні”, *політична партія* – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах. Рішення про

¹⁶⁹ Журенок Т. В. Правовий статус та види громадських об'єднань. Форум права. 2012. № 4. С. 356

створення політичної партії приймається на її установчому з'їзді (конференції, зборах), воно має бути підтримано підписами не менше *10 тисяч громадян України*, які мають право голосу на виборах, зібраними не менш як у двох третинах районів не менш як двох третин областей України, міст Києва і Севастополя та не менш як у двох третинах районів Автономної Республіки Крим. Політична партія створюється групою громадян України у складі не менш як 100 осіб.¹⁷⁰

Поряд з політичними партіями виділяють політичні, національні рухи як елементи політичної системи. На відміну від політичних партій, для них, як правило, характерна відсутність жорсткої централізованої організації, відсутність фіксованого членства, програму і доктрину замінює мета чи система політичних цілей.

В Україні громадські організації беруть участь в реалізації політики держави. Вони делегують своїх представників до складу низки державних органів. Багато питань життя суспільства, його політичної системи вирішуються органами держави з врахуванням думки цих організацій чи разом з ними.

До не суто політичних організацій належать такі, які виникають і розвиваються в силу економічних та інших причин. Це – профспілкові, кооперативні й інші організації, які свою діяльність здійснюють у виробничій, соціально-побутовій, культурній та інших сферах життя суспільства, причому вони не закріплюють у своїх статутах завдань активного політичного впливу на державну владу.

Професійна спілка (профспілка) – добровільна неприбуткова громадська організація, що об'єднує громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної (трудової) діяльності (навчання). Професійні спілки створюються з метою здійснення представництва та захисту трудових, соціально-економічних прав та інтересів членів профспілки.

¹⁷⁰ Про політичні партії в Україні: Закон України від 05.04.2001 р. № 2365-III. Дата оновлення: 01.10.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14> (дата звернення: 07.11.2018)

Окрему групу складають організації, які виникають і функціонують на основі індивідуальних схильностей та інтересів людей (товариство філателістів, нумізматів тощо). Політичний відтінок вони набувають лише як об'єкти впливу державних й інших політичних органів та організацій, але не як суб'єкти – носії політичної влади і відповідних відносин.

Втручання органів державної влади і посадових осіб у діяльність громадських об'єднань, як і втручання громадських об'єднань у діяльність органів державної влади та їх посадових осіб, неприпустиме, за виключенням випадків, передбачених законом. Держава забезпечує дотримання прав і законних інтересів громадських об'єднань, підтримує їх діяльність, законодавчо регулює надання їм податкових та інших пільг і переваг. Державна підтримка може виражатися у вигляді: цільового фінансування окремих суспільно корисних програм громадських об'єднань; укладання договорів щодо виконання різних державних програм на конкурсній основі. Питання, що торкаються інтересів громадських об'єднань, у передбачених законом випадках вирішуються органами державної влади і органами місцевого самоврядування за участю відповідних об'єднань чи за погодженням з ними.

Діяльність громадських об'єднань повинна бути гласною, а інформація про їх установчі документи та програми – загальнодоступною. Засновниками громадської організації можуть бути громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, які досягли 18 років, а молодіжної та дитячої громадської організації – 14 років. Кількість засновників громадського об'єднання не може бути меншою, ніж дві особи.

Обмеження можуть встановлюватися законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей (ст. 36 Конституції).

Забороняється створення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на:

- ліквідацію незалежності України;
- зміну конституційного ладу насильницьким шляхом;
- порушення суверенітету і територіальної цілісності держави;
- підлив безпеки України;
- незаконне захоплення державної влади;
- пропаганду війни, насильства;
- розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі;
- посягання на права і свободи людини;
- посягання на здоров'я населення.

5.2. ПРАВО НА ГРОМАДЯНСТВО

Громадянство одна з найважливіших цінностей, які виникають у процесі розвитку держави. Громадянство структурний елемент правового статусу особи, який розкриває головний зміст людини і держави, взаємовідносин з державою та суспільством.

Головні аспекти громадянства:

- постійний правовий зв'язок між людиною і державою, який виявляється у їх взаємних правах і обов'язках;
- об'єкт конституційного права (ст. 25 Конституції України), що являє собою можливість людини вступити у відповідні відносини з державою та припинити їх;
- як один із елементів правових норм, що регламентують вище зазначені відносини і фактично становлять собою основний інститут в межах генерального інституту конституційно-правового статусу людини і громадянина.

Громадянство проявляється у вигляді стійкого правового зв'язку між громадянином та державою. При цьому і у громадянина, і у держави виникають взаємні права та обов'язки.

Інститут громадянства становить велику цінність, бо дає можливість шукати та вимагати захисту своїх прав у держави. Але оскільки це необхідно для забезпечення інтересів громадян, демократична держава може накладати на них певні

обов'язки (податки, військовий обов'язок). Міра необхідності тих чи інших обов'язків громадян перед державою повинна перебувати під постійним контролем громадянського суспільства, бо для держави завжди є характерним прагнення до розширення своїх повноважень та скорочення своїх обов'язків перед громадянами.

У різних країнах існують різні закони, які встановлюють порядок прийняття та втрати громадянства. Існують два основних **способи набуття громадянства** – філіація та натуралізація. Філіація є первинним, а натуралізація вторинним (похідним) способом набуття громадянства.

I. Філіація – отримання особою громадянства за народженням. В ст. 6 Європейської конвенції про громадянство 1997 р. з цього приводу зазначено: кожна держава-учасниця передбачає у своєму внутрішньодержавному праві, що її громадянство “*ex lege*” набувають такі особи: діти, один із батьків яких на час народження цих дітей має громадянство цієї держави-учасниці, за винятком будь-яких випадків, що можуть бути передбачені в її внутрішньодержавному праві для дітей, які народилися за межами держави; діти, народжені на її території, які інакше стали б особами без громадянства, а також знайдені на її території немовлята, які інакше стали б особами без громадянства.

Щодо набуття громадянства за народженням (філіація), то держави використовують або “*принцип ґрунту*”, або “*принцип крові*”.

Принцип крові (“*jus sanguinis*”) передбачає, що дитина отримує громадянство держави батьків незалежно від місця народження. Цей принцип використовують у деяких державах Європи (зокрема, Польща) та Азії.

Принцип ґрунту (“*jus soli*”) передбачає, що дитина отримує громадянство держави, на території якої вона народилася, незалежно від громадянства батьків. При цьому, відповідно до ст. 3 Конвенції про скорочення безгромадянства 1961 р., народження дитини на кораблі або на повітряному судні залежно від обставин вважається таким, що мало місце на території тієї держави, під

прапором якої цей корабель плаває, або на території тієї держави, в якій це повітряне судно зареєстровано. Цей принцип використовують у більшості держав Латинської Америки.

Однак, згідно з Факультативним протоколом про набуття громадянства до Віденської конвенції про дипломатичні зносини 1961 р. і Факультативним протоколом про обов'язкове розв'язання спорів до Віденської конвенції про консульські зносини 1963 р., принцип "права ґрунту" не поширюється на членів сімей працівників представництв, які народжуються в країні перебування.

Варто зауважити, що більшість держав використовують мішану систему, яка поєднує два названі вище принципи. До таких належать: Велика Британія, Індія, США, Україна, Росія.

Громадянство в Україні за народженням отримується, як правило, за правилом "*права крові*". Але коли батьки дитини, яка народилася в Україні, невідомі або є особами без громадянства, тоді діє принцип "*права ґрунту*".

II. Натуралізація її ще називають укорінення, прийняття до громадянства – це вторинний (похідний) спосіб набуття громадянства, зазвичай здійснюється в індивідуальному порядку і потребує виконання певних формальностей з боку такої особи. Основним засобом набуття громадянства в Україні є *натуралізація*. В Україні усі заяви з питань громадянства подаються на ім'я Президента, який приймає рішення і видає з цього приводу Указ.

Є три основні ***види натуралізації***:

- за клопотанням особи;
- на підставі закону чи іншого внутрішньодержавного акту;
- на підставі міжнародного договору.

Потрібно наголосити, що такий поділ не є однозначним, оскільки деякі види набуття громадянства можна віднести відразу до двох чи навіть трьох видів.

Надання громадянства за клопотанням особи є найбільш розповсюдженим способом натуралізації. Якщо особа хоче набути громадянство, звертається до компетентних органів держави з відповідним клопотанням. При цьому вказана особа має виконати низку умов, які передбачені у національному законодавстві

держави, громадянство якої вона хоче набути. До них, як правило, відносять проживання на території держави впродовж певного періоду (5, 7, а іноді й 10 років), знання державної мови, наявність достатніх засобів для існування, здобутих законним шляхом. Висувають й інші *вимоги*: відсутність деяких хвороб, судимостей, вихід із попереднього громадянства тощо. Однак за певних підстав особа не мусить виконувати всі з вищезгаданих умов, і їй надається громадянство не у загальному, а у спрощеному порядку.

У ст. 6 Європейської конвенції про громадянство 1997 р. з цього приводу зазначено, що кожна держава-учасниця у своєму внутрішньодержавному праві *спрощує процедуру набуття її громадянства для таких осіб*:

- другий з подружжя, що перебуває у шлюбі з її громадянином;
- діти одного з її громадян, батьківство яких встановлено через визнання, у судовому порядку або шляхом подібних процедур;
- діти, один із батьків яких набуває чи вже набув її громадянства;
- діти, усиновлені одним із її громадян;
- особи, що народилися на її території та законно і постійно на ній проживають;
- особи, що законно і постійно проживають на її території впродовж певного періоду, який розпочався до досягнення ними 18 років, причому тривалість цього періоду визначається внутрішньодержавним правом відповідної держави-учасниці;
- особи без громадянства та особи, визнані як біженці, що законно та постійно проживають на її території.¹⁷¹

Національне законодавство може передбачати *додаткові випадки, за яких громадянство набувають у спрощеному режимі*. Так, наприклад, законодавство Росії передбачає, що особа, яка була

¹⁷¹ Європейська конвенція про громадянство: Міжнародний документ від 6 листопада 1997 року. Дата оновлення: 27.05.2009. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_004 (дата звернення: 07.11.2018).

громадянином СРСР і після його розпаду не набула іншого громадянства, може набути громадянство Російської Федерації навіть у випадку, коли вона взагалі не проживає на території цієї держави.

До цього виду набуття громадянства також треба віднести **відновлення в громадянстві**, яке може відбуватися двома шляхами:

Реінтеграція – відновлення громадянства особи, яка його раніше втратила або вийшла з нього.

Репатріація – відновлення громадянства особи через повернення в державу громадянства, якщо вона опинилася на території іншої держави внаслідок обставин, що не залежать від її волі. Такий спосіб відновлення громадянства найчастіше застосовують стосовно біженців, військовополонених та інтернованих осіб.

Надання громадянства на підставі закону чи іншого внутрішньодержавного акта, хоча і належить до вольового способу набуття громадянства, однак *не завжди відбувається за ініціативою особи*. Воно може бути наслідком укладання шлюбу, усиновлення, встановлення опіки, визнання батьківства, вступу на військову чи державну службу. Так, національні законодавства більшості держав Латинської Америки містять положення про те, що жінка, яка виходить заміж за іноземця, набуває громадянство свого чоловіка.

Однак уст. 1 Конвенції про громадянство заміжньої жінки 1957 р. зазначається, що ні укладення, ні розірвання шлюбу між ким-небудь з її громадян та іноземцем, ні зміна громадянства чоловіком під час існування шлюбного союзу не будуть відображатися автоматично на громадянстві дружини. Таким чином, цей документ передбачає, що будь-яка зміна громадянства жінкою при її вступі у шлюб можлива лише за її згодою.¹⁷²

До цього виду набуття варто також віднести *дарування громадянства*. Такий спосіб передбачає набуття громадянства шляхом вираження вдячності державою щодо особи за особливі заслуги перед нею.

¹⁷² Конвенції про громадянство заміжньої жінки: Міжнародний документ від 29.01.1957 року. Дата оновлення: 20.10.1960. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_158 (дата звернення: 07.11.2018).

На підставі міжнародного договору, як правило, має місце у випадку територіальних змін: обміну територіями, переходу частини території однієї держави до іншої, об'єднанні та відділенні держав. У рамках цього виду натуралізації розрізняють; **оптацію, трансферт**.

Оптація – це вид натуралізації, при якому особа, котра проживає на території, що переходить до іншої держави, може вибрати або залишитися на певній території і набути нового громадянства чи переїхати на іншу територію своєї держави, зберігши попереднє громадянство. Як приклад оптації можна назвати обмін територією між СРСР та Польщею на підставі угоди, укладеної 6 липня 1945 р., а також між СРСР та Чехословацькою Республікою відповідно до угоди від 29 червня 1945 р. Так, ст. 2 Протоколу до останнього договору передбачала, що громадяни Чехословацької Республіки, які проживають у прикордонній зоні, у разі переїзду в СРСР набувають його громадянства.

Трансферт – це передача населення території, яка перейшла від однієї держави до іншої. Трансферт схожий на оптацію, однак у цьому випадку вибір громадянства відбувається *примусово*. Потрібно зазначити, що міжнародне право забороняє автоматичну зміну громадянства. Про це, зокрема, згадується у ст. 4 Європейської конвенції про громадянство 1997 р. та в низці інших документів. Проте останнє не стосується правонаступництва, саме в цьому разі найчастіше має місце трансферт. Прикладом є надання громадянства ФРН усім громадянам НДР у 1990 р. під час об'єднання Німеччини.

Належність до громадянства України, набуття та припинення.

Згідно до Закону України “Про громадянство” від 2001 року, громадянами України є:

- 1) усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 року) постійно проживали на території України;
- 2) особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних

чи інших ознак, які на момент набрання чинності Законом України “Про громадянство України” (1991 року) проживали в Україні і не були громадянами інших держав;

- 3) особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13 листопада 1991 року і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 року органами внутрішніх справ України внесено напис “громадянин України”, та діти таких осіб, які прибули разом із батьками в Україну і на момент прибуття в Україну не досягли повноліття, якщо зазначені особи подали заяви про оформлення належності до громадянства України;
- 4) особи, які набули громадянство України відповідно до законів України та міжнародних договорів України.

Особи, зазначені у пункті 1 частини першої цієї статті, є громадянами України з 24 серпня 1991 року, зазначені у пункті 2, – з 13 листопада 1991 року, а у пункті 3, – з моменту внесення відмітки про громадянство України.

Основним документом, який підтверджує громадянство України, є паспорт громадянина України, а для осіб до 16 років – свідоцтво про народження.

Підстави набуття громадянства України:

- 1) за народженням;
- 2) за територіальним походженням;
- 3) внаслідок прийняття до громадянства;
- 4) внаслідок поновлення у громадянстві;
- 5) внаслідок усиновлення;
- 6) внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування, влаштування дитини в дитячий заклад чи заклад охорони здоров'я, в дитячий будинок сімейного типу чи прийомну сім'ю або передачі на виховання в сім'ю патронатного вихователя;
- 7) внаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки;
- 8) у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини;

- 9) внаслідок визнання батьківства чи материнства або встановлення факту батьківства чи материнства;
- 10) за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

В Україні умовами прийняття до громадянства є:

- 1) визнання і виконання Конституції та законів;
- 2) неперебування в іноземному громадянстві;
- 3) безперервне проживання на законних підставах на території держави протягом останніх п'яти років;
- 4) отримання дозволу на імміграцію;
- 5) володіння державною мовою або її розуміння в обсязі, достатньому для спілкування. Ця умова не поширюється на осіб, які мають певні фізичні вади (сліпі, глухі, німі);
- 6) наявність законних джерел існування. Ця умова не поширюється на осіб, яким надано статус біженця в Україні або притулок в Україні.

До громадянства України не приймається особа, яка:

- 1) вчинила злочин проти людства чи здійснювала геноцид;
- 2) засуджена в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину (до погашення або зняття судимості) з урахуванням рівня загрози для національної безпеки держави;
- 3) вчинила на території іншої держави діяння, яке визнано законодавством України тяжким або особливо тяжким злочином.

Підставами припинення громадянства є вихід із громадянства (***експатріація***), втрата громадянства, а також підстави, передбачені міжнародними договорами України.

У виході з громадянства може бути відмовлено, якщо особа, яка порушила клопотання про вихід, має невиконані зобов'язання перед державою або майнові зобов'язання, з якими пов'язані істотні інтереси громадян чи будь-яких організацій.

Вихід із громадянства України не допускається, якщо особі, яка клопоче про вихід з громадянства України, в Україні повідомлено про підозру у вчиненні кримінального правопорушення або сто-

совно якої в Україні є обвинувальний вирок суду, що набрав законної сили і підлягає виконанню.

Підставами для втрати громадянства України є:

- 1) добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, якщо на момент такого набуття він досяг повноліття;
- 2) набуття особою громадянства України внаслідок обману, свідомого подання неправдивих відомостей або фальшивих документів;
- 3) добровільний вступ на військову службу іншої держави, яка відповідно до законодавства цієї держави не є військовим обов'язком чи альтернативною (невійськовою) службою.

У відповідності до Закону України “Про громадянство України” держава захищає інтереси своїх громадян, у тому числі і за кордоном. Ця функція покладена насамперед на дипломатичні та консульські представництва нашої країни за кордоном.¹⁷³

Правовий статус іноземних громадян та осіб без громадянства в Україні визначає Закон України “Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства” від 2012 року. Іноземець – особа, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав (біпатрид). Особа без громадянства (апатрид) – це особа, яка не належить до громадянства жодної держави.¹⁷⁴

Правовий статус біженців в Україні визначений Законом України “Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту”. **Біженець** – особа, яка не є громадянином України і внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської

¹⁷³ Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 р. № 2235-III. Дата оновлення: 19.02.2016. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14> (дата звернення: 07.11.2018)

¹⁷⁴ Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22.09.2011 р. № 3773-VI. Дата оновлення: 29.04.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17> (дата звернення: 07.11.2018)

належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань.¹⁷⁵

5.3. ПРОБЛЕМАТИКА ЗАПРОВАДЖЕННЯ ПОДВІЙНОГО ГРОМАДЯНСТВА В УКРАЇНІ

Питання подвійного громадянства залишалося актуальним впродовж усього існування незалежної держави, а зараз воно є прошитим червоною ниткою у житті країни, особливо мова йде про населення АРК Крим після масового входу до громадянства Російської Федерації, східних областей, та заходу, а надто Закарпатської області, де громадянство сусідніх Словаччини та Угорщини поряд з українським є традиційним атрибутом у житті жителів прикордонних містечок і сіл. Для багатьох, не маючи громадянства Європейського Союзу, отримання візи в країни Шенгенської зони, США та Великобританію й надалі залишатиметься задачею з багатьма невідомими.

У той самий час в Україні вже давно існує критична маса людей, яким просто необхідно безперешкодно переміщатись в будь-який час. Сьогодні стає очевидним те, що і звичайному українському студенту, і впливовому бізнесмену, знаходячись на різних суспільних щаблях, потрібно виконати спільну задачу – зробити світ більш доступним для себе, зробити так, щоб не бути людиною, що дивиться на світ через паркан. Часто єдиним ефективним виходом є інструмент *подвійного громадянства*. В Україні постає проблема недостатнього законодавчого врегулювання питання подвійного громадянства, яке, у свою чергу, може слугувати загрозою національній безпеці держави.

¹⁷⁵ Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон України від 08.07.2011 р. № 3671-VI. Дата оновлення: 03.03.2016. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17> (дата звернення: 07.11.2018)

Переходячи до аналізу ситуації, що склалася на рахунок біпатризму в Україні слід навести деякі статистичні дані. За даними дослідження Центру імені О. Разумкова, 49,4% громадян нашої держави хотіли б мати громадянство ще однієї країни при збереженні українського громадянства; 13,7% – заради набуття громадянства іншої країни готові відмовитися від українського; 3,6% – коливаються з таким рішенням; 40,9 % громадян не хотіли б мати подвійного громадянства за жодних обставин. Крім того, 30,4% населення згодні з тим, що Україні слід запровадити подвійне громадянство з Росією; 19,6% – повністю незгодні з цим судженням; 13,3% – скоріше незгодні; 13, 1% – важко відповісти¹⁷⁶. Тобто, більшість населення України тяжіють до “зради” національних інтересів задля власної безпеки і ілюзорної легкості.

Законодавство України про громадянство виходить із невизнання одночасної приналежності громадянина України до громадянства іншої держави. Ще в початковій редакції статті 10 Закону України “Про громадянство” від 8 жовтня 1991 року було зафіксоване положення, відповідно до якого: “За особою, що є громадянином України, не признається приналежність до громадянства іноземної держави”¹⁷⁷. Але усе ж цей, закон припускав можливість виникнення подвійного громадянства на підставі міжнародних угод України. В даний час наявність за громадянином України подвійного громадянства не визнається.

На даний час, законодавство України містить норми, що регулюють правовідносини подвійного громадянства. Статтею 2 Закону України “Про громадянство України” передбачено: “Якщо громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України. Якщо іноземець набув громадянство України, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України”¹⁷⁸.

¹⁷⁶ Якою мірою Ви згодні або не згодні з судженням, що Україні слід запровадити подвійне громадянство з Росією? Дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. URL: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=243 (дата звернення: 07.11.2018).

¹⁷⁷ Про громадянство України: Закон України від 08.10.1991 р. № 1636-XII. Втрата чинності: 01.03.2001. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1636-12> (дата звернення: 07.11.2018).

¹⁷⁸ Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 р. № 2235-III. Дата оновлення: 19.02.2016. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14> (дата звернення: 07.11.2018).

Разом з тим, добровільне набуття громадянином України громадянства іншої держави, згідно ч. 1 ст. 19 цього Закону, є підставою для припинення громадянства України. Проте, на глибоке переконання автора, не слід це розцінювати як заборону подвійного громадянства, оскільки втрата громадянства України відбувається не автоматично з набуттям громадянства іншої держави, а виключно з дня видачі Указу Президента України про припинення громадянства щодо певної особи.

Таким чином, на нашу думку, твердження про заборону подвійного громадянства в Україні є помилковим. De jure в Україні можливо існування лише єдиного громадянства, однак de facto наявні випадки подвійного громадянства у фізичних осіб, хоча це і суперечить положенням Конституції.

Щодо витоків даної проблематики, то, насправді ідея подвійного громадянства не нова. Ще у 90-ті роки її обговорювали, коли працювали над новою Конституцією України. Але тоді її відкинули, оскільки ідея не вписувалась в концепцію унітарної держави. Для більшості політиків було зрозумілим, що для молодшої країни, в кількох регіонах якої проживають великі етнічні меншини, введення інституту подвійного громадянства могло б призвести до послаблення української державності та посилення впливу сусідніх держав. Потім цю тему порушували ще декілька разів – здебільшого ті політики, які орієнтувалися на Росію. Росія ж постійно заохочувала цей процес, і її інтерес тут зрозумілий: вона хоче контролювати увесь пострадянський простір.

Так, у багатьох наших сусідів – Росії, Румунії, Угорщини – виникне велика спокуса розчленувати Україну і врешті поставити хрест на її державності. Адже Росія – це нестабільна територія, яка сама переживає і переживатиме у майбутньому проблеми розпаду федерації. З іншого боку, радикальна правляча партія Угорщини також відверто декларує свої територіальні претензії до України. У майбутньому не відкидається те, що в умовах лібералізації та європейської інтеграції інститут громадянства і в Україні може змінюватися та трансформуватися в інші форми. Наразі ж у нас ще не сформувалася у класичному вигляді єдина нація. Так, у нас є суспільство, є країна, є кордони, але у нас є і серйозне внутрішнє протистояння між Заходом і Сходом. Воно, своєю чергою, дуже сильно впливає на політичні вподобання жителів різних регіонів, на розвиток політичного протистояння. Тому в цих умовах запроваджувати подвійне громадянство – це свідомо йти на послаблення України як держави. На жаль, такі наші реалії¹⁷⁹.

¹⁷⁹ Довбиш М.О. Актуальність подвійного громадянства в Україні. Теоретичні і практичні наукові інновації. URL: http://xn--e1aajfpcds8ay4h.com.ua/files/image/konf_13/doklad_13_4_06.pdf (дата звернення: 07.11.2018).

Які ж існують переваги для біпатрида в Україні? Величезною перевагою для володільця двох паспортів є можливість навчатись, безперешкодно влаштуватись та легально працювати у країнах Європи. Україна на даний момент переживає чи не найскладніший період свого незалежного існування. Обезцінення державної валюти досягло свого історичного максимуму і чекати на покращення ще скоро не приходиться, адже безліч кредитів МВФ та військові дії доводять те, що далі ситуація може погіршуватись, а не стабілізуватись. Люди масово виїжджають на заробітки аби прокормити свої сім'ї. У такому випадку значним полегшення є наявність громадянства сусідньої Угорщини, адже будучи громадянином Європейського Союзу особа має право влаштуватись та працювати у великій кількості країн та отримувати заробітну плату у твердій та сильній валюті.

Натомість скасування заборони на подвійне громадянство стане легалізацією іноземної агентурної мережі на кордонах. Іншими словами, капітуляцією української держави в сфері держбезпеки й контррозвідки.

Наступним наслідком пропонованої лібералізації може бути політично вигідним для України, але створить їй бюджетну катастрофу. Найгостріша юридична проблема подвійного громадянства – військова служба таких людей в якійсь одній країні. У стосунках України з Росією та США проблема може мати серйозні наслідки.

Щодо наявності біпатридів серед осіб, які займають посади у державній службі України, то дане питання регулюється Законом України № 9728-1 від 01.02.2012 р. “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо громадянства”.¹⁸⁰ Законом встановлюється, що не можуть бути прийняті на службу в ряд органів державної влади та органів місцевого самоврядування особи, які мають громадянство (підданство) іншої держави. Також, передбачено звільнення із займаних посад осіб, щодо яких встановлено

¹⁸⁰ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо громадянства: проект Закону від 01.02.2012 р. № 9728-1. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webpro334?id=&pf3511=42418&pf35401=212863> (дата звернення: 07.11.2018).

факт добровільного набуття громадянства (підданства) іноземної держави. Це і органи внутрішніх справ, і прокуратури, і Служби безпеки України, і Державної податкової служби. Також, закон передбачає неможливість заняття і звільнення з посад суддів, членів Вищої ради юстиції, посадових осіб місцевих державних адміністрацій, членів Ради НБУ, а також інших державних службовців, у разі добровільного набуття ними громадянства (підданства) іноземної держави.

Тобто, теоретично Україна не допускає наявності подвійного громадянства серед даних осіб, та у випадку виявлення та наявності такого – можливості звільнення. На практиці ж мова йде саме про “встановлення факту добровільного набуття громадянства іншої держави”. Дієвого ж механізму щодо контролю цього питання в Україні, на переконання автора, поки що не існує. Іншими словами, не все що прописано в теорії на законодавчому рівні, виконується практично на місцях. В цьому полягає основна проблематика дієвості норм права в нашій країні.

В Україні на даний момент відсутній механізм декларування подвійного громадянства та його встановлення. Не встановлено, як саме громадяни України мають декларувати друге громадянство. Адже в Україні немає форм фіксації подвійного громадянства. Довести факт наявності подвійного громадянства практично неможливо, а багато країн, такі як Ізраїль, Румунія, Угорщина не видають довідок про подвійне громадянство, що робить неможливою дію ухваленого закону.

З позиції авторів, множинне громадянство є правовою аномалією, оскільки тут не може бути повноти прав і обов'язків як для громадян, так і для держави. Особа, яка має громадянство двох або більше країн, реально використовує права лише держави постійного проживання й не може виконувати одночасно обов'язки (інколи навіть несумісні) держав, громадянство яких вона має, чим виявляє неповагу або підриває суверенітет відповідної держави. А це, у свою чергу, породжує суперечності у визначенні правового статусу громадянина, що може призвести до конфліктів між державами стосовно їх громадян.

Через значний негативний потенціал множинного громадянства виправданим є прагнення держав до ліквідації ситуації множинного громадянства або до мінімізації його наслідків, що можливо за допомогою як внутрішньодержавних, так і міжнародно-правових засобів. Найпоширенішим способом усунення випадків множинного громадянства, що створює юридичну невизначеність і порушує тим самим оптимальний режим правового регулювання статусу особи внутрішньодержавним правом, є оптація, що означає добровільний вибір громадянства при зміні державою, громадянином якої особа була, території. Більш ефективним способом, порівняно з внутрішньодержавними, є міжнародні договори, що укладаються державами й можуть бути спрямовані як на запобігання випадкам виникнення множинного громадянства, так і на врегулювання його наслідків (договори про ліквідацію наслідків множинного громадянства (і про ліквідацію та запобігання самого множинного громадянства)).

Діючий закон України “Про громадянство”¹⁸¹ не містить визначення біпатризму, або множинного громадянства. Єдиною його складовою, яка певною мірою дозволяє нашим співвітчизникам користуватись економічними та правовими привілеями власника другого паспорту, є відсутність серед принципів державної політики принципу недопустимості таких випадків та певна невизначеність процесу підтвердження іноземного громадянства в законі “Про громадянство”.

Єдиним видом відповідальності, що може бути застосоване до такого громадянина України, котрий має паспорт іншої держави – втрата громадянства України. Однак дана процедура є надзвичайно складною.

Юридично біпатриди є громадянами обох держав, де вони у змозі користуватися правами та свободами, що їм надаються, але фактично такі особи є громадянами держави постійного проживання. Особа не може одночасно належним чином виконувати обов’язки та користуватися правами декількох держав, ефектив-

¹⁸¹ Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 р. № 2235-III. Дата оновлення: 19.02.2016. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14> (дата звернення: 07.11.2018).

ність множинного громадянства з правової точки зору є мінімальною. Лише законодавче закріплення принципу неможливості існування подвійного громадянства у фізичних осіб може вирішити це питання.

5.4. ПРАВО НА УЧАСТЬ В УПРАВЛІННІ ДЕРЖАВНИМИ СПРАВАМИ

Родовим щодо інших політичних прав і свобод є право громадян України брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Конституція України (ч.2 ст. 5) закріплює, що *носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ*. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Значить, конституційно гарантується можливість для громадян України брати участь у здійсненні безпосередньої демократії, державної влади та місцевого самоврядування.

У ст. 25 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права говориться: *“Кожний громадянин повинен мати, без будь-якої дискримінації... і без необґрунтованих обмежень право і можливість:*

- 1) брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництвом вільно обраних представників;
- 2) голосувати і бути обраним на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального та рівного виборчого права при таємному голосуванні і забезпечують свободу волевиявлення виборців;
- 3) допускатися в своїй країні на загальних підставах рівності до державної служби.¹⁸²

¹⁸² Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Міжнародний документ від 16 грудня 1966 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 07.11.2018).

Це право за своєю природою політичне, пов'язане зі здійсненням у державі політичної влади у двох формах прямої або представницької демократії.

Безпосередня демократія (пряма демократія, пряме народовладдя) – сукупність форм організації державної влади, за якої основні рішення щодо управління справами суспільства й держави схвалюються безпосередньо всіма громадянами на референдумах, зборах тощо.

Варто відзначити, що також відома як пряме народовладдя, “чиста демократія” – форма демократії (народовладдя), за якої люди безпосередньо вирішують (наприклад, шляхом голосування, загальними зборами) політичні ініціативи. Найбільш знаним і поширеним засобом здійснення прямої демократії є референдум. Особливість референдуму виявляється насамперед у тому, що закони, які приймаються референдумом, мають вищу юридичну силу відносно інших законів. Державні органи мають бути позбавлені права скасовувати рішення, прийняті на референдумі – це можна зробити тільки за результатами наступного референдуму.

Більшість країн, які є представницькими демократіями, допускають три форми політичної діяльності, які передбачають обмежену пряму демократію: референдум (плебісцит), публічні ініціативи (наприклад, нормотворчі), і відкриття посадової особи.

Референдум – це голосування населення із метою вирішення найважливіших питань державного та суспільного життя.

Визначення терміна “референдум” обов'язково повинно розкривати зміст цієї форми безпосередньої демократії і визначати її кваліфікуючі формально-юридичні *ознаки* з урахуванням таких положень: **по-перше**, референдум є однією з пріоритетних форм безпосередньої демократії, яка дає змогу трансформувати волю народу в державну; **по-друге**, референдум є самостійним інститутом конституційного права України; **по-третє**, зміст референдуму визначається окремими положеннями Конституції України, законів України та інших нормативно-правових актів загально-

державного та місцевого значення; **по-четверте**, потенційними учасниками референдуму є громадяни України, наділені правом голосу; **по-п'яте**, за формою проведення референдум є всенародним голосуванням; **по-шосте**, рішення референдуму носять імперативний характер, не вимагають санкціонування з боку будь-якого державного органу і є обов'язковими для виконання у випадку всеукраїнського референдуму на всій території України, їх зміна чи скасування здійснюються виключно шляхом проведення нового референдуму згідно із законодавчо визначеною процедурою.

За предметом (тобто за питанням, вирішення якого відбувається шляхом народного голосування) референдуми поділяють на:

- *конституційні* референдуми, коли шляхом референдуму вирішується питання прийняття, затвердження або зміни Конституції;
- *законодавчі* референдуми, коли народним голосуванням вирішуються питання, пов'язані з прийняттям, затвердженням, зміною, скасуванням законів. Стаття 74 Конституції України встановлює, що не допускається референдум щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії.

За обов'язковістю:

- *обов'язкові* референдуми, коли іншим чином рішення з певного питання не може бути прийняте. Так, відповідно до ч. 1 ст. 156 Конституції України законопроект про внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України затверджується всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України;
- *факультативні* референдуми, які можуть бути проведені залежно від рішення певного органу або існування народної ініціативи. Предметом такого референдуму може стати будь-яке питання або проект державного чи самоврядного рішення, за винятком питань та проектів, винесення яких на референдум заборонено конституцією або законом. Референдуми з ініціативи громадян завжди мають факультативний характер.

За часом проведення:

- *повторні референдуми*. Проводяться, якщо під час проведення відповідного референдуму було допущено грубі порушення закону. У такому разі Верховна Рада України у місячний строк, а місцева рада у п'ятнадцятиденний строк могли призначити повторний всеукраїнський або місцевий референдум на всій території республіки, відповідної адміністративної одиниці або її частини.
- *нові референдуми* (передбачають проведення референдуму з того чи іншого питання вперше).

За правовими наслідками:

- *консультативні референдуми*. Передбачають можливість проведення дорадчого опитування громадян з метою виявлення їх волі при вирішенні важливих питань загальнодержавного і місцевого значення. Результати такого опитування розглядаються і враховуються при прийнятті рішень відповідними державними органами.
- *постановляючі референдуми*. Їх сутність полягає у тому, що закони, інші рішення, прийняті загальнодержавним референдумом, мають вищу юридичну силу щодо актів органів державної влади та місцевого самоврядування.

За моментом проведення:

- *дозаконодавчі референдуми*, які проводяться до розгляду законопроекту парламентом та є зазвичай консультативними;
- *післязаконодавчі референдуми*, які проводяться після розгляду законопроекту парламентом та є, як правило, постановляючими.

За ініціатором проведення:

- такі, що проводяться з *ініціативи органу державної влади або органу місцевого самоврядування*;
- *петиційні* (проводяться на вимогу певної, передбаченої законом, кількості громадян).

За характером прийнятого рішення:

- *затверджуючий*, або *ратифікаційний* (виборці затверджують рішення парламенту або органу місцевого самоврядування);

- *скасуючий* (виборцям пропонується скасувати акт парламенту або органу місцевого самоврядування, який вже набув чинності).¹⁸³

Референдуми в Україні поділяються також за територією проведення на всеукраїнські та місцеві. Але станом на 2018 рік в Україні немає чинного законодавства, яке регулює питання проведення референдумів, тобто закон України “Про всеукраїнський та місцевий референдуми” від 3 липня 1991 року¹⁸⁴ втратив чинність через прийняття закону України “Про всеукраїнський референдум” від 6 листопада 2012 року¹⁸⁵ (яким однак не регулювалися питання місцевого референдуму), а згідно з рішенням Конституційного Суду України від 26 квітня 2018 року¹⁸⁶ і цей закон втратив чинність через визнання його неконституційним як за змістом так і через порушення процедури його розгляду та ухвалення.

Відповідно до Конституції України (Розділ III “Вибори. Референдум”) всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області. Всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою України або Президентом України відповідно до їхніх повноважень, встановлених цією Конституцією. Виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України. Рефе-

¹⁸³ Сенік П. Р. Адміністративна відповідальність за порушення законодавства про референдум. Наукові записки. Львів. ун-т бізнесу та права. Львів, 2011. № 6. С. 178-181.

¹⁸⁴ Про всеукраїнський та місцевий референдуми: Закон України від 03.07.1991 р. № 1286-XI. Втрата чинності: 28.11.2012. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1286-12> (дата звернення: 07.11.2018)

¹⁸⁵ Про всеукраїнський референдум: Закон України від 06.11.2012 р. № 5475-VI. Втрата чинності: 26.04.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5475-17> (дата звернення: 07.11.2018)

¹⁸⁶ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України “Про всеукраїнський референдум” від 26.04.2018 р. № 4-р/2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-18#n60> (дата звернення: 07.11.2018).

рендум *не допускається* щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії.¹⁸⁷

Відповідальності за невиконання рішень референдуму законодавством України не передбачено. Місцевий референдум є пріоритетною формою волевиявлення громадян у сфері місцевого самоврядування.¹⁸⁸ Він є явищем локальним, обмеженим певною територією, місцевістю. В Законі України “Про місцеве самоврядування в Україні” місцевий референдум визначається як форма прийняття територіальною громадою рішень з питань, що належать до відання місцевого самоврядування, шляхом прямого голосування.¹⁸⁹

За своєю суттю місцеві референдуми є формою безпосередньої, прямої локальної (місцевої) демократії, здійснення місцевої публічної влади безпосередньо територіальними громадами в межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць. Якщо всеукраїнський референдум є формою безпосереднього волевиявлення всього або більшості українського народу, формою безпосередньої демократії загальнонаціонального характеру, то місцеві референдуми є волевиявленням певних спільнот (зокрема територіальних), тобто проявом безпосередньої демократії місцевого характеру, місцевого народовладдя, зокрема, місцевого самоврядування.¹⁹⁰

За своїм змістом місцеві референдуми є безпосереднім вирішенням територіальними громадами питань місцевого самоврядування, тобто питань місцевого значення, які за законо-

¹⁸⁷ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 30.09.2016. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018).

¹⁸⁸ Любченко П. М. Місцевий референдум як пріоритетна форма волевиявлення громадян у сфері місцевого самоврядування. Проблеми законності : респ. міжвід. наук. зб. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2003. Вип. 61. С. 34-39.

¹⁸⁹ Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. Дата оновлення: 11.10.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018).

¹⁹⁰ Янчук А. О. Науково-методологічні підходи до визначення поняття місцевого референдуму. Правова держава : напрямки та тенденції її розбудови в Україні : Матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (Тернопіль, 25 лютого 2007 р. Тернопіль, 2007. Ч. 1. С. 74-77.

давством мають право вирішувати територіальні громади з числа жителів сіл, селищ, міст, які є адміністративно-територіальними одиницями.

Завданням місцевого референдуму є практичне втілення ст. ст. 5, 38 та 140 Конституції України, а саме – реалізація владних, імперативних велінь територіальної громади як єдиного носія та володаря влади у відповідній адміністративно-територіальній одиниці з метою задоволення колективно визначених інтересів жителів відповідного села, селища, міста та виконання життєво необхідних та основних функцій територіальної громади.

Ухвалення Закону “Про місцеві референдуми” як і Закону України “Про всеукраїнський референдум” є нагальним, оскільки відсутність законодавства про референдуми порушує виключне конституційне право громадян України на визначення конституційного ладу України, закріплене статтею 5 Основного Закону держави. Окрім референдумів, доцільно звернути увагу і на інші форми участі народу в управлінні державними справами.

Ініціативи, які зазвичай висуваються членами широкої громадськості, примушують обраних представників до розгляду законів (як правило, з подальшим референдумом) без згоди або навіть попри опір останніх.

Відкликання дає громадськості владу усувати виборних посадових осіб з посади до закінчення строку їх повноважень, хоча це дуже рідко зустрічається в сучасних демократіях.¹⁹¹

Збори громадян – зібрання громадян з метою висловлення позиції та прийняття рішень консультативного (дорадчого) або обов’язкового характеру. В Україні проявляються у вигляді громадських слухань, зібрань домоуправлінь, громадських зборів, мітингів, масових зібрань, доручень територіальної громади депутата.

Всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як **трьох мільйонів громадян України**, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо при-

¹⁹¹ Fishkin James S. When the People Speak. Oxford University Press. 2011. Chapters 2 & 3.

значення референдуму зібрано не менш як у *двох третинах областей* і не менш як *по сто тисяч підписів у кожній області*.

Важливо знати, що в Україні був проведений Всеукраїнський референдум 1991 року – загальнонаціональний референдум на території колишньої УРСР щодо проголошення незалежності України. Відбувся 1 грудня 1991 року. На референдум було винесено одне питання: “Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?”. Текст Акта проголошення незалежності України, ухвалений Верховною Радою 24 серпня 1991 року, було наведено у виборчому бюлетені. Громадяни України висловились на підтримку незалежності. У референдумі взяли участь 31 891 742 особи – 84,18 % населення України. З них 28 804 071 особа (90,32 %) проголосувала “За”.

Варто звернути увагу на проведений “нелегітимний” референдум у Криму щодо статусу автономії 16 березня 2014 року, відповідно до постанови ВР АРК як “загальнокримський референдум (включаючи м. Севастополь)”. На референдумі було поставлено два питання: про відновлення конституції Криму 1992 року і про входження Криму до складу Росії.

За оголошеними організаторами результатами референдуму, за приєднання до Росії у Криму (крім Севастополя) ніби проголосувало 96,77 % учасників голосування¹⁹², у Севастополі – 95,6 %. На сайті ради при президентові Росії з питань розвитку громадянського суспільства та прав людини на короткий час з'явилася інформація, що у референдумі брало участь не більше 30 %, з яких близько 50 % висловилося за приєднання до Російської Федерації^{193,194}. Дані про 30-40 процентну явку оприлюднив і Меджліс кримськотатарського народу.¹⁹⁵

Провідним механізмом *представницької демократії* є вибори. Для участі у виборах громадяни можуть користуватися своїм *активним виборчим правом* (тобто правом голосувати і обирати) і *пасивним виборчим правом* (тобто можливістю бути

¹⁹² Результати общекримского референдума. URL: <https://www.rada.crimea.ua/referendum/resultaty> (дата звернення: 07.11.2018).

¹⁹³ Під час псевдореферендуму в Криму насправді лише 15% громадян хотіли приєднання до РФ. УНІАН. URL: <https://www.unian.ua/politics/914467-pid-chas-psevdoreferendumu-v-krimu-naspravdi-lishe-15-gromadyan-hotili-priednannya-do-rf.html> (дата звернення: 07.11.2018).

¹⁹⁴ Там само.

¹⁹⁵ Явка виборців на псевдореферендумі в Криму була максимум 30-40 відсотків – Меджліс. Укрінформ. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/1633549-yavka_vibortziv_na_psevdoreferendumi_v_krimu_bula_maksimum_30_40_vidsotkiv_medglis_1918585.html (дата звернення: 07.11.2018).

обраними). Особливості проведення виборів закріплені в Конституції та спеціальних законах.

В Україні використовуються обидві форми участі у здійсненні політичної влади в державі: і пряма, і представницька демократія.

Представницька демократія може бути реалізована громадянами України на **виборах**, які можуть проводитися в нашій країні. Тому поняття “вибори” має узагальнюючий характер, проте вони можуть класифікуватися за різними критеріями:

• **За суб'єктами:**

- вибори народних депутатів України (на основі Конституції та Закону України “Про вибори народних депутатів України”);
- президента України (на основі Конституції та Закону України “Про вибори Президента України”);
- вибори до місцевих рад та сільських, селищних, міських голів (на основі Конституції та Закону України “Про місцеві вибори”).

• **За територією:**

- загальнонаціональні (загальнодержавні), що здійснюються на території всієї країни;
- місцеві вибори до представницьких органів місцевого самоврядування;

• **За часом проведення:**

- чергові, що проводяться в період закінчення строку повноважень функціонування певного виду виборного органу або посади;
- позачергові або дострокові, що проводяться в разі дострокового припинення строку повноважень;
- повторні, проводяться у разі, коли вибори у виборчому окрузі визнані недійсними або такими, що не відбулися.

• **На основі аналізу світового досвіду:**

- прямі вибори (т. зв. політичні вибори);
- непрямі вибори, які історично передували першими і на сьогодні збереглися лише в окремих державах світу (Сполучене Королівство Великої Британії та Ірландії, США)¹⁹⁶

¹⁹⁶ Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс. К., 2008. С. 149.

Чинна Конституція України 1996 р. передбачає, що громадяни України мають право брати участь в управлінні державними справами, вільно обирати і бути обраними до вищих органів влади і місцевого самоврядування. Виборче право є **рівним**, що означає: кожний виборець на виборах має один голос і усі громадяни беруть участь у виборах на рівних підставах. Це також означає необхідність утворення рівних або майже рівних за числом виборців виборчих округів.

Вибори є **загальними**, тобто виборчим правом повинні володіти всі дієздатні громадяни держави з певного віку. Виняток може стосуватися пасивного виборчого права, в якому можливий особливий віковий ценз та ценз осілості.

Вибори є **прямими**, тобто громадяни мають право обирати кандидатів на виборах безпосередньо. І, нарешті, вибори проводяться з дотриманням принципу **таємності голосування**, тобто це означає, що під час проведення виборів контроль за волевиявленням виборців не допускається. Це досягається наступним:

- 1) кожен виборець голосує особисто;
- 2) голосування за інших осіб забороняється;
- 3) виборчий бюлетень заповнюється в кабіні для таємного голосування;
- 4) при заповненні бюлетеня забороняється присутність будь-кого, крім голосуючого.

Право голосу на виборах мають громадяни України, які досягли на день виборів 18 років (активне виборче право), за винятком громадян, яких визнано судом недієздатними. Право бути обраним (пасивне виборче право) народним депутатом України настає з досягненням 21 року, Президентом України – 35 років. Крім вікових обмежень законодавством встановлені також вимоги щодо постійного проживання на території України протягом певного часу, володіння державною мовою, відсутність судимості тощо.

Право на участь в управлінні державними справами відповідно до Конституції України (ч. 2. ст. 38) також включає в себе, що громадяни користуються рівним **правом доступу до державної служби**, а також **до служби в органах місцевого**

самоврядування. Це означає, що кожен має право на рівний доступ до публічної служби.

Згідно статті 25 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, кожний громадянин повинен мати без будь-якої дискримінації, і без необґрунтованих обмежень право і можливість:

- брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництвом вільно обраних представників;
- голосувати і бути обраним на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні і забезпечують свободу волевиявлення виборців;
- допускатися в своїй країні на загальних умовах рівності до державної служби.¹⁹⁷

Основою правового механізму забезпечення рівного доступу до публічної служби в Україні є відбірковий характер процедур прийняття на посади до публічної служби і всіх подальших призначень при просуванні по службі.

Одним з різновидів публічної служби громадян є **державна служба** – це публічна, професійна, політично неупереджена діяльність із практичного виконання завдань і функцій держави, зокрема щодо:

- 1) аналізу державної політики на загальнодержавному, галузевому і регіональному рівнях та підготовки пропозицій стосовно її формування, у тому числі розроблення та проведення експертизи проектів програм, концепцій, стратегій, проектів законів та інших нормативно-правових актів, проектів міжнародних договорів;
- 2) забезпечення реалізації державної політики, виконання загальнодержавних, галузевих і регіональних програм, виконання законів та інших нормативно-правових актів;
- 3) забезпечення надання доступних і якісних адміністративних послуг;

¹⁹⁷ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Міжнародний документ від 16 грудня 1966 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 07.11.2018).

- 4) здійснення державного нагляду та контролю за дотриманням законодавства;
- 5) управління державними фінансовими ресурсами, майном та контролю за їх використанням;
- 6) управління персоналом державних органів;
- 7) реалізації інших повноважень державного органу, визначених законодавством.

Дія закону України “Про державну службу” поширюється на державних службовців: Секретаріату Кабінету Міністрів України; міністерств та інших центральних органів виконавчої влади; місцевих державних адміністрацій; органів прокуратури; органів військового управління; закордонних дипломатичних установ України; *державних органів, особливості проходження державної служби* (ст. 91: голів місцевих державних адміністрацій, керівників апаратів (секретаріатів) Верховної Ради України, допоміжних органів, утворених Президентом України, Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим, Антимонопольного комітету України, Державного комітету телебачення і радіомовлення України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Фонду державного майна України, Конституційного Суду України, Верховного Суду, вищих спеціалізованих судів, Вищої ради правосуддя, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Національного агентства з питань запобігання корупції, Ради національної безпеки і оборони України, Рахункової палати, а також державних колегіальних органів, посади голів та членів яких не належать до посад державної служби), *працівників патронатної служби* (посади радників, помічників, уповноважених та прес-секретаря Президента України, працівників секретаріатів Голови Верховної Ради України, його Першого заступника та заступника, працівників патронатних служб Прем’єр-міністра України та інших членів Кабінету Міністрів України, помічників-консультантів народних депутатів України, помічників та наукових консультантів суддів Конституційного Суду України, помічників суддів, а також посади патронатних служб в інших державних органах); інших державних органів.

Дія Закону “Про державну службу” не поширюється на:

- 1) Президента України;
- 2) Главу Адміністрації Президента України та його заступників, Постійного Представника Президента України в Автономній Республіці Крим та його заступників;
- 3) членів Кабінету Міністрів України, перших заступників та заступників міністрів;
- 4) Голову та членів Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, Голову та членів Антимонопольного комітету України, Голову та членів Національного агентства з питань запобігання корупції, Голову та членів Рахункової палати, Голову та членів Центральної виборчої комісії, голів та членів інших державних колегіальних органів;
- 5) Секретаря Ради національної безпеки і оборони України та його заступників;
- 6) Голову Державного комітету телебачення і радіомовлення України та його заступників, Голову Фонду державного майна України та його заступників;
- 7) народних депутатів України;
- 8) Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та його представників;
- 9) службовців Національного банку України;
- 10) депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Голову Ради міністрів Автономної Республіки Крим та його заступників, міністрів Автономної Республіки Крим;
- 11) депутатів місцевих рад, посадових осіб місцевого самоврядування;
- 11-1) суддів Конституційного Суду України;
- 11-2) постійного представника Кабінету Міністрів України у Конституційному Суді України;
- 12) суддів;
- 13) прокурорів;
- 14) працівників державних органів, які виконують функції з обслуговування;

- 15) працівників державних підприємств, установ, організацій, інших суб'єктів господарювання державної форми власності, а також навчальних закладів, заснованих державними органами;
- 16) військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до закону;
- 17) осіб рядового і начальницького складу правоохоронних органів та працівників інших органів, яким присвоюються спеціальні звання, якщо інше не передбачено законом;
- 18) працівників патронатних служб.¹⁹⁸

Істинна демократія не уявляється без свідомого ставлення громадян до процесів, які мають місце в державі. Плюралістична демократія тому і є відкритим суспільством, що діяльність влади відкрита настільки, наскільки це можливо та необхідно для ефективного контролю з боку громадянського суспільства. Тому громадяни мають реальну можливість бути господарями своєї долі та бачити при владі той уряд, який заслуговує на їхню довіру.

Тоталітарні держави завжди чинять інакше. Коли пригнічується громадянське суспільство, вони ізолюють державний апарат за завісою величі та секретності і при цьому часто створюють видимість демократії. Нам дійсно необхідно вчитися жити в умовах демократії. А це означає, що ми повинні знати і розуміти призначення демократичних інститутів та процедур, уміти ними користуватися.

5.5. ПРАВО НА МИРНІ ЗБОРИ, МІТИНГИ, ПОХОДИ ТА ДЕМОНСТРАЦІЇ

Право на свободу мирних зібрань та об'єднань захищає стаття 11 Європейської конвенції з прав людини. У статті використовується термін “збори”, оскільки люди збираються і обміню-

¹⁹⁸ Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII. Дата оновлення: 28.08.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19> (дата звернення: 07.11.2018).

ються інформацією та думками поза офіційною структурою, якою є “асоціація”. Свобода асоціації передбачає право створювати профспілки та вступати до них. За висновками Європейського суду з прав людини ст. 11 захищає право не приєднуватися до профспілки¹⁹⁹.

Право на проведення зборів, мітингів, вуличних походів та демонстрації призначене для забезпечення політичної свободи думок, переконань та висловлень в Україні. За юридичним змістом воно гарантує громадянам України можливість вільно і необмежено виражати, обговорювати, роз’яснювати, переконувати та поширювати в будь-якій формі (в межах закону) своєї думки, переконання та погляди з усіх питань суспільного, політичного, економічного та суто культурного життя країни, зокрема важливих питань, пов’язаних з обговоренням проектів законів та рішень загальнодержавного й місцевого значень.

Ст. 11 Конвенції про захист прав людини та основних свобод передбачає свободу мирно збиратися для кожного²⁰⁰, а ст. 39 Конституції України – лише для громадян України. Відповідно до статті 39 Конституції України, громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування.²⁰¹

Конституційний Суд України своїм рішенням від 19 квітня 2001 року (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання) визначив критерії правомірності проведення зібрань: “Проводити збори, мітинги, походи і демонстрації громадяни можуть за умови обов’язкового завчасного сповіщення про це органів виконавчої влади чи органів місцевого самовряду-

¹⁹⁹ Лебідь В.І. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Навч. Посіб. 2-е вид., доповнене і перероб. К. Правова Єдність. 2017. 36 с.

²⁰⁰ Конвенції про захист прав людини та основних свобод: Міжнародний документ від 04.11.1950 року. Дата оновлення: 02.10.2013. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 07.11.2018).

²⁰¹ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 30.09.2016. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018).

вання. Таке сповіщення має здійснюватись громадянами через організаторів масових зібрань. Завчасне сповіщення відповідних органів про проведення тих чи інших масових зібрань – це строк від дня такого сповіщення до дати проведення масового зібрання. Тривалість строків завчасного сповіщення має бути у розумних межах і не повинна обмежувати дане право. Упродовж цього строку зазначені органи мають здійснити і ряд підготовчих заходів, зокрема, для забезпечення безперешкодного проведення громадянами зборів, мітингу, походу чи демонстрації, підтримання громадського порядку, охорони прав і свобод інших людей. У разі необхідності органи виконавчої влади чи місцевого самоврядування можуть погоджувати з організаторами масових зібрань дату, час, місце, маршрут, умови, тривалість їх проведення тощо”.²⁰²

Так, у Загальній декларації прав людини встановлено, що *“кожна людина має право на свободу мирних зборів та асоціації”*. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права передбачає *право на мирні збори*. Користування цим правом не підлягає жодним обмеженням, крім тих, які накладаються відповідно до закону судом і які необхідні в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб.

Мітинг (від англ. meet – зустрічатися, знайомитися) – масові збори для обговорення суспільно-політичних та інших невідкладних життєвих питань. Проводяться мітинги, як правило, на вулицях, площах, стадіонах. Мітинг проводиться не для ведення дискусії і з'ясування проблем. Це зібрання уже сформованих прихильників певної ідеї, яка на мітингу перетворюється на вимогу

²⁰² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 39 Конституції України про завчасне сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання) від 19.04.2001 р. № 4-рп/2001. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-01> (дата звернення: 07.11.2018).

(заборонити або дозволити, підтримати або засудити певні дії, рішення, явище). Мітинг є важливим засобом пропаганди та агітації. Їх атрибутами є: численна аудиторія, лозунги, прапори, промови і заклики.²⁰³

Збори – спільна присутність, як правило, обмеженої кількості людей, об'єднаних спільними політичними або суспільними інтересами для прийняття рішень з питань самоорганізації спільноти.²⁰⁴

Вуличні походи – це організований, тривалий мирний масовий рух громадян за певним маршрутом. Це може бути процесія політичного, релігійного та іншого характеру, з метою демонстрації певного настрою або без такої.

Демонстрація – масовий марш як публічне вираження соціально-політичного настрою; організована форма масових політичних дій, виявлення політичних настроїв, протесту, солідарності громадян. Проходження вулицями міста з метою демонстрації (показу) певного суспільно-політичного настрою, вираження солідарності, протесту чи незгоди з чим-небудь.²⁰⁵

Здійснення права на зібрання забезпечуються наданням громадянам та їх організаціям громадських приміщень, вулиць, майданів, можливості широко розповсюджувати відповідну інформацію, використовувати для цього пресу, телебачення та радіо.

Обмеження щодо реалізації даного права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки і громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, задля охорони здоров'я населення або захисту прав та свобод інших людей.

Відповідальність за порушення передбаченого порядку проведення зборів, мітингів, походів та демонстрацій визначається Кодексом України про адміністративні правопорушення.

²⁰³ Шляхтун П. Мітинг. Політична енциклопедія. К.: Парламентське видавництво, 2011. С. 456

²⁰⁴ Шемшученко Ю.С. Великий енциклопедичний юридичний словник Київ: Юридична думка, 2012. 1020 с.

²⁰⁵ Шемшученко Ю.С. Юридична енциклопедія: в 6-ти т. К.: Українська енциклопедія, 1998. Т. 2: Д – Й. 744 с.

5.6. ПРАВО НА ЗВЕРНЕННЯ ГРОМАДЯН

Право на звернення є важливою ознакою демократичного розвитку держави та суспільства. Воно безпосередньо дає громадянам можливість брати участь в управлінні державними справами, впливати на покращення якості роботи органів державної влади та місцевого самоврядування, також розвивати власну правову культуру звертаючись до цих органів влади, а також посадових осіб.

Стаття 40 Конституції України гарантує: *“Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов’язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк”*.²⁰⁶

Згідно із Законом України “Про звернення громадян”²⁰⁷, громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об’єднань громадян, установ, організацій незалежно від форм власності, підприємств, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов’язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення.

Під зверненнями громадян слід розуміти викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги.

Пропозиція (зауваження) – звернення громадян, де висловлюються порада, рекомендація щодо діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також висловлюються думки щодо врегулювання

²⁰⁶ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 30.09.2016. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018).

²⁰⁷ Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 р. № 393/96-ВР. Дата оновлення: 11.10.2018. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018).

суспільних відносин та умов життя громадян, вдосконалення правової основи державного і громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави і суспільства.

Заява (клопотання) – звернення громадян із проханням про сприяння реалізації закріплених Конституцією та чинним законодавством їх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб, а також висловлення думки щодо поліпшення їх діяльності.

Клопотання – письмове звернення з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод тощо.

Скарга – звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, установ, організацій, об'єднань громадян, підприємств, посадових осіб.

Рішення, дії (бездіяльність) у сфері управлінської діяльності можуть бути оскаржені, якщо ними:

- 1) порушено права і законні інтереси чи свободи громадянина (групи громадян);
- 2) створено перешкоди для здійснення громадянином його прав і законних інтересів чи свобод;
- 3) незаконно покладено на громадянина які-небудь обов'язки або його незаконно притягнуто до відповідальності.

Звернення адресуються органам державної влади і місцевого самоврядування, установам, організаціям незалежно від форм власності, об'єднанням громадян, підприємствам або посадовим особам, до повноважень яких належить вирішення порушених у зверненнях питань. Якщо питання, порушені в одержаному зверненні, не входять до повноважень одержувача, воно в термін не більше *п'яти днів пересилається* ним за належністю відповідному органу чи посадовій особі, про що повідомляється громадянину, який подав звернення. У разі якщо звернення не містить даних, необхідних для прийняття обґрунтованого рішення органом чи

посадовою особою, воно в той же термін повертається громадянину з відповідними роз'ясненнями. Забороняється направляти скарги громадян для розгляду тим органам або посадовим особам, дії чи рішення яких оскаржуються.

Усне звернення викладається громадянином на особистому прийомі або за допомогою засобів телефонного зв'язку через визначені контактні центри, телефонні "гарячі лінії" та записується (реєструється) посадовою особою.

Письмове звернення надсилається поштою або передається громадянином до відповідного органу, установи особисто чи через уповноважену ним особу, повноваження якої оформлені відповідно до законодавства. Письмове звернення також може бути надіслане з використанням мережі Інтернет, засобів електронного зв'язку (*електронне звернення*).

У зверненні має бути зазначено прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання громадянина, викладено суть порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги. Письмове звернення повинно бути підписано заявником (заявниками) із зазначенням дати. В електронному зверненні також має бути зазначено електронну поштову адресу, на яку заявнику може бути надіслано відповідь, або відомості про інші засоби зв'язку з ним. Застосування електронного цифрового підпису при надсиланні електронного звернення не вимагається.

Звернення, оформлене без дотримання зазначених вимог, повертається заявнику з відповідними роз'ясненнями не пізніше як *через десять днів* від дня його надходження. Забороняється відмова в прийнятті та розгляді звернення з посиланням на політичні погляди, партійну належність, стать, вік, віросповідання, національність громадянина, незнання мови звернення. передбачених законом випадків.

Звернення про надання безоплатної правової допомоги розглядаються в порядку, встановленому відповідним законом. Звернення може бути усним (викладеним громадянином і записаним посадовою особою на особистому прийомі) чи письмовим, надісланим поштою або переданим громадянином до відповід-

ного органу, установи особисто чи через уповноважену ним особу, якщо ці повноваження оформлені відповідно до чинного законодавства.

Звернення може бути подано як окремою особою (*індивідуальне*), так і групою осіб (*колективне*).

Письмове звернення повинно бути підписане заявником (заявниками) із зазначенням дати. Письмове звернення без зазначення місця проживання, не підписане автором (авторами), а також таке, з якого неможливо встановити авторство, визнається анонімним і розгляду не підлягає.

Звернення розглядаються і вирішуються у термін не більше *одного місяця* від дня їх надходження, а ті, які не потребують додаткового вивчення, – *невідкладно, але не пізніше п'ятнадцяти днів* від дня їх отримання. Якщо в місячний термін вирішити порушені у зверненні питання неможливо, керівник відповідного органу, підприємства, установи, організації або його заступник встановлюють необхідний термін для його розгляду, про що повідомляється особі, яка подала звернення. При цьому *загальний термін* вирішення питань, порушених у зверненні, не може перевищувати *сорока п'яти днів*.

На обґрунтовану письмову вимогу громадянина термін розгляду може бути скорочено від встановленого цією статтею терміну.

Скарга на рішення, що оскаржувалось, може бути подана до органу або посадовій особі вищого рівня протягом одного року з моменту його прийняття, але не пізніше одного місяця з часу ознайомлення громадянина з прийнятим рішенням. Скарги, подані з порушенням зазначеного терміну, не розглядаються.

Пропущений з поважної причини термін може бути поновлений органом чи посадовою особою, що розглядає скаргу. Рішення вищого державного органу, який розглядав скаргу, в разі незгоди з ним громадянина може бути оскаржено до суду.

Відповідно до чинного законодавства України особливою формою колективного звернення громадян до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, органу міс-

цевого самоврядування з електронними петиціями через офіційний веб-сайт органу, якому вона адресована, або веб-сайт громадського об'єднання, яке здійснює збір підписів на підтримку **електронної петиції**.

В електронній петиції має бути викладено суть звернення, зазначено прізвище, ім'я, по батькові автора (ініціатора) електронної петиції, адресу електронної пошти. На веб-сайті відповідного органу або громадського об'єднання, що здійснює збір підписів, обов'язково зазначаються дата початку збору підписів та інформація щодо загальної кількості та переліку осіб, які підписали електронну петицію.

Електронна петиція, адресована відповідно Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України, розглядається у порядку, встановленому цією статтею, за умови збору на її підтримку не менш як 25000 підписів громадян протягом не більше трьох місяців з дня оприлюднення петиції.

Інформація про початок розгляду електронної петиції, яка в установлений строк набрала необхідну кількість голосів на її підтримку, оприлюднюється на офіційному веб-сайті відповідно Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, відповідного органу місцевого самоврядування не пізніше як через *три робочі дні* після набрання необхідної кількості підписів на підтримку петиції, а в разі отримання електронної петиції від громадського об'єднання – не пізніше як через *два робочі дні* після отримання такої петиції.

Розгляд електронної петиції здійснюється невідкладно, але не пізніше *десяти робочих днів* з дня оприлюднення інформації про початок її розгляду.

Якщо електронна петиція містить клопотання про її розгляд на парламентських слуханнях у Верховній Раді України або громадських слуханнях відповідної територіальної громади, автор (ініціатор) петиції має право представити електронну петицію на таких слуханнях. У такому разі строк розгляду електронної петиції продовжується на строк, необхідний для проведення відповідних слухань.

Відповідь на електронну петицію не пізніше наступного робочого дня після закінчення її розгляду оприлюднюється на офіційному веб-сайті органу, якому вона була адресована, а також надсилається у письмовому вигляді автору (ініціатору) електронної петиції та відповідному громадському об'єднанню, яке здійснювало збір підписів на підтримку відповідної електронної петиції.

В Україні про петицію вперше заговорили учасники протестів, які виникли в Києві на Майдані Незалежності з 21 листопада 2013 року. Перші петиції були адресовані до США з проханням втрутитися у ситуацію в Україні і були розміщені на сайті Білого дому.²⁰⁸

Першим в Україні запровадити інструмент петиції запропонував координатор громадської кампанії “За відповідальну владу” Ігор Курус²⁰⁹ у законопроекті “Про вомуту недовіри посадовим особам”, який дозволяє людям через інструмент петиції – збором підписів, вирішувати долю чиновників і можновладців, які перейшли межі законів і суспільної моралі, як механізм реального застосування п'ятої статті Конституції України.^{210,211} Законопроект про онлайн-петиції був презентований²¹², а пізніше зареєстрований у Верховній Раді.²¹³ Пізніше цей законопроект було відкликано на користь аналогічного законопроекту, поданого Президентом України і прийнятого у липні 2015 року.²¹⁴

На виконання цього закону 28 серпня 2015 року Президент України видав Указ “Про Порядок розгляду електронної петиції, адресованої Президентіві

²⁰⁸ Понад 10 петицій проти влади України розміщено на сайті Білого дому. “Дзеркало тижня”. 2 грудня 2013. URL: https://dt.ua/POLITICS/ponad-10-peticiy-proti-vladi-ukrayini-rozmisчено-na-sayti-bilogo-domu-133012_.html (дата звернення: 07.11.2018)

²⁰⁹ Курус І. З петиціями “гратися” небезпечно. “РБК – Україна”. 11 вересня 2015. URL: <https://daily.rbc.ua/ukr/show/igor-kurus-petitsiyami-igrat-opasno-1441981399.html> (дата звернення: 07.11.2018).

²¹⁰ Інструкція по втіленню реального народовладдя. “Конфлікти і закони”. 30 грудня 2013. URL: <http://k-z.com.ua/ukrayna/29023-instruktsiya-po-vtilennyu-realnogo-narodovladduya> (дата звернення: 07.11.2018)

²¹¹ Правозахисники готують механізми контролю за владою. “5 канал”. 25 лютого 2014. URL: <https://www.5.ua/suspilstvo/pravozakhisniki-gotuyut-mekhanizmi-kontrolyu-za-vladouu-44082.html> (дата звернення: 07.11.2018)

²¹² Рада може узаконити онлайн-петиції. “5 канал”. 15 липня 2014. URL: <https://www.5.ua/polityka/rada-mozhe-uzakonyty-onlain-petytsii-33232.html> (дата звернення: 07.11.2018)

²¹³ Про право громадян ініціювати розгляд нормативно-правових актів органами влади та місцевого самоврядування: проект Закону від 22.07.2014 р. № 4346а. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51775 (дата звернення: 07.11.2018).

²¹⁴ Порошенко підписав Закон про електронні петиції. Закон і Бізнес. URL: http://zib.com.ua/ua/117243-poroshenko_pidpisav_zakon_pro_elektronni_peticii.html (дата звернення: 07.11.2018).

України”, згідно з яким вже наступного дня на офіційному сайті президента було запущено сервер петицій. Згідно з положенням Петиція розглядається у разі залучення на її підтримку не менш як 25 000 підписів громадян протягом не більше трьох місяців з дня її оприлюднення. Першою петицією, що досягла необхідної кількості голосів, стала петиція від Української асоціації власників зброї, в якій вимагається законодавчо затвердити право громадян України на захист.²¹⁵

Діловодство щодо звернень громадян ведеться в порядку, який встановлюється Кабінетом Міністрів України, а саме Інструкцією з діловодства за зверненнями громадян в органах державної влади і місцевого самоврядування, об’єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності, в засобах масової інформації, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 14 квітня 1997 р. № 348.

Усі звернення реєструються у день їх надходження на реєстраційно-контрольних картах, придатних для оброблення персональними комп’ютерами або в журналах. Облік особистого прийому громадян ведеться на картках, у журналах або за допомогою електронно-обчислювальної техніки.²¹⁶

²¹⁵ Порядок розгляду електронної петиції, адресованої Президентові України, затверджений Указом Президента України від 28 серпня 2015 року №523/2015. Дата оновлення: 28.08.2015. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/523/2015> (дата звернення: 07.11.2018).

²¹⁶ Інструкція з діловодства за зверненнями громадян в органах державної влади і місцевого самоврядування, об’єднаннях громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності, в засобах масової інформації, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 14 квітня 1997 р. № 348. Дата оновлення: 12.02.2016. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/348-97-%D0%BF> (дата звернення: 07.11.2018).

РОЗДІЛ 6

ЕКОНОМІЧНІ ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

- 6.1. Право на власність**
- 6.2. Право на приватну власність**
- 6.3. Право власності українського народу**
- 6.4. Право на користування об'єктами державної та комунальної власності**
- 6.5. Право на підприємницьку діяльність**

6.1. ПРАВО НА ВЛАСНІСТЬ

Власність посідає особливе місце в суспільному та приватному житті громадян. Практично кожна людина протягом свого життя стикається з тими чи іншими проблемами, пов'язаними з її власністю. Доведено, що власність є основою, яка гарантує життєздатність економіки держави, забезпечує існування і розвиток суспільства загалом. Право власності настільки важливе для людини, як і свобода. А для деяких категорій осіб воно є настільки ж цінним як і життя.

До основних стандартів у сфері правового регулювання відносин власності належить Загальна декларація прав людини (1948)²¹⁷ та Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод (1950)²¹⁸. Ст. 17 Загальної декларації проголо-

²¹⁷ Загальна декларація прав людини: Міжнародний документ від 10.12.1948 р. Дата оновлення: 10.12.1948. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 07.11.2018).

²¹⁸ Конвенції про захист прав людини та основних свобод: Міжнародний документ від 04.11.1950 року. Дата оновлення: 02.10.2013. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 07.11.2018).

шує право приватної власності як основне і невідчужуване право людини. Ст. 1 Протоколу №1 (1952)²¹⁹ до Конвенції встановлено, що кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном; ніхто не може бути позбавлений свого майна інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом; проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які, на її думку, є необхідними для здійснення контролю за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів. Важливу роль у вирішенні конкретних питань, пов'язаних із застосуванням положень Європейської конвенції відіграє практика Європейського Суду з прав людини.

Найбільша кількість рішень Європейського суду з прав людини стосувалася невиконання або тривалого невиконання рішень національних судів, що були пов'язані із захистом володіння своїм майном.

Право власності в об'єктивному розумінні – це сукупність правових норм, які регулюють відносини, пов'язані з володінням, користуванням і розпорядженням власником належним йому майном на свій розсуд і у своїх інтересах, усуненням усіх третіх осіб від протиправного втручання у сферу його володіння цим майном, а також обов'язки власника не порушувати прав та законних інтересів інших осіб.

Серед важливих складових правомочностей власника – не лише володіння, розпорядження, отримання доходів, а й можливість отримання *титулу власника* на майнове благо.

Право власності в суб'єктивному значенні – це відповідно до Цивільного кодексу України (ст. 316),²²⁰ є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб.

²¹⁹ Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: Міжнародний документ від 20.03.1952 р. Дата оновлення: 17.07.1997. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535 (дата звернення: 07.11.2018).

²²⁰ Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Дата оновлення: 04.11.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 07.11.2018).

Суб'єктивне право власності – це також забезпечена законом міра можливої поведінки фізичної і юридичної особи щодо володіння користування та розпорядження належним особі майном; воно надає власнику можливість на свій розсуд використати своє майно і свій інтелектуальний потенціал для будь-якої незабороненої законом діяльності. Цьому праву власника відповідає обов'язок усіх інших осіб утримуватися від порушення його правомочностей (правомочність – захищена законом можливість громадян чи юридичних осіб діяти певним чином при здійсненні належних їм прав, у тому числі користуватися матеріальними і духовними благами, це – право на “власні”, юридично значимі дії). На зміст права власності не впливають місце проживання власника та місцезнаходження майна.

Характерні **ознаки** права власності як суб'єктивного права:

- його зміст охоплює три правомочності (можливості) власника: право володіння, право користування і право розпорядження майном.
- суб'єктом права власності може бути будь-який суб'єкт права. Слід зазначити, що стаття 13 Конституції України передбачає рівність усіх суб'єктів права власності перед законом;
- об'єктом правовідносин власності може бути будь-яка індивідуально-визначена річ. Родові речі можуть бути об'єктом права власності за умови їхньої індивідуалізації;
- своє право на річ власник здійснює завжди своєю владою й у своєму інтересі. На відміну, наприклад, від повіреного, він не потребує спеціальних повноважень, доручення і т. п.

Особливим видом права власності є право *довірчої власності*, яке виникає внаслідок закону або договору управління майном.

Зміст права власності:

Правомочність володіння – це юридично забезпечена можливість власника бути в безпосередньому фактичному зв'язку з річчю. Володіння треба розуміти як постійну можливість матеріального зв'язку власника з річчю. При наявності юридичних підстав володіння називають титульним. Воно пов'язане з волевияв-

ленням власника. Володіння може бути фактичним і юридичним, законним, незаконним (добросовісне, недобросовісне) і давнішим.

Фактичне володіння може виникнути як на законній підставі, так і внаслідок протиправного заволодіння. Через це наявності лише фактичного володіння недостатньо, щоб визнати його законним. Потрібні юридичні підстави такого володіння, його юридичний титул. Законне володіння називається титульним володінням.

Правомочність користування – це заснована на законі можливість вилучення корисних властивостей речі для задоволення потреб власника чи інших осіб. Право користування може належати не тільки власникам, але й іншим особам на підставі, зокрема, цивільно-правових договорів або адміністративних актів.

Правомочність розпорядження – це закріплена нормами права за власником можливість визначити долю належної йому речі шляхом знищення, відчуження або передачі її в тимчасове володіння іншим особам.

Види власності: державна; приватна; колективна; комунальна; загальнонародна.

Відповідно до Конституції України (ст. 41), кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.²²¹

Проте, є певні умови щодо використання власності, згідно Конституції України воно не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі.

Підстави припинення права власності:

- 1) відчуження власником свого майна;
- 2) відмови власника від права власності;
- 3) припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі;
- 4) знищення майна;
- 5) викупу пам'яток культурної спадщини;

²²¹ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 30.09.2016. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018).

- 6) примусового відчуження земельних ділянок приватної власності, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, з мотивів суспільної необхідності відповідно до закону;
- 7) звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника;
- 8) реквізиції;
- 9) конфіскації;
- 10) припинення юридичної особи чи смерті власника.

У плані забезпечення гарантій права власності проблемним питанням є націоналізація майна, реприватизація, приватизація державного майна. Конфіскація майна (статті 50,59 ККУ) є санкція проти правопорушника, що застосовується на підставі вироку суду. До випадків фактичної експропріації слід віднести також застосування механізмів арешту активів та встановлення податкової застави стосовно майна платника податків, які передбачені Податковим кодексом України від 2 грудня 2010 року.

Практика Європейського суду виходить з того, що встановлення державою окремих заборон щодо реалізації права власності на майно, а також використання державою заходів забезпечення з метою домогтися сплати податків слід розглядати як факти втручання держави в мирне володіння майном, що визначається як одне з фундаментальних прав людини. Такі факти мають аналізуватися на предмет їх обґрунтованого застосування, тобто законності, доцільності та пропорційності. Як свідчить аналіз практики, у цій сфері державні податкові органи України доволі часто припускаються і норм законодавства, і загальних принципів права загалом.²²²

6.2. ПРАВО НА ПРИВАТНУ ВЛАСНІСТЬ

Приватна власність одна з форм власності, яку розуміють як абсолютне, захищене законом право фізичної або юридичної особи, чи групи осіб на об'єкт власності: продукти праці, засоби

²²² Лебідь В.І. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Навч. Посіб. 2-е вид., доповнене і перероб. К. Правова Єдність. 2017. 36 с.

виробництва, гроші та цінні папери, інше рухоме та нерухоме майно тощо.

Найпоширенішими способами набуття права власності є виробництво та виготовлення продукції і товарів, створення творів літератури і мистецтва, іншої продукції інтелектуальної діяльності, купівля, отримання в дар, у спадок, у порядку обміну, придбання за прибутки від підприємницької, трудової та інтелектуальної діяльності, за цінні папери, іншими способами, не забороненими законодавством. У процесі економічної реформи громадяни України безоплатно набувають права власності в результаті приватизації державного майна.

Основні форми приватної власності:

- *Індивідуальна* – право на об'єкт власності належить одній людині чи сім'ї, вона є *одноосібною та сімейною*. Розрізняють також індивідуально-трудова приватну власність характеризує те, що для господарської діяльності громадянин використовує власні засоби виробництва та свою робочу силу. Якщо для господарської діяльності використовується праця членів сім'ї, така власність є сімейно-трудова приватною. Індивідуальний власник може застосовувати для господарської діяльності працю найманих робітників, така власність є індивідуально-капіталістична приватна.

- *Колективна* – право на об'єкт власності належить групі осіб: *партнерська*. Партнерську приватну власність характеризує те, що кілька фізичних чи юридичних осіб, які домовляються про об'єднання своїх капіталів або майна та спосіб управління ним з метою здійснення спільної підприємницької діяльності. *Корпоративна (акціонерна)* – колективне володіння здійснює колектив людей, склад якого постійно змінюється. Корпоративну приватну власність характеризує те, що капітал утворюється через випуск і продаж акцій; об'єктом власності крім капіталу є й інше майно, яке придбавається в результаті господарської діяльності – така форма поєднує приватну власність і колективне її використання.

Також розрізняють:

- *трудова приватна власність* – власник сам є трудівником і не застосовує найману працю;

- *капіталістичну приватну власність* – власник застосовує найману працю.

Примусове позбавлення права приватної власності може бути застосоване у таких формах:

- *Реквізиція* – платне вилучення у власність держави всього або частини майна, яке є приватною або колективною власністю осіб. Реквізиція, зазвичай, примусове вилучення державою майна власника в державних інтересах з виплатою йому вартості майна (в СРСР у 1920-ті роки – безоплатне вилучення).

Мета реквізиції полягає у забезпеченні безпеки громадян, врятуванні майна, знищенні заражених тварин для недопущення поширення епідемії або епізоотії тощо. Тому вона допускається у разі стихійного лиха, аварії, епідемії, епізоотії та за інших надзвичайних обставин з метою суспільної необхідності.

В умовах воєнного або надзвичайного стану майно може бути примусово відчужене у власника з наступним повним відшкодуванням його вартості. Оцінка, за якою попередньому власникові була відшкодована вартість реквізованого майна, може бути оскаржена в суді.

- *Конфіскація* – позбавлення права власності на майно за рішенням суду як санкція за вчинення правопорушення у випадках встановлених законом. Конфісковане майно переходить у власність держави безоплатно.

- *Націоналізація* – примусове безоплатне вилучення об'єктів приватної та/або колективної власності на користь державної власності (в Україні не застосовується).

В Україні примусове відчуження об'єктів приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, за умови попереднього і повного відшкодування їхньої вартості.

Додаткові гарантії прав на власність є забезпечення системи її реєстрації, яка визначає титул власника (володільця) майна, місце і роль майна у ринковому обігу, порядок переходу титулу власника (володільця) з відповідними правами, обов'язками і обтяженнями.

Варто відзначити, що політика чи процес продажу або передачі державної чи суспільної власності (особливо націоналізованої промисловості) у руки приватних інвесторів називається – приватизація. Приватизація сфери послуг включає державні контракти з приватними фірмами для забезпечення послуг, які раніше виконувалися громадськими установами.

Відповідно до Закону України “Про приватизацію державного і комунального майна”, *приватизація державного і комунального майна* – це платне відчуження майна, що перебуває у державній або комунальній власності, на користь фізичних та юридичних осіб, які відповідно до цього Закону можуть бути покупцями.²²³

Приватизація державного земельного фонду (приватизація землі) – передача громадянам України у приватну власність земельних ділянок для ведення особистого підсобного господарства, будівництва житлового будинку і господарських будівель, садівництва, дачного і гаражного будівництва.

Ваучерна приватизація – приватизація державного майна на широкій часті населення, наділеного ваучерами.

Слід звернути увагу, що приватизація державного, комунального майна шляхом заниження його вартості через визначення її у спосіб, не передбачений законом, або використання підроблених приватизаційних документів, а також сама приватизація майна, яке не підлягає приватизації згідно з законом, або приватизація неправомочною особою є злочином і передбачає відповідальність згідно з Кримінальним кодексом України.

Реприватизація (від фр. *re* – префікс, що означає зворотну дію, і лат. *privatus* – особистий) – процес, зворотний приватизації, що полягає в повторній приватизації після повернення в державну власність раніше приватизованого об’єкта. Реприватизації передуює повернення у державну власність майна, яке було приватизоване до того. Окремим видом реприватизації є реприватизація житла.

²²³ Про приватизацію державного і комунального майна: Закон України від 18.01.2018 р. № 2269-VIII. Дата оновлення: 18.01.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2269-19#n633> (дата звернення: 07.11.2018).

Реприватизацію не слід плутати з іншими процесами, а саме:

- судовим переслідуванням державою осіб, які скоїли злочини, пов'язана з приватизацією (корупція, змова, шантаж тощо);
- спорами, пов'язаними з порушенням договорів, укладених з державою в процесі приватизації;
- суперечками господарюючих суб'єктів, що впливають з процесу приватизації.

У Рішенні Конституційного суду України № 24-рп/2008 від 16 жовтня 2008 року, зокрема Окремою думкою судді Конституційного Суду України Маркуш М.А., обґрунтовано, що право власності, в тому числі й приватної, не є абсолютним. Його здійснення має певні конституційно-правові межі, встановлені, зокрема, приписами частини третьої статті 13, частини сьомої статті 41 Основного Закону України, в яких зазначається, що власність зобов'язує і не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству, правам, свободам та гідності громадян. Крім того, в Конституції України допускається примусове відчуження об'єктів права приватної власності з мотивів суспільної необхідності (частина п'ята статті 41)²²⁴

6.3. ПРАВО ВЛАСНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Слід почати з того, що Законом України “Про власність” у його первісній редакції, державна власність в Україні була поділена залежно від рівня усупільнення на загальнодержавну (республіканську) власність, і власність адміністративно-територіальних одиниць (комунальну власність). Однак у новій Конституції

²²⁴ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 1, 2, 4, 6 Закону України “Про передачу колекції образотворчого мистецтва Акціонерного товариства “Градобанк” у державну власність”, Постанови Верховної Ради України “Про визнання колекції образотворчого мистецтва національним надбанням України” від 16.10.2008 р. № 24-рп/2008. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v024p710-08> (дата звернення: 07.11.2018).

України передбачені: виключна власність Українського народу (ст. 13), державна власність (ст. 14) і власність територіальних громад села, селища, міста, тобто комунальна власність (ст. 142), яка стала відокремленою від державної власності як юридично, так і економічно, а відтак набула ознак самостійної форми власності.²²⁵

Аналіз конституційних положень дає підстави вважати, що суб'єктом так званої *виключної власності* є Український народ, суб'єктом права державної власності – держава, суб'єктом права комунальної власності – територіальні громади села, селища, міста. Але варто наголосити, що стаття 13 Конституції України текстуально сформульована досить по особливому: “Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією. Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону... Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству. Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом”.²²⁶ Отже, з точки зору логіки, дану конституційну норму слід розуміти так, що від імені Українського народу, встановлений порядок здійснення прав власника стосується лише перелічених об'єктів.

Цивільним кодексом України (ст. 324), відтворене дане конституційне положення, і зазначено, що від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи

²²⁵ Дзера О.В., Боброва Д.В., Довгерт А.С. Цивільне право України. Підручник: у 2-х кн. 2-е вид., допов. і перероб. К., 2004. Кн. 1. 736 с.

²²⁶ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 30.09.2016. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018)

місцевого самоврядування в межах, встановлених Конституцією України. Кожен громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності Українського народу відповідно до закону.

Крім того, у ст. 318 ЦК України закріплено, що суб'єктами права власності є Український народ та інші учасники цивільних відносин, визначені статтею 2 цього Кодексу. А в ст. 2 ЦК України визначено, що учасниками цивільних відносин є фізичні та юридичні особи. Учасниками цивільних відносин є: держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права (органи державної влади та місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації в т.ч міжнародні).

Таким чином, ЦК України розрізняє два види суб'єктів цивільних відносин: особи приватного права і особи публічного права. Проте і перші і другі перебувають у рівному становищі.²²⁷

Відповідно до Конституції України (ст. 14), **земля** є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону.²²⁸ Дане конституційне положення дослівно відображене і в Земельному Кодексі України.

Земля, з точки зору права розглядається у різних значеннях:

- земля як національне багатство (включає в себе усі надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси), що є об'єктом абсолютного права власності Українського народу;
- земля як природний об'єкт і природний ресурс;
- земля в значенні земельна ділянка, як частина земної поверхні з визначеними (зареєстрованими) правами та

²²⁷ Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Дата оновлення: 04.11.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 07.11.2018).

²²⁸ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 30.09.2016. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018)

обмеженнями, визначеними межами, що характеризується певним місцем розташування (має адресу та кадастровий номер).

Право власності на землю гарантується. Використання власності на землю не може завдавати шкоди правам і свободам громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі.

Власність на землю – належність фізичній особі, юридичній особі, територіальній громаді чи державі земельної ділянки на праві володіння, користування та розпорядження нею.

Право власності на землю є досить спірним, але застосовується майже повсюдно. Через те, що кількість землі на планеті обмежена, а населення, для якого земля є життєво необхідним ресурсом, постійно зростає, неминуче виникають конфлікти, пов'язані з земельними відносинами.

Правові відносини, пов'язані з правовим режимом та обігом земель в Україні регулюються Земельним кодексом України. Стаття 78 Земельного Кодексу України встановлює зміст права власності на землю як суб'єктивного права і визначає його як сукупність правомочностей по володінню, користуванню і розпорядженню земельними ділянками в межах, визначених Кодексом. У разі відсутності приватизованих земельних ділянок громадяни України мають право отримати безоплатно у власність із земель державної або комунальної власності по одній земельній ділянці з кожного виду використання. Таким чином, громадяни України мають можливість отримати безоплатно у власність шляхом приватизації до *шести земельних ділянок з кожного виду використання в межах, передбачених ст. 121 Земельного кодексу (для ведення фермерського господарства; для ведення особистого селянського; для ведення садівництва; для будівництва і обслуговування жилого будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка); для індивідуального дачного будівництва; для будівництва індивідуальних гаражів).*

Відповідно до Земельного кодексу України, в Україні встановлено дві форми земельної власності: публічна (суспільна)

власність, яка охоплює державну і комунальну власність; приватна власність, яка охоплює власність фізичних осіб і недержавних юридичних осіб.²²⁹

В Україні **надра** є виключною власністю народу України і надаються тільки у користування.

Відповідно до Кодексу України про надра, надра – це частина земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння. Користувачами надр в Україні можуть бути підприємства, установи, організації, громадяни України, а також іноземні юридичні особи та громадяни.

Надра надаються у користування для:

- геологічного вивчення, в тому числі дослідно-промислової розробки родовищ корисних копалин загальнодержавного значення;
- видобування корисних копалин;
- будівництва та експлуатації підземних споруд, не пов'язаних з видобуванням корисних копалин, у тому числі споруд для підземного зберігання нафти, газу та інших речовин і матеріалів, захоронення шкідливих речовин і відходів виробництва, скидання стічних вод;
- створення геологічних територій та об'єктів, що мають важливе наукове, культурне, санітарно-оздоровче значення (наукові полігони, геологічні заповідники, заказники, пам'ятки природи, лікувальні, оздоровчі заклади та ін.).²³⁰

Всі об'єкти права власності Українського народу гарантуються Конституцією та охороняються державою, проте права на ці об'єкти складають групу екологічних прав, про що йтиметься у Розділі 8 (про екологічні права).

²²⁹ Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III. Дата оновлення: 04.11.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14> (дата звернення: 07.11.2018).

²³⁰ Кодекс України про надра: Закон України від 27.07.1994 р. № 132/94-ВР. Дата оновлення: 04.04.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018).

Право власності на водні та інші природні ресурси.

Водні відносини в Україні регулюються Водним кодексом України, Законом України “Про охорону навколишнього природного середовища” та іншими актами законодавства.

Відповідно до Водного кодексу України, усі води (водні об’єкти) на території України є національним надбанням народу України, однією з природних основ його економічного розвитку і соціального добробуту, тому в умовах нарощування антропогенних навантажень на природне середовище, розвитку суспільного виробництва і зростання матеріальних потреб виникає необхідність розробки і додержання особливих правил користування водними ресурсами, раціонального їх використання та екологічно спрямованого захисту.²³¹

Води (водні об’єкти) є виключно власністю Українського народу і **надаються тільки у користування**. Український народ здійснює право власності на води (водні об’єкти) через Верховну Раду України, Верховну Раду Автономної Республіки Крим і місцеві ради. Окремі повноваження щодо розпорядження водами (водними об’єктами) можуть надаватися відповідним органам виконавчої влади та Раді міністрів Автономної Республіки Крим.

6.4. ПРАВО НА КОРИСТУВАННЯ ОБ’ЄКТАМИ ДЕРЖАВНОЇ ТА КОМУНАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Конституція України (ч.3 ст. 41) закріплює, що громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об’єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону.²³²

Коли мова заходить про державну або комунальну власність, завжди треба пам’ятати зміст статті 5 Конституції України, що

²³¹ Водний кодекс України: Закон України від 06.06.1995 № 213/95-ВР. Дата оновлення: 18.12.2017. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018).

²³² Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 30.09.2016. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018)

“носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування”. Виходячи з положень Конституції України, за словами О.В. Дзери, суб’єктом права державної власності є держава в цілому, утворена українським народом (за винятком виключної власності Українського народу). Це означає, що органи державної влади діють не як суб’єкти права власності, оскільки вони діють не від власного імені і не у своєму інтересі, а від імені і в інтересі держави в цілому, носієм суверенітету та єдиним джерелом влади в якій є народ. Через органи державної влади повинна здійснюватися воля не цих органів, а самого народу, який може висловити свою волю, здійснити свою владу і безпосередньо.²³³

В статті 326 ЦК України, вказано, що у державній власності є майно, у тому числі грошові кошти, яке належить державі Україна. Від імені та в інтересах держави Україна право власності здійснюють відповідно органи державної влади. Управління майном, що є у державній власності, здійснюється державними органами, а у випадках, передбачених законом, може здійснюватися іншими суб’єктами.²³⁴

У ряді випадків громадяни можуть користуватися окремими об’єктами державної та комунальної власності за плату – тимчасово або на умовах оренди цього майна на певний строк.

Відповідно до Закону України “Про управління об’єктами державної власності”, **об’єктами управління державної власності є:**

- майно, яке передане казенним підприємствам в оперативне управління;
- майно, яке передане державним комерційним підприємствам (далі – державні підприємства), установам та організаціям;

²³³ Дзера О.В., Боброва Д.В., Довгерт А.С. Цивільне право України. Підручник: у 2-х кн. 2-е вид., допов. і перероб. К., 2004. Кн. 1. 736 с.

²³⁴ Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Дата оновлення: 04.11.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 07.11.2018).

- майно, яке передане державним господарським об'єднанням;
- корпоративні права, що належать державі у статутних капіталах господарських організацій (далі – корпоративні права держави);
- державне майно, що забезпечує діяльність Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України;
- державне майно, передане в оренду, лізинг, концесію;
- державне майно, що перебуває на балансі господарських організацій і не увійшло до їх статутних капіталів або залишилося після ліквідації підприємств та організацій;
- державне майно, передане в безстрокове безоплатне користування Національній академії наук України, галузевим академіям наук;
- безхазяйне та конфісковане майно, що переходить у державну власність за рішенням суду.

Суб'єктами управління об'єктами державної власності є: Кабінет Міністрів України; центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері управління об'єктами державної власності; міністерства, інші органи виконавчої влади та державні колегіальні органи; Фонд державного майна України; органи, що забезпечують діяльність Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України; органи, які здійснюють управління державним майном відповідно до повноважень, визначених окремими законами; державні господарські об'єднання, державні холдингові компанії, інші державні господарські організації; Національна академія наук України, галузеві академії наук.

Законом України “Про місцеве самоврядування” **право комунальної власності** розуміється, як право територіальної громади володіти, доцільно, економно, ефективно користуватися і розпоряджатися на свій розсуд і в своїх інтересах майном, що належить їй, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування.²³⁵

²³⁵ Про управління об'єктами державної власності: Закон України від 21.09.2006 р. № 185-V. Дата оновлення: 04.10.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-16> (дата звернення: 07.11.2018).

У Цивільному кодексі України (ст. 142)²³⁶, та Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні»²³⁷, визначено, що матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад.

Від імені та в інтересах територіальних громад, права суб'єкта комунальної власності здійснюють відповідні ради (це: сільська, селищна, міська, районна в місті (у разі її створення) рада, також вона може наділяти частиною своїх повноважень органи самоорганізації населення).

Територіальні громади сіл, селищ і міст можуть об'єднувати на договірних засадах об'єкти комунальної власності, а також кошти бюджетів для виконання спільних проектів або для спільного фінансування (утримання) комунальних підприємств, організацій і установ, створювати для цього відповідні органи і служби.

Держава бере участь у формуванні доходів бюджетів місцевого самоврядування, фінансово підтримує місцеве самоврядування. Витрати органів місцевого самоврядування, що виникли внаслідок рішень органів державної влади, компенсуються державою.

До **об'єктів права комунальної власності**, зокрема, належать:

- рухоме і нерухоме майно;
- доходи місцевих бюджетів, інші кошти;
- земля;
- природні ресурси;
- підприємства, установи та організації, в тому числі банки, страхові товариства, пенсійні фонди;
- частки в майні підприємств;

²³⁶ Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Дата оновлення: 04.11.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 07.11.2018).

²³⁷ Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. Дата оновлення: 11.10.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018).

- житловий фонд;
- нежитлові приміщення;
- заклади культури, освіти, спорту, охорони здоров'я, науки, соціального обслуговування;
- відумерла спадщина.

Суб'єктами права комунальної власності є територіальні громади первинного рівня (тобто жителі сіл; добровільних об'єднань у сільську громаду жителів кількох сіл; селищ; міст), територіальні громади вторинного рівня (жителі районів, областей), а також органи місцевого самоврядування, що здійснюють права комунальної власності від імені територіальної громади – представницькі та виконавчі органи місцевого самоврядування.

В іноземних країнах суб'єктами права муніципальної (комунальної) власності визнаються, як правило, тільки громади населених пунктів (а не районів, областей та аналогічних “об'єднаних” муніципальних утворень).

Доступ до об'єктів публічної власності має важливе значення для забезпечення свободи економічної діяльності. Звичайно є обмеження доступу до публічної власності, засновані на законі, проте вони не повинні посягати на зміст права на свободу економічної діяльності. Держава має забезпечити повний доступ до інформації про стан реєстрації права на майно та обтяжень на нього з метою обмеження зловживань в операціях із майном або для ефективності менеджменту публічних корпорацій.

6.5. ПРАВО НА ПІДПРИЄМНИЦЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ

В Конституції України (ст. 42) закріплено, кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом.²³⁸ Відповідно до Господарського кодексу України, *підприємництво* – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик

²³⁸ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 30.09.2016. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018)

господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

Суб'єктами підприємницької діяльності (підприємцями) можуть бути:

- 1) громадяни України, інших держав, особи без громадянства, не обмежені законом у правоздатності або дієздатності;
- 2) юридичні особи всіх форм власності;
- 3) об'єднання юридичних осіб, що здійснюють діяльність в Україні на умовах угоди про розподіл продукції.

Предметом права на свободу підприємницької діяльності є ділова активність приватних осіб у реалізації ними своїх економічних інтересів через відповідні структуру, правила і процедури економічної системи. Тому цей предмет залежить від структури конкретної національної економічної системи. Звідси і структура цього права, в якій можна виокремити три основних аспекти: інституціональний, індивідуально-правовий та публічно-правовий.²³⁹

Виходячи з положень Конституції України інституціональний аспект права на свободу підприємницької діяльності складають: а) вільна економічна конкуренція; б) недопущення недобросовісної конкуренції; в) недопущення зловживання монополієм становисем на ринку. Взаємодія суб'єктів підприємницької діяльності з елементами даної системи у процесі своєї діяльності не тільки дозволяє їм досягти економічної мети, а й пов'язує їх. За такої взаємодії формуються межі здійснення свободи підприємницької діяльності²⁴⁰.

Отже, Закон України "Про захист економічної конкуренції" визначає:

- **економічна конкуренція (конкуренція)** – змагання між суб'єктами господарювання з метою здобуття завдяки

²³⁹ Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV. Дата оновлення: 04.11.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (дата звернення: 07.11.2018).

²⁴⁰ Мартиненко П.Ф., Кампо В.М. Права і свободи людини і громадянина в Україні (доктрина Європейського суду з прав людини і Конституційного Суду України): навчальний посібник. К.: Юрінком, 2013. 376 с.

власним досягненням переваг над іншими суб'єктами господарювання, внаслідок чого споживачі, суб'єкти господарювання мають можливість вибирати між кількома продавцями, покупцями, а окремий суб'єкт господарювання не може визначати умови обороту товарів на ринку;

- **монополізація** – досягнення суб'єктом господарювання монопольного (домінуючого) становища на ринку товару, підтримання або посилення цього становища.²⁴¹

Неправомірне обмеження конкуренції може полягати у наданні певних пільг або переваг окремим суб'єктам підприємницької діяльності на рівні законодавства, адміністративної та судової практики. Тому в ч. 2 і ч. 3 ст. 42 Конституції України закріплено, що підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом. Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Не допускаються зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Види і межі монополії визначаються законом.

Дана конституційна норма гарантує захист добросовісної конкуренції, шляхом створення рівних конкурентних умов для всіх суб'єктів права власності і господарювання та недопустимість сприяння державних контролюючих органів на ведення недобросовісної конкуренції окремими суб'єктами тощо.

Держава гарантує всім підприємцям, незалежно від обраних ними організаційних форм підприємницької діяльності, рівні права і створює рівні можливості для доступу до матеріально-технічних, фінансових, трудових, інформаційних, природних та інших ресурсів. Спори про відшкодування збитків вирішуються судом або господарським судом відповідно до їх компетенції.

Держава гарантує недоторканність майна і забезпечує захист права власності підприємця. Вилучення державою у підприємця

²⁴¹ Про захист економічної конкуренції: Закон України від 11.01.2001 р. № 2210-III. Дата оновлення: 07.03.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14> (дата звернення: 07.11.2018).

його основних і оборотних фондів та іншого використовуваного ним майна не допускається, за винятком випадків, передбачених законодавчими актами. Збитки, завдані підприємцю внаслідок порушення громадянами, юридичними особами і державними органами його майнових прав, що охороняються законом, відшкодовуються підприємцю відповідно до чинного законодавства.

Підприємці мають право без обмежень приймати рішення і здійснювати самостійно будь-яку діяльність, що не суперечить чинному законодавству.

Підприємництво здійснюється на основі таких принципів :

- вільний вибір видів діяльності;
- залучення на добровільних засадах до здійснення підприємницької діяльності майна та коштів юридичних осіб і громадян;
- самостійне формування програми діяльності та вибір поставальників і споживачів вироблюваної продукції, встановлення цін відповідно до законодавства;
- вільний найм працівників;
- залучення і використання матеріально-технічних, фінансових, трудових, природних та інших ресурсів, використання яких не заборонене або не обмежене законодавством;
- вільне розпорядження прибутком, що залишається після внесення платежів, установлених законодавством;
- самостійне здійснення підприємцем – юридичною особою зовнішньоекономічної діяльності, використання будь-яким підприємцем належної йому частки валютної виручки на свій розсуд.

Основною ***умовою здійснення підприємницької діяльності*** є державна реєстрація суб'єктів підприємницької діяльності. Крім того, суб'єкт підприємницької діяльності має право відкривати свої філії (відділення), представництва без створення юридичної особи. Причому відкриття зазначених підрозділів не потребує їх державної реєстрації (інформація про філію додається до реєстраційної картки головного (материнського) підприємства).

Для здійснення підприємницької діяльності підприємець має право укладати з громадянами договори (контракти) про вико-

ристання їх праці. При втраті працездатності підприємець забезпечує потерпілому відшкодування витрат.

Підприємець зобов'язаний не завдавати шкоди навколишньому природному середовищу, не порушувати прав та інтересів громадян, підприємств, установ, організацій і держави, що охороняються законом. За завдані шкоду і збитки підприємець несе майнову та іншу встановлену законом відповідальність.

Заборони у здійсненні підприємницької діяльності:

1. Не допускається заняття підприємницькою діяльністю таких категорій громадян: військовослужбовців, службових осіб органів прокуратури, суду, державної безпеки, внутрішніх справ, державного нотаріату, а також органів державної влади і управління, які покликані здійснювати контроль за діяльністю підприємств.

2. Особи, яким суд заборонив займатися певною діяльністю, не можуть бути зареєстровані як підприємці з правом здійснення відповідного виду діяльності до закінчення терміну, встановленого вироком суду.

3. Особи, які мають непогашену судимість за крадіжки, хабарництво та інші корисливі злочини, не можуть бути зареєстровані як підприємці, не можуть виступати співзасновниками підприємницької організації, а також займати в підприємницьких товариствах та їх спілках (об'єднаннях) керівні посади і посади, пов'язані з матеріальною відповідальністю.

4. У найменуванні суб'єкта підприємницької діяльності – юридичної особи забороняється використання повних або скорочених найменувань органів державної влади, органів місцевого самоврядування та похідних від цих найменувань, а також найменувань, тотожних найменуванню іншого суб'єкта підприємницької діяльності – юридичної особи чи об'єднання громадян, внесених до відповідних реєстрів.

Обмеження у здійсненні підприємницької діяльності:

- діяльність, пов'язана з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, здійснюється відповідно до Закону України “Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори”;

- діяльність, пов'язана з охороною окремих особливо важливих об'єктів права державної власності, перелік яких визначається у встановленому Кабінетом Міністрів України порядку, а також діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних, судово-психіатричних експертиз та розробленням, випробуванням, виробництвом та експлуатацією ракет-носіїв, у тому числі з їх космічними запусками із будь-якою метою, може здійснюватися тільки державними підприємствами та організаціями, а проведення ломбардних операцій – також і повними товариствами;
- діяльність, пов'язана з виробництвом бензинів моторних сумішевих або з додаванням (змішуванням) біоетанолу та/або біокомпонентів на його основі до вуглеводневої основи (бензинів, фракцій, компонентів тощо), здійснюється підприємствами, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України за поданням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує реалізацію державної політики в паливно-енергетичному комплексі;
- діяльність, пов'язана з виробництвом біоетанолу, здійснюється суб'єктами господарювання за наявності відповідної ліцензії.

Діяльність підприємця припиняється:

- 1) з власної ініціативи підприємця;
- 2) на підставі рішення суду у випадках, передбачених законодавством;
- 3) у разі закінчення строку дії ліцензії або її анулювання;
- 4) на інших підставах, передбачених законом.²⁴²

Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів.²⁴³

²⁴² Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV. Дата оновлення: 04.11.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (дата звернення: 07.11.2018).

²⁴³ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 30.09.2016. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018)

РОЗДІЛ 7 СОЦІАЛЬНІ ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

- 7.1. Право на працю**
- 7.2. Право на страйк**
- 7.3. Право на відпочинок**
- 7.4. Право на житло**
- 7.5. Право на достатній життєвий рівень**
- 7.6. Право на соціальне забезпечення та соціальний захист**
- 7.7. Право на державну підтримку і захист сім'ї**
- 7.8. Право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування**
- 7.9. Право на освіту**

7.1. ПРАВО НА ПРАЦЮ

У статті 1 Конституції України закріплено: “Україна суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова”. Стаття 3 Конституції України зазначає: “Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави”.²⁴⁴

²⁴⁴ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 30.09.2016. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018)

У Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права *“держави визнають право на працю, яке вміщує у собі право кожної людини заробляти собі на життя працюю, яку вона вільно обирає і на яку вона вільно погоджується”*.²⁴⁵ Це означає, що кожна людина має право на працю, право вільно обирати ту чи іншу роботу та одержувати за неї винагороду у вигляді заробітної плати, яка дає їй можливість гідно існувати та утримувати сім'ю. Це право включає в себе не тільки вибір роду діяльності, але й вибір професії. Дуже важливо, щоб вибрана професія не була злочинною або не приводила до порушення закону, бо така праця ніколи не буде захищатися державою.

За умов ринкової економіки держава не може, та й не повинна бути єдиним джерелом отримання роботи. Обов'язок держави полягає у тому, щоб на законодавчому рівні забезпечити можливість кожному громадянину вільно обирати роботу, мати справедливі та сприятливі умови праці та користуватися захистом від безробіття.

Визнаючи це право, держави включають до нього:

- 1) справедливу заробітну плату та рівну винагороду за працю рівної вартості;
- 2) забезпечення гідного життя для робітника та його сім'ї;
- 3) умови праці, які відповідають вимогам безпеки та гігієни;
- 4) однакові для всіх можливості просуватися по службі;
- 5) відпочинок, дозвілля, розумне обмеження робочого часу, періодичну відпустку, яка оплачується, винагороду за святкові дні.

Відповідно до українського законодавства, мінімальна заробітна плата є державною соціальною гарантією, обов'язковою на всій території України для підприємств, установ, організацій усіх форм власності і господарювання та фізичних осіб, які використовують працю найманих працівників, за будь-якою системою оплати праці.

²⁴⁵ Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права: Міжнародний документ від 16 грудня 1966 р. Дата оновлення: 19.10.1973. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 07.11.2018).

Міжнародне право приділяє особливу увагу праву на рівну винагороду праці, яке закріплене у Загальній декларації прав людини 1948 р. (ст. 23)²⁴⁶, у Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права (ст. 7)²⁴⁷, а також у Конвенції МОП № 100 “Про рівну винагороду чоловікам і жінкам за працю рівної цінності” 1951 р.²⁴⁸ Причому право на рівну винагороду повинно включати рівний підхід до оцінки якості роботи.

Право на працю закріплене в законодавстві більшості країн світу. В українському законодавстві це право проголошене в Конституції України, а також у Кодексі законів про працю (КЗпП)²⁴⁹. **Право на працю** – це право на отримання роботи з оплатою не нижче встановленого державою мінімального розміру, право на вільний вибір професії, роду занять і роботи забезпечуються державою. Держава створює умови для ефективної зайнятості населення, сприяє працевлаштуванню, підготовці і підвищенню трудової кваліфікації, а при необхідності забезпечує перепідготовку осіб, вивільнюваних у результаті переходу на ринкову економіку.

Рівність трудових прав за українським законодавством означає: заборона будь-якої дискримінації у сфері праці, зокрема порушення принципу рівності прав і можливостей, пряме або непряме обмеження прав працівників залежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації, етнічного, соціального та іноземного походження, віку, стану здоров'я, інвалідності, підозри чи наявності захворювання на ВІЛ/СНІД, сімейного та майнового стану, сімейних обов'язків, місця проживання, членства у професійній спілці чи

²⁴⁶ Загальна декларація прав людини: Міжнародний документ від 10.12.1948 р. Дата оновлення: 10.12.1948. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 07.11.2018).

²⁴⁷ Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права: Міжнародний документ від 16 грудня 1966 р. Дата оновлення: 19.10.1973. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 07.11.2018).

²⁴⁸ Конвенція про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності N 100: Міжнародний документ від 29.06.1951 р. Дата оновлення: 29.06.1951. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_002 (дата звернення: 07.11.2018).

²⁴⁹ Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII. Дата оновлення: 11.10.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (дата звернення: 07.11.2018).

іншому об'єднанні громадян, участі у страйку, звернення або наміру звернення до суду чи інших органів за захистом своїх прав або надання підтримки іншим працівникам у захисті їх прав, за мовними або іншими ознаками, не пов'язаними з характером роботи або умовами її виконання (ст. 2 з доповненням КЗпП).

Людина, яка втратила роботу, має право на матеріальну допомогу. Особливості надання такої допомоги, її розмір, а також обов'язки державних органів щодо надання допомоги у пошуках роботи передбачені Законом України "Про зайнятість населення".

Держава гарантує у сфері зайнятості:

- 1) вільне обрання місця застосування праці та виду діяльності, вільний вибір або зміну професії;
- 2) одержання заробітної плати (винагороди) відповідно до законодавства;
- 3) професійну орієнтацію з метою самовизначення та реалізації здатності особи до праці;
- 4) професійне навчання відповідно до здібностей та з урахуванням потреб ринку праці;
- 5) підтвердження результатів неформального професійного навчання осіб за робітничими професіями;
- 6) безоплатне сприяння у працевлаштуванні, обранні підходящої роботи та одержанні інформації про ситуацію на ринку праці та перспективи його розвитку;
- 7) соціальний захист у разі настання безробіття;
- 8) захист від дискримінації у сфері зайнятості, необґрунтованої відмови у найманні на роботу і незаконного звільнення;
- 9) додаткове сприяння у працевлаштуванні окремих категорій громадян.

Згідно з чинним законодавством, створена і діє Державна служба зайнятості (центральний апарат) – централізована система державних установ, діяльність якої спрямовується та координується Міністерством соціальної політики України. (Обласні, районні, міжрайонні, міські, районні у містах центри зайнятості; Центри професійно-технічної освіти; Інститут підготовки кадрів Державної служби зайнятості).

Боротьба з безробіттям – важливий напрямок діяльності кожної держави. Держава розробляє програми професійно-технічного навчання, підготовки та перепідготовки кадрів, забезпечує їх фінансування з бюджету. Зрозуміло, що розмір та можливості таких програм залежать від рівня економічного та соціального добробуту держави. Це характерно для реалізації економічних, соціальних та культурних програм взагалі. Відповідно можливості США або ФРН у цьому напрямку суттєво відрізняються від можливостей країн Африки або Азії, що розвиваються.

З точки зору міжнародного права, боротьба з безробіттям повинна включати заходи щодо професійної орієнтації, створення служб, які б мали допомагати всім громадянам (громадянам з фізичними та розумовими вадами також) вирішувати проблему вибору професії та професійної переорієнтації. Важливо, що ця допомога має бути безоплатна як для неповнолітніх, так і для дорослих. Особливу увагу слід приділити професійній підготовці та зайнятості інвалідів. При цьому люди, що отримали статус безробітного, деякий час отримують від держави допомогу, яка повинна забезпечувати їм достатній життєвий рівень.

Право на працю і захист від безробіття проголошено Загальною декларацією прав людини (ООН, 1948 р.)²⁵⁰, Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права (ООН, 1966 р.)²⁵¹, Конвенціями і Рекомендаціями Міжнародної організації праці (МОП). На європейському рівні право на працю встановлено Європейською соціальною хартією (Рада Європи, 1961 р., переглянута у 1996 р.)²⁵², підписаною Україною при вступі до Ради Європи. Окремі положення щодо трудових прав закріплено

²⁵⁰ Загальна декларація прав людини: Міжнародний документ від 10.12.1948 р. Дата оновлення: 10.12.1948. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 07.11.2018)

²⁵¹ Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права: Міжнародний документ від 16 грудня 1966 р. Дата оновлення: 19.10.1973. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 07.11.2018).

²⁵² Європейська соціальна хартія (переглянута): Міжнародний документ від 03.05.1996 р. Дата оновлення: 07.09.2016. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062 (дата звернення: 07.11.2018)

в Європейській конвенції про захист прав людини та основних свобод (Рада Європи, 1950 р.), ратифікованій Україною.

Право на працю пов'язане з правом на справедливі та сприятливі умови праці. Цим правом мають однаковою мірою користуватися чоловіки та жінки.

Міжнародна організація праці ще у 1956 р. прийняла конвенцію № 100 про рівну винагороду чоловікам і жінкам за працю рівної цінності, чим реалізувала загальний принцип рівності прав жінок та чоловіків. Ця конвенція затвердила принцип рівної винагороди (заробітної плати) за однаковою працю для жінок і чоловіків.²⁵³

Право на належні, безпечні та здорові умови праці, передбачає:

- надання достовірної інформації про небезпечні виробничі фактори для життя і здоров'я;
- відмову від роботи в разі загрози життю та здоров'ю;
- профілактику і захист від професійних захворювань і виробничого травматизму;
- право на незалежну експертизу і контроль за додержанням законодавства про охорону праці.

В Україні відповідно до Конституції (ст. 43) використання примусової праці забороняється.²⁵⁴

Відповідно до Конвенції про примусову чи обов'язкову працю № 29 від 1930 р., (ратифікований у 1956 р.), термін примусова чи обов'язкова праця означає будь-яку роботу чи службу, що її вимагають від якої-небудь особи під загрозою якогось покарання і для якої ця особа не запропонувала добровільно своїх послуг.

Форми праці, які розглядаються як примусова або обов'язкова:

- 1) засіб політичного впливу чи виховання або як засіб покарання за наявність чи за висловлювання політичних погля-

²⁵³ Конвенція про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності N 100: Міжнародний документ від 29.06.1951 р. Дата оновлення: 29.06.1951. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_002 (дата звернення: 07.11.2018)

²⁵⁴ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 30.09.2016. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018)

дів, чи ідеологічних переконань, протилежних усталених політичних, соціальних, чи економічних системі;

- 2) метод мобілізації і використання робочої сили для потреб економічного розвитку;
- 3) засіб підтримання трудової дисципліни;
- 4) засіб покарання за участь у страйках;
- 5) захід дискримінації за ознаками расової, соціальної і національної приналежності чи віросповідання.²⁵⁵

У Глобальній доповіді МОП "Покласти край примусовій праці" (2001) та інших документах МОП виділяється **8 основних форм примусової праці**:

- 1) рабство і викрадення;
- 2) примусова участь в громадських роботах;
- 3) примусова праця в сільському господарстві і віддалених районах (насильницькі системи найму / вербування);
- 4) примусова праця домашньої прислуги;
- 5) кабальна праця (боргова кабала);
- 6) примусова праця в армії;
- 7) примусова праця як результат торгівлі людьми;
- 8) праця ув'язнених, яка не оплачується (в тому числі з метою реабілітації).

Є різні форми примусової праці, але варто виділити їх за ознакою використовуваних методів утримання людини і примусу до праці виділяються наступні форми:

- застосування фізичного насильства або загроза застосування насильства; обмеження особистої свободи працівника і членів його сім'ї (свободи пересування, спілкування з рідними тощо);
- вилучення та утримання документів працівника і членів його сім'ї, а також грошей, особистих речей, одягу тощо; праця в умовах боргової кабали в різних формах (борг за кредитування працівника, "призначений" борг за провину, розтрату, часто сфабриковану тощо);

²⁵⁵ Конвенції про примусову чи обов'язкову працю № 29; Міжнародний документ від 28.06.1930 р. Дата оновлення: 10.08.1956. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_136 (дата звернення: 07.11.2018)

- використання психологічного насильства, шантажу, погроз, обману (наприклад, загрози депортацією, міліцією тощо);
- невиплата зароблених грошей в різних формах (утримання зарплати “до виплати в кінці робіт”;
- незаконні відрахування, наприклад, за шлюб, розтрату, борг тощо);
- маніпулювання працівником, використання для випадкових, довільних, не обговорених робіт;
- інші форми неправомірного заборони на звільнення і пошуки іншого місця роботи.

Стаття 43 Конституції України встановлює, що не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан.²⁵⁶

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права визначає, що терміном **“примусова чи обов’язкова праця” не охоплюється:**

- будь-яка робота чи служба, котру, як правило, повинна виконувати особа, що перебуває в ув’язненні на підставі законного розпорядження суду, або особа, умовно звільнена від такого ув’язнення;
- будь-яка служба військового характеру, а в тих країнах, де визнається відмовлення від військової служби з політичних чи релігійно-етичних мотивів, будь-яка служба, передбачена законом для осіб, що відмовляються від військової служби з таких мотивів;
- будь-яка служба, обов’язкова у випадках надзвичайного становища або лиха, що загрожують життю чи благополуччю населення;
- будь-яка робота чи служба, що входять до звичайних громадянських обов’язків.²⁵⁷

²⁵⁶ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 30.09.2016. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018)

²⁵⁷ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Міжнародний документ від 16 грудня 1966 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 07.11.2018).

Проте термін примусова чи обов'язкова праця в розумінні Конвенції про примусову чи обов'язкову працю № 29 від 1930 р., (ратифікований у 1956 р.) **не включає** в себе:

- будь-яку роботу чи службу, що її вимагають на підставі законів про обов'язкову військову службу і застосовують для робіт суто воєнного характеру;
- будь-яку роботу чи службу, що є частиною звичайних громадянських обов'язків громадян повністю самоврядної країни;
- будь-яку роботу чи службу, що її вимагають від якої-небудь особи внаслідок вироку, винесеного рішенням судового органу, при умові, що ця робота чи служба виконуватиметься під наглядом і контролем державних властей і що зазначена особа не буде віддана або передана в розпорядження приватних осіб, компаній чи товариств;
- будь-яку роботу чи службу, що її вимагають в умовах надзвичайних обставин, тобто у випадках війни або лиха, або загрози лиха, як-от пожежі, повені, голод, землетрус, сильні епідемії чи епізоотії, навали шкідливих тварин, комах чи паразитів рослин і взагалі обставини, що ставлять під загрозу або можуть поставити під загрозу життя чи нормальні життєві умови всього або частини населення;
- дрібні роботи общинного характеру, тобто роботи, що виконуються для прямої користі колективу членами даного колективу і які тому можуть вважатися звичайними громадянськими обов'язками членів колективу при умові, що саме населення або його безпосередні представники мають право висловити свою думку про доцільність цих робіт.²⁵⁸

Українське законодавство про працю в цілому близьке до міжнародних стандартів. Але сучасний стан економіки не дозволяє багатьом працюючим громадянам України отримувати сьогодні заробітну плату, достатню для гідного життя та утримання сім'ї. Те саме стосується розміру допомоги по безробіттю. Мають місце

²⁵⁸ Конвенції про примусову чи обов'язкову працю № 29: Міжнародний документ від 28.06.1930 р. Дата оновлення: 10.08.1956. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_136 (дата звернення: 07.11.2018)

й порушення права на працю, тому не можна стверджувати, що нині всі громадяни України мають можливість повною мірою використати це право.

Що стосується інших економічно розвинених країн, то там це право здійснюється в більшому обсязі, але теж неповною мірою.

7.2. ПРАВО НА СТРАЙК

Страйки беруть початок у другій половині XIX ст. як виняткова форма вирішення гострих проблем у відносинах між робітниками та роботодавцями. У XX ст. право на страйк було закріплене в законодавстві багатьох країн світу, а також у міжнародних пактах з прав людини. У 1961 році право на страйк було включене до Європейської соціальної хартії (ст. 6)²⁵⁹. У 1966 році право на страйк проголосив і Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права: *“Держави зобов’язуються забезпечити... право на страйк за умови його здійснення у відповідності до законів кожної країни”*.²⁶⁰ В Україні порядок проведення страйків регулюється Законом “Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)”.²⁶¹

Кожен, хто працює, має право на страйк (ст. 44 Конституції України), тобто право колективно і публічно захищати свої економічні та соціальні права у формах, що не заборонені законодавством.²⁶² На страйках не можуть захищатися або відстоюватися політичні прав, але на практиці страйки досить часто трансфор-

²⁵⁹ Європейська соціальна хартія (переглянута): Міжнародний документ від 03.05.1996 р. Дата оновлення: 07.09.2016. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062 (дата звернення: 07.11.2018).

²⁶⁰ Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права: Міжнародний документ від 16 грудня 1966 р. Дата оновлення: 19.10.1973. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 07.11.2018).

²⁶¹ Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів): Закон України від 03.03.1998 р. № 137/98-ВР. Дата оновлення: 07.11.2012. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/137/98-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018).

²⁶² Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 30.09.2016. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018)

муються в такі політичні форми безпосередньої демократії, як мітинги, походи і демонстрації. У новітній історії України шахтарські страйки 90-их років ХХ ст. суттєво вплинули на розвиток демократії в країні та забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Варто сказати, що профспілки, нині є потужним суб'єктом політико-правових відносин, хоча первинна їхня ціль (можна так сказати) – це захист соціально-економічних інтересів працюючих.

Страйк – це тимчасове колективне добровільне припинення роботи працівниками (невихід на роботу, невиконання своїх трудових обов'язків) підприємства, установи, організації (структурного підрозділу) з метою вирішення колективного трудового спору (конфлікту).²⁶³

Страйк застосовується як крайній засіб (коли всі інші можливості вичерпані) вирішення колективного трудового спору (конфлікту) у зв'язку з відмовою роботодавця або уповноваженої ним особи, організації роботодавців, об'єднання організацій роботодавців задовольнити вимоги найманих працівників або уповноваженого ними органу, профспілки, об'єднання профспілок чи уповноваженого нею (ними) органу.

Страйк може бути розпочато, якщо примирні процедури не привели до вирішення колективного трудового спору (конфлікту) або роботодавець або уповноважена ним особа, організація роботодавців, об'єднання організацій роботодавців ухиляється від примирних процедур або не виконує угоди, досягнутої в ході вирішення колективного трудового спору (конфлікту).

Страйк на підприємстві очолює орган (особа), що визначається загальними зборами (конференцією) найманих працівників при прийнятті рішення про оголошення страйку.

Під час страйку сторони колективного трудового спору (конфлікту) зобов'язані продовжувати пошук шляхів його вирішення, використовуючи для цього усі наявні можливості. Для цього укладається угода про вирішення колективного трудового спору

²⁶³ Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)": Закон України від 03.03.1998 р. № 137/98-ВР. Дата оновлення: 07.11.2012. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/137/98-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018).

(конфлікту), яка підписується керівником або іншим повноважним представником органу, що очолює страйк, і роботодавцем або уповноваженою ним особою, головою організації роботодавців, об'єднання організацій роботодавців. Контроль за виконанням умов цієї угоди здійснюється сторонами колективного трудового спору (конфлікту) або уповноваженими ними органами (особами). Розгляд колективного трудового спору (конфлікту) може здійснюватися примирною комісією та за участі незалежного посередника або трудовим арбітражем.

Незаконними визнаються страйки:

- 1) оголошені з вимогами про зміну конституційного ладу, державних кордонів та адміністративно-територіального устрою України, а також з вимогами, що порушують права людини;
- 2) оголошені без додержання найманими працівниками, профспілкою, об'єднанням профспілок чи уповноваженими ними органами положень Закону України “Про порядок вирішення колективних трудових спорів(конфліктів)”;
- 3) розпочаті з порушенням найманими працівниками, профспілкою, об'єднанням профспілок чи уповноваженими ними органами вимог Закону “Про порядок вирішення колективних трудових спорів(конфліктів)”;
- 4) які оголошені та/або проводяться під час здійснення примирних процедур, передбачених Законом України “Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)”.

Для визнання страйку незаконним роботодавцем або уповноваженою ним особою організації роботодавців, об'єднання організацій роботодавців подається заява до суду, оскільки тільки суд може прийняти рішення про визнання страйку незаконним. Таке рішення суду зобов'язує учасників страйку прийняти рішення про припинення або відміну оголошеного страйку, а працівників розпочати роботу не пізніше наступної доби після дня вручення копії рішення суду органіві (особі), що очолює страйк.

Забороняється проведення страйку:

- 1) за умов, якщо припинення працівниками роботи створює загрозу життю і здоров'ю людей, довкіллю або перешкод-

жає запобіганню стихійному лиху, аваріям, катастрофам, епідеміям та епізоотіям чи ліквідації їх наслідків;

- 2) органами прокуратури, суду, Збройних сил України, органів державної влади, безпеки та правопорядку (крім технічного та обслуговуючого персоналу);

Участь у страйку працівників, за винятком страйків, визнаних судом незаконними, не розглядається як порушення трудової дисципліни і не може бути підставою для притягнення до дисциплінарної відповідальності. За працівниками, які не брали участі у страйку, але у зв'язку з його проведенням не мали можливості виконувати свої трудові обов'язки, зберігається заробітна плата у розмірах не нижче від установлених законодавством та колективним договором, укладеним на цьому підприємстві, як за час простою не з вини працівника. Облік таких працівників є обов'язком роботодавця.

Організація страйку, визнаного судом незаконним, або участь у ньому є порушенням трудової дисципліни. Час страйку працівникам, які беруть у ньому участь, не оплачується. Час участі працівника у страйку, що визнаний судом незаконним, не зараховується до загального і безперервного трудового стажу.²⁶⁴

Різновиди страйків:

Наступальний страйк – страйк, при якому страйкарі вимагають поліпшення умов свого життя і роботи.

Оборонний страйк – страйк, при якому страйкарі опираються погіршенню умов життя і роботи.

Політичний страйк – страйк, при якому працівники висувають вимоги політичного характеру (зміна уряду, зміна законодавства тощо). В силу свого характеру зазвичай досягає загальнонаціональних масштабів і стає важливим фактором в переломні моменти політичного життя суспільства й історії (приклад – Всеросійський жовтневий політичний страйк 1905 року).

Польський страйк (званий також окупаційний) – захоплення підприємства самими робітниками. Назву отримав через те, що вперше увійшов у практику в Польщі.

²⁶⁴ Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів): Закон України від 03.03.1998 р. № 137/98-ВР. Дата оновлення: 07.11.2012. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/137/98-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018).

Італійський страйк – протест, що полягає в пунктуальному виконанні працівниками своїх посадових інструкцій, аж до безглузких параграфів. Зазвичай такий протест викликає істотне падіння продуктивності праці.

Підземний страйк (невихід з шахти) – страйк, застосований шахтарями. Страйкарі спускаються в шахту і не виходять.

7.3. ПРАВО НА ВІДПОЧИНОК

Відповідно до Конституції України (ст. 45), закріплює що, кожен, хто працює, має право на відпочинок. Це право належить до галузевих прав (трудове право), тому не забезпечується примусовою силою судових рішень на підставі норми Конституції. Конституцією визначається, що дане право забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час.²⁶⁵

Час відпочинку – це проміжок часу, протягом якого працівник згідно з законодавством та локальними нормативними актами вільний від виконання трудових обов'язків і який він має право використовувати на свій розсуд.

Відповідно до Кодексу законів про працю, **часом відпочинку вважається:**

- перерва для відпочинку і харчування;
- вихідні дні;
- святкові і неробочі дні;
- відпустки (основні та додаткові).

Робота у вихідні дні забороняється. Залучення окремих працівників до роботи у ці дні допускається тільки з дозволу виборного органу первинної профспілкової організації (профспілкового представника) підприємства, установи, організації і лише у **виняткових випадках:**

²⁶⁵ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 30.09.2016. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018)

- 1) для відвернення або ліквідації наслідків стихійного лиха, епідемій, епізоотій, виробничих аварій і негайного усунення їх наслідків;
- 2) для відвернення нещасних випадків, які ставлять або можуть поставити під загрозу життя чи нормальні життєві умови людей, загибелі або псування майна;
- 3) для виконання невідкладних, наперед не передбачених робіт, від негайного виконання яких залежить у дальшому нормальна робота підприємства, установи, організації в цілому або їх окремих підрозділів;
- 4) для виконання невідкладних вантажно-розвантажувальних робіт з метою запобігання або усунення простою рухомого складу чи скупчення вантажів у пунктах відправлення і призначення.

Залучення працівників до роботи у вихідні дні провадиться за письмовим наказом (розпорядженням) власника або уповноваженого ним органу.

Робота у вихідний день може компенсуватися, за згодою сторін, наданням іншого дня відпочинку або у грошовій формі у подвійному розмірі.

Святкові і неробочі дні:

- 1 січня – Новий рік;
- 7 січня – Різдво Христове;
- 8 березня – Міжнародний жіночий день;
- 1 травня – День міжнародної солідарності трудящих
- 9 травня – День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (День перемоги);
- 28 червня – День Конституції України;
- 24 серпня – День незалежності України;
- 14 жовтня – День захисника України.

Робота також не провадиться в дні релігійних свят:

- 7 січня і 25 грудня – Різдво Христове;
- один день (неділя) – Пасха (Великдень);
- один день (неділя) – Трійця.

За поданням релігійних громад інших (неправославних) конфесій, зареєстрованих в Україні, керівництво підприємств,

установ, організацій надає особам, які сповідують відповідні релігії, до трьох днів відпочинку протягом року для святкування їх великих свят з відпрацюванням за ці дні.

У вищевказані дні, допускаються роботи, припинення яких неможливе через виробничо-технічні умови (безперервно діючі підприємства, установи, організації), роботи, викликані необхідністю обслуговування населення.²⁶⁶

Громадянам, які перебувають у трудових відносинах з підприємствами, установами, організаціями незалежно від форм власності, виду діяльності та галузевої належності, а також працюють за трудовим договором у фізичної особи, надаються щорічні (основна та додаткові) відпустки із збереженням на їх період місця роботи (посади) і заробітної плати.

Види відпусток:

1) щорічні відпустки:

- основна відпустка (надається працівникам тривалістю не менш як 24 календарних дні за відпрацьований робочий рік, який відлічується з дня укладення трудового договору. Особам віком до вісімнадцяти років надається щорічна основна відпустка тривалістю 31 календарний день. Для деяких категорій працівників законодавством України може бути передбачена інша тривалість щорічної основної відпустки);
- додаткова відпустка за роботу із шкідливими та важкими умовами праці (надається тривалістю до 35 календарних днів надається працівникам, зайнятим на роботах, пов'язаних із негативним впливом на здоров'я шкідливих виробничих факторів);
- додаткова відпустка за особливий характер праці (а) надається окремим категоріям працівників, робота яких пов'язана з підвищеним нервово-емоційним та інтелектуальним навантаженням або виконується в осо-

²⁶⁶ Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII. Дата оновлення: 11.10.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (дата звернення: 07.11.2018)

близьких природних географічних і геологічних умовах та умовах підвищеного ризику для здоров'я, – тривалістю до 35 календарних днів; б) працівникам з ненормованим робочим днем – тривалістю до 7 календарних днів);

– інші додаткові відпустки, передбачені законодавством.

2) **додаткові відпустки у зв'язку з навчанням;**

3) **творча відпустка;**

4) **відпустка для підготовки та участі в змаганнях;**

5) **соціальні відпустки:**

– відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами;

– відпустка для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;

– відпустка у зв'язку з усиновленням дитини;

– додаткова відпустка працівникам, які мають дітей або повнолітню дитину;

– інваліда з дитинства підгрупи А І групи;

6) **відпустки без збереження заробітної плати.**

7) **інші види відпусток**, можуть встановлюватись законодавством, колективним договором, угодою та трудовим договором.

Максимальна тривалість робочого часу, мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки, вихідні та святкові дні, а також інші умови здійснення цього права визначаються трудовим законодавством.²⁶⁷

7.4. ПРАВО НА ЖИТЛО

Перш ніж почати коментувати норму Конституції про право на житло, слід зазначити, на жаль, у сучасних умовах це право залишається фактично не гарантованим.

Конституція України (ст. 47) проголошує, кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин

²⁶⁷ Про відпустки: Закон України від 15.11.1996 р. № 504/96-ВР. Дата оновлення: 11.10.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018)

матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону.²⁶⁸

Основними формами реалізації конституційного права на житло є:

- будівництво житла;
- придбання житла у власність;
- оренда житла;
- безкоштовне отримання житла.

Громадяни України забезпечуються житлом шляхом:

- надання державою або органами місцевого самоврядування (у межах встановленої норми) соціального житла громадянам безоплатно на підставі договору найму на певний строк;
- створення умов для одержання кредитів на будівництво чи придбання житла громадянами, які перебувають на обліку для поліпшення житлових умов, або для надання цільових житлових позик;
- надання житла громадянам, які перебувають на обліку для поліпшення житлових умов, у випадках, визначених законом, на підставі договору найму.

Право на житло містить заборону примусового позбавлення житла, інакше як на підставі рішення суду (див. Розділ 5).

Підставами для визнання громадян потребуючими поліпшення житлових умов є:

- забезпеченість жилою площею нижче встановленого рівня;
- проживання у приміщенні, що не відповідає встановленим санітарним і технічним вимогам;
- наявність хвороби у зв'язку з чим особа не може проживати в комунальній квартирі або в одній кімнаті з членами своєї

²⁶⁸ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 30.09.2016. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018)

сім'ї (перелік зазначених захворювань затверджений Міністерством охорони здоров'я України);

- проживання за договором піднайму жилого приміщення в будинках державного або громадського житлового фонду чи за договором найму жилого приміщення в будинках житлово-будівельних кооперативів;
- проживання протягом тривалого часу за договором найму (оренди) в будинках (квартирах), що належать громадянам на праві приватної власності;
- проживання у гуртожитках та з інших підстав передбачених законом.

До житлового фонду відповідно до українського законодавства відносяться:

- жилі будинки і жилі приміщення в інших будівлях, що належать державі (державний житловий фонд);
- жилі будинки і жилі приміщення в інших будівлях, що належать колгоспам та іншим кооперативним організаціям, їх об'єднанням, профспілковим та іншим громадським організаціям (громадський житловий фонд);
- жилі будинки, що належать житлово-будівельним кооперативам (фонд житлово-будівельних кооперативів);
- жилі будинки (частини будинків), квартири, що належать громадянам на праві приватної власності (приватний житловий фонд);
- квартири в багатоквартирних жилих будинках, садибні (одноквартирні) жилі будинки, а також жилі приміщення в інших будівлях усіх форм власності, що надаються громадянам, які відповідно до закону потребують соціального захисту (житловий фонд соціального призначення).

До житлового фонду не входять нежилі приміщення в жилих будинках, призначені для торговельних, побутових та інших потреб непромислового характеру.

Відповідно до Житлового кодексу (ст. 127), для проживання робітників, службовців, студентів, учнів, а також інших грома-

дзя у період роботи або навчання можуть використовуватись *гуртожитки*. Для тимчасового проживання осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк і потребують поліпшення житлових умов або жила площа яких тимчасово заселена чи яким повернути колишнє жила приміщення немає можливості, а також осіб, які потребують медичної допомоги у зв'язку із захворюванням на туберкульоз, використовуються спеціальні гуртожитки. Під гуртожитки надаються спеціально споруджені або переобладнані для цієї мети жилі будинки.

Жилі приміщення з фондів житла для тимчасового проживання надаються:

- громадянам, які втратили житло внаслідок звернення стягнення на жилі приміщення, що були придбані ними за рахунок кредиту (позики) банку чи іншої особи, повернення якого забезпечене іпотекою відповідного жилого приміщення;
- особам, яких визнано біженцями;
- особам, які потребують додаткового захисту;
- громадянам, які вимушені залишити жила приміщення внаслідок його аварійного стану, стихійного лиха або з інших підстав, які загрожують стану та безпеці відповідного жилого приміщення.²⁶⁹

Роль держави вбачається в тому, що вона створює умови для будівництва громадянами житла, придбання його у власність тощо. Обов'язком держави та органів місцевого самоврядування є лише забезпечення житлом громадян, які потребують соціального захисту. Основною гарантією реалізації права на житло є те, що ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду.

²⁶⁹ Житловий Кодекс Української РСР: Закон України від 30.06.1983 р. № 5464-Х. Дата оновлення: 11.10.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10> (дата звернення: 07.11.2018)

7.5. ПРАВО НА ДОСТАТНІЙ ЖИТТЄВИЙ РІВЕНЬ

Право на достатній життєвий рівень є одним із суспільно важливих прав людини. Незважаючи на те, що кожна людина повинна особисто дбати про свій добробут, все ж мають бути створені умови для можливості його реалізації, особливо, коли йдеться про людину похилого віку або про інваліда. Соціальне законодавство спрямоване на вирівнювання життєвого рівня різних верств населення.

Дане право закріплено в ч. 1 ст. 25 Загальної декларації прав людини 1948 р.²⁷⁰ Відповідно до Міжнародного пакт про економічні, соціальні та культурні права (ст. 11), "...держава визнає право кожного на достатній життєвий рівень для нього самого та його родини".²⁷¹

В Україні воно знаходить своє відображення у Конституції (ст. 48). Проте, в силу ряду економічних та політичних обставин не можна вважати його повністю гарантованим кожній людині. Також це право є чи не одним з найбільш дискусійних, оскільки рівень життя населення може залежати від різних факторів, в тому числі і від такого негативного фактору як зловживання правом і службовим становищем органів державної влади і їх посадових осіб.

В Україні відповідно до Конституції та Міжнародних договорів першочерговими завданнями є забезпечення рівності громадян. Проте, на жаль, замість "боротьби" з заможністю та розв'язання проблем бідності спостерігаємо перехід середнього класу до лав бідних. В результаті ми маємо зменшення нерівності, проте *не* у вигляді *підвищення* рівня життя, розвитку соціальної інфраструктури та забезпечення доступу до базових послуг для всіх верств населення.

Рівень бідності в Україні залишається вже багато років стабільно високим. Відповідно до нещодавнього рейтингу швейцарського банку CREDIT SUISSE, Україна – найбідніша країна Європи,

²⁷⁰ Загальна декларація прав людини: Міжнародний документ від 10.12.1948 р. Дата оновлення: 10.12.1948. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 07.11.2018)

²⁷¹ Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, прийнятий 16 грудня 1966 р. Дата оновлення: 19.10.1973. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 07.11.2018)

вона посідає перше місце у списку найбідніших країн Європи з добробутом пересічного дорослого у 1,437 доларів на рік, або в середньому 2.999 гривень на місяць.²⁷²

Відповідно до міжнародних стандартів, рівень мінімальної заробітної плати розглядається як нижня межа, що повинна гарантувати задоволення основних життєвих потреб працівника і членів його сім'ї. В Україні це законодавчо встановлений Законом України "Про Державний бюджет України" розмір оплати праці за просту, некваліфіковану роботу, нижче якого не може здійснюватися оплата за виконану місячну погодинну норму праці.

За даними Організації Об'єднаних Націй, за межею бідності проживає більше 80 відсотків українців. Таке становище призводить до того, що незаможні люди погано харчуються і зрештою погіршується їхнє здоров'я.

У той же час, в ЄС бідними вважаються люди, дохід яких становить менше 60% від середнього показника в країні, при цьому враховуються також усі соціальні виплати.

Найнижча мінімальна заробітна плата на 2016 рік (менш 500 євро на місяць) – у громадян нових держав – членів ЄС. Це Болгарія – 420 BGN/ близько 214 євро і Румунія – 1050 RON/близько 276 євро. Мальта і Словенія є єдиними новими державами-членами Євросоюзу, які разом з Португалією, Грецією та Іспанією, утворюють середню групу з мінімальною заробітною платою від 500 до 1000 євро на місяць. Інші країни Західної Європи мають найвищі показники мінімальної заробітної плати з темпами, що перевищують 1000 євро на місяць.

Якщо Україна прямує до ЄС, то українцям, з мінімальною заробітною платою близько 52 євро, турботливо встановленою владою, варто знати, що найнижча місячна мінімальна заробітна плата у Євросоюзі – у громадян Болгарії і сягає 5.992 гривні (214 євро), – ставка Болгарії. В тій же Чехії це 360 євро, в Естонії та Польщі – 430, в Іспанії – 655, у Нідерландах – 1524 євро.

На жаль, мінімальна заробітна плата в Україні залишається технічним нормативом для розрахунку зарплати в бюджетній сфері, хоча мала би бути соціальним стандартом оплати праці.

Великий розрив між високою вартістю життя і низькою ціною праці – найгостріша соціальна проблема в Україні. Прірва – величезна, і дуже мало прогресу у вирішенні

²⁷² Щербатюк М. Соціально-економічні права. URL: <https://helsinki.org.ua/sotsialno-ekonomichni-prava-m-scherbatyuk/> (дата звернення: 07.11.2018)

цього питання. Українці продовжують не жити, а вижити в умовах, створених зусиллями недбалих керівників за всі 25 років своєї незалежності.

Проблему бідності визнають і в Уряді. В тій же новозатвердженій Стратегії подолання бідності зазначено, що рівень бідності в Україні залишається стабільно високим. Діючі механізми державного впливу на ситуацію на ринку праці не відповідають сучасним вимогам і потребують кардинального перегляду. Залишається високим рівень бідності серед працюючих осіб. Низька заробітна плата не дає змоги батькам повноцінно утримувати дітей (у сім'ях з дітьми, в яких обоє батьків працюють, рівень бідності становить 17,9 відсотка). Крім того, існують гендерні диспропорції в оплаті праці (заробітна плата чоловіків перевищує заробітну плату жінок на 33,5 відсотка).

Попри те, що подолання бідності – один з пріоритетних напрямів соціальної політики, що здійснюється урядом в Україні – у нас спостерігається стабільна тенденція якщо не зростання, то “консервування” рівня бідності за всіма можливими критеріями.

Так, за відносним критерієм – неможливістю через нестачу ресурсів підтримувати спосіб життя, притаманний українському суспільству – з 2001 року до 2008-го рівень бідності залишався на рівні 28%. У 2012-2013 роках він становив 25,5% – 24,7 %, у 2014 році рівень відносної бідності залишився стабільно високим, 23,9%. Фактично таким же він був і в 2015 році – 23,8 %.

Не дивлячись на “намагання” влади, стабільною залишається й чисельність населення України, яке живе у багатовимірній (абсолютній) бідності. Відповідно до статистики, у 2010 році таких українців було 8,6% (3,6 мільйонів осіб), у 2011 – 7,8% (3,2 мільйони осіб), у 2012 – 9% (3,8 мільйонів осіб), у 2013 – 8,3% (3,5 мільйони), та у 2015 – 6,4% (2,5 мільйонів осіб) – без урахування частини зони проведення антитерористичної операції.

Україна активно позиціонує себе як європейська держава й, відповідно, намагається “йти в ногу” з євросусідами, декларуючи, приймаючи та підписуючи численні стратегії та зобов'язання щодо подолання бідності. Державою реалізовувалася не одна Стратегія подолання бідності та Комплексна програма забезпечення реалізації цієї Стратегії, з щорічним планом конкретних заходів, спрямованих на боротьбу з бідністю, регіональними програмами з подолання бідності. Але показники вперто доводять: у державі з кожним роком бідних більшає.

Бідність стала не тільки хронічним явищем, визначаючи спосіб життя більшої частини населення країни як “виживання”, але й фактором поділу суспільства на дуже заможних і дуже бідних, при катастрофічному зменшенні середнього прошарку суспільства. За результатами досліджень співвідношення доходів багатих українців до найбідніших складає 30:1. Натомість, в країнах ЄС це 5,7:1. Це може мати катастрофічні наслідки не тільки для розвитку економіки, але і для існування держави як такої.²⁷³

²⁷³ Щербатюк М. Соціально-економічні права. URL: <https://helsinki.org.ua/sotsialno-ekonomichni-prava-m-scherbatyuk/> (дата звернення: 07.11.2018)

Під правом на **достатній життєвий рівень** повинно розумітися:

- 1) *висококалорійне харчування* – щоб людина не відчувала голоду;
- 2) *достатність одягу* – щоб людина не була роздягнутою;
- 3) *достатність житла* – щоб людина мала можливість задовольнити свої, хоча б мінімальні, потреби на житло;
- 4) *потреба у предметах домашнього господарства*,
- 5) *потреби у послугах, в отриманні медичної допомоги та освіти*.

Саме в такому розумінні треба розглядати положення міжнародних документів, в яких ідеться про “достатній життєвий рівень”. Справа ж держави визначити і встановити мінімальні стандарти, нижче яких життєвий рівень громадян знижуватися не може. Безумовно, забезпечення достатнього життєвого рівня становить складну проблему навіть для заможних держав. Реалізація права на достатній життєвий рівень, безумовно, лягає тягарем на внутрішні ресурси та можливості держави. Але ж обов’язок уряду піклуватися про те, щоб це право було реалізоване.

Право на достатній життєвий рівень включає в себе ще й такі можливості, як право на достатнє харчування, право на достатню кількість одягу та житло, на поліпшення умов життя.

Право на достатнє харчування – це:

- свобода від голодомору;
- право на якість харчування;
- можливість мати кошти для отримання якісного харчування.

У Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права визначені найбільш загальні програми, спрямовані проти голодомору.

Використовуючи своє право на працю, людина повинна отримувати необхідні їй кошти, щоб існувати. Забезпечити їй відповідні для цього умови – завдання внутрішнього законо-

давства кожної держави, так само як і встановлення необхідних стандартів якості харчування.²⁷⁴

Конституція 1996 р. уперше в історії України закріпила право на достатній життєвий рівень, що включає достатнє харчування, одяг, житло.²⁷⁵

Відповідно до Закону України “Про прожитковий мінімум” (ст. 1), прожитковий мінімум – вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров’я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості.²⁷⁶

Обсяг прожиткового мінімуму містить два елементи – фізіологічний та соціальний. Фізіологічний мінімум – це вартісне вираження матеріальних цінностей, конче необхідних для існування людини. В світовій практиці він становить 85–87 % загального прожиткового мінімуму, а решта припадає на соціальну частину – певний набір духовних цінностей мінімально прийнятого рівня життя.

Конституція України закріплює право на достатній життєвий рівень. Але держава і суспільство поки що не можуть гарантувати його для всіх громадян.

В українському законодавстві право на достатній життєвий рівень тісно пов’язане з правом на працю, яке включає і право на матеріальну допомогу на випадок безробіття. Але сьогодні реалізувати своє право на працю можуть далеко не всі громадяни України. Справа тут не тільки у загальній економічній ситуації, яка складається у державі, а й у недоліках законодавства, яке до цього часу слабо “соціально” орієнтоване.

²⁷⁴ Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права: Міжнародний документ від 16 грудня 1966 р. Дата оновлення: 19.10.1973. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 07.11.2018)

²⁷⁵ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 30.09.2016. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018)

²⁷⁶ Про прожитковий мінімум: Закон України від 15.07.1999 р. № 966-XIV. Дата оновлення: 20.01.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-14> (дата звернення: 07.11.2018)

Серйозною проблемою для України залишається забезпечення права на житло. У нашій країні, як і раніше, зберігається ситуація, коли держава – основний будівник і розподільник житла. Але, як відомо, вона вже не здатна фінансувати будівництво житла у необхідних обсягах, та це й неможливо. Між тим і в Конституції 1996 р., і у Житловому кодексі України закріплено право на житло. Щоб дана норма не перетворилася на фікцію, держава повинна створити умови, які б дозволяли громадянам самостійно обрати для себе найбільш прийнятний засіб реалізації даного права.

У багатьох країнах світу це індивідуальне будівництво та забезпечення кредитами. Але навіть коли норма про право на житло зникне з українського законодавства, це не означатиме, що держава складає з себе зобов'язання щодо будівництва так званого “соціального житла”. Громадяни повинні мати таке житло, яке вони хочуть мати, яке вони здатні утримувати та за яке вони здатні платити.

Таким чином, право на достатній життєвий рівень – одне з найважливіших соціальних прав. На державі лежить обов'язок встановити за допомогою законодавства нижню межу цього рівня та забезпечити його для своїх громадян. Однак реальна здатність громадян реалізувати це право залежить від добробуту всього суспільства.

7.6. ПРАВО НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ТА СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Відповідно до законодавства “Про основи законодавства України про охорону здоров'я” держава забезпечує життєвий рівень населення, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд, соціальне обслуговування і забезпечення, який є необхідним для підтримання його здоров'я.

З цією метою на основі науково обґрунтованих медичних, фізіологічних та санітарно-гігієнічних вимог встановлюються єдині

мінімальні норми заробітної плати, пенсій, стипендій, соціальної допомоги та інших доходів населення, організується натуральне, в тому числі безплатне, забезпечення найбільш вразливих верств населення продуктами харчування, одягом, ліками та іншими предметами першої необхідності, здійснюється комплекс заходів щодо задоволення життєвих потреб біженців, безпритульних та інших осіб, які не мають певного місця проживання, безплатно надаються медична допомога і соціальне обслуговування особам, які перебувають у важкому матеріальному становищі, загрозовому для їх життя і здоров'я.

Медичні, фізіологічні та санітарно-гігієнічні вимоги щодо життєвого рівня населення затверджуються Верховною Радою України.²⁷⁷

Право на соціальне забезпечення – одне з найважливіших соціально-економічних прав громадян. Його здійснення передбачає цілу низку державних і суспільних заходів, зокрема систему соціального забезпечення та соціального страхування.

Соціальне забезпечення – це система матеріального забезпечення та соціального обслуговування громадян похилого віку, громадян, що повністю або частково втратили працездатність або втратили годувальника, а також сімей з дітьми. Соціальне забезпечення існує, перш за все, за рахунок державних коштів.

Європейська конвенція про соціальне забезпечення (1972 р.) визначає такі *сфери соціального забезпечення*:

- 1) допомога у зв'язку з хворобою та материнством;
- 2) допомога по інвалідності;
- 3) пенсія за віком;
- 4) допомога у разі втрати годувальника;
- 5) допомога у разі виробничих травм та професійних захворювань;
- 6) допомога у разі смерті;

²⁷⁷ Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 р. № 2801-ХІІ. Дата оновлення: 10.06.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12> (дата звернення: 07.11.2018)

- 7) допомога по безробіттю;
- 8) допомога сім'ям.²⁷⁸

Соціальне страхування – це одна з форм соціального забезпечення, яка існує за рахунок спеціальних фондів. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування (далі – соціальне страхування) – система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає матеріальне забезпечення, страхові виплати та надання соціальних послуг застрахованим особам за рахунок коштів Фонду соціального страхування України.

Право на соціальне забезпечення та соціальне страхування пов'язане з необхідністю економічного та соціального захисту деяких категорій населення, які за станом здоров'я, за віком або з інших причин не можуть самостійно забезпечувати себе коштами, щоб існувати, а отже, не можуть підтримувати достатній життєвий рівень.

У Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права 1966 р. прямо встановлено право на соціальне забезпечення: держави визнають право кожної людини на соціальне забезпечення, в тому числі – соціальне страхування.²⁷⁹

Детальніше обов'язки держав щодо соціального забезпечення та соціального страхування громадян визначені у конвенціях МОП. Ці конвенції, зокрема, передбачають обов'язки держави соціально захищати особу за таких обставин, як:

- 1) нещасний випадок на виробництві;
- 2) професійне захворювання, що сталося внаслідок шкідливих умов праці або недотримання правил безпеки виробництва з боку адміністрації підприємства або його власника;
- 3) страхування на випадок хвороби;
- 4) матеріальне відшкодування за вагітністю та після пологів;

²⁷⁸ Європейська конвенція про соціальне забезпечення, прийнята 14 грудня 1972 р. Дата оновлення: 11.05.1994. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_581 (дата звернення: 07.11.2018)

²⁷⁹ Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, прийнятий 16 грудня 1966 р. Дата оновлення: 19.10.1973. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 07.11.2018)

- 5) страхування щодо досягнення певного віку (пенсійне страхування), у разі інвалідності, у разі втрати годувальника і на випадок безробіття.

Конвенції МОП містять деякі загальні вимоги, нижче яких держава не може встановлювати власні норми соціального забезпечення та соціального страхування.

Українське законодавство про соціальне забезпечення і соціальне страхування перебуває у стані переходу від системи, яка базувалася на державній власності, до системи ринкової економіки. Це не може не впливати як на ефективність соціального забезпечення та соціального страхування, так і на стан конкретних напрямів забезпечення та його розмірів. У цілому в Україні соціальну допомогу отримує майже половина населення (людей пенсійного віку в Україні близько 12 мільйонів).

Українське законодавство про соціальне забезпечення ґрунтується на Конституції та Законів України “Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування”²⁸⁰, “Про соціальні послуги”²⁸¹, “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей”²⁸², “Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб”²⁸³, “Про статус та соціальний захист громадян, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”²⁸⁴, “Про державну допомогу сім’ям з дітьми”²⁸⁵ та ін.

²⁸⁰ Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування: Закон України від 23.09.1999 р. № 1105-XIV. Дата оновлення: 11.10.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14> (дата звернення: 07.11.2018)

²⁸¹ Про соціальні послуги: Закон України від 19.06.2003 р. № 966-IV. Дата оновлення: 07.01.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-15> (дата звернення: 07.11.2018)

²⁸² Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 р. № 2011-XII. Дата оновлення: 13.10.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12> (дата звернення: 07.11.2018)

²⁸³ Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб: Закон України від 09.04.1992 р. № 2262-XII. Дата оновлення: 31.08.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2262-12> (дата звернення: 07.11.2018)

²⁸⁴ Про статус та соціальний захист громадян, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 28.02.1991 р. № 796-XII. Дата оновлення: 17.07.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/796-12> (дата звернення: 07.11.2018)

²⁸⁵ Про державну допомогу сім’ям з дітьми: Закон України від 21.11.1992 р. № 2811-XII. Дата оновлення: 20.01.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12> (дата звернення: 07.11.2018)

Система соціального забезпечення включає різні види пенсій, послуг та допомоги. Соціальне забезпечення надається у вигляді певних грошових сум або матеріальних, культурно-побутових благ, які надаються окремим категоріям громадян.

Пенсія – це основний та наймасовіший вид соціального забезпечення. Надається у вигляді регулярних виплат по старості, інвалідності, у разі втрати годувальника у розмірі, який, як правило, нараховується відносно розміру заробітної плати, яку отримував працівник до виходу на пенсію.

Види державних пенсій:

- трудові пенсії;
- за віком;
- по інвалідності;
- в разі втрати годувальника;
- за вислугу років.

Наприклад, закон України “Про пенсійне забезпечення” встановлює пенсійний вік: для жінок – 55, при стажі роботи не менше 20 років, а для чоловіків – 60 років і при стажі роботи не менше 25 років.²⁸⁶

Допомога – це система грошових виплат, яка являє собою допомогу громадянам у випадках, встановлених законом. Допомога може надаватися у випадку тимчасової непрацездатності, у разі вагітності та пологів, безробіття, багатодітним матерям, малозабезпеченим сім’ям, у випадку народження дитини, на поховання тощо.

Соціальні послуги та різні види утримання – це спеціальна форма соціального забезпечення. Ця форма включає різні види допомоги: отримання харчування, санаторно-курортне забезпечення тощо.

Варто відзначити, що надто широко сформульовані в Конституції України соціально-економічні права людини та гарантії їх “недоторканості” виступають самостійним чинником економічної

²⁸⁶ Про пенсійне забезпечення: Закон України від 05.11.1991 р. № 1788-ХІІ. Дата оновлення: 25.07.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1788-12> (дата звернення: 07.11.2018)

і соціальної кризи, котрий унеможливилює реформування на рівні чинних законів окремих ділянок цієї сфери (наприклад, освіти, охорони здоров'я). По-друге, прирівнювання соціальних пільг до соціально-економічних прав надає сукупності таких пільг гарантії “недоторканності”.²⁸⁷

7.7. ПРАВО НА ДЕРЖАВНУ ПІДТРИМКУ ТА ЗАХИСТ СІМ'І

Право на створення сім'ї – одне з небагатьох прав, що його закріплено одночасно в обох Міжнародних пактах 1966 р. про права людини.

Відповідно до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права: *“Сім'я – це природний і основний осередок суспільства. Вона має право на захист з боку суспільства та держави. За чоловіками та жінками, які досягли шлюбного віку, визнається право на укладення шлюбу і право засновувати сім'ю”*. Згідно з Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права, *“...шлюб повинен укладатися за вільною згодою осіб, які його укладають”*.²⁸⁸

Залежно від різних релігійних, культурних, соціальних традицій у різних державах склалися різні уявлення про шлюб та сім'ю. Ці уявлення, як правило, становлять основу національного законодавства про сім'ю та шлюб. Міжнародно-правові документи, які стосуються шлюбно-сімейних відносин, безперечно, не мають на меті зробити ці уявлення єдиними в усьому світі. Головна їх мета – створити правові джерела для захисту шлюбно-сімейних прав людини в усіх країнах світу, що буде означати захист сім'ї, забезпечення рівності прав подружжя, викорінення дискримінації стосовно жінок, захист прав дітей.

²⁸⁷ Лемак В. Соціально-економічні права людини в контексті верховенства права: вітчизняний досвід закріплення та застосування. Вісник академії правових наук України. 2010. №1. С. 40-48.

²⁸⁸ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Міжнародний документ від 16 грудня 1966 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 07.11.2018).

Згідно з *Конвенцією “Про громадянство заміжньої жінки” 1957 р.*, ні укладення шлюбу, ні розірвання шлюбу з іноземцем, ні зміна громадянства чоловіка не позначатиметься автоматично на громадянстві дружини. Висновок: жінка, укладаючи шлюб і перебуваючи у шлюбі, повинна мати право зберігати своє громадянство. Це дуже важливо і в деяких випадках може бути пов’язане з майновими правами, а іноді – й урятувати від втрати громадянства взагалі. Але за бажання дружина повинна мати можливість набути громадянство чоловіка в спеціальному спрощеному порядку (див Розділ 3).²⁸⁹

У *Конвенції “Про згоду на укладення шлюбу, про шлюбний вік та реєстрацію шлюбу” 1962 р.* обумовлено порядок його юридичного оформлення для того, щоб особи, які укладають шлюб, мали можливість виявити свою повну та вільну згоду, *“яка повинна бути висловлена ними особисто, відповідно до закону...”*. Ця сама Конвенція зобов’язала держави на законодавчому рівні встановити мінімальний шлюбний вік. Це було зроблено, по-перше, для того, щоб зруйнувати існуючу в деяких країнах практику укладання шлюбу між неповнолітніми або ж коли однією із сторін є неповнолітній. Щодо насильницького віддання жінки заміж, її продаж чоловікові або передачі у спадок після смерті чоловіка, то така практика кваліфікується як сучасна форма рабства.²⁹⁰

У міжнародному праві сформульовано положення, згідно з яким *“сім’ї... повинна забезпечуватися, при можливості, якнайширша охорона та надаватися допомога, особливо при її утворенні і поки вона відповідає за несамотійних дітей і їх виховання”*.²⁹¹

Сім’я є складним соціальним явищем і виступає об’єктом дослідження ряду суспільних наук, кожна з яких визначає відповідні

²⁸⁹ Конвенції про громадянство заміжньої жінки: Міжнародний документ від 29.01.1957 року. Дата оновлення: 20.10.1960. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_158 (дата звернення: 07.11.2018)

²⁹⁰ Конвенція про згоду на взяття шлюбу, шлюбний вік та реєстрацію шлюбу: Міжнародний документ від 10.12.1962 р. Дата оновлення: 10.12.1962. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_242 (дата звернення: 07.11.2018)

²⁹¹ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Міжнародний документ від 16 грудня 1966 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 07.11.2018).

сторони її функціонування та розвитку. Порядок та умови укладення шлюбу, особисті та майнові відносини, які виникають у сім'ї між подружжям, між батьками і дітьми, між іншими членами родини, відносини, що виникають у зв'язку з усиновленням, опікою та піклуванням, прийомом дітей на виховання, порядок та умови припинення шлюбу на території нашої держави регламентуються Сімейним кодексом України.

Шлюбний вік в Україні настає з повноліттям – 18 років. Але у виняткових випадках за рішенням органів місцевого самоврядування він може бути знижений. Чоловік і жінка мають у сім'ї рівні обов'язки, а питання, які стосуються проблем виховання дітей та інших життєвих проблем, подружжя вирішує спільно.

Подружжя має рівні права на майно (так звані майнові права подружжя). Проте якщо укладається шлюбний договір, вони залежать від змісту договору.

Слід зауважити, що у подружжя можуть виникати обов'язки щодо взаємного утримання. Наприклад, у випадку непрацездатності одного з подружжя або у період вагітності жінки і ще протягом трьох років після народження дитини. За відмови від такої підтримки суд може прийняти рішення про примусове стягнення аліментів із одного з подружжя на користь того, хто цього потребує.²⁹²

Важливу роль у відносинах між членами сім'ї відіграють не лише норми права, але й нормами моралі. Моральні джерела таких відносин визначаються змістом моралі та культури стосунків у сім'ї: взаємодопомога, взаємоповага, турбота членів родини одне про одного, співчуття тощо.

Права батьків та дітей пов'язані, як правило, з майном, а також з аліментними обов'язками. І діти, і батьки мають власні майнові права, що закріплені у Сімейному кодексі України, тобто за життя батьків діти не мають права на їхнє майно, так само як і батьки не мають права на майно дітей.

²⁹² Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III. Дата оновлення: 28.08.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 07.11.2018)

І батьки, і діти зобов'язані піклуватися один про одного. Батьки зобов'язані утримувати своїх неповнолітніх або непрацездатних дітей, які потребують матеріальної допомоги. А повнолітні діти повинні утримувати своїх батьків. Якщо ці обов'язки не виконуються, суд має право прийняти рішення про стягнення аліментів. Крім того, дружина, чоловік повинні матеріально підтримувати один одного. Право на утримання (аліменти) має той із подружжя, який є непрацездатним, потребує матеріальної допомоги, за умови, що другий із подружжя може надавати матеріальну допомогу. Розірвання шлюбу не припиняє права особи на утримання, яке виникло у неї за час шлюбу.

Розірвання шлюбу, а також вирішення суперечок про майно між подружжям, яке розриває шлюб, здійснюється в судовому порядку. Суд також приймає рішення про стягнення аліментів та їхній розмір. Рішення суду необхідне для того, щоб визнати шлюб недійсним, для встановлення батьківства, для того, щоб повернути дітей від будь-якої особи, яка їх незаконно утримує, про призначення опіки та піклування, а також у деяких інших випадках.

Сімейні права є такими, що тісно пов'язані з особою, а тому не можуть бути передані іншій особі. Якщо дитина або особа, дієздатність якої обмежена, не може самостійно здійснювати свої права, ці права здійснюють батьки, опікун або самі ці особи за допомогою батьків чи піклувальника. Якщо мати, батько дитини є неповнолітніми, баба, дід дитини з боку того з батьків, хто є неповнолітнім, зобов'язані надавати йому допомогу у здійсненні ним батьківських прав та виконанні батьківських обов'язків.

У випадках, передбачених Сімейним Кодексом, особа має право на попереднє звернення за захистом своїх сімейних прав та інтересів до органу опіки та піклування. Рішення органу опіки та піклування є обов'язковим до виконання, якщо протягом *десяти днів* від часу його винесення заінтересована особа не звернулася за захистом своїх прав або інтересів до суду. Звернення за захистом до органу опіки та піклування не позбавляє особу права на

звернення до суду. У разі звернення з позовом до суду, орган опіки та піклування припиняє розгляд поданої йому заяви.²⁹³

При розгляді судом спорів щодо участі одного з батьків у вихованні дитини, місця проживання дитини, виселення дитини, зняття дитини з реєстрації місця проживання, визнання дитини такою, що втратила право користування житловим приміщенням, позбавлення та поновлення батьківських прав, побачення з дитиною матері, батька, які позбавлені батьківських прав, відібрання дитини від особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду, управління батьками майном дитини, скасування усиновлення та визнання його недійсним обов'язковою є участь органу опіки та піклування, представленого належною юридичною особою. Орган опіки та піклування подає суду письмовий висновок щодо розв'язання спору на підставі відомостей, одержаних у результаті обстеження умов проживання дитини, батьків, інших осіб, які бажають проживати з дитиною, брати участь у її вихованні, а також на підставі інших документів, які стосуються справи. Суд може не погодитися з висновком органу опіки та піклування, якщо він є недостатньо обґрунтованим, суперечить інтересам дитини.²⁹⁴

Право на материнство та батьківство. Дружина має право на материнство, а чоловік має право на батьківство. Небажання дружини (чоловіка) мати дитину або нездатність її (його) до народження (зачаття) дитини може бути причиною розірвання шлюбу. Позбавлення жінки (чоловіка) можливості народити дитину (репродуктивної функції) у зв'язку з виконанням нею конституційних, службових, трудових обов'язків або в результаті протиправної поведінки щодо неї є підставою для відшкодування завданої їй моральної шкоди. Вагітній дружині мають бути створені у сім'ї умови для збереження її здоров'я та народження здорової дитини. Дружині-матері мають бути створені у сім'ї умови

²⁹³ Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III. Дата оновлення: 28.08.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 07.11.2018)

²⁹⁴ Там само.

для поєднання материнства із здійсненням нею інших прав та обов'язків.

Піклування про майбутню матір бере свій початок задовго до народження дитини. Міжнародна декларація в інтересах соціального розвитку, підписана Президентом України 11 березня 1995 року у Копенгагені, визнає дівчинку об'єктом державної охорони. Україні потрібні спеціальні державні програми з комплексом заходів щодо гарантування безпеки та благополуччя материнства.²⁹⁵

У разі народження дитини жінка отримує одноразову грошову допомогу. Жінка має право на збереження місця роботи у зв'язку з відпусткою по догляду за дитиною до досягнення нею 3-річного віку. Матері, які мають малолітніх дітей, також не можуть відряджатися по роботі, залучатися до роботи вночі та понаднормово.

Дружина та чоловік зобов'язані спільно піклуватися про побудову сімейних відносин між собою та іншими членами сім'ї на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги та зобов'язані спільно дбати про матеріальне забезпечення сім'ї.

У спірних питаннях, встановлення факту материнства та батьківства відбувається за рішенням суду.

Батьки мають переважне право перед іншими особами на особисте виховання дитини, залучати до виховання дитини інших осіб; передавати її на виховання фізичним та юридичним особам; обирати форми та методи виховання, крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства.

Складовою частиною галузі сімейного права є система прав дитини.

Дитиною, відповідно до ст. 1 Конвенції про права дитини 1989 року, визнається *“кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, що застосовується до даної особи, вона не набуває повноліття раніше”*.²⁹⁶

²⁹⁵ Копенгагенська декларація про соціальний розвиток: Міжнародний документ від 01.01.1995 р. Дата оновлення: 01.01.1995. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_505 (дата звернення: 07.11.2018)

²⁹⁶ Конвенція про права дитини: Міжнародний документ від 20.11.1989 р. Дата оновлення: 20.11.2014. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 07.11.2018)

Малолітньою вважається дитина до досягнення нею 14 років, а неповнолітньою – у віці від 14 до 18 років (ст. 6 СК України).²⁹⁷

Права дитини – можливості (свободи) неповнолітньої людини, необхідні для її існування, виховання і розвитку. Багато прав дитини збігаються з правами людини (право на життя, ім'я, отримання громадянства, вільне вираження своїх думок та ін.). Однак дитину у жодному разі не можна прирівнювати до дорослої людини, у тому числі і в правових аспектах. Дитина має бути забезпечена особливими правами, особливим захистом. Особливі права дитини – це “права росту”, зумовлені її фізичною, розумовою, духовною незрілістю. Особливістю прав дитини є необхідність спеціального захисту цих прав, щоб були забезпечені можливості та сприятливі умови щодо вільного і повноцінного розвитку дітей.

Основні права дитини закріплені в таких міжнародно-правових документах, як **Декларація прав дитини 1959 р.**²⁹⁸ та **Конвенції про права дитини 1989 р.**²⁹⁹ Основними принципами, які закріплені в цих документах є :

Принцип 1. Усі діти, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних та інших поглядів, національного чи соціального походження, статусу власності, народження, мають права, що містяться в Декларації прав дитини 1959 р. та Конвенції про права дитини 1989 р.

Принцип 2. Дитина повинна перебувати під особливим захистом, їй повинні бути надані всі можливості та умови для фізичного, психічного та соціального розвитку.

Принцип 3. Діти, що мають фізичні недоліки, розумову відсталість, соціальні негаразди, повинні отримати особливу увагу, навчання, лікування.

²⁹⁷ Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III. Дата оновлення: 28.08.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 07.11.2018)

²⁹⁸ Декларація прав дитини: Міжнародний документ від 20.11.1959 р. Дата оновлення: 20.11.1959. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384 (дата звернення: 07.11.2018)

²⁹⁹ Конвенція про права дитини: Міжнародний документ від 20.11.1989 р. Дата оновлення: 20.11.2014. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 07.11.2018)

Принцип 4. Діти повинні розвиватися і виховуватися у сім'ї. Суспільство та уряд повинні забезпечити дітей, які не мають батьків, усіма необхідними умовами та підтримкою.

Принцип 5. У дитини є право на безоплатну обов'язкову освіту. Дитина також повинна мати можливість відпочивати.

Принцип 6. Діти завжди мають бути першими серед тих, кому потрібно надати допомогу та підтримку.

Принцип 7. Дитина повинна бути захищена від усіх проявів жорстокості та експлуатації. Використання дитячої праці забороняється.

Принцип 8. Дитина повинна бути захищена від усіх видів дискримінації та виховуватись у душі взаєморозуміння, терпимості, дружби між людьми, загального братерства.

Тобто правами дитини, згідно з цими міжнародно-правовими документами, є наступні:

- 1) право на життя, виживання і вільний розвиток;
- 2) право на ім'я та набуття громадянства;
- 3) право знати своїх батьків та користуватися батьківською турботою;
- 4) право не розлучатися з батьками наперекір їх бажанням;
- 5) право на возз'єднання з сім'єю, яка знаходиться в іншій державі;
- 6) право залишати країну та повертатися у свою країну;
- 7) право на захист у випадку незаконного перетину та повернення з-за кордону;
- 8) право вільно виражати свої думки з усіх питань;
- 9) право на свободу думки, совісті, релігії;
- 10) право на свободу асоціацій та мирних зборів;
- 11) право на повну інформацію, яка сприяє благополуччю дитини;
- 12) право користуватися благами соціального забезпечення;
- 13) право користуватися послугами системи охорони здоров'я;
- 14) право на освіту;
- 15) право на захист від економічної експлуатації;

16) право на захист від незаконного зловживання наркотичними засобами та психотропними речовинами, від всіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень.

Відповідно до ст. 150 Сімейного кодексу України передбачені наступні обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини:

- 1) виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини;
- 2) піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток;
- 3) забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя;
- 4) поважати дитину;
- 5) передача дитини на виховання іншим особам не звільняє батьків від обов'язку батьківського піклування щодо неї.

Забораються: будь-які види експлуатації батьками своєї дитини; фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини.

Сімейним кодексом України закріплено загальне правило, згідно з яким дитина має право на те, щоб бути вислуханою батьками чи іншими членами сім'ї, а також будь-якими посадовими особами з приводу питань, що стосуються її особисто або її сім'ї. Незалежно від свого віку, кожна дитина, яка може висловити свою думку, має бути вислухана при вирішенні будь-яких спорів як між її батьками, так і між іншими особами з питань, що стосуються її виховання, місця проживання (ст. 171 СК України).

Дитина має право самостійно прийняти рішення:

- на зміну імені (14-16 р.);
- одружитися чи вийти заміж (16 р.) до досягнення повноліття;
- право самостійно звертатися до суду з позовом про позбавлення батьківських прав своїх батьків або одного з них (з 14 р.);

- визначення місця проживання (до 10 р. – батьками), якщо її батьки проживають окремо (з 14 р.);
- дати або не дати згоду на усиновлення, у випадках, коли вона досягла такого віку та рівня розвитку, що може її висловити, має право бути проінформованою про правові наслідки усиновлення.³⁰⁰

Права дитини у сфері майнових прав.

Дитина має право на одержання в спадщину майна і грошових коштів батьків у разі їх смерті при спадкуванні за законом. Також, законом передбачені випадки, коли дитина має право на обов'язкову частку у спадщині і за наявності заповіту незалежно від його змісту. Такі права має й дитина, батьки якої позбавлені батьківських прав.

Дитина має право на утримання з боку батьків до досягнення нею повноліття. Також, Сімейним кодексом передбачені випадки, коли право на утримання дитини зберігається й після досягнення нею 18 років, а саме:

- якщо дочка чи син є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги (за умови, що батьки мають можливість надавати таку матеріальну допомогу);
- якщо дочка чи син, які не досягли 23 років, продовжують навчання і у зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги (за умови, що батьки мають можливість надавати таку матеріальну допомогу).

Відповідно до Цивільного кодексу (ст. 31-35), повна цивільна дієздатність може бути надана фізичній особі, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором, а також неповнолітній особі, яка записана матір'ю або батьком дитини, особі яка бажає займатися підприємницькою діяльністю.

Фізична особа, яка не досягла чотирнадцяти років (малолітня особа), має право самостійно вчиняти дрібні побутові правочини, здійснювати особисті немайнові права на результати інтелекту-

³⁰⁰ Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III. Дата оновлення: 28.08.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 07.11.2018)

альної, творчої діяльності, що охороняються законом. Малолітня особа (до 14 р.) не несе відповідальності за завдану нею шкоду.

Фізична особа у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (неповнолітня особа) має право: самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами; самостійно здійснювати права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом; бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи; самостійно укласти договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунок) тощо.³⁰¹

Права дитини у сфері праці.

Дитина може бути прийнята на роботу після досягнення нею 16 років або, як виняток, після досягнення 15 років за умови, що її робота не завдаватиме шкоди її здоров'ю і навчанню та за згодою одного з батьків (Закон України "Про охорону дитинства", КЗпП України).

Залучення дітей до виконання робіт з важкими, шкідливими чи небезпечними умовами, до підземних, нічних, надурочних робіт і робіт у вихідні дні – заборонено (ст. 192 КЗпП України).

Трудовим законодавством передбачено цілий ряд прав та пільгових умов роботи для неповнолітніх, зокрема:

- скорочена тривалість робочого часу зі збереженням оплати праці як за повну тривалість – для працівників віком від 16 до 18 років – 36 годин на тиждень, для осіб віком від 15 до 16 років – 24 години на тиждень;
- обмеження щодо звільнення з роботи з ініціативи роботодавця – тільки за згодою служби у справах дітей;
- покращенні умови щодо відпусток неповнолітніх робітників – тривалість у 31 день, призначення в зручний час тощо.³⁰²

³⁰¹ Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Дата оновлення: 04.11.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 07.11.2018)

³⁰² Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII. Дата оновлення: 11.10.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (дата звернення: 07.11.2018)

Основні засади охорони дитинства та державну політику у цій сфері визначає *Верховна Рада України* шляхом затвердження відповідних загальнодержавних програм. Проведення державної політики щодо охорони дитинства, розробку і здійснення цільових загальнодержавних програм соціального захисту та поліпшення становища дітей, підтримки сімей з дітьми, координацію діяльності центральних та місцевих органів виконавчої влади у цій сфері забезпечує *Кабінет Міністрів України*. Щорічно Кабінет Міністрів України звітує Верховній Раді України про стан демографічної ситуації в Україні, становище дітей та тенденції його змін у ході впроваджених соціально-економічних перетворень.

Місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування відповідно до їх компетенції, визначеної законом, забезпечують:

- проведення державної політики у сфері охорони дитинства, розроблення і здійснення галузевих та регіональних програм поліпшення становища дітей, підтримки сімей з дітьми, вирішення інших питань у цій сфері;
- розвиток мережі навчальних закладів, закладів охорони здоров'я, соціального захисту, а також позашкільних навчальних закладів, діяльність яких спрямована на організацію дозвілля, відпочинку і оздоровлення дітей, зміцнення їх матеріально-технічної бази;
- вирішення питань щодо забезпечення прав дітей, встановлення опіки і піклування, створення інших передбачених законодавством умов для виховання дітей, які внаслідок смерті батьків, позбавлення батьків батьківських прав, хвороби батьків чи з інших причин залишилися без батьківського піклування, а також для захисту особистих і майнових прав та інтересів дітей;
- організацію безкоштовного харчування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей з особливими освітніми потребами, які навчаються у спеціальних і інклюзивних класах, та учнів 1-4 класів загальноосвітніх навчаль-

них закладів із сімей, які отримують допомогу відповідно до Закону України “Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім’ям”.

В українському законодавстві права дитини регламентуються Конституцією України 1996 р., законами України: Сімейним Кодексом³⁰³, Цивільним Кодексом³⁰⁴, “Про охорону дитинства”³⁰⁵, “Про запобігання та протидію домашньому насильству”³⁰⁶, “Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім’ям”³⁰⁷, “Про освіту”³⁰⁸, а також галузевим законодавством.

Забезпечення права дитини на належне батьківське виховання, забезпечується системою державного контролю, що встановлена законом:

- дитина має право противитися неналежному виконанню батьками своїх обов’язків щодо неї.
- дитина має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки та піклування, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій.
- дитина має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів безпосередньо до суду, якщо вона досягла чотирнадцяти років.

Батьки зобов’язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття.

³⁰³ Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III. Дата оновлення: 28.08.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 07.11.2018)

³⁰⁴ Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Дата оновлення: 04.11.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 07.11.2018)

³⁰⁵ Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. Дата оновлення: 25.07.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> (дата звернення: 07.11.2018)

³⁰⁶ Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 р. № 2229-VIII. Дата оновлення: 07.12.2017. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19> (дата звернення: 07.11.2018)

³⁰⁷ Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім’ям: Закон України від 01.06.2000 р. № 1768-III. Дата оновлення: 31.08.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1768-14> (дата звернення: 07.11.2018)

³⁰⁸ Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. Дата оновлення: 05.09.2017. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 07.11.2018)

Підстави позбавлення батьківських прав, якщо мати, батько:

- 1) не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування;
- 2) ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини;
- 3) жорстоко поводяться з дитиною;
- 4) є хронічними алкоголіками або наркоманами;
- 5) вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;
- 6) засуджені за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини.³⁰⁹

7.8. ПРАВО НА ОХОРОНУ ЗДОРОВ'Я, МЕДИЧНУ ДОПОМОГУ ТА МЕДИЧНЕ СТРАХУВАННЯ

Дане право закріплене відповідно до вимог ст. 12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права в якій передбачено право кожного на досяжний рівень фізичного та психічного здоров'я.³¹⁰

В статті 49 Основного Закону України передбачене право кожного на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування.

Охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм.

Конституцією (ч.3 ст. 49) закріплене положення про створення умов державою для ефективного і доступного для всіх громадян

³⁰⁹ Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III. Дата оновлення: 28.08.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 07.11.2018)

³¹⁰ Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права: Міжнародний документ від 16 грудня 1966 р. Дата оновлення: 19.10.1973. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 07.11.2018)

медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно; існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена. Держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності.³¹¹

Відповідно Основ законодавства України про охорону здоров'я, кожний громадянин України має **право на охорону здоров'я**, що передбачає:

- життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та соціальне обслуговування і забезпечення, який є необхідним для підтримання здоров'я людини;
- безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище;
- санітарно-епідемічне благополуччя території і населеного пункту, де він проживає;
- безпечні і здорові умови праці, навчання, побуту та відпочинку;
- кваліфіковану медичну допомогу, включаючи вільний вибір лікаря, вибір методів лікування відповідно до його рекомендацій і закладу охорони здоров'я;
- достовірну та своєчасну інформацію про стан свого здоров'я і здоров'я населення, включаючи існуючі і можливі фактори ризику та їх ступінь;
- участь в обговоренні проектів законодавчих актів і внесення пропозицій щодо формування державної політики в сфері охорони здоров'я;
- участь в управлінні охороною здоров'я та проведенні громадської експертизи з цих питань у порядку, передбаченому законодавством;
- можливість об'єднання в громадські організації з метою сприяння охороні здоров'я;
- правовий захист від будь-яких незаконних форм дискримінації, пов'язаних із станом здоров'я;

³¹¹ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 30.09.2016. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018)

- відшкодування заподіяної здоров'ю шкоди;
- оскарження неправомірних рішень і дій працівників, закладів та органів охорони здоров'я;
- можливість проведення незалежної медичної експертизи у разі незгоди громадянина з висновками державної медичної експертизи, застосування до нього заходів примусового лікування та в інших випадках, коли діями працівників охорони здоров'я можуть бути ущемлені загальноновизнані права людини і громадянина;
- право пацієнта, який перебуває на стаціонарному лікуванні в закладі охорони здоров'я, на допуск до нього інших медичних працівників, членів сім'ї, опікуна, піклувальника, нотаріуса та адвоката, а також священнослужителя для відправлення богослужіння та релігійного обряду. Держава визнає право кожного громадянина України на охорону здоров'я і забезпечує його захист.³¹²

Виходячи з вищенаведеного, право на охорону здоров'я передбачає вжиття заходів, спрямованих на:

1. Підтримання функціонування мережі лікувальних закладів, що перебувають як у публічній так і приватній власності.
2. Підтримання загальної системи оздоровлення, профілактики захворювань, фізкультури і спорту.
3. Підтримання системи медичного страхування шляхом поєднання загальнообов'язкового і добровільного страхування.
4. Надання медичної допомоги у державних і муніципальних медичних закладах на безоплатній основі.
5. Медична охорона материнства і дитинства.³¹³

Фінансування охорони здоров'я здійснюється за рахунок Державного бюджету України та місцевих бюджетів, фондів медич-

³¹² Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 р. № 2801-ХІІ. Дата оновлення: 10.06.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12> (дата звернення: 07.11.2018)

³¹³ Мартиненко П.Ф., Кампо В.М. Права і свободи людини і громадянина в Україні (доктрина Європейського суду з прав людини і Конституційного Суду України): навчальний посібник. К.: Юрінком, 2013. 376 с.

ного страхування, благодійних фондів та будь-яких інших джерел, не заборонених законодавством.

Відповідно до Цивільного кодексу України (ст. 284.), **право на медичну допомогу** розуміється так:

- 1) фізична особа має право на надання їй медичної допомоги;
- 2) фізична особа, яка досягла чотирнадцяти років і яка звернулася за наданням їй медичної допомоги, має право на вибір лікаря та вибір методів лікування відповідно до його рекомендацій;
- 3) надання медичної допомоги фізичній особі, яка досягла чотирнадцяти років, провадиться за її згодою;
- 4) повнолітня дієздатна фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій і може керувати ними, має право відмовитися від лікування;
- 5) у невідкладних випадках, за наявності реальної загрози життю фізичної особи, медична допомога надається без згоди фізичної особи або її батьків (усиновлювачів), опікуна, піклувальника.
- 6) надання фізичній особі психіатричної допомоги здійснюється відповідно до закону.³¹⁴

Кожен громадянин має **право на безоплатне отримання у державних та комунальних закладах охорони здоров'я медичної допомоги**, до якої належать:

- екстрена медична допомога;
- первинна медична допомога;
- вторинна (спеціалізована) медична допомога, що надається за медичними показаннями у порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я;
- третинна (високоспеціалізована) медична допомога, що надається за медичними показаннями у порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади, що

³¹⁴ Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Дата оновлення: 04.11.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 07.11.2018)

забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я;

- паліативна допомога, що надається за медичними показаннями у порядку, встановленому центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони здоров'я.

Держава гарантує безоплатне надання медичної допомоги у державних та комунальних закладах охорони здоров'я також **за епідемічними показаннями та безоплатне проведення медико-соціальної експертизи.**

У разі порушення законних прав і інтересів громадян у сфері охорони здоров'я відповідні державні, громадські або інші органи, підприємства, установи та організації, їх посадові особи і громадяни зобов'язані вжити заходів щодо поновлення порушених прав, захисту законних інтересів та відшкодування заподіяної шкоди.

З метою проведення медичної реформи в Україні Кабінетом Міністрів України була схвалена Концепцію реформи фінансування системи охорони здоров'я, в якій зазначено: "Міжнародний досвід, рекомендації Всесвітньої організації охорони здоров'я (далі – ВООЗ), а також дослідження специфіки використовуваної сьогодні моделі системи охорони здоров'я України свідчать, що єдиним способом забезпечити якісний медичний захист без фінансового стресу для громадян є перехід до фінансування медицини за страховим принципом. Цей підхід дозволяє розподілити ризики хвороби та витрати на лікування між великою кількістю застрахованих осіб, заздалегідь збираючи потужні внески з великого пулу людей і спрямовуючи зібрані кошти на виплати за страховим випадком у разі хвороби чи іншого розладу здоров'я.

Бевериджівська концепція – пріоритетне значення у фінансуванні охорони здоров'я мають кошти державного та місцевих бюджетів (50–90%). Застосовується у Великій Британії, Ірландії, Данії, Португалії, Італії, Іспанії, Греції.

Бюджетно-страхова (бісмарковська) концепція – фінансування охорони здоров'я відбувається переважно за рахунок коштів страхових фондів,

створених державою за принципами соціального страхування (обов'язковість та солідарність).

Приватна система (приватно-страхова, ринкова, платна, американська модель) – в основі має фінансування медичних послуг за рахунок коштів громадян та суб'єктів господарювання безпосередньо або через систему приватних страхових фондів.

Муніципальна система.

Змішані системи.

Для запровадження в Україні пропонується модель державного солідарного медичного страхування, яка враховує кращі сучасні практики та досвід трансформації систем охорони здоров'я у світі, зокрема у Центральній та Східній Європі.

Основним джерелом фінансування оновленої системи охорони здоров'я залишаються кошти Державного бюджету України, отримані із загальнодержавних податків. Виплати для лікування окремої людини не прив'язані до розміру її індивідуальних внесків”.³¹⁵

Медичне страхування – тип страхування від ризику витрат, пов'язаних із отриманням медичної допомоги. У більшості країн є формою соціального захисту інтересів населення в системі охорони здоров'я.

Відповідно до чинного законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне медичне страхування, метою такого є встановлення гарантій для захисту прав громадян на отримання безоплатної медичної допомоги на засадах соціальної рівності і доступності незалежно від віку, статі, стану здоров'я за рахунок коштів загальнообов'язкового державного соціального медичного страхування. Загальнообов'язкове державне соціальне медичне страхування спрямоване на:

- забезпечення рівного права громадян на доступність медичної допомоги;
- отримання безоплатної медичної допомоги;
- забезпечення сталого гарантованого фінансування надання медичної допомоги;

³¹⁵ Концепція реформи фінансування системи охорони здоров'я: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.11.2016 р. №1013-р. Дата оновлення: 30.11.2016. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1013-2016-%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018)

– підтримання належного стану здоров'я населення.

Не можна плутати право на медичне страхування із страховою медициною.

Страхова медицина – напрямок медичної спеціалізації, в межах якої лікар виконує оцінку ризиків щодо життя, здоров'я та інвалідності індивідуумів в контексті медичного страхування.³¹⁶

Страхова медицина забезпечує соціальний захист інтересів населення в охороні здоров'я завдяки медичному страхуванню, що виражається в гарантії оплати медичної допомоги при виникненні страхового випадку за рахунок накопичених страховиком коштів. Фонди накопичуються за рахунок асигнувань державних, комерційних установ і страхових внесків громадян, а також відшкодувань від підприємств на яких відбулася втрата, або погіршення здоров'я громадянина, підприємств на яких не виконуються норми законодавства про охорону праці та техніку безпеки на виробництві.³¹⁷

Страхова медицина охоплює фінансування наукових досліджень, підготовку медичних кадрів, витрати на розвиток матеріально-технічної бази лікувальних закладів, надання медичної допомоги населенню.³¹⁸

Страхова медицина дозволяє гарантувати громадянину безкоштовне надання певного обсягу медичних послуг при виникненні страхового випадку (порушення здоров'я) за наявності договору зі страховою медичною організацією. Остання несе витрати з оплати випадки надання медичної допомоги (ризик) з моменту сплати громадянином першого внеску до відповідного фонду.³¹⁹

Оскільки такий інфраструктурний елемент права на охорону здоров'я, як страхова медицина в Україні поки що не реалізований.

³¹⁶ The American Academy of Insurance Medicine. About Insurance Medicine. URL: <http://aaimedicine.org/about-aaime/about-insurance-medicine.asp> (дата звернення: 07.11.2018)

³¹⁷ Райзберг Б. А., Лозовский Л. Ш., Стародубцева Е. Б. Современный экономический словарь. 2-е изд., испр. М.: ИНФРА-М. 1999. 479 с.

³¹⁸ Осадець С.С. Страхування: Підручник. Вид. 2-ге, перероб. і доп. К.: КНЕУ, 2002. 599 с.

³¹⁹ МедИнфо: Медичне страхування. URL: <http://medinfo.dp.ua/050.htm> (дата звернення: 07.11.2018)

7.9. ПРАВО НА ОСВІТУ

У різний історичний час погляди на мету і завдання освіти зазнавали значних змін, відповідно до релігійних й соціальних інтересів та потреб. Зокрема греки розглядали освіту як засіб всебічного фізичного та розумового розвитку людини. Ранні християни надавали особливого значення очищенню та спасінню душі, вбачаючи у цьому найголовніше завдання освіти. В епоху Відродження, усвідомлюючи біблійне вчення “дух справді виявляє волю, але плоть слабка”, надавали особливого значення освіті, як засобові позбутися страху.

У сучасній юридичній літературі відсутні однозначні підходи щодо класифікації прав і свобод людини, проте найбільш поширений їх поділ, який використовується і нами, – це за сферами суспільного життя. Одним з таких “проблемних” прав людини, яке різні автори відносять до групи культурних, соціальних чи економічних прав є право на освіту. Навіть законом України “Про освіту” зазначено, що Україна визнає освіту пріоритетною сферою соціально-економічного, духовного і культурного розвитку суспільства.³²⁰

Право на освіту вважається правом “другого покоління” (соціально-економічних і культурних; аспект недискримінації та рівності може розглядатися також як громадянське право першого покоління). Комітет ООН з економічних, соціальних і культурних прав виокремлює **чотири основні ознаки права на освіту**: наявність, доступність (недискримінація, фізична і економічна доступність), прийнятність і адаптованість освіти, а також дає вказівки про те, що “право на освіту може здійснюватися лише за наявності у викладачів та учнів академічної свободи”. Обсяг права на освіту може бути різний для різних ступенів освіти – так, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права передбачає обов’язковість і безкоштовність початкової освіти, але тільки поступове введення безкоштовної вищої освіти.³²¹

³²⁰ Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. Дата оновлення: 05.09.2017. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 07.11.2018)

³²¹ Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права: Міжнародний документ від 16 грудня 1966 р. Дата оновлення: 19.10.1973. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 07.11.2018)

Відповідно до Загальної декларації прав людини (ст. 26) проголошує, що:

– Кожна людина має право на освіту. Освіта повинна бути безкоштовною, хоча б початкова і загальна. Початкова освіта повинна бути обов'язковою. Технічна і професійна освіта повинна бути загальнодоступною, а вища освіта повинна бути однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного.

– Освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особи і збільшення поваги до прав людини і основних свобод. Освіта повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими або релігійними групами і повинна сприяти діяльності Організації Об'єднаних Націй по підтриманню миру.

– Батьки мають право пріоритету у виборі виду освіти для своїх малолітніх дітей.³²²

Після Другої світової війни розроблено цілий ряд міжнародно-правових документів щодо конкретних зобов'язань і гарантій, які забезпечують дотримання основних прав на освіту. Одним із таких документів є **Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти 1960 року**. Держави, згідно з цією конвенцією, зобов'язуються:

- 1) зробити *початкову освіту* обов'язковою і безоплатною;
- 2) зробити *середню освіту* загальним надбанням та забезпечити її загальнодоступність;
- 3) зробити *вищу освіту* доступною для всіх на основі повної рівності.³²³

Крім того, в **Конвенції про права дитини** також проголошено право дитини на освіту, яка має бути безоплатною та доступною. Освіта повинна бути спрямована на:

- 1) розвитку особистості, талантів, розумових і фізичних здібностей дитини;

³²² Загальна декларація прав людини: Міжнародний документ від 10.12.1948 р. Дата оновлення: 10.12.1948. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 07.11.2018)

³²³ Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти: Міжнародний документ від 14 грудня 1960 р. Дата оновлення: 14.12.1960. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_174 (дата звернення: 07.11.2018)

- 2) виховання поваги до прав людини і основних свобод;
- 3) виховання поваги до батьків дитини, її культурної самобутності, мови і цінностей країни, в якій живе дитина;
- 4) підготовку дитини до свідомого життя у вільному суспільстві у дусі розуміння світу, терпимості, рівноправності чоловіків та жінок, дружби між народами;
- 5) виховання поваги до навколишньої природи.³²⁴

У статті 14 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права міститься вимога до країн-учасниць забезпечити безоплатну початкову освіту для нормального розвитку громадян: “Кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті і яка на час свого вступу до числа учасників не змогла встановити на території своєї метрополії або на інших територіях, що перебувають під її юрисдикцією, обов’язкової безплатної початкової освіти, зобов’язується протягом двох років виробити і прийняти докладний план заходів для поступового втілення у життя – протягом розумної кількості років, яка повинна бути зазначена в цьому плані, – принципу обов’язкової безплатної загальної освіти.”³²⁵

Право на освіту записано у статті 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: “Нікому не може бути відмовлено в праві на освіту. Держава при виконанні будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до своїх релігійних і світоглядних переконань.”³²⁶

Європейський суд з прав людини розглянув кілька десятків справ стосовно забезпечення державами -учасниками Конвенції права на освіту. На думку Суду, це право складається з трьох взаємопов’язаних елементів:

³²⁴ Конвенція про права дитини: Міжнародний документ від 20.11.1989 р. Дата оновлення: 20.11.2014. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 07.11.2018)

³²⁵ Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права: Міжнародний документ 16 грудня 1966 р. Дата оновлення: 19.10.1973. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 07.11.2018)

³²⁶ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Міжнародний документ від 04.11.1950 р. Дата оновлення: 02.10.2013. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 07.11.2018)

- невтручання держави у здійснення особою її права на освіту;
- надання державі повноважень щодо визначення характеру і обсягу її в освіті та навчанні;
- право батьків на повагу до їхніх переконань, коли йдеться про освіту дітей.

Громадяни України **мають право на освіту в усіх навчальних закладах**, у тому числі на безоплатну освіту в державних і комунальних навчальних закладах незалежно від статі, раси, національності, соціального і майнового стану, роду та характеру занять, світоглядних переконань, належності до партій, ставлення до релігії, віросповідання, стану здоров'я, особливих освітніх потреб, місця проживання та інших ознак. **Це право забезпечується:**

- розгалуженою мережею навчальних закладів, заснованих на державній та інших формах власності, наукових установ, закладів післядипломної освіти;
- відкритим характером навчальних закладів, створенням умов для вибору профілю навчання і виховання відповідно до здібностей, інтересів громадянина;
- різними формами навчання – очною, вечірньою, заочною, дистанційною, індивідуальною, екстернатом, а також педагогічним патронажем;
- створенням належних умов для здобуття освіти особами з особливими освітніми потребами з урахуванням їхніх індивідуальних потреб в умовах інклюзивного навчання.

Держава здійснює соціальний захист вихованців, учнів, студентів, курсантів, слухачів, стажистів, клінічних ординаторів, аспірантів, докторантів та інших осіб незалежно від форм їх навчання і типів навчальних закладів, де вони навчаються, сприяє здобуттю освіти в домашніх умовах. Для одержання документа про освіту громадяни мають право на державну атестацію. Іноземці, особи без громадянства здобувають освіту в навчальних закладах України відповідно до чинного законодавства та міжнародних договорів. Особа, яку визнано біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, має рівне з громадянами України право на освіту.

Особам з особливими освітніми потребами забезпечується право на навчання за допомогою найбільш доступних для таких осіб мови, методів і способів спілкування, зокрема навчання жестовою мовою, шрифтом Брайля.

Основними принципами освіти в Україні є:

- *доступність* для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою, у тому числі доступність для осіб з особливими освітніми потребами освітніх послуг, зокрема інклюзивного навчання, за місцем проживання;
- *рівність* умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку;
- *гуманізм, демократизм, пріоритетність* загальнолюдських духовних цінностей;
- *органічний зв'язок* зі світовою та національною історією, культурою, традиціями;
- *незалежність* освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій (крім навчальних закладів, заснованих релігійними організаціями);
- *науковий, світський характер* освіти (крім навчальних закладів, заснованих релігійними організаціями);
- *взаємозв'язок* з освітою інших країн;
- *гнучкість і прогностичність* системи освіти;
- *єдність і наступність* системи освіти;
- *безперервність і різноманітність* освіти;
- поєднання державного управління і громадського самоврядування в освіті.

В Україні встановлюються такі **ступені вищої освіти**:

- 1) молодший бакалавр;
- 2) бакалавр;
- 3) магістр;
- 4) доктор філософії/доктор мистецтва;
- 5) доктор наук.³²⁷

³²⁷ Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. Дата оновлення: 25.07.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення: 07.11.2018)

Система освіти України включає такі її різновиди:

дошкільна освіта і виховання здійснюється у сім'ї, дошкільних навчальних закладах (ясла, ясла-садки, дитячі садки, дитячі будинки, центри розвитку дитини тощо) у взаємодії з сім'єю і мають на меті забезпечення фізичного, психічного здоров'я дітей, їх всебічного розвитку, набуття життєвого досвіду, вироблення умінь, навичок, необхідних для подальшого навчання;

загальна середня освіта забезпечує всебічний розвиток дитини як особистості, її нахилів, здібностей, талантів, трудову підготовку, професійне самовизначення, формування загальнолюдської моралі, засвоєння визначеного суспільними, мовними, національно-культурними потребами обсягу знань про природу, людину, суспільство і виробництво, екологічне виховання, фізичне вдосконалення (здійснюється у школах);

позашкільна освіта та виховання є частиною структури освіти і спрямовуються на розвиток здібностей, талантів дітей, учнівської та студентської молоді, задоволення їх інтересів, духовних запитів і потреб у професійному визначенні. До позашкільних навчальних закладів належать: палаци, будинки, центри, станції дитячої, юнацької творчості, учнівські та студентські клуби, дитячо-юнацькі спортивні школи, школи мистецтв, студії, початкові спеціалізовані мистецькі навчальні заклади, бібліотеки, оздоровчі та інші заклади.

професійно-технічна освіта забезпечує здобуття громадянами професії відповідно до їх покликань, інтересів, здібностей, а також допрофесійну підготовку, перепідготовку, підвищення їх кваліфікації. Професійно-технічними навчальними закладами є: професійно-технічне училище, професійний ліцей, професійне училище соціальної реабілітації, училище-завод, навчальний центр тощо (див. ЗУ "Про освіту");

вища освіта – забезпечує фундаментальну наукову, професійну та практичну підготовку, здобуття громадянами ступенів вищої освіти відповідно до їх покликань, інтересів і здібностей, удосконалення наукової та професійної підготовки, перепідготовку та підвищення їх кваліфікації. Вищими навчальними закладами є: університет, академія, інститут, коледж;

післядипломна освіта – це спеціалізоване вдосконалення освіти та професійної підготовки особи шляхом поглиблення, розширення та оновлення її знань, умінь і навичок на основі здобутої раніше вищої освіти (спеціальності) або професійно-технічної освіти (професії) та практичного досвіду. До закладів післядипломної освіти належать: академії, інститути (центри) підвищення кваліфікації, перепідготовки, вдосконалення, навчально-курсові комбінати; підрозділи вищих навчальних закладів (філіали, факультети, відділення та інші); професійно-технічні навчальні заклади тощо;

самоосвіта – для самоосвіти громадян державними органами, підприємствами, установами, організаціями, об'єднаннями громадян, громадянами створюються відкриті та народні університети, лекторії, бібліотеки, центри, клуби, теле-, радіонавчальні програми тощо.

Учасниками навчально-виховного процесу є:

- діти дошкільного віку, вихованці, учні, студенти, курсанти, слухачі, стажисти, клінічні ординатори, аспіранти, докторанти;
- керівні, педагогічні, наукові, науково-педагогічні працівники, спеціалісти;
- батьки або особи, які їх замінюють, батьки – вихователі дитячих будинків сімейного типу;
- представники підприємств, установ, кооперативних, громадських організацій, які беруть участь у навчально-виховній роботі.³²⁸

На даному етапі свого розвитку, Україна проходить шлях реформ, ключовою і водночас комплексною має бути – освітня. Лише за умови сприйняття в суспільстві потреби у здобутті знань, умінь, навичок, шляхом самовиховання та самодисципліни дане право можливо реалізувати з усіма соціальними гарантіями передбаченими державою.

Навчальні, виховні та медичні заклади є найбільшими соціальними інститутами у державі. Попри те, важливою сферою

³²⁸ Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. Дата оновлення: 05.09.2017. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 07.11.2018)

суспільних відносин у галузі освіти є вища освіта. Зокрема, умови, які необхідні людині для реалізації права на вищу освіту з кожним роком видозмінюються, вирішальну роль у створенні яких відіграє напрямок державної політики. Вже не новими є для нас зовнішнє незалежне оцінювання та введення тестування як методики оцінювання знань. Проте розвиток академічної свободи та університетської автономії гальмується державою, через їх недостатнє законодавче та конституційне закріплення.

РОЗДІЛ 8 КУЛЬТУРНІ ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

- 8.1. Право на участь у культурному житті**
- 8.2. Право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості**
- 8.3. Право на результат інтелектуальної власності**

8.1. ПРАВО НА УЧАСТЬ У КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ

У найбільш загальному розумінні ці права за своєю суттю є мірою духовності, яку гарантує особі держава із урахуванням умов життя й діяльності громадян, суспільства і держави.

За своїм змістом культурні права і свободи – це суб'єктивні права людини в культурній (духовній, ідеологічній) сфері, певні можливості доступу до духовних здобутків свого народу і всього людства, їх засвоєння, використання й участі у подальшому їх розвитку.

Право на вільний доступ до культурних цінностей належить до третього покоління прав людини і знайшло своє конституційне закріплення порівняно недавно. Дуже часто це право пов'язують зі свободою творчості та захистом інтелектуальної власності. Загальна декларація прав людини у ст. 27 закріплює право кожного вільно брати участь у культурному житті суспільства, захоплюватись мистецтвом, брати участь у науковому прогресі і користуватися його благами.

Галузь культури – це не лише сфера, з якою найтісніше пов'язана індивідуальність особи, це та сфера прояву поваги суспільства до успадкованих духовних благ. Бо кожна людина має

право на особисту національну культуру або на прилучення до іншої культури. Згідно з **Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права 1966 р.**, держави визнають право кожної людини на участь у культурному житті. Крім того, ніхто не може заборонити або обмежити право людини створювати літературні, художні, та інші твори, тобто реалізовувати свободу творчості. Участь кожної людини у культурному житті має бути повноцінною й здійснюватись у тому обсязі, який кожна людина вважає для себе необхідним або достатнім.

Право на участь у культурному житті неможливе без взаємодії культур, кожна з яких має гідність і цінність, що їх слід поважати та зберігати. Згідно з **Декларацією принципів міжнародного культурного співробітництва 1966 р.**, усі культури – це частина загального надбання людства.

Право на участь у культурному житті неможливе без збереження культурної спадщини. Пошкодження або знищення будь-яких об'єктів культурної або природної спадщини – це згубне зубожіння набутоків усіх народів світу. Міжнародне співробітництво приділяє значну увагу питанням культурного співробітництва. Тут йдеться як про багатогранну діяльність ЮНЕСКО, так і про зусилля та ініціативи інших міжнародних організацій, які дбають про повноцінне юридичне забезпечення права людини на участь у культурному житті: культурних обмінах, спільних наукових дослідженнях, фестивалях, конкурсах, концертах тощо.

Серед найважливіших міжнародних документів, які передбачають право користуватися досягненнями світової культури, можна назвати Хартію для нової Європи 1990 р., Європейську культурну конвенцію 1954 р., Конвенцію про охорону Всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р.

Заохочення та захист культурних прав людини є завданням спеціалізованої міжнародної організації – ЮНЕСКО. До компетенції ЮНЕСКО входить захист права на освіту, права на використання наукових досягнень, права на безперешкодну участь у культурному житті та інші. ЮНЕСКО видала низку рекомендацій щодо закріплення та гарантій здійснення культурних прав. Вони

знайшли своє відображення і під час прийняття Конституції України 1996 року.

Відповідно до частин 4 і 5 статті 54 Конституції України, культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами.

Закон України “Про культуру” від 2011 р. зазначає, *культура* – це сукупність матеріального і духовного надбання певної людської спільноти (етносу, нації), нагромадженого, закріпленого і збагаченого протягом тривалого періоду, що передається від покоління до покоління, включає всі види мистецтва, культурну спадщину, культурні цінності, науку, освіту та відображає рівень розвитку цієї спільноти.

Відповідно до Закону України “Про охорону культурної спадщини” від 2000 р., об'єктом культурної спадщини є визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти (об'єкти підводної культурної та археологічної спадщини), інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність.

Об'єктами культурного призначення є цілісні майнові комплекси клубних закладів (клубів, будинків культури, палаців культури тощо), парків культури та відпочинку, бібліотек, музеїв, архівів історико-культурних заповідників, театральних-видовищних закладів (театрів, філармоній, концертних організацій, музичних колективів, ансамблів тощо), кінотеатрів, інших закладів культури; пам'ятки культурної спадщини, предмети колекцій, зібрання, фонди, будівлі, споруди культурного призначення та інші культурні цінності.

У сфері культури громадяни мають право на:

- свободу творчості;

- вільний вибір виду діяльності у сфері культури, засобів і сфер застосування творчих здібностей, самостійне розпорядження своїм твором;
- провадження творчої діяльності самостійно або з використанням будь-яких форм посередництва;
- створення закладів культури недержавної форми власності різних напрямів діяльності та організаційно-правових форм;
- об'єднання у творчі спілки, національно-культурні товариства, центри, фонди, асоціації, інші громадські організації у сфері культури;
- збереження, розвиток, пропагування культурної, мовної самобутності, традицій, звичаїв та обрядів;
- захист прав інтелектуальної власності, зокрема авторського права і суміжних прав;
- доступ до культурних цінностей, культурної спадщини і культурних благ;
- здобуття культурно-мистецької освіти;
- інші права, встановлені законодавством.³²⁹

Держава створює умови для культурного розвитку громадян України всіх національностей, сприяє залученню їх до спільного процесу створення культурних цінностей. Громадяни України будь-якої національності мають право зберігати, розвивати і пропагувати свою культуру, мову, традиції, звичаї та обряди, утворювати національно-культурні товариства, центри, заклади культури та провадити будь-яку іншу діяльність у сфері культури, що не суперечить законодавству.

Право на доступ до культурних цінностей реалізується шляхом утримання або надання закладам культури державної підтримки з державного та місцевих бюджетів для забезпечення їх функціонування та доступності їх послуг для різних категорій населення. Громадяни мають **право на доступ до культурних цінностей** шляхом:

- користування документами Національного архівного фонду України або їх копіями;

³²⁹ Про культуру: Закон України від 24 жовтня 2011 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 24, ст. 168

- ознайомлення з музейними колекціями, що належать до державної частини Музейного фонду України;
- користування фондами бібліотек, що належать до Державного бібліотечного фонду України.

Фізичні та юридичні особи зобов'язані:

- дотримуватися вимог законодавства щодо провадження діяльності у сфері культури;
- дбати про збереження народних традицій і примноження національного культурного надбання, сприяти охороні культурної спадщини;
- поважати культуру, мову, традиції, звичаї та обряди Українського народу;
- піклуватися про естетичне виховання і культурний розвиток дітей, прилучення їх до цінностей вітчизняної та світової культури.

Законом України “Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей” від 1999 р., до **культурних цінностей** належать об'єкти матеріальної і духовної культури, що мають художнє, історичнє, етнографічне та науковє значення і підлягають збереженню, відтворенню та охороні відповідно до законодавства України, а саме:

- оригінальні художні твори живопису, графіки та скульптури, художні композиції та монтажні з будь-яких матеріалів, твори декоративно-прикладного і традиційного народного мистецтва;
- предмети, пов'язані з історичними подіями, розвитком суспільства та держави, історією науки і культури, а також такі, що стосуються життя та діяльності видатних діячів держави, політичних партій, громадських і релігійних організацій, науки, культури та мистецтва;
- предмети музейного значення, знайдені під час археологічних розкопок;
- складові частини та фрагменти архітектурних, історичних, художніх пам'яток і пам'яток монументального мистецтва;

- старовинні книги та інші видання, що становлять історичну, художню, наукову та літературну цінність, окремо чи в колекції;
- манускрипти та інкунабули, стародруки, архівні документи, включаючи кіно-, фото- і фонодокументи, окремо чи в колекції;
- унікальні та рідкісні музичні інструменти;
- різноманітні види зброї, що має художню, історичну, етнографічну та наукову цінність; рідкісні поштові марки, інші філателістичні матеріали, окремо чи в колекції;
- рідкісні монети, ордени, медалі, печатки та інші предмети колекціонування; зоологічні колекції, що становлять наукову, культурно-освітню, навчально-виховну або естетичну цінність; рідкісні колекції та зразки флори і фауни, мінералогії, анатомії та палеонтології;
- родинні цінності – культурні цінності, що мають характер особистих або родинних предметів.

Отже, **культурною діяльністю** є творча, господарська, наукова, бібліотечна, інформаційна, музейна, освітня, розважальна діяльність та культурне дозвілля, спрямована на створення, тиражування, розповсюдження, демонстрування, популяризацію, збереження і використання культурних благ та культурних цінностей для задоволення культурних потреб громадян.³³⁰

Відповідно до вітчизняного законодавства, громадськість безпосередньо бере участь у реалізації державної політики у сфері культури через громадські організації (професійні спілки, творчі спілки, товариства, фонди, асоціації тощо). Громадські організації мають право самостійно та на договірній основі утворювати благодійні організації для фінансування культурних програм розвитку літератури та мистецтва, підтримки талантів і творчих починань у сфері культури, розв'язання соціальних і побутових проблем професійних творчих працівників.

³³⁰ Про культуру: Закон України від 24 жовтня 2011 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 24, ст. 168

З метою представлення та захисту інтересів професійних творчих працівників і аматорів держава залучає представників культурно-мистецької громадськості до участі в підготовці проектів нормативно-правових актів, презентації України в різних сферах міжнародного культурного життя, забезпечує надання інформації, необхідної для виконання завдань, визначених статутами (положеннями) закладів культури.

Крім того, держава має право свідомо обмежувати розвиток так званої – псевдокультури. Забороняється поширення творів, спрямованих на зміну шляхом насильства конституційного ладу або тих, що містять заклики до насильства, жорстокості, расової, національної, релігійної ворожнечі чи ненависті або пропагують війну, порнографію, підбурюють до скоєння злочинів.

8.2. ПРАВО НА СВОБОДУ ЛІТЕРАТУРНОЇ, НАУКОВОЇ І ТЕХНІЧНОЇ ТВОРЧОСТІ

Країни з високорозвиненою ринковою економікою відзначаються високим рівнем розвитку освіти, науки і культури. Тут культуру слід розуміти в найширшому значенні цього слова – це рівень розвитку мистецтва і виробництва, виробничої інфраструктури і матеріально-технічного забезпечення побуту тощо. Саме ці фактори зумовлюють і визначають рівень цивілізації того чи іншого суспільства. Вони ж є результатами творчої діяльності людини.³³¹

Творчість – це цілеспрямована інтелектуальна діяльність людини, результатом якої є щось якісно нове, що відрізняється неповторністю, оригінальністю і суспільно-історичною унікальністю. Творчість властива будь-якій діяльності людини: технічній, художній, літературній, науковій, виробничій тощо.

Вільне демократичне суспільство не може існувати без свободи проведення наукових досліджень. Тому відсутність свободи дослі-

³³¹ Дзера О.В. Цивільне право України. 2-е вид., допов. і перероб. К.: Юрінком Інтер, 2004. Кн. 1. 736 с.

джені і творчості спонукають людину зробити вибір: або зрадити собі, або виступити проти гноблення.

Наукові дослідження не можуть мати законодавчих обмежень. Законодавство не повинно визначати, які теорії у науці можуть сприйматися суспільством як винятково правильні. Державна влада не повинна дозволяти або забороняти творчі течії у живописі або в літературі. Право ж, навпаки, повинно гарантувати якнайширшу свободу у цій сфері та захищати моральні та матеріальні інтереси авторів.

У ст. 15 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права закріплено право на захист моральних та матеріальних інтересів особи, що виникають у зв'язку з будь-якими науковими, літературними чи художніми працями, автором яких вона є. Держава повинна вживати заходів для охорони, розвитку і поширення досягнень науки та культури. Обов'язком держави є повага свободи, що безумовно необхідна для наукових досліджень і творчої діяльності. Держави повинні заохочувати розвиток міжнародних контактів та співробітництва у науковій та культурній галузях.

Особливою гарантією права на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості є те, що **цензура** процесу творчості та результатів творчої діяльності **не допускається**.

Норма Конституції України передбачає свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 54), яку в західній зарубіжній правовій думці прийнято називати **академічною свободою**. Варто також зазначити, що згідно з американською правовою доктриною академічна свобода є похідною від конституційного права на свободу слова.³³² Рівень демократії будь-якої країни залежить від свободи думки і слова, а галузь освіти і науки тут не є винятком. Розвиток науки та освіти залежить не тільки від свободи наукової, інтелектуальної творчості (яка до речі не завжди може бути вільним вираженням поглядів людини), а й від свободи думки, слова та їх вільного вираження.

³³² Маслова Н. Г. Конституційно-правові засади академічної свободи в Україні: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.02. Х., 2013. 20 с.

Сутність академічної свободи полягає у гарантованій державою можливості членів академічної спільноти (викладачів, науковців, студентів, аспірантів) вільно обирати зміст, форми і методи своєї академічної діяльності. Крім того, вона виокремлює дві складові академічної свободи: індивідуальну та інституційну. Суб'єктами індивідуальної академічної свободи виступають фізичні особи – учасники академічного процесу – викладачі (науково-викладацький склад), аспіранти та студенти, а суб'єктами інституційної академічної свободи – навчальні заклади, наукові установи, а також їхні підрозділи – факультети, відділення, кафедри тощо.³³³

Рекомендація про статус науково-дослідних працівників, прийнята Генеральною конференцією ЮНЕСКО в 1974 р., відзначає, що академічна свобода “лежить у самому серці наукового прогресу, а також надає найпотужніші гарантії точності й об'єктивності наукових результатів”. У цій рекомендації передбачено, щоб “наукові дослідники мали публічну відповідальність і водночас, насолоджувались певною автономією, що відповідає їх завданням і розвитку науки і техніки” (ст. 8).

Загальновизнане розуміння академічної свободи міститься в Рекомендації щодо статусу викладацьких кадрів вищої освіти, прийнятої Генеральною конференцією ЮНЕСКО в Парижі 11 листопада 1997 р. *Академічна свобода* (п. 27) – це “не обмежене жодною встановленою доктриною право на свободу викладання й обговорення, свобода проведення досліджень, поширення й опублікування їхніх результатів, вільне вираження своїх думок щодо закладу чи системи, в яких вони працюють, свобода від інституційної цензури та свобода участі у професійних чи представницьких академічних органах”

Академічна свобода не розповсюджується на участь викладача в незаконних, наприклад, терористичних операціях, на дії, що підлягають осуду з погляду суспільної моралі.

Право на академічну свободу необхідно розглядати крізь призму **права на інформацію**. В Ольвійській декларації зазнача-

³³³ Маслова Н. Г. Конституційно-правові засади академічної свободи в Україні: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.02. Х., 2013. 20 с.

ється (ст. 2), що всі члени академічної спільноти мають право виконувати свої функції без будь-якого втручання або примусу з боку держави чи іншого джерела. Вони також мають право вільно повідомляти про висновки своїх досліджень і публікувати їх без цензури, крім випадків, визначених законодавством України та міжнародними правовими актами. Жодні стандарти, типові навчальні плани та програми не повинні обмежувати свободу визначення структури та змісту освіти, форм і методів навчальної роботи викладачів університету, оскільки жодне покоління не може підкорити своїм законам майбутні покоління. Академічна свобода включає відкритий доступ до інформації, за винятком окремої, що передбачене у законодавстві. Доступною є наукова інформація через розвиток відкритих електронних архівів (університетських інституційних репозитаріїв), відкритих електронних журналів українських університетів. Також передбачена можливість вільно підтримувати стосунки зі своїми колегами в будь-якій частині світу.

Наукові, та науково-педагогічні працівники мають право на проведення наукових досліджень без всяких заборон або втручання, беручи до уваги свою професійну відповідальність і за умови дотримання визнаних на національному та міжнародному рівнях професійних принципів інтелектуальної вимогливості, пошуку наукової істини і дослідницької етики. Вони також мають мати право на *вільну передачу іншим особам і на публікацію результатів досліджень*, авторами або співавторами яких вони є.³³⁴ Також визнається за особою право на будь-яку точку зору, навіть якщо вона є помилковою, жоден науковець чи дослідник не може понести за це юридичну відповідальність, оскільки керується свободою. Єдиний негативний момент – це можлива критика з боку інших науковців, однак вона не має юридичного характеру і є допустимою лише стосовно наукової праці із дотриманням вимог етики та культури виховання.

Відповідно до Рекомендації щодо статусу викладацьких кадрів вищої освіти, прийнятої Генеральною конференцією ЮНЕСКО в

³³⁴ Рекомендація ООН о статусе научно-исследовательских работников от 20 ноября 1974 года. URL: <http://www.businesspravo.ru>

Парижі 11 листопада 1997 р. зазначено, що викладацькі кадри закладів вищої освіти повинні визнавати, що здійснення їх прав тягне за собою особливі обов'язки і відповідальність, включаючи обов'язок поважати академічну свободу інших членів академічної спільноти та забезпечувати чесне обговорення протилежних думок. Академічна свобода супроводжується обов'язком використовувати її відповідно до зобов'язань ученого, що полягає в проведенні дослідницької діяльності на основі сумлінного пошуку істини. Необхідно, щоб викладацька, дослідницька та наукова діяльність проводилася в повній відповідності з етичними і професійними нормами і була спрямована, за необхідності, на вирішення сучасних проблем, що стоять перед суспільством, а також забезпечувала збереження історичної та культурної спадщини світу.³³⁵

Згідно з Законом України “Про наукову і науково-технічну діяльність” (ст. 1), **наукова діяльність** – інтелектуальна творча діяльність, спрямована на одержання нових знань та (або) пошук шляхів їх застосування, основними видами якої є фундаментальні та прикладні наукові дослідження.

Науково-технічна діяльність – наукова діяльність, спрямована на одержання і використання нових знань для розв'язання технологічних, інженерних, економічних, соціальних та гуманітарних проблем, основними видами якої є прикладні наукові дослідження та науково-технічні (експериментальні) розробки.³³⁶

Виходячи із змісту законодавства, бачимо тісний взаємозв'язок освіти, науки і техніки, як провідних факторів соціально-економічного, ідеологічного і культурного розвитку особистості і держави.

Крім того, відповідно до Закону України “Про культуру”, держава створює умови для провадження та творчі спілки.³³⁷

Право на зайняття науковою, дослідницькою, педагогічною, творчою діяльністю безпосередньо пов'язане з реалізацією

³³⁵ Рекомендація о статусе преподавательских кадров учреждений высшего образования от 11 ноября 1997 г. URL: <http://www.lexed.ru/mpravo/razdel2/>

³³⁶ Про наукову і науково-технічну діяльність Закон України від 26.11.2015 № 848-VIII Урядовий кур'єр від 27.01.2016 № 16

³³⁷ Про культуру: Закон України від 24 жовтня 2011 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 24, ст. 168

конституційного права на працю та добровільним вибором професії та низку інших трудових прав.

Отже, держава надає громадянам можливість займатися будь-яким видом творчості з метою самовираження особистості, вдосконалення індивідуальних духовних якостей та задоволення власних моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності. Держава бере на себе обов'язок сприяти розвитку науки, встановлення наукових зв'язків України зі світовим співтовариством.

Основна проблема в Україні пов'язана з розвитком науки – це відтік наукових кадрів за кордон.

8.3. ПРАВО НА РЕЗУЛЬТАТ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Проведення творчих та наукових досліджень, завжди мають певний кінцевий результат. За своєю цілеспрямованістю творчість можна умовно поділити на два основні види: духовна творчість і науково-технічна творчість.

Зміст, спрямованість, сила емоційного впливу літератури, мистецтва, науки зумовлюють духовність сучасного суспільства. Отже, творчість гуманітарного характеру, спрямована на збагачення внутрішнього і зовнішнього світу людини можна вважати духовною творчістю. До результатів науково-технічної творчості належать винаходи в усіх галузях людської діяльності.

Усі зазначені результати творчої діяльності об'єднані поняттям інтелектуальної власності. З цього загального поняття інтелектуальної власності міжнародно-правові документи виділяють окремо **промислову власність (патентне право)**, до якої належать винаходи, загальнокорисні зразки, промислові рисунки або моделі, фабричні або товарні знаки, знаки обслуговування. Іншу групу результатів творчості називають **літературно-художньою власністю (авторське право)**.³³⁸

³³⁸ Дзера О.В. Цивільне право України. 2-е вид., допов. і перероб. К.: Юрінком Інтер, 2004. Кн. 1. 736 с.

Кінцевий результат творчості є **об'єктом права інтелектуальної власності**, відповідно до законодавства це:

- 1) літературні та художні твори;
- 2) комп'ютерні програми;
- 3) компіляції даних (бази даних);
- 4) виконання;
- 5) фонограми, відеограми, передачі (програми) організацій мовлення;
- 6) наукові відкриття;
- 7) винаходи, корисні моделі, промислові зразки;
- 8) компоновання (топографії) інтегральних мікросхем;
- 9) раціоналізаторські пропозиції;
- 10) сорти рослин, породи тварин;
- 11) комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення;
- 12) комерційні таємниці.³³⁹

Отже, *право інтелектуальної власності* – це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності. Право інтелектуальної власності становлять особисті немайнові права інтелектуальної власності та (або) майнові права інтелектуальної власності.

Однією із найважливіших матеріальних гарантій свободи творчості є захист авторських прав. У міжнародному праві авторські права захищають такі документи, як Бернська конвенція “Про охорону літературних та художніх творів” (1886), Всесвітня (Женевська) конвенція “Про авторське право” (1952). Зокрема, найповніший захист авторських прав передбачає Бернська конвенція про охорону літературних та художніх творів, якою визначено:

- 1) виключне право авторів на переклад своїх творів;
- 2) право авторів на відтворення примірників твору;
- 3) право авторів на публічне виконання музичних творів;
- 4) право авторів на трансляцію творів по радіо та телебаченню, на публічне їх читання;

³³⁹ Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 року. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст. 356

- 5) право авторів на переробку та запис творів механічним способом.

Українським законодавством авторське право регулюється Цивільним кодексом України, Законом України “Про авторське право і суміжні права” та іншими нормативно-правовими актами. Згідно з Законом України “Про авторське право і суміжні права”, **суб’єктами авторського права** є автори творів, їх спадкоємці та особи, яким автори чи їх спадкоємці передали свої авторські майнові права. **Об’єктами авторського права** є твори у галузі науки, літератури і мистецтва, а саме:

- 1) літературні письмові твори белетристичного, публіцистичного, наукового, технічного або іншого характеру (книги, брошури, статті тощо);
- 2) виступи, лекції, промови, проповіді та інші усні твори;
- 3) комп’ютерні програми;
- 4) бази даних;
- 5) музичні твори з текстом і без тексту;
- 6) драматичні, музично-драматичні твори, пантоміми, хореографічні та інші твори, створені для сценічного показу, та їх постановки;
- 7) аудіовізуальні твори;
- 8) твори образотворчого мистецтва;
- 9) твори архітектури, містобудування і садово-паркового мистецтва;
- 10) фотографічні твори, у тому числі твори, виконані способами, подібними до фотографії;
- 11) твори ужиткового мистецтва, у тому числі твори декоративного ткацтва, кераміки, різьблення, ливарства, з художнього скла, ювелірні вироби тощо;
- 12) ілюстрації, карти, плани, креслення, ескізи, пластичні твори, що стосуються географії, геології, топографії, техніки, архітектури та інших сфер діяльності;
- 13) сценічні обробки творів, частини, і обробки фольклору, придатні для сценічного показу;
- 14) похідні твори;

- 15) збірники творів, збірники обробок фольклору, енциклопедії та антології, збірники звичайних даних, інші складені твори за умови, що вони є результатом творчої праці за добором, координацією або упорядкуванням змісту без порушення авторських прав на твори, що входять до них як складові частини;
- 16) тексти перекладів для дублювання, озвучення, субтитрування українською та іншими мовами іноземних аудіовізуальних творів;
- 17) інші твори.

Первинним суб'єктом, якому належить авторське право, є автор твору. **Автор** – фізична особа, яка своєю творчою працею створила твір. За відсутності доказів іншого автором твору вважається особа, зазначена як автор на оригіналі або примірнику твору (презумпція авторства). Авторське право на твір виникає внаслідок факту його створення. Для виникнення і здійснення авторського права не вимагається реєстрація твору чи будь-яке інше спеціальне його оформлення, а також виконання будь-яких інших формальностей.³⁴⁰

Право авторства полягає в тому, що тільки справжній творець має право називати себе автором твору, а всі інші особи, що використовують твір, зобов'язані зазначити ім'я його автора. Авторське право захищається державою і є одним з видів приватної власності. За змістом це право фактично можна віднести до групи економічних прав.

Захист права інтелектуальної власності здійснюється у судовому порядку.

³⁴⁰ Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23 грудня 1993 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1994, N 13, ст. 64.

РОЗДІЛ 9 ЕКОЛОГІЧНІ ПРАВА-ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

9.1. Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля

9.2. Право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту

9.1. ПРАВО НА БЕЗПЕЧНЕ ДЛЯ ЖИТТЯ І ЗДОРОВ'Я ДОВКІЛЛЯ

Розглядаючи одне з найважливіших прав людства, варто відмітити, що дане право є складовим групи екологічних прав. Це право на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище, охорону здоров'я від його негативного впливу, відшкодування шкоди, спричиненої здоров'ю та майну екологічними правопорушеннями, право на природокористування. Екологічному праву відповідає обов'язок державних органів, підприємств, установ, організацій здійснювати заходи, спрямовані на охорону навколишнього природного середовища, попередження та зниження рівня шкідливих для людини і навколишнього природного середовища наслідків. Громадянин має право брати участь у проведенні екологічної експертизи, має право на отримання повної і достовірної інформації про стан довкілля та його вплив на здоров'я людини.

Під довкіллям розуміється не лише природа, а й усе те, що оточує особу на роботі, вдома та поза ними, все те, що має створювати для неї безпечні, сприятливі умови проживання, праці, навчання, побуту тощо, тобто гідне людини життя.

Право на безпечне для життя і здоров'я довкілля означає забезпечену законом можливість користуватися здоровим та сприятливим для життя навколишнім природним середовищем, дихати чистим повітрям, вживати чисту питну воду тощо, а також можливість перебувати у сприятливому для життя і здоров'я середовищі проживання (включаючи місця проживання, побуту, відпочинку, навчання, харчування, а також продукцію народного господарства)³⁴¹.

О.В. Дзера зазначає, що назване право належить до *абсолютних особистих немайнових прав*. Це суб'єктивне право відображає перш за все міру можливої поведінки самої правомочної особи. Так, громадянин самостійно визначає місце свого проживання, побуту, відпочинку, навчання тощо. Пасивний характер має зміст обов'язку невизначеного кола осіб, оскільки вони повинні утримуватися від дій, що порушують право правомочної особи, тобто не повинні псувати, забруднювати навколишнє середовище.³⁴²

Дане право ще називають право на екологічну безпеку. За висновками А. Гетьмана, *екологічна безпека* являє собою соціо-оприродну та наукову реальність, є об'єктом дослідження різних наук (природничих, соціальних, юридичних та ін.), оскільки охоплює складний комплекс взаємоз'язків людини з навколишнім природним середовищем. Екобезпека – категорія соціальна, притаманна людському суспільству, формується в межах суспільних відносин. Це поняття належить до складних, неправового характеру, хоча відносини, що виникають у сфері екологічної безпеки, регулюються правом. Таким чином екобезпека має певні правові форми.³⁴³

Визначення екологічної безпеки як правової категорії має різноманітне тлумачення в еколого-правовій науці. Вона розглядається як захист людини і навколишнього природного середовища від шкідливого впливу; умова збереження здоров'я людей

³⁴¹ Красавчикова Л.О. Понятие и система личных, не связанных с имущественными, прав граждан (физических лиц) в гражданском праве Российской Федерации: автореф. дис. ...докт. Юрид. Наук. Екатеринбург, 1994. 29 с.

³⁴² Дзера О.В. Цивільне право України. 2-е вид., допов. і перероб. К.: Юрінком Інтер, 2004. Кн. 1. 736 с.

³⁴³ Гетьман А.П. Екологічне право: підручник для студентів юрид. спец. виш. навч. закл. Х.: Право, 2014. 432 с.

і забезпечення сталого соціально-економічного розвитку; баланс розвитку екосистем; діяльність по захисту життєво важливих економічних інтересів; складова частина міжнародної екологічної безпеки тощо.³⁴⁴

Державній охороні і регулюванню використання на території України підлягають: навколишнє природне середовище як сукупність природних і природно-соціальних умов та процесів; природні ресурси, які залучені в господарський обіг, так і невикористовувані в економіці в даний період (земля, надра, води, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність, тваринний світ); ландшафти та інші природні комплекси. Особливій державній охороні підлягають території та об'єкти природно-заповідного фонду України. Державній охороні від негативного впливу несприятливої екологічної обстановки підлягають також здоров'я і життя людей.

Відповідно до ст. 50 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища" *екологічну безпеку* як стан навколишнього природного середовища, при якому забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей, що гарантується здійсненням широкого комплексу взаємопов'язаних екологічних, політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів.³⁴⁵

Відносини по забезпеченню екологічної безпеки тісно пов'язані з раціональним і ефективним використанням природних ресурсів, охороною природного середовища, з використанням екологічно небезпечних територій та об'єктів, що обумовлює комплексність змісту поняття екологічної безпеки, яке включає: а) певний стан природного об'єкта (безпека природи) і б) систему гарантій держави громадянам по забезпеченню нормальної життєдіяльності людини.³⁴⁶

³⁴⁴ Гетьман А.П. Екологічне право: підручник для студентів юрид. спец. виш. навч. закл. Х.: Право, 2014. 432 с.

³⁴⁵ Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 року. Відомості Верховної Ради України. 1991. № 41, ст. 546.

³⁴⁶ Гетьман А.П. Екологічне право: підручник для студентів юрид. спец. виш. навч. закл. Х.: Право, 2014. 432 с.

Загальна екологічна безпека, за об'єктами охорони поділяється на:

- а) глобальну екобезпеку, що забезпечується суверенітетом держави над своїми об'єктами і передбачає їх захист від трансграничного забруднення шляхом міжнародних погоджених дій;
- б) національну екобезпеку, яка ґрунтується на суверенітеті народу України над природними багатствами, що належать йому на праві власності (ст. 4 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”);
- в) локальну екобезпеку – безпеку екосистем, природних комплексів;
- г) особисту екологічну безпеку громадян.³⁴⁷

Правова охорона довкілля не є проблемою окремих країн. Вона виходить за межі національних кордонів і набуває глобального характеру. Основними об'єктами міжнародно-правової охорони довкілля є Світовий океан, внутрішні води, флора і фауна, атмосферне повітря, космічний простір, об'єкти загальнолюдського надбання (Антарктида, Місяць). Суб'єктами міжнародно-правової охорони навколишнього природного середовища виступають держави, міжнародні міжурядові та неурядові організації. Серед спеціалізованих установ Організації Об'єднаних Націй, діяльність яких так чи інакше пов'язана з вирішенням екологічних проблем, можна виділити:

- Продовольчу та сільськогосподарську організацію ООН (ФАО, рік заснування – 1945);
- Організацію Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО, 1946 р.);
- Європейську економічну комісію ООН (ЄБК ООН, 1947 р.);
- Економічну та соціальну комісію ООН для Азії і Тихого океану (ЕСКАТО, 1947 р.);
- Міжнародну організацію стандартизації (МОС, 1947 р.);
- Всесвітню організацію охорони здоров'я (ВООЗ, 1948 р.);
- Міжнародну морську організацію (ММО, 1948 р.);

³⁴⁷ Гетьман А.П. Екологічне право: підручник для студентів юрид. спец. виш. навч. закл. Х.: Право, 2014. 432 с.

- Всесвітню метеорологічну організацію (ВМО, 1950 р.);
- Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ, 1957 р.);
- Конференцію ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД, 1964 р.);
- Програму розвитку ООН (ПРООН, 1965 р.);
- Організацію Об'єднаних Націй з промислового розвитку (ЮНІДО, 1966 р.);
- Програму ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП, 1972 р.).

Міжнародними неурядовими природоохоронними організаціями є Міжнародний союз охорони природи (МСОП, 1948 р.); Всесвітній фонд дикої природи (ВФДП, 1961 р.); Грінпіс (1971 р.); Всесвітній альянс екологічного права; Центр міжнародного права навколишнього середовища.

Атмосферне повітря (від гр. *atmos* – пара і *sphaîra* – куля) – газоподібна оболонка земної кулі, що простягається між поверхнею Землі та космічним простором. Атмосфера відіграє важливу роль, бо завдяки їй існує життя на нашій планеті. Вона забезпечує фотосинтез і дихання, захищає поверхню Землі від руйнівних дій метеоритів, значна частина яких згорає при входженні в її шари, захищає всі живі організми від згубного впливу ультрафіолетового випромінювання Сонця, що відбувається за наявності у стратосфері озонового шару. Атмосфера забезпечує рух тепла й вологи, регулює сезонні й добові коливання температури, завдяки чому поверхня планети не нагрівається і вдень і різко не остигає вночі, вона є джерелом хімічної сировини для промисловості, середовищем для повітряного транспорту тощо.³⁴⁸

Відповідно до Закону України “Про охорону атмосферного повітря”, **атмосферне повітря** – життєво важливий компонент навколишнього природного середовища, який являє собою природну суміш газів, що знаходиться за межами жилих, виробничих та інших приміщень. Завдання держави – недопустимість забруднення атмосферного повітря.³⁴⁹

³⁴⁸ Гетьман А.П. Екологічне право: підручник для студентів юрид. спец. виш. навч. закл. Х.: Право, 2014. 432 с.

³⁴⁹ Про охорону атмосферного повітря: Закон України від 16 жовтня 1992 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, N 50, ст. 678.

Слід розрізняти використання атмосферного повітря і право користування ним. Перше поняття належить до еколого-економічного явища, а друге слід розглядати як юридичну категорію. Обидва ці поняття згадуються в екологічному законодавстві. У статті 33 Закону встановлено, що порушення прав громадян на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище розглядається як правопорушення. З цього випливає, що кожний громадянин має право користування екологічно безпечним атмосферним повітрям.

Стан атмосферного повітря в Україні зазначається як незадовільний, а у деяких регіонах (наприклад, Маріуполь, Кривий Ріг, Запоріжжя та ін.) – вкрай загрозливий. Головним джерелом забруднення атмосферного повітря в Україні від викидів стаціонарних джерел є підприємства паливно-енергетичного комплексу – 36% від загального обсягу викидів, підприємства обробної – 35% та видобувної промисловості – 25%. Основними забруднюючими речовинами є оксиди вуглецю, азоту, діоксиди сірки, аміак, феноли, формальдегід, бензапірен.³⁵⁰

Близько 20 відсотків забруднюючих речовин, що викидаються в атмосферу стаціонарними джерелами, є мутагенами і несуть загрозу здоров'ю не тільки нинішнього, а й наступних поколінь. Оцінюючи розміри шкоди для здоров'я, необхідно брати до уваги, що хімічне забруднення атмосферного повітря, по-перше, знижує адаптаційні можливості організму і, як наслідок, стійкість до негативних чинників іншої етіології, по-друге, підвищує рівень захворюваності, насамперед органів дихальної системи, і, по-третє, негативно впливає на рівень смертності населення.³⁵¹

Дані проведених в Україні досліджень свідчать, що у населення, яке проживає в місцях з інтенсивним забрудненням атмосферного повітря, підвищується кількість імунодефіцитів. Це є однією з причин підвищення рівня інфекційних захворювань, а також відсутності належного ефекту від проведення вакцинації населення. Зростає кількість захворювань на хронічний бронхіт і поширеність бронхіальної астми. У країні спостерігається підвищення рівня онкологічних захворювань. У їх структурі на перші місця вийшли злоякісні новоутворення дихальної системи.³⁵²

³⁵⁰ Всеукраїнська громадська організація природоохоронного спрямування "Жива планета" Атмосферне повітря. URL: <http://www.zhiva-planeta.org.ua/diyalnist/atmosferne-povitrya.html>

³⁵¹ Там само.

³⁵² Там само.

Охорона атмосферного повітря – це система заходів, пов’язаних із збереженням, поліпшенням та відновленням стану атмосферного повітря, запобіганням його забрудненню та зниженням його рівня, впливу на нього хімічних сполук, фізичних та біологічних чинників.

Вона здійснюється різноманітними способами: біологічним (проведенням робіт щодо відтворення природних ресурсів, та охороною їх від вичерпання); технологічним (вдосконаленням технологічних процесів, систем очищення, організацією безвідходних виробництв); економічним (плануванням охорони, матеріально-технічним забезпеченням, розвитком матеріального стимулювання за виконання природоохоронних заходів); санітарним (застосуванням заходів щодо оздоровлення навколишнього природного середовища); організаційним (організацією експлуатації та контролю за його станом та охороною); ідеологічним (проведенням еколого-виховної роботи, поліпшенням екологічної підготовки кадрів), правових.³⁵³

Таким чином, правова охорона атмосферного повітря зумовлена об’єктивною потребою створення і підтримки сприятливих природних умов і здоров’я людини. Завданням законодавства про охорону атмосферного повітря є збереження належного стану атмосферного повітря, запобігання та зниження шкідливих хімічних, фізичних, біологічних та інших впливів на атмосферу, що викликають несприятливі наслідки для населення, економіки країни, для рослинного і тваринного світу.³⁵⁴

На міжнародному рівні охорона та використання атмосферного повітря забезпечується Конвенцією про транскордонне забруднення повітря на великі відстані від 13 листопада 1979 року і Протоколи до неї. Міжнародно-правовими актами з проблем зміни клімату є Рамкова конвенція Організації Об’єднаних Націй про зміну клімату від 9 травня 1992 року і Кіотський протокол до неї від 11 грудня 1997 року. Віденська конвенція про охорону озонного шару від 22 березня 1985 року і Монреальський протокол

³⁵³ Гетьман А.П. Екологічне право України: підручник. Харків: Право, 2005. 384 с.

³⁵⁴ Устименко Т.П. Екологічне право: навчальний посібник. Київ: Алерта, 2016. 290 с.

про речовини, що руйнують озоновий шар, від 16 вересня 1987 року (з поправками від 29 червня 1990 року, 25 листопада 1992 року, 17 вересня 1997 року та 3 грудня 1999 року).

Отже, норми щодо охорони Світового океану – а це чотири океани (Атлантичний, Індійський, Тихий і Північний льодовитий), а також підлеглі до них моря – містяться в міжнародно-правових актах, як у загальних (Конвенція про відкрите море. Норми, які присвячені охороні морського середовища, містяться як у загальних конвенціях морського прав (Женевська конвенція 1958 р., Конвенція ООН з морського права 1982 р.), так і у спеціальних договорах (Конвенція про попередження забруднення моря нафтою 1954 р., Конвенція про попередження забруднення моря скиданням відходів і інших матеріалів 1972 р. тощо).

Внутрішні води – це частина водної території держави. Вони поділяються на внутрішні морські (води, розташовані між берегом держави і прямими вихідними лініями, прийнятими для відліку ширини територіального моря) і внутрішні неморські води (води річок, озер, каналів та інших водойм, розташовані в межах державних кордонів). Незважаючи на те, що внутрішні води знаходяться на державній території (отже, на них у повному обсязі поширюється суверенітет і юрисдикція держави), вони теж належать до об'єктів міжнародно-правової охорони. Це зумовлено тим, що води річок потрапляють у міжнародні води; деякі річки протікають територією не однієї держави, а тому отримують міжнародний статус; деякі озера належать до світової природної спадщини і мають міжнародне значення.³⁵⁵

Водні ресурси України – це поверхневі і підземні води, придатні для використання в народному господарстві України. Частина водокористувачів (промисловість, сільське і житлово-комунальне господарство) безповоротно забирають воду з рік, озер, водосховищ, водоносних горизонтів. Інші використовують не саму воду, а її енергію, водну поверхню або водоймище загалом (гідроенергетика, водний транспорт, риборицтво). Водотоки і водойми мають велике значення для відпочинку, туризму, спорту.

³⁵⁵ Гетьман А.П. Екологічне право: підручник для студентів юрид. спец. виш. навч. закл. Х.: Право, 2014. 432 с.

Водні ресурси виступають джерелом промислового і господарсько-питного водопостачання, а тому відіграють вирішальну роль у розвитку всього народного господарства та у життєдіяльності населення.

Рівень забезпеченості України водними ресурсами є недостатнім і визначається формуванням річкового стоку, наявністю підземних і морських вод. Всього на території України понад 70 тис. річок, але тільки 117 з них мають довжину понад 100 км. Влітку річки стають маловодними, чимало з них міліють і навіть пересихають. Щонайбільше свіжої води (48 % загального споживання) споживає промисловість, 40 % води йде на потреби сільського господарства, 12 % припадає на житлово-комунальне господарство міст та інших населених пунктів.³⁵⁶

Використання водних ресурсів поділяється на: **водоспоживання**, тобто забір води з джерела з наступним застосуванням у технологічних процесах (промисловість, сільське господарство зі зрошенням, житлово-комунальне господарство та ін.); **водокористування**, здійснюване безпосередньо в межах водного джерела без прямих витрат цього ресурсу (гідроенергетика, водний транспорт, рибне господарство, туризм).

До заходів *ощадливого і раціонального використання водних ресурсів* належать: впровадження систем зворотного водопостачання та безстічного водокористування (із циклом повного очищення відпрацьованих вод); розробка і впровадження науково обґрунтованих норм зрошення; заміна водяного охолодження агрегатів повітряним; зменшення в структурі господарства України частки водоемних виробництв; проведення комплексу заходів щодо охорони поверхневих і підземних вод від забруднення, зокрема стічними водами, збереження якості природних вод тощо.

Основні проблеми щодо раціонального використання та охорони водних ресурсів України полягають у: забрудненні водних об'єктів шкідливими викидами та недостатньо очищеними промисловими і господарсько-побутовими стічними водами; інтенсивному старінні основних фондів водозабезпечуючого і водоохоронного призначення, низькій продуктивності очисних

³⁵⁶ Хільчевський В.К., Гребеня В.В. Водний фонд України: Штучні водойми – водосховища і ставки. Довідник. К.: Інтерпрес, 2014. 164 с.

споруд; недостатній самовідновлюваній та самоочисній здатності водних систем; незбалансованій за водним фактором системи господарювання, що характеризується високими обсягами залучення водних ресурсів у виробничу сферу та високою водомісткістю продукції.³⁵⁷

Перспективи вирішення відзначених проблем водних ресурсів полягають у формуванні ефективних правових, економічних та організаційних передумов раціонального водокористування, запровадженні водозберігаючих форм господарювання, створенні замкнених циклів водокористування з мінімальним забрудненням вод, забезпеченні відновлювальних функцій водних об'єктів. У найближчій перспективі необхідно посилити соціальну спрямованість водокористування, забезпечивши права людини на сприятливе водне середовище з урахуванням екологічної місткості водоресурсних джерел. З метою поліпшення управління водними ресурсами у 2013 р. виконано гідрографічне та водогосподарське районування території України згідно вимог Водної рамкової директиви Європейського Союзу.

Природні ресурси – це сукупність об'єктів та систем живої та неживої природи, компоненти природного середовища, що оточують людину, які використовуються в процесі суспільного виробництва для задоволення матеріальних і культурних потреб людини та суспільства. Основний напрям освоєння природних ресурсів – їх комплексне використання.

Природні ресурси поділяються на ресурси неживої природи і ресурси живої природи. Речовина природи, яка залучена до суспільного виробництва і складає його сировинну й енергетичну базу. Ресурси поділяються на: первинні, вторинні, невичерпні, вичерпні, відновлювані та невідновлювані.

Невідновлювані природні ресурси – ресурси природи, що зовсім не відновлюють свій кількісний і якісний стан після використання їх або відновлюють його протягом тривалого часу. Належать до вичерпних природних ресурсів, куди включають

³⁵⁷ Хільчевський В.К., Гребеня В.В. Водний фонд України: Штучні водойми – водосховища і ставки. Довідник. К.: Інтерпрес, 2014. 164 с.

більшість корисних копалин (руди, вугілля, нафта, горючі сланці, мінеральні будівельні матеріали тощо).

Відновлювані природні ресурси – ресурси рік, озер, морів, океану, рослинний і тваринний світ, також енергія Сонця тощо.

Практично **всі природні ресурси є вичерпними абсолютно або відносно**, якщо вони використовуються досить тривалий час з високою інтенсивністю. На сучасному етапі взаємодії природи і суспільства можна говорити лише про умовну невичерпність деяких природних ресурсів, принципово вичерпних або вичерпних відносно. Біологічні ресурси, які вважаються невичерпними внаслідок здатності до самовідтворення, насправді є вичерпними у разі дуже високої інтенсивності їх використання, що перевищує швидкість їх самовідновлення. Усе це дає змогу зробити такий практичний висновок: є абсолютна або відносна межа ступеня використання будь-якого ресурсу, що і називається його вичерпністю у широкому розумінні.³⁵⁸

Крім цього, за можливістю заміни природні ресурси поділяють на замінні (наприклад, метали можна замінити керамікою, пластмасами) та незамінні (прісна вода для пиття, атмосферний кисень для дихання). Незамінні ресурси не можуть бути замінені іншими ні зараз, ні у майбутньому, ні практично, ні теоретично.

У міру виснаження невідновних ресурсів значно збільшується технологічна складність та енергоємність їх видобування, тому знижується економічна ефективність ресурсів. Уже сьогодні розробляють руду, яка вміщує менш, ніж 0,2 %, кольорових металів. Проблема є навіть не тільки і не стільки у фізичному виснаженні ресурсів, скільки в економічній та екологічній недоцільності їх добування. Тенденція до зменшення запасів відновних ресурсів виникла внаслідок зростання темпів і масштабів їх використання. На сьогодні ліси знищені приблизно на 60 % їх первісної площі; за останні 50 років внаслідок ерозійних процесів та змиву поверхні ґрунту ресурс ґрунтів зменшився у середньому не менш, ніж на 25 %. Дедалі більше земель відчужується для будівництва гідроелектростанцій, промислових підприємств, доріг тощо.³⁵⁹

³⁵⁸ Олійник Я.Б. Основи екології. Підручник. Київ: Знання, 2012. 558 с.

³⁵⁹ Там само.

Конституція України надає громадянам та іншим особам для задоволення своїх потреб **право користуватися природними об'єктами**, що належать на праві державної, а іноді приватної та комунальної власності відповідно до закону, не погіршуючи екологічну ситуацію та їх природні якості (статті 13, 41).

Законодавство України гарантує громадянам право загального користування природними ресурсами для задоволення життєво необхідних потреб (естетичних, оздоровчих, рекреаційних, матеріальних тощо) безоплатно, без закріплення цих ресурсів за окремими особами і надання відповідних дозволів, за винятком обмежень, передбачених законодавством. У порядку спеціального використання природних ресурсів громадянам, підприємствам, установам і організаціям надаються у володіння, користування або оренду природні ресурси на підставі спеціальних дозволів, зареєстрованих у встановленому порядку, за плату для здійснення виробничої та іншої діяльності, а у випадках, передбачених законодавством, – на пільгових умовах (ч. 3 ст. 38 Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”).

У сучасних умовах в екологічному законодавстві сформована певна правова основа орендного природокористування. Вона передбачена відповідними статтями кодексів України: Земельного (ст. 93), Лісового (ст. 10), Водного (ст. 51), а також законів України “Про мисливське господарство та полювання” і “Про оренду землі” та підзаконними нормативними актами. Договірні орендні відносини виникають тільки з приводу окремих природних ресурсів. Так, в оренду надаються: земельні ділянки, ділянки лісового фонду, водні об'єкти (їх частини), а також мисливські угіддя.

Строки, на які укладаються договори оренди природних ресурсів, різні і залежать від виду природного ресурсу, що орендується. У законодавстві встановлені граничні терміни договорів оренди: землі – до 50 років; водних об'єктів – до 25 років; ділянок лісового фонду – 25 років. Мисливські угіддя надаються в оренду на строк не менше 15 років.

Закріплення в чинному екологічному законодавстві використання природних ресурсів на умовах оренди слід визнати

позитивним фактором. Таке використання стимулює сторони договору до ефективної та раціональної експлуатації природних ресурсів, сприяє більш стійкому правовому статусу природокористувачів.³⁶⁰

Отже, відповідно до Закону України “Про охорону навколишнього природного середовища”, **кожний громадянин України має право на:**

- а) безпечне для його життя та здоров’я навколишнє природне середовище;
- б) участь в обговоренні та внесення пропозицій до проектів нормативно-правових актів, матеріалів щодо розміщення, будівництва і реконструкції об’єктів, які можуть негативно впливати на стан навколишнього природного середовища, внесення пропозицій до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, юридичних осіб, що беруть участь в прийнятті рішень з цих питань;
- в) участь в розробці та здійсненні заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального і комплексного використання природних ресурсів;
- г) здійснення загального і спеціального використання природних ресурсів;
- д) об’єднання в громадські природоохоронні формування;
- е) вільний доступ до інформації про стан навколишнього природного середовища (екологічна інформація) та вільне отримання, використання, поширення та зберігання такої інформації, за винятком обмежень, встановлених законом;
- є) участь у публічних слуханнях або відкритих засіданнях з питань впливу запланованої діяльності на навколишнє природне середовище на стадіях розміщення, проектування, будівництва і реконструкції об’єктів та у проведенні громадської екологічної експертизи;
- ж) одержання екологічної освіти;
- з) подання до суду позовів до державних органів, підприємств,

³⁶⁰ Гетьман А.П.. Екологічне право України: підручник. Харків: Право, 2005. 384 с.

установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище;

- и) оскарження у судовому порядку рішень, дій або бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб щодо порушення екологічних прав громадян у порядку, передбаченому законом.

Громадяни України зобов'язані:

- а) берегти природу, охороняти, раціонально використовувати її багатства відповідно до вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища;
- б) здійснювати діяльність з додержанням вимог екологічної безпеки, інших екологічних нормативів та лімітів використання природних ресурсів;
- в) не порушувати екологічні права і законні інтереси інших суб'єктів;
- г) вносити штрафи за екологічні правопорушення;
- д) компенсувати шкоду, заподіяну забрудненням та іншим негативним впливом на навколишнє природне середовище.
- е) громадяни України зобов'язані виконувати й інші обов'язки у галузі охорони навколишнього природного середовища відповідно до законів України. Екологічні права відносяться до прав третього покоління і рівень їх забезпечення залежить від подальшої життєдіяльності, в тому числі і життя всього людства. Різні проблеми здоров'я людей, що виникають саме через забруднення природи, занепокоїли всю міжнародну спільноту. Тому головний обов'язок держави та міжнародної спільноти – це забезпечення людині права на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

В Україні, екологічні права громадян забезпечуються:

- 1) проведенням широкомасштабних державних заходів щодо підтримання, відновлення і поліпшення стану навколишнього природного середовища;
- 2) обов'язком центральних органів виконавчої влади, підприємств, установ, організацій здійснювати технічні та інші

заходи для запобігання шкідливому впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, виконувати екологічні вимоги при плануванні, розміщенні продуктивних сил, будівництві та експлуатації об'єктів економіки;

- 3) участю громадських організацій та громадян у діяльності щодо охорони навколишнього природного середовища;
- 4) здійсненням державного та громадського контролю за додержанням законодавства про охорону навколишнього природного середовища;
- 5) компенсацією в установленому порядку шкоди, заподіяної здоров'ю і майну громадян внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища;
- 6) невідворотністю відповідальності за порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища;
- 7) створенням та функціонуванням мережі загальнодержавної екологічної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи забезпечення доступу до екологічної інформації.

Діяльність, що перешкоджає здійсненню права громадян на безпечне навколишнє природне середовище та інших їх екологічних прав, підлягає припиненню в порядку, встановленому законодавством України.

9.2. ПРАВО ВІЛЬНОГО ДОСТУПУ ДО ІНФОРМАЦІЇ ПРО СТАН ДОВКІЛЛЯ, ПРО ЯКІСТЬ ХАРЧОВИХ ПРОДУКТІВ І ПРЕДМЕТІВ ПОБУТУ

Дане екологічне право, що стосується стану довкілля, якості харчових продуктів і предметів побуту невіддільно пов'язане з правом на інформацію та доступу до неї. Відповідно до Конституції України (ч. 2. ст. 34), кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір.

Законом України “Про інформацію” закріплено, що кожен має право на інформацію, що передбачає можливість вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів. Реалізація права на інформацію не повинна порушувати громадські, політичні, економічні, соціальні, духовні, екологічні та інші права, свободи і законні інтереси інших громадян, права та інтереси юридичних осіб.³⁶¹

Інформацією вважаються будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді.

Екологічною інформацією (інформацією про стан довкілля) є відомості та/або дані про:

- стан складових довкілля та його компоненти, включаючи генетично модифіковані організми, та взаємодію між цими складовими;
- фактори, що впливають або можуть впливати на складові довкілля (речовини, енергія, шум і випромінювання, а також діяльність або заходи, включаючи адміністративні, угоди в галузі навколишнього природного середовища, політику, законодавство, плани і програми);
- стан здоров'я та безпеки людей, умови життя людей, стан об'єктів культури і споруд тією мірою, якою на них впливає або може вплинути стан складових довкілля;
- інші відомості та/або дані, якими можна вважати також відомості або дані про:
- загрозу виникнення і причини надзвичайних екологічних ситуацій, результати ліквідації цих явищ, рекомендації щодо заходів, спрямованих на зменшення їх негативного впливу на природні об'єкти та здоров'я людей;
- екологічні прогнози, плани і програми, заходи, в тому числі адміністративні, державну екологічну політику, законодавство про охорону навколишнього природного середовища;

³⁶¹ Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 року. Відомості Верховної Ради України., 1992, N 48, ст. 650.

- витрати, пов'язані із здійсненням природоохоронних заходів за рахунок фондів охорони навколишнього природного середовища, інших джерел фінансування;
- економічний аналіз, проведений у процесі прийняття рішень з питань, що стосуються довкілля.

Правовий режим інформації про стан довкілля (екологічної інформації) визначається законами України та міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Основними джерелами такої інформації є дані моніторингу довкілля, кадастрів природних ресурсів, реєстри, автоматизовані бази даних, архіви, а також довідки, що видаються уповноваженими на те органами державної влади, органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями, окремими посадовими особами.

Відповідно до Закону України "Про інформацію", інформація з обмеженим доступом може бути поширена, якщо вона є суспільно необхідною, тобто є предметом суспільного інтересу, і право громадянськості знати цю інформацію переважає потенційну шкоду від її поширення.

Предметом суспільного інтересу вважається інформація, яка:

- свідчить про загрозу державному суверенітету, територіальній цілісності України;
- забезпечує реалізацію конституційних прав, свобод і обов'язків;
- свідчить про можливість порушення прав людини, введення громадянськості в оману, **шкідливі екологічні та інші негативні наслідки** діяльності (бездіяльності) фізичних або юридичних осіб тощо.³⁶²

Інформація про стан довкілля, крім інформації про місце розташування військових об'єктів, не може бути віднесена до інформації з обмеженим доступом.

Право на інформацію може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громад-

³⁶² Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 року. Відомості Верховної Ради України., 1992, N 48, ст. 650.

ського порядку, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупереженості правосуддя.

Право на інформацію про стан довкілля забезпечується:

- створенням механізму реалізації права на інформацію;
- створенням можливостей для вільного доступу до статистичних даних, архівних, бібліотечних і музейних фондів, інших інформаційних банків, баз даних, інформаційних ресурсів;
- обов'язком суб'єктів владних повноважень інформувати громадськість та засоби масової інформації про свою діяльність і прийняті рішення;
- обов'язком суб'єктів владних повноважень визначити спеціальні підрозділи або відповідальних осіб для забезпечення доступу запитувачів до інформації;
- здійсненням державного і громадського контролю за дотриманням законодавства про інформацію;
- встановленням відповідальності за порушення законодавства про інформацію.

Відповідно до ст. 1 Закону України “Про безпечність та якість харчових продуктів та продовольчої сировини” *безпечний харчовий продукт* – харчовий продукт, який не створює шкідливого впливу на здоров'я людини безпосередньо чи опосередковано за умов його виробництва та обігу з дотриманням вимог санітарних заходів та споживання (використання) за призначенням.³⁶³ Закон України “Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів” *небезпечним фактором у харчовому продукті* називає будь-який хімічний, фізичний, біологічний чинник харчового продукту або його стан, що може спричинити шкідливий вплив на здоров'я людини; а *небезпечний харчовий продукт* – це

³⁶³ Про внесення змін до Закону України “Про якість та безпеку харчових продуктів та продовольчої сировини”: Закон України від 6 вересня 2005 року. №2809- IV. Відомості Верховної Ради України, 2005, N 50, ст. 533.

такий, що є шкідливим для здоров'я та/або непридатним для споживання.³⁶⁴

Відповідно до Закону України “Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів”, держава здійснює регулювання безпечності та окремих показників якості харчових продуктів шляхом:

- встановлення санітарних заходів;
- встановлення вимог до окремих показників якості харчових продуктів;
- державної реєстрації визначених цим Законом об'єктів санітарних заходів;
- видачі, припинення, анулювання та поновлення експлуатаційного дозволу;
- інформування та підвищення обізнаності операторів ринку і споживачів щодо безпечності та окремих показників якості харчових продуктів;
- встановлення вимог щодо стану здоров'я персоналу потужностей;
- участі у роботі відповідних міжнародних організацій;
- здійснення державного контролю;
- притягнення операторів ринку, їх посадових осіб до відповідальності у разі порушення законодавства про безпечність та окремі показники якості харчових продуктів.³⁶⁵

Безпечним харчовим продуктом є харчовий продукт, який не справляє шкідливого впливу на здоров'я людини та є придатним для споживання.

Фізична особа, залежно від свого віку, статі, інших фізіологічних та психологічних показників (маса тіла, середньодобові енергетичні витрати, окремий фізіологічний стан (вагітність), психоемоційні навантаження) повинна мати право на належне забезпечення власного “харчового статусу” – вживання продук-

³⁶⁴ Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів: Закон України від 23 грудня 1997 року. №. 771/97-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 19. Ст. 98.

³⁶⁵ Там само.

тів харчування у нормі фізіологічної потреби. Можна говорити, що у цьому разі йдеться про кількісний показник здійснення права на забезпечення безпечними продуктами харчування, для забезпечення оптимального рівня потреби конкретних людини у основних харчових речовинах та енергії (білки, жири, вуглеводи, мікроелементи (амінокислоти)).

Особа повинна бути забезпечена *вільним доступом до інформації щодо характеру використаних харчових добавок*, тому що деякі з них можуть не відповідати “харчовому статусу” особи (наприклад, можуть викликати алергію або звикання). Крім того, особа повинна бути поінформована про реальний статус тієї чи іншої споживної речовини (деякі продукти харчування розповсюджуються у торговельній мережі, у тому числі і у медпунктах, аптеках у вигляді лікарських препаратів, наприклад бальзами).³⁶⁶

На окрему увагу у світлі забезпечення особистої безпеки, пов'язаної з уживанням продуктів, харчування заслуговує ймовірність “підсилення впливу” та “додаткове звикання” окремих продуктів. Під “підсиленням впливу” необхідно розуміти такі харчові добавки, які підсилюють бажані властивості продукту шляхом збільшення або перебільшення оптимальних потреб людини, пов'язаних з вживанням такого продукту (покращання смакоароматичних властивостей, споживчих властивостей, не властивих цьому продукту у його натуральному виді, наприклад додавання до нього вітаміну С або ехінацеї). Ми вважаємо, що під “додатковим звиканням” необхідно розуміти внесення до продукту харчування таких харчових добавок, що призводять до виникнення стану непереборного, часто несвідомого потягу, пов'язаного з необхідністю постійного вживання конкретного продукту.³⁶⁷

Не менш важливу роль відіграє безпечність предметів побуту, а саме: засобів побутової хімії, парфумерно-косметичних

³⁶⁶ Петренко В. Право на безпеку харчових продуктів та предметів побуту у правовій системі України: цивільно-правовий аспект. URL: <http://old.court.gov.ua/sud1617/news/167876/>

³⁶⁷ Там само.

товарів, меблів, спортивного обладнання, іграшок, одягу, оргтехніки, об'єктів декору приміщень, предметів гігієни тощо.

Держава здійснює контроль та перевірку безпечності та показників якості харчових продуктів у формі нагляду, інспектування, схвалення, аудиту, моніторингу, огляду, відбору зразків та їх дослідження (випробування) та інші подібні за своїм змістом дії.

Одним з таких видів державного контролю є *державний моніторинг* – здійснення послідовності спостережень та/або вимірювань відповідно до щорічного плану з метою отримання загального уявлення про стан справ щодо виконання законодавства про безпечність та окремі показники якості харчових продуктів. Одним з основних його завдань є збір даних про загальнонаціональний стан справ щодо вмісту забруднюючих речовин, залишків пестицидів та ветеринарних препаратів в об'єктах санітарних заходів для прийняття на їх основі рішень та вжиття заходів з метою підвищення рівня захисту здоров'я споживачів. Державний моніторинг може мати на меті перевірку виконання вимог законодавства про безпечність та окремі показники якості харчових продуктів операторами ринку.

Міжнародними організаціями, якими розробляються рекомендації, інструкції, стандарти, інші документи, що стосуються захисту здоров'я та життя людей від ризиків, пов'язаних із вживанням харчових продуктів, а також інших окремих показників якості харчових продуктів, зокрема є: Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ), Комісія з Кодексу Аліментаріус, Міжнародне епізоотичне бюро (МЕБ) та інші міжнародні організації.

Варто відзначити, що відповідно до законодавства, посадові та службові особи не підлягають юридичній відповідальності, незважаючи на порушення своїх обов'язків, за розголошення інформації про правопорушення або відомостей, що стосуються серйозної загрози здоров'ю чи безпеці громадян, довікілью, якщо особа при цьому керувалася добрими намірами та мала обґрунтоване переконання, що інформація є достовірною, а також містить докази правопорушення або стосується істотної загрози здоров'ю чи безпеці громадян, довікілью.

Контроль за забезпеченням доступу до публічної інформації:

1. Парламентський контроль за дотриманням права людини на доступ до інформації здійснюється Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, тимчасовими слідчими комісіями Верховної Ради України, народними депутатами України.

2. Громадський контроль за забезпеченням розпорядниками інформації доступу до публічної інформації здійснюється депутатами місцевих рад, громадськими організаціями, громадськими радами, громадянами особисто шляхом проведення відповідних громадських слухань, громадської експертизи тощо.

3. Державний контроль за забезпеченням розпорядниками інформації доступу до інформації здійснюється відповідно до закону.

Відповідно до Закону України "Про доступ до публічної інформації", розпорядник інформації має надати відповідь *не пізніше 5 робочих днів* з дня отримання запиту. Разом з цим, строк розгляду запиту розпорядник інформації може продовжити *до 20 робочих днів* у разі, якщо запит стосується надання великого обсягу інформації або потребує пошуку інформації серед значної кількості даних. Про продовження строку розпорядник інформації повідомляє запитувача в письмовій формі *не пізніше п'яти робочих днів з дня отримання запиту*.³⁶⁸

У разі якщо запит на інформацію стосується інформації, необхідної для захисту життя чи свободи особи, **щодо стану довкілля**, якості харчових продуктів і предметів побуту, аварій, катастроф, небезпечних природних явищ та інших надзвичайних подій, що сталися або можуть статись і загрожують безпеці громадян, відповідь має бути надана **не пізніше 48 годин з дня отримання запиту**.

³⁶⁸ Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13 січня 2011 року. № 2939-VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 32. ст. 314.

РОЗДІЛ 10

МІЖНАРОДНИЙ МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

- 10.1. Юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина в європейському праві
- 10.2. Система міжнародного захисту прав людини та основних свобод: універсальні та регіональні механізми

10.1. ЮРИДИЧНІ ГАРАНТІЇ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПРАВІ

В європейському праві під гарантіями прав і свобод людини (у вузькому, юридичному сенсі) розуміють засоби захисту прав від порушень, процедури поновлення порушених прав і порядок відшкодування завданої шкоди. Гарантії прийнято поділяти на загальні (поширюються на будь-які права і свободи) і спеціальні (стосуються окремих прав і свобод). Система загальних гарантій включає: а) інституційні гарантії, пов'язані з функціонуванням органів, діяльність яких спрямована на охорону і захист порушених прав; б) процесуальні гарантії, які реалізуються при здійсненні правосуддя, передусім у межах кримінального процесу; в) матеріальні гарантії у вигляді права особи на компенсацію збитків, спричинених порушенням її прав.³⁶⁹

³⁶⁹ Кашкина С.Ю. Право Европейского Союза: учеб. для вузов. М.: Изд-во Юрайт: Высшее образование, 2010. С. 460–469.

Інституційні гарантії. Основними інститутами європейської системи захисту прав людини виступають Суд Європейського Союзу, Європейський суд з прав людини, Європейська комісія, Європейський Омбудсмен, Комітет міністрів Ради Європи, Комісар Ради Європи з прав людини, Парламентська асамблея Ради Європи, Європейський комітет з соціальних прав, Європейський комітет запобігання катуванням та ін. Наявність різних за природою органів і відповідно механізмів захисту прав людини обумовлюють поділ інституційних гарантій на судові і позасудові.³⁷⁰

Хартією ЄС (ст. 47) та Європейською конвенцією (ст. 13) судовий захист визнається основним правом і водночас гарантією прав людини. Судовий захист здійснюється як національними судами держав-членів, так і судом Євросоюзу. Національним судам підвідомчі будь-які справи, окрім віднесених до юрисдикції Суду ЄС. При розгляді справ національні суди зв'язані нормами європейського права, які мають пряму дію і верховенство порівняно із нормами національного законодавства. У разі колізій суди вищих інстанцій повинні призупинити справу і направити преюдиційний запит до Суду ЄС. Суду ЄС підвідомчі справи про оспорування правових актів інституцій ЄС ("позови про анулювання"); справи про оскарження неправомірної бездіяльності органів ЄС ("позови з бездіяльності"); справи про відшкодування збитків, завданих установами або службовцями ЄС під час виконання ними своїх обов'язків; справи про виконання державами членами зобов'язань відповідно до Статуту Європейського центрального банку (статті 263–273 Договору про функціонування ЄС).³⁷¹

Особливу роль у гарантуванні прав людини відіграє Європейський суд з прав людини. Практика Європейського суду з прав людини – приклад юридично обґрунтованого і цілком виправданого втручання світового співтовариства у внутрішні справи держав, де такі права порушуються. Найважливішою категорією

³⁷⁰ Богачова Л.Л. Юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина в європейському та національному праві. Державне будівництво та місцеве самоврядування. Випуск №22. 2011. С. 56 -70.

³⁷¹ Буроменський М.В. Основи права Європейського Союзу: нормативні матеріал. Х.: Вид-во "ФІНН", 2010. С. 177-180

справ, які розглядає Європейський суд з прав людини, є індивідуальні скарги (юрисдикція Європейського суду з прав людини включає й інші категорії справ: а) за запитом Комітету міністрів РЄ він має право давати консультативні висновки щодо будь-яких положень Конвенції, крім тих, які закріплюють права і свободи людини і громадянина; б) розглядати міждержавні справи), з якими до нього безпосередньо може звернутися “будь-яка фізична особа, будь-яка неурядова організація або будь-яка група приватних осіб”, які вважають себе “жертвою порушення” прав, гарантованих Європейською конвенцією. Індивідуальні скарги подаються тільки проти держав-учасниць Конвенції. Предметом скарги виступають основні права людини, закріплені в Європейській конвенції і протоколах до неї. Умовою звернення до Європейського суду з прав людини є вичерпаність усіх внутрішніх засобів правового захисту, включно із зверненнями до апеляційних, касаційних та інших інстанцій національних судових систем. Задоволення Судом скарги приватної особи тягне за собою такі правові наслідки: 1) відбувається констатація факту порушення державою відповідачем конкретних норм Європейської конвенції. З моменту набуття чинності постанови Суду для держави порушниця виникає зобов’язання скасувати або внести зміни до внутрішньодержавних актів (як до індивідуальних, так і до нормативних), а також здійснити інші дії на користь особи, визнаної Судом “потерпілою стороною”; 2) постановою Європейського суду з прав людини присуджується виплата “справедливої компенсації” потерпілій стороні за рахунок бюджету держави-порушниця у строк, визначений Судом (як правило, три місяці з дня набуття чинності постанови Суду). Суд має право присуджувати компенсацію тільки “у разі необхідності” і за умови, що національне право держави-порушниця “допускає можливість лише часткового відшкодування наслідків такого порушення” (ст. 41 Європейської конвенції). 3) з моменту набуття чинності постанови Суду стають джерелом судової практики Європейського суду з прав людини. Ця судова практика визнається *de facto* джерелом загальноєвропейських стандартів прав

людини і має враховуватися органами влади всіх держав – учасниць Конвенції.³⁷²

Відстоювати порушені права можна і позасудовими способами. Одним з них є звернення до *Європейської комісії – виконавчого органу ЄС*, покликаного захищати загальні інтереси Співтовариства. Такі звернення часто стають підставою для порушення Комісією розслідування проти держав-членів. Наслідком розслідування може бути скасування правових актів або припинення певної діяльності (бездіяльності) з причини невідповідності об'єктивному праву ЄС і порушення закріплених у ньому суб'єктивних прав громадян та юридичних осіб. Звернення до Комісії можливе тільки у разі, коли національні суди та інші органи держав-членів відмовляються застосовувати норми європейського права (статті 258–260 Договору про функціонування ЄС).³⁷³

Європейському Омбудсмену підвідомчі справи про порушення порядку управління в діяльності установ, органів, служб або агенцій ЄС, окрім Суду ЄС (ст. 228 Договору про функціонування ЄС). Звернутися зі скаргою до Омбудсмена мають право як фізичні, так і юридичні особи, що проживають або мають юридичну адресу на території держави-члена. На відміну від судів, Омбудсмен не скасовує незаконні акти і не встановлює розмір грошової компенсації потерпілому. Фактична сила його рішень базується на авторитеті Омбудсмена, а також компетенції парламенту, до якого Омбудсмен направляє звіт про кожне проведене розслідування.³⁷⁴

Процесуальні гарантії. Процесуальні гарантії реалізуються при розгляді справ у судах за умов виникнення для особи загрози позбавлення її фундаментальних прав або суттєвого їх обмеження. Так, процесуальні гарантії, закріплені в Європейській конвенції та Хартії ЄС, передбачають, що: кожна особа має право на справедливий та відкритий розгляд її справи протягом розумного строку незалежним та неупередженим судом (розд. 6 Хартії ЄС); правова

³⁷² Богачова Л.Л. Юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина в європейському та національному праві. Державне будівництво та місцеве самоврядування. Випуск №22. 2011. С. 56-70.

³⁷³ Там само.

³⁷⁴ Там само.

допомога надається тим, кому бракує коштів, тією мірою, якою ця допомога є необхідною для забезпечення ефективного доступу до правосуддя (ст. 47 Хартії ЄС); обмеження принципу гласності судового розгляду допускається з моральних міркувань, заради захисту суспільного порядку або державної безпеки, в інтересах неповнолітніх або захисту приватного життя сторін, а також, якщо суд прийме рішення, що з урахуванням особливих обставин “гласність здатна порушити інтереси правосуддя” (п. 1 ст. 6 Європейської конвенції); Для підозрюваних, обвинувачених і підсудних встановлені певні гарантії: презумпція невинуватості (ст. 48 Хартії ЄС, ст. 6 Європейської конвенції), право на захист, у тому числі на негайне і докладне повідомлення про характер і підстави висунутого обвинувачення; право мати достатньо часу для підготовки свого захисту; захищати себе особисто або через захисника, обраного самим обвинуваченим; право на допит свідків обвинувачення, на виклик і допит свідків захисту; право користуватися безоплатною допомогою перекладача; заборона зворотної сили закону; розмірність покарання характеру і тяжкості вчиненого злочину (ст. 49 Хартії ЄС, ст. 7 Європейської конвенції); неприпустимість повторного притягнення до кримінальної відповідальності, якщо особа вже була засуджена чи виправдана у межах Євросоюзу (ст. 50 Хартії ЄС); заборона позбавлення свободи за борги, тобто з причини невиконання особою будь-якого контрактного зобов'язання; право на апеляцію по кримінальних справах.³⁷⁵

Матеріальні гарантії. Матеріальною гарантією є компенсація нанесеної шкоди та інших збитків. Майнова відповідальність фізичних та юридичних осіб приватного права в межах Євросоюзу регулюється законодавством держав-членів (у тому числі законами, прийнятими на виконання директив ЄС). В установчих документах ЄС закріплені підстави майнової відповідальності за порушення суб'єктивних прав діями або бездіяльністю суб'єктів публічної влади. Так, відповідно до ст. 340 Договору про функціонування ЄС

³⁷⁵ Богачова Л.Л. Юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина в європейському та національному праві. Державне будівництво та місцеве самоврядування. Випуск №22. 2011. С. 56 -70.

Європейський центральний банк відшкодовує всі збитки, завдані ним або його службовцями під час виконання їхніх обов'язків.³⁷⁶

Майнова відповідальність держав-членів ЄС за порушення суб'єктивних прав, встановлених нормами європейського права, була введена Судом ЄС. У рішенні по справі "Francovich" Суд визнав, що держави-члени зобов'язані компенсувати індивідам шкоду, якщо вона спричинена порушенням права Співтовариства. Держава буде нести відповідальність не тільки у разі, коли особа постраждала внаслідок дій її органів чи посадових осіб, а й у випадку, коли влада не забезпечила точне і повне дотримання вказаних Співтовариством приписів (наприклад, якщо парламент держави-члена не включив у національне законодавство норми директиви ЄС, яка наділяє людину додатковими правами). Позиви до держав-членів розглядають національні суди, які зобов'язані керуватися прецедентами Суду ЄС, а стосовно розміру компенсації – законодавством своєї країни. Європейською конвенцією передбачені компенсації жертвам незаконного арешту (або затримання) і компенсації особам, які засуджені за вчинення злочину внаслідок судової помилки. Спеціальні гарантії прав людини – це конкретні юридичні гарантії, покликані забезпечити захист суб'єктивних прав від порушень з боку приватних осіб та органів публічної влади, у тому числі наднаціональних.³⁷⁷

Спеціальні гарантії дуже різноманітні і встановлені для кожного виду прав людини. Так, гарантією права на життя є заборона смертної кари (ст. 2 Хартії ЄС, Протокол № 13 до Європейської конвенції від 3.05.2002 р.). Право на особисту недоторканність гарантується заборонами еugenічних практик, спрямованих на селекцію людей, використання тіла людини та його частин як джерел фінансового прибутку, репродуктивного клонування людини (ст. 3 Хартії ЄС). Трудові права гарантуються можливістю захисту від необґрунтованого звільнення; допомогою по працевлашту-

³⁷⁶ Богачова Л.Л. Юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина в європейському та національному праві. Державне будівництво та місцеве самоврядування. Випуск №22. 2011. С. 56 -70.

³⁷⁷ Там само.

ванню (доступ до безкоштовних служб працевлаштування); справедливими і гідними умовами праці (обмеження максимальної кількості робочих годин, щоденний та щотижневий відпочинок, щорічна оплачувана відпустка – статті 27–31 Хартії ЄС). Громадянам Союзу гарантується доступ до офіційної документації установ, органів, служб та агенцій ЄС (ст. 42 Хартії ЄС). Право на належне управління гарантується правом особи бути заслуханою до винесення проти неї несприятливого рішення; доступом до своєї особистої справи; обов'язком адміністрації обґрунтувати свої рішення; компенсацією збитків, спричинених інститутами і службовцями ЄС; правом письмового звернення до установ Союзу і отримання від них відповіді (ст. 41 Хартії ЄС).

Особливої уваги потребують норми європейського права, які встановлюють *підстави допустимих обмежень прав людини як у національному законодавстві держав-членів, так і в європейських "білях про права"*). Хартія ЄС називає чотири головних критерії, при яких обмеження визнаються допустимими: 1) обмеження має бути передбачене законом (нормативно-правовим актом інституцій ЄС, прийнятим на основі установчих договорів); 2) обмеження не повинне торкатися основного змісту права; 3) обмеження має бути розмірним поставленій меті (принцип пропорційності); 4) обмеження здійснюється тільки в законних цілях, перелік яких є вичерпним і не підлягає розширенню. Наприклад, право власності обмежується на підставі закону, на користь загальносуспільного інтересу, зі справедливим та вчасним відшкодуванням втрат (ст. 17 Хартії ЄС).

10.2. СИСТЕМА МІЖНАРОДНОГО ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ОСНОВНИХ СВОБІД: УНІВЕРСАЛЬНІ ТА РЕГІОНАЛЬНІ МЕХАНІЗМИ

Під терміном “механізми міжнародного захисту прав людини” розуміють систему міжнародних (міждержавних) органів і організацій, що діють з метою здійснення міжнародних стандартів прав

і свобод людини чи їх відновлення у випадку порушення³⁷⁸. Слід зазначити, що, окрім міждержавних органів і організацій, у світі існує безліч так званих неурядових правозахисних організацій.

Міжнародні механізми захисту прав людини – це спеціалізовані міжнародні інструменти, організації та установи, які безпосередньо займаються захистом прав людини³⁷⁹.

Громадянин України може звернутися до Європейського Суду з прав людини, якщо вважає, що особисто є жертвою порушень однією з держав – сторін Конвенції його прав чи основоположних свобод, які захищаються Конвенцією та протоколами до неї, а також з інших підстав передбачених Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод.

Відповідно до ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, Кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть бути не допущені в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя.³⁸⁰

Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку.

³⁷⁸ Анисимов П.В. Права человека и правозащитное регулирование: Проблемы теории и практики. Волгоград: ВА МВД России, 2004. С. 52.

³⁷⁹ Анисимов П.В., Блинова И.А. Институт защиты прав человека. Волгоград: ВА МВД России, 2009. С. 26.

³⁸⁰ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рада Європи. 04.11.1950. Міжнародний документ. Ратифіковано Верховною Радою України 17.07.1997. Відомості Верховної Ради України № 44. Ст.263.

Кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має щонайменше такі права: бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього; мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту; захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або – за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя; допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення; якщо він не розуміє мови, яка використовується в суді, або не розмовляє нею, – одержувати безоплатну допомогу перекладача.³⁸¹

Залежно від рівня реалізації механізмів захисту прав людини розрізняються:

- універсальні механізми, які діють на рівні всього світу (наприклад, Рада з прав людини при Генеральній Асамблеї ООН, Комісія з прав людини ЕКОСОП ООН, Комітет з прав людини, Верховний комісар ООН з прав людини, Верховний комісар ООН у справах біженців і т.д.);
- регіональні механізми, що діють на території певного регіону (Організація з безпеки та співробітництва у Європі, Європейський суд по правах людини, Американський комітет з прав людини тощо)³⁸².

Залежно від підстав створення міжнародні органи та організації, спрямовані на захист прав людини, поділяються на два види:

- конвенційні органи, утворені на підставі міжнародних договорів. Це, зокрема, Комітет з прав людини (діє на підставі Пакту про громадянські та політичні права 1966 р.), Європейський суд з прав людини (діє на підставі Європейської

³⁸¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рада Європи. 04.11.1950. Міжнародний документ. Ратифіковано Верховною Радою України 17.07.1997. Відомості Верховної Ради України № 44. Ст. 263.

³⁸² Календарь прав людини: посібник для педагогічних працівників навчальних закладів. К.: ВАІТЕ, 2016. 80 с.

конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 р.), Комітет з прав дитини (засновано відповідно до Конвенції про права дитини 1989 р.) та інші³⁸³.

- органи утворені міжнародними організаціями. Специфікою діяльності цих органів є те, що їх рішення мають, як правило, рекомендаційний характер і забезпечуються лише авторитетом самих організацій. До таких органів відносяться Комісія ООН з прав людини, Комісія з положення жінок (засновані Економічною та соціальною радою ООН), Верховний комісар ООН у справах біженців (посада заснована Генеральною Асамблеєю ООН), Міжнародне бюро праці (засноване Міжнародною організацією праці)³⁸⁴.

Ст. 55 Конституції України, яка надає право громадянам звертатися до міжнародних механізмів захисту прав людини, має на увазі винятково міждержавну частину механізму³⁸⁵. Такі (міждержавні) органи відрізняються тим, що вони створюються за взаємною згодою кількох держав, як правило, оформленою міжнародною угодою, діють у межах такої угоди, яка визначає їхні повноваження і спеціальні правила процедури.

Відповідно міждержавні правозахисні організації відрізняються тим, що: а) вони дійсно мають вплив на уряди; б) найчастіше їхні рішення обов'язкові для виконання, і в будь-якому випадку їхню думку не можна зігнорувати; в) вони змушують міжнародне співтовариство звертати увагу на порушення прав людини.

Схематично всі правозахисні міжнародні організації можна розподілити на дві групи: універсальні та регіональні.

Універсальні правозахисні механізми – це органи й організації, які поширюють свою діяльність на увесь світ, незалежно від державних і регіональних кордонів. Ці механізми тією чи іншою

³⁸³ Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Белов Д.М., Данканич М.М. Міжнародні засоби захисту прав і свобод людини і громадянина. Ужгород. 2003. С.55.

³⁸⁴ Календарь прав людини: посібник для педагогічних працівників навчальних закладів. К.: ВАІТЕ, 2016. 80 с.

³⁸⁵ Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року. №254к/96-ВР. База даних Законодавство України / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

мірою пов'язані з основною міжнародною організацією світу – ООН. Це не випадково: по-перше, її членами є майже всі держави світу, по-друге, відповідно до Статуту ООН однієї з основних цілей діяльності цієї організації є “утвердження віри в основні права людини, у гідність і цінність людської особистості”.

Статут зобов'язує головний орган ООН – Генеральну Асамблею ООН – приділяти особливу увагу захистові прав людини.³⁸⁶ У 1948 р. вона прийняла Всезагальну декларацію прав людини,³⁸⁷ а після цього цілу низку міжнародно-правових актів, які торкаються різноманітних аспектів правозахисної діяльності (про громадянські, політичні, культурні права, заборону геноциду, апартеїду, расової дискримінації тощо). Питання прав людини розглядають в Головних комітетах Асамблеї, а також у її допоміжних органах (наприклад, у спеціальних комітетах з дискримінації, проти апартеїду тощо).

Серед інших основних органів ООН особливу роль у захисті прав людини відіграє Економічна і Соціальна Рада (ЕКОСОС),³⁸⁸ яка під керівництвом Генеральної Асамблеї координує економічну і соціальну діяльність ООН, у тому числі, як зазначено в Статуті, готує “рекомендації з метою поглиблення поваги і дотримання прав людини й основних свобод для всіх”.

Однак, незважаючи на широкі повноваження і ту важливу роль, яку відіграють у міжнародних відносинах головні органи ООН, основні функції щодо захисту прав людини виконують спеціалізовані правозахисні органи й організації.

Отже, всі універсальні правозахисні органи поділяють на три види:

1. *Постійні органи, що є частиною апарату ООН – Комісія ООН з прав людини та її експертний орган – Підкомітет по запобіганню дискримінації та захисту прав меншин.* Ці органи, а також

³⁸⁶ Устав Организации Объединённых Наций и Устав Международного Суда. Статут: Міжнародний документ ООН від 26.06.1945. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_010

³⁸⁷ Загальна декларація прав людини, прийнята від 10.12.1948. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995>

³⁸⁸ Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Белов Д.М., Данканич М.М. Міжнародні засоби захисту прав і свобод людини і громадянина. Ужгород. 2003. С. 55.

Комісія з прав жінок,³⁸⁹ створені в рамках ЕКОСОС для виконання його повноважень в галузі захисту прав людини. У рамках іншого основного органу ООН – Секретаріату, створений Центр прав людини³⁹⁰, розташований в Женеві і Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців³⁹¹. Останньою за часом була створена в 1993 р. посада Верховного Комісара ООН з прав людини.

2. *Органи, створені згідно з міжнародними угодами, укладеними під егідою ООН.* У рамках ООН було розроблено безліч міжнародних договорів про захист прав людини, що розвивають положення Всезагальної декларації, щодо окремих груп прав чи окремих прав, закріплених у ній. Однак, якщо Декларація прав, як ми пам'ятаємо, формально не є ні для кого обов'язковою, але стала такою фактично для всіх держав, то вищевказані договори юридично обов'язкові для виконання державами, але тільки тими, котрі їх підписали і ратифікували. Це насамперед стосується затвердженого в 1966 р. Пакту про громадянські та політичні права³⁹² і про соціальні й економічні права³⁹³ (перший набув чинності 23 березня 1976 р., а другий – 3 січня 1976 р.). Ці документи (а також Протоколи до Пакту про громадянські і політичні права), разом із Декларацією складають основне джерело міжнародного права в галузі захисту прав людини – Міжнародний білль про права людини. Окрім Пактів під егідою ООН були розроблені: Конвенція про ліквідацію усіх форм расової дискримінації,³⁹⁴ Конвенція про запобігання катуванням та іншому жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність поведженню чи

³⁸⁹ Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Белов Д.М., Данканич М.М. Міжнародні засоби захисту прав і свобод людини і громадянина. Ужгород. 2003. С.55.

³⁹⁰ Там само. С. 49.

³⁹¹ Там само. С. 54.

³⁹² Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: Міжнародний документ від 16.12.1966. Ратифікація від 19.10.1973, підстава 2148-08. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_042

³⁹³ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Міжнародний документ від 16.12.1966. Ратифікація від 19.10.1973, підстава 2148-08. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043

³⁹⁴ Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації: Міжнародний документ, Заява від 21.12.1965. Редакція від 04.02.1994, підстава 3936-12. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_105

покаранню,³⁹⁵ а також безліч інших договорів. На виконання усіх цих угод були створені: Комітет ООН з прав людини (не плутати з Комісією ООН), Комітет з економічних, соціальних і культурних прав, Комітет з расової дискримінації, Комітет проти катувань тощо.³⁹⁶

3. *Спеціалізовані установи Організації Об'єднаних Націй.* У відповідності зі ст. 57 і 63 Статуту ООН³⁹⁷ із Організацією пов'язані різні установи, створені міжурядовими угодами в галузі економіки, соціальних відносин, культури, освіти, охорони здоров'я та ін. Спеціалізовані установи є постійно діючими міжнародними організаціями, які працюють на підставі власних статутів і угод з ООН. Сьогодні існує 16 таких організацій. Однак далеко не всі ці установи займаються правами людини. Для тих, що здійснюють правозахисну діяльність, вона не є основною, а впливає із загальносоціальної спрямованості їх діяльності і, відповідно, лише доповнює її. До таких установ відносяться насамперед Міжнародна Організація Праці (МОП) і Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО).³⁹⁸

Регіональною міжнародною організацією називають, якщо її учасниками є держави, розташовані в межах певного регіону земної кулі, наприклад, Європи, Африки чи Південної Америки.

Види регіональних систем захисту прав людини:

Міжамериканська діє в рамках Організації Американських Держав і представлена Міжамериканською комісією з прав людини і Міжамериканським судом з прав людини. Міжамериканський суд не вчинив якогось значного впливу на формування регіональних стандартів прав людини, розглянув за 40 років існування ледь

³⁹⁵ Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню: Міжнародний документ від 26.11.1987. Ратифікація від 24.01.1997, підстава 33/97-вр. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_068

³⁹⁶ Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Белов Д.М., Данканич М.М. Міжнародні засоби захисту прав і свобод людини і громадянина. Ужгород. 2003. С.55.

³⁹⁷ Устав Організації Об'єднаних Націй и Устав Международного Суда: Міжнародний документ від 26.06.1945. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_010

³⁹⁸ Анисимов П.В. Права человека и правозащитное регулирование: Проблемы теории и практики. Волгоград: ВА МВД России, 2004. С.52.

більше 10 справ. Уся правозахисна діяльність лягла, таким чином, на Комісію, в яку можуть звертатися зі скаргою будь-які фізичні особи, групи, особи чи недержавні організації. Комісія вживає заходів до досягнення дружнього врегулювання, а якщо це не вдалося, – вона приймає висновок у справі. Ці висновки мають велику вагу, їх, як правило, враховують держави, обвинувачені в порушеннях прав людини.

Африканська система складається з Африканської комісії прав людини і народів, що є органом Організації Африканської Єдності. Вона діє на підставі Африканської хартії прав людини і народів. Комісія заслуховує кожні два роки звіти держав про законодавчі й інші заходи для захисту прав людини. Комісія з цього приводу формулює судження і пропозиції. Також вона розглядає заяви громадян і недержавних організацій про масові і систематичні порушення прав людини. По них Комісія готує свої висновки для вищого органу ОАЕ – Асамблеї глав держав і урядів.

Європейська система захисту прав людини найрозгалуженіша і найдієздатніша. Система діє в рамках Ради Європи, членом якої Україна є від 1995 року. Європейський правозахисний механізм заснований на низці договорів, основним серед них є Європейська конвенція захисту прав людини й основних свобод. Крім неї, у рамках Ради Європи розроблені Європейська соціальна хартія³⁹⁹, Європейська конвенція прав меншин⁴⁰⁰, Європейська конвенція прав дитини⁴⁰¹, Європейська конвенція запобігання катуванням⁴⁰².

³⁹⁹ Європейська соціальна хартія: Міжнародний документ від 18.10.1961 № ETS N 35. Редакція від 03.05.1996, підстава 994_062. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_300

⁴⁰⁰ Рамкова конвенція про захист національних меншин: Міжнародний документ від 01.02.1995. Ратифікація від 09.12.1997, підстава 703/97-вр. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_055

⁴⁰¹ Європейська конвенція про здійснення прав дітей: Міжнародний документ від 25.01.1996. Ратифікація від 03.08.2006, підстава 69-16. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_135

⁴⁰² Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню: Міжнародний документ від 26.11.1987. Ратифікація від 24.01.1997, підстава 33/97-вр. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_068

Головний європейський правозахисний орган – Європейський суд прав людини – має одну відверту перевагу перед більшістю сучасних правозахисних організацій – його рішення обов’язкові для держав, що приєдналися до Конвенції захисту прав і свобод. У результаті, рішення Суду впливають на формування не тільки європейських, але і світових стандартів прав людини, і навіть на відповідну законодавчу практику багатьох цивілізованих держав.

Крім суду, при Раді Європи діють Європейський комітет з прав меншин, Комітет незалежних експертів по соціальних і економічних правах, Європейський комітет запобігання катуванням⁴⁰³. Повноваження цих органів непорівнянні з повноваженнями Суду.

Можна виділити три групи органів, які захищають громадянські та політичні права і свободи, які захищають економічні, соціальні та культурні права і які здійснюють комплексний захист прав і свобод. Організації, що працюють із громадянськими і політичними правами, іноді можуть приймати від громадян держав-учасниць відповідних конвенцій індивідуальні скарги на порушення прав, перелічених у цих договорах. Розгляд міжнародними органами таких звернень відбувається в рамках квазісудових процесів, і в деяких випадках за результатами розгляду можуть прийматися обов’язкові для держав рішення. Органи, які захищають соціальні права, можуть приймати висновки після розгляду окремих порушень, і ті справи, які “гідні особливої уваги”, скеровувати у вищі інстанції (крім механізму захисту прав профспілок у рамках Міжнародної Організації Праці).

Таке ставлення до захисту соціальних і економічних прав породжене двома причинами. По-перше, тим, що недотримання громадянських і політичних прав може призвести до фізичної неможливості існування людини (право на життя), до її рабського чи підневільного існування, чи неможливості існування демократичного режиму в державі (виборчі свободи, незалежність суду тощо).

⁴⁰³ Валеев Р.М. Международная и внутригосударственная защита прав человека: учебник. Москва. 2011. 830 с.

По-друге, більшість громадянських і політичних прав є негативними, тобто для їх реалізації державі досить їх не порушувати, у той час як забезпечення соціальних і економічних прав вимагає від держави витрати певних коштів. Саме тому, згідно із ст. 2 Пакту про громадянські та політичні права, держави-учасниці зобов'язуються вжити усіх необхідних заходів, у тому числі законодавчих, для здійснення прав людини, зазначених у цьому міжнародному договорі⁴⁰⁴. Тоді як у відповідності зі ст. 2 Пакту про економічні, соціальні і культурні права держави повинні вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходи задля того, щоб забезпечити поступове здійснення прав і свобод, визнаних у Пакті⁴⁰⁵.

Більшість міжнародних інстанцій зосереджені на загальному нагляді за станом прав людини в державах, які підписали міжнародні угоди, на основі яких ці організації працюють. Таке спостереження полягає у заслуховуванні періодичних доповідей держав, перевірок на місцях. Скарги чи петиції про порушення прав людини, які надходять у такі організації, використовують для формування уявлення про загальну ситуацію, яка склалася в сфері захисту прав людини у відповідній державі. Тобто такі органи не розглядають кожне повідомлення про порушення прав, а намагаються з'ясувати загальну картину.

Багато міжнародних механізмів улаштовані так, що вони можуть безпосередньо реагувати тільки на масові чи систематичні порушення прав тими чи іншими державами, скарги ж на одиничні випадки порушень враховуються лише як ще один штрих до загальної ситуації захисту прав людини в окремих державах. Тобто, вони діють у рамках процедур "скарг до роздумів", коли відповідний орган не прагне до виправлення кожного порушення прав людини, про які йому повідомляють. Скарги, які надходять до нього, він оцінює на предмет визначення того,

⁴⁰⁴ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Міжнародний документ від 16.12.1966. Ратифікація від 19.10.1973, підстава 2148-08. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043

⁴⁰⁵ Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: Міжнародний документ від 16.12.1966. Ратифікація від 19.10.1973, підстава 2148-08. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_042

наскільки те чи інше порушення торкається всього населення держави, скарги втрачають свою індивідуальність і збираються в масиви даних, які згодом використовують для рішення питання про необхідність, методи й обсяг втручання. Заявник при цьому, як правило, не має ніякої офіційної можливості довідатися про долю своєї заяви.

Переважна більшість спеціалізованих міжнародних організацій по захисту прав людини засновує свій вплив на держави-порушники на своєму авторитеті і можливості впливу на міжнародну і внутрішньодержавну суспільну думку. Скажімо, основний акт Європейського комітету запобігання катуванням – висновок за результатами перевірок на місці, готується таємно і направляється державі. Остання повинна вжити заходів по виправленню знайдених порушень і, якщо побажає, може цей звіт опублікувати. Якщо не відбувається ні того, ні іншого, Комітет може прийняти самостійне рішення про опублікування звіту.

Ще одна можливість впливу на держави-порушники для деяких організацій полягає у скеруванні звіту про становище в країні у вищий орган: для *Комітету експертів МОП* – це Міжнародна конференція праці, для *Комісії ООН з прав людини* – ЕКОСОС. Однак варто пам'ятати, що такого роду вищі органи – завжди більше політичні організації, ніж правозахисні, тому вони оцінюють ситуацію не стільки з точки зору наявності чи відсутності порушення прав людини, скільки з точки зору політичної доцільності чи недоцільності покарання держави-порушника. І в будь-якому випадку вони ніколи не розглядають окремі порушення, якщо вони не носять масовий чи грубий характер.

Найефективнішими є органи й організації, які мають право прийому і розгляду індивідуальних скарг (петицій) від громадян і організацій – жертв порушень прав людини. Тобто, ці організації провадять квазісудовий процес, на якому сперечаються між собою дві сторони – обвинувачувана держава й особа, яка заявляє про порушення її прав. За результатами виноситься рішення, обов'язкове для виконання державою чи юридично, чи фактично через величезний міжнародний авторитет відповідного органу

і характеру самого рішення. Відмінність цих органів полягає в їх “обов’язку прийняти рішення по кожній спрямованій до них справі, навіть якщо це усього лише рішення щодо питання про його допустимість”. Таким чином, метою процедури є виправлення кожного конкретного порушення. Сторони при цьому можуть бути присутні при розгляді їхньої справи (обсяг цього права варіюється в різних органах).

Подібних правозахисних інстанцій у світі дуже небагато, громадянин України може звернутися тільки до чотирьох: Комітету з прав людини, Комітету проти катувань, Європейського суду прав людини і Комітету із свободи асоціацій МОП.

Універсальні органи з прав людини можуть бути квазісудовими та конвенційними.

До квазісудових належать органи, утворені на підставі міжнародних договорів для здійснення контролю за дотриманням цих договорів державами-учасниками та діють за процедурою, що нагадує судову (Комітет з прав людини). До конвенційних належать органи, утворені на підставі міжнародних договорів для здійснення контролю за дотриманням цих договорів державами-учасниками (Комітет із прав дитини – згідно з Конвенцією про права дитини; Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок – згідно з Конвенцією про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок тощо). Конвенційні органи мають переважно політико-правовий характер.

Особливе місце посідає **Комісія з прав людини** – універсальний орган, повноваження якого не пов’язані з участю держави в міжнародних договорах про права людини. Її було засновано на підставі рішення ЕКОСОР у 1946 році. Комісія складається із представників 53 держав – членів ЕКОСОР, обраних на три роки. За час існування Комісія з прав людини зробила значний внесок у розуміння прав людини та в розвиток міжнародного співробітництва в цій сфері. Вона має широкі повноваження щодо контролю за дотриманням прав людини, проводить дослідження у сфері захисту прав людини та надає рекомендації та пропозиції ЕКОСОР, готує проекти міжнародних документів щодо прав людини та співпрацює з іншими міжнародними органами в

цій галузі. Комісія вправі створювати власні допоміжні органи. Одним із них є Підкомісія з попередження дискримінації прав і захисту меншин.

Важливим повноваженням Комісії із прав людини є розгляд заяв і повідомлень про порушення прав людини. 1967 р. відповідно до рішення ЕКОСОР Комісія одержала право вивчати інформацію про грубі та масові порушення прав людини у всіх країнах, незалежно від того, чи є вони учасниками міжнародних договорів про права людини. На підставі таких досліджень Комісія вправі подавати до ЕКОСОР доповіді та пропонувати рекомендації щодо усунення порушень прав людини. Комісія не розглядає заяву, якщо скаржник не вичерпав національні засоби правового захисту. Комітет з прав людини створено у 1977 р. відповідно до ст. 28 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. До складу Комітету входять 18 експертів, яких обирають із числа громадян держав-учасниць Пакту. Комітет розглядає доповіді держав-учасниць Пакту про заходи щодо захисту проголошених в ньому прав (ст. 40). У разі, якщо держава-учасниця зробить заяву згідно зі ст. 41 Пакту, Комітет може одержувати та розглядати в порядку, встановленому в цій статті, повідомлення від інших таких держав про невиконання нею своїх зобов'язань за Пактом.⁴⁰⁶

Згідно із Факультативним протоколом до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права Комітет із прав людини наділений повноваженням розглядати скарги від окремих осіб або груп осіб про порушення прав, зазначених у цьому Пакті, якщо такі порушення відбулися під юрисдикцією держав, що ратифікували Факультативний протокол. Протокол встановлює процедуру розгляду таких скарг. Комітет не розглядає повідомлення, якщо скаржник не вичерпав національні засоби правового захисту, якщо скарга стосується порушення права, яке не закріплене в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, або якщо це саме питання розглядається за іншою міжнародною про-

⁴⁰⁶ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Міжнародний документ від 16.12.1966. Ратифікація від 19.10.1973, підстава 2148-08. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043

цедурою. Розгляд скарг відбувається на закритих засіданнях, але рішення Комітету є відкритими та підлягають опублікуванню. Рішення Комітету є рекомендаціями.

Регіональні міжнародні механізми захисту прав людини створюються на підставі міжнародних договорів окремих груп держав, як правило в межах географічних регіонів.

На цей час регіональні механізми захисту прав людини створено в Європі (у рамках Ради Європи – на підставі Конвенції про захист прав людини й основних свобод 1950; у рамках ЄС – на підставі установчих договорів ЄС; у рамках ОБСЄ – згідно з Гельсінським Актом 1975 р.); в Америці – згідно з американською Конвенцією про права людини 1978 р.; в Африці – згідно з африканською Хартією прав людини 1981 р. Після розпаду СРСР у рамках СНД також було зроблено спробу створити міжнародну систему захисту прав людини на підставі Конвенції Співдружності Незалежних Держав про права й основні свободи людини 1993 р. Регіональні органи з прав людини поширюють свою компетенцію на держави-учасниці відповідного регіонального міжнародного договору про права людини. Іменування таких органів “регіональними” до певної міри умовне, оскільки захист не лише відбувається в межах територій таких держав, а поширюється також на осіб, що знаходяться під їх юрисдикцією.

Серед регіональних міжнародних органів із прав людини є судові органи (Європейський суд з прав людини, Міжамериканський суд з прав людини), квазісудові органи (Комітет незалежних експертів, утворений згідно з Європейською соціальною хартією), конвенційні органи (Європейський комітет із питань запобігання тортурам і такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, утворений згідно з Європейською конвенцією про запобігання тортурам і нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню).

Європейський суд з прав людини. Правовою основою діяльності Європейського суду з прав людини є Конвенція про захист прав людини та основних свобод і Регламент Європейського суду з прав людини. Відповідно до Конвенції Суд може розглядати,

заяви держав-учасниць Європейської конвенції з прав людини з питань порушення Конвенції в інших державах-членах (ст. 33), та заяви окремих осіб, груп і неурядових організацій про порушення прав людини, що мали місце в державах-членах (ст. 34). Порядок розгляду таких заяв різний.

У разі звернення до Суду із заявою держави – члена Ради Європи (таке звернення може бути зроблене з метою захисту прав людини в іншій державі-учасниці). Суд розглядає цю заяву, досліджує представлені факти, а в разі необхідності може провести розслідування. Держава, щодо якої було подано заяву, повинна створити всі необхідні умови для встановлення викладених у ній фактів.

Процедура розгляду Європейським судом з прав людини заяв окремих осіб, груп і неурядових організацій більш складна.

Підстави звернення до Європейського суду з прав людини.

Особа може звернутися до Суду, якщо вважає, що особисто є жертвою порушення однією з держав-учасниць Конвенції прав чи основоположних свобод, які захищаються нею та протоколами до неї.

Суд може розглядати лише ті заяви, в яких йдеться про порушення гарантованих Конвенцією та протоколами до неї прав – одного або кількох.

Європейський суд є наднаціональною міжнародною судовою установою, яка розглядає скарги осіб щодо порушення їхніх прав державами-учасницями Конвенції.

Відповідно до статті 19 Конвенції, Європейський суд створений для забезпечення дотримання Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї. Відповідно до статті 32 Конвенції, юрисдикція Європейського суду поширюється на всі питання, які стосуються тлумачення та застосування Конвенції і протоколів до неї та які передаються на його розгляд відповідно до статей 33, 34 і 47 Конвенції⁴⁰⁷. Відповідно, Суд не виконує функції національного суду та не має повноважень ска-

⁴⁰⁷ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рада Європи. 04.11.1950. Міжнародний документ. Ратифіковано Верховною Радою України 17.07.1997. Відомості Верховної Ради України № 44. Ст.263

совувати або змінювати рішення національних судів. Суд також не може безпосередньо втручатися в діяльність органу влади, дія або бездіяльність якого спричинила порушення.

Суд може розглядати лише ті заяви, які спрямовані проти держав, що ратифікували Конвенцію та відповідні протоколи, і які стосуються подій, що відбувалися після дати ратифікації (відповідна інформація щодо дат ратифікації Конвенції та протоколів до неї розміщено на офіційному сайті Європейського суду:

Особа може звернутися до Суду лише зі скаргами, предмет яких перебуває у сфері відповідальності суб'єкта владних повноважень (наприклад: парламенту, суду, прокуратури тощо) однієї з цих держав. Суд не розглядає заяви, спрямовані проти приватних осіб або недержавних інституцій.

Згідно з п. 1 статті 35 Конвенції, Суд приймає заяви до розгляду лише після того, як були використані усі внутрішні засоби юридичного захисту, і лише протягом шести місяців з дати винесення остаточного рішення.⁴⁰⁸ Суд не розглядає заяву, яка не відповідає цим умовам прийнятності.

Надзвичайно важливо, щоб перед зверненням до Суду особа використала усі засоби судового захисту в державі, проти якої спрямована заява, які могли б призвести до усунення порушення, що є предметом оскарження; в протилежному випадку особа повинна довести, що такі засоби захисту є неефективними. Це означає, що слід спочатку звернутися до національних судів, яким підсудна справа, включаючи відповідну вищу судову інстанцію, для захисту своїх прав, про порушення яких особа має намір поскаржитись до Суду. Крім того, використовуючи належні засоби захисту, необхідно дотримуватись національних процесуальних правил, зокрема, передбачених законодавством строків.

Якщо заява стосується рішення національного суду, наприклад, вироку, то після того, як особа використала звичайну

⁴⁰⁸ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рада Європи. 04.11.1950. Міжнародний документ. Ратифіковано Верховною Радою України 17.07.1997. Відомості Верховної Ради України № 44. Ст.263

процедуру судового оскарження, немає потреби знову вдаватися до спроб перегляду цього рішення. Також не обов'язково використовувати позасудові засоби юридичного захисту або звертатися зі скаргами або заявами, наприклад, до парламенту, глави держави або уряду, міністра чи уповноваженого з прав людини, оскільки ці засоби захисту не вважаються такими, що необхідно використати перед зверненням до Суду.

Особа може подати заяву до Суду протягом шести місяців після ухвалення остаточного рішення судом або органом влади, до компетенції яких належить визначення питання, що є предметом звернення до Суду. Шестимісячний строк відраховується з моменту ознайомлення або ознайомлення адвоката особи з остаточним судовим рішенням, за результатами звичайної процедури оскарження на національному рівні, або ж – у разі якщо особа вважає, що ефективний засіб юридичного захисту щодо такого порушення на національному рівні відсутній – з моменту стверджуваного порушення.

Перебіг шестимісячного строку припиняється в момент отримання Судом від першого листа, в якому чітко викладено – хоча б у стислій формі – предмет заяви, яку особа має намір подати, або заповненого формуляру заяви. Звичайного запиту з проханням надати інформацію недостатньо, щоб зупинити перебіг шестимісячного строку.

Офіційними мовами Суду є англійська та французька, але за бажанням особа може звертатися до Секретаріату Суду офіційною мовою однієї з держав, що ратифікували Конвенцію. На початковій стадії провадження Суд може також листуватися з Вами цією мовою. Проте, якщо Суд не визнає заяву неприйнятною на основі надісланих документів, а вирішить запропонувати Уряду висловити свою позицію щодо скарг заявника, Суд вестиме листування англійською чи французькою мовою, а особа чи представник, за загальним правилом, повинні будуть надсилати подальші зауваження англійською чи французькою мовою.

Суд приймає лише ті заяви, які надіслані поштою (а не по телефону). Якщо особа відсилає свою заяву електронною поштою або факсом, то обов'язково потрібно продублювати її звичайною пош-

тою. Також немає необхідності у особистій присутності у Суді для усного викладення обставин справи.

Листи і документи, які надсилаються до Суду, не слід прошити степлером, склеювати чи скріплювати іншим чином. Усі сторінки повинні бути послідовно пронумеровані.

Згідно з положеннями правила 47 Регламенту Суду, в заяві необхідно:

- а) навести стислий виклад фактів, щодо яких особа скаржитись, та зміст скарги;
- б) зазначити права, гарантовані Конвенцією або протоколами до неї, які, були порушені;
- в) назвати національні засоби юридичного захисту, якими особа скористалася;
- г) навести перелік рішень судів (або інших державних органів) у справі, із зазначенням дати кожного рішення та органу, який його виніс, а також коротку інформацію про зміст цього рішення. До листа необхідно додати копії самих рішень (Суд не повертає надіслані йому документи, тому необхідно надсилати виключно копії, а не оригінали).

Правило 45 Регламенту Суду вимагає, щоб заява була підписана особою як заявником, або представником.⁴⁰⁹

Якщо заявник не бажає розкривати свою особу, він має про це зазначити в заяві до Суду та викласти причини на виправдання такого відступу від загального правила гласності провадження в Суді. У виняткових і виправданих випадках Голова Палати Суду може надати дозвіл на анонімність.

Після отримання від особи першого листа або формуляру заяви Секретаріат Суду надсилає відповідь з повідомленням про те, що за іменем заявника було відкрито справу, номер якої потрібно зазначати в усіх наступних листах до Суду. Надалі до особи можуть звернутися за додатковою інформацією, документами чи роз'ясненнями, пов'язаними із заявою.

⁴⁰⁹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рада Європи. 04.11.1950. Міжнародний документ. Ратифіковано Верховною Радою України 17.07.1997. Відомості Верховної Ради України № 44. Ст.263

Секретаріат Суду не надає інформації щодо законодавства держави, проти якої спрямовано заяву, а також не надає юридичних консультацій стосовно застосування або тлумачення національного права.

Особа повинна своєчасно і сумлінно відповідати на листи Секретаріату Суду. Будь-яка затримка з відповіддю може розцінюватися як те, що заявник не зацікавлений у продовженні провадження в Суді, і розгляд заяви, відповідно, припиняється.

Якщо заявник вважає, що заява стосується одного з прав, гарантованих Конвенцією або протоколами до неї, і що всі умови прийнятності, викладені вище, задоволені, то вона повинна ретельно і розбірливо заповнити формуляр заяви і повернути його до Суду в найкоротші строки та у будь-якому випадку не пізніше шести місяців з дати направлення першого листа до Секретаріату Суду. Якщо формуляр та всі необхідні документи не будуть надіслані до Секретаріату Суду до спливу вказаного строку, це буде розцінено як те, що особа-заявник не бажає підтримувати заяву в Суді і, відповідно, справу буде знищено.

Згідно з правилом 33 Регламенту Суду⁴¹⁰, всі документи, що надійшли до Секретаріату Суду у зв'язку із заявою, за винятком поданих з приводу переговорів щодо дружнього врегулювання, як це передбачено правилом 62, мають бути доступними для громадськості, якщо з причин, викладених у пункті 2 цього правила, Голова Палати Суду не вирішить інакше – з власної ініціативи або за клопотанням сторони чи іншої заінтересованої особи.

Таким чином, за загальним правилом, доступ до всієї інформації, яка міститься в документах, наданих заявником Секретаріату Суду, зокрема до інформації про осіб, про яких йдеться в документах, є відкритим. Крім того, у разі якщо Суд викладе таку інформацію у рішенні щодо прийнятності або щодо суті справи, або ж у рішенні про вилучення справи з реєстру справ Суду, її може бути розміщено в інформаційній базі Суду HUDOC на офіційному Інтернет-сайті Суду.

⁴¹⁰ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рада Європи. 04.11.1950. Міжнародний документ. Ратифіковано Верховною Радою України 17.07.1997. Відомості Верховної Ради України № 44. Ст.263

На початковій стадії подання заяви особа-заявник не зобов'язана мати представника. А у випадку його наявності, він не обов'язково повинен бути адвокатом. Однак, якщо Суд вирішить запропонувати Уряду висловити свою позицію у справі, особі-заявнику потрібно, за загальним правилом, мати представника (крім особливих випадків), який є практикуючим юристом в одній із держав, що ратифікували Конвенцію. Представник повинен володіти однією з офіційних мов Суду (англійською або французькою).

Якщо особа-заявник бажає звернутися до Суду через адвоката або іншого представника, необхідно додати до формуляра заяви довіреність, яка б уповноважувала його діяти від імені заявника. Представник юридичної особи (підприємства, об'єднання, і т.д.) або групи осіб повинен підтвердити свої юридичні повноваження представляти заявника.

Суд не може надати заявнику допомогу з оплати послуг адвоката для підготовки заяви до Суду. В подальшому, а саме після рішення Суду про направлення заяви Урядові для надання зауважень, особа-заявник, у разі браку коштів для оплати послуг адвоката, може претендувати на отримання безкоштовної юридичної допомоги, якщо надання такої допомоги Суд визнає за необхідне для належного розгляду справи.

Процедура розгляду справи є безкоштовною. Процедура розгляду справ Судом є письмовою, що не потребує особистої присутності заявника у Суді. Особу-заявника обов'язково буде поінформовано про будь-яке рішення, винесене Судом у справі.

За критеріями, визначеними Конвенцією, Суд:

- а) може прийняти справу до розгляду тільки після того, як були використані всі національні засоби захисту аж до звернення до Верховного Суду України, відповідно до загально-визнаних норм міжнародного права, і не пізніше шести місяців від дати прийняття остаточного рішення відповідною національною установою;
- б) не розглядає заяви, які надійшли до того, як Україна стала членом Ради Європи;

в) не розглядає індивідуальні заяви, якщо вони:

- анонімні;
- за своєю суттю порушують те саме питання, що вже було розглянуте Європейським Судом або вже було вирішене шляхом іншої процедури міжнародного розслідування чи врегулювання, і не містить ніякої нової інформації;
- є зловживанням правом на оскарження або явно необґрунтованими;
- є несумісними з положеннями Конвенції або протоколів до неї.

Тобто приймаються до розгляду лише скарги, пов'язані з порушенням тільки тих прав, що гарантовані Конвенцією і протоколами до неї.

До прав, які можуть бути захищені Європейським Судом, відносяться право: а) на життя; б) на повагу до гідності; в) на свободу і особисту недоторканність; г) на законність обвинувачення і справедливості незалежного і безстороннього суду; д) підозрюваного, обвинуваченого та підсудного на захист; е) на те, що відносно кожної людини закон не матиме зворотної сили, крім випадків, коли він пом'якшує чи скасовує відповідальність особи; ж) засудженого на перегляд вироку; з) на відшкодування шкоди, завданої незаконним засудженням; й) не бути вдруге покараним за один і той самий злочин; і) на невтручання в особисте і сімейне життя; к) на недоторканність житла; л) на таємницю листування; м) на свободу думки, совісті і релігії; н) на свободу виявлення поглядів; о) на свободу мирних зборів; п) на участь в асоціаціях (політичних партіях і громадських організаціях); р) на створення сім'ї, а також право чоловіка і жінки мати рівні громадянські права у шлюбі; с) на захист від будь-якої дискримінації; т) на приватну власність; у) на освіту; ф) виборче право; х) не бути позбавленим волі лише на підставі неспроможності виконання свого договірною зобов'язання; ц) на вільне пересування і свободу вибору місця проживання на території певної держави, де людина законно перебуває; ч) вільно залишати будь-яку країну, право громадянина не бути висланим з території своєї держави, а також право безперешкодного в'їзду на її

територію; ш) право іноземця не бути свавільно висланим за межі держави, на території якої він законно проживає.

Тому громадянин України не може звернутися до Європейського Суду зі скаргою, наприклад, щодо порушення його права на працю, на відпочинок, на соціальний захист тощо.

Разом з тим Європейський Суд може захистити й ті права і свободи громадянина, які прямо не передбачені Конституцією України, але передбачені Конвенцією про захист прав і основних свобод людини: право підсудного на те, що його справу розгляне справедливий, незалежний і безсторонній суд, право засудженого на перегляд вироку, право людини не бути позбавленою волі лише на підставі неспроможності виконання свого договірною зобов'язання.

Європейським Судом не розглядаються заяви, які стосуються порушення відповідних прав людини не державою, а третіми особами (наприклад, заяви щодо поганого ставлення конкретного представника адміністрації місця позбавлення волі до ув'язненого, або щодо невиплати підприємством заробітної плати тощо. Проте особа, використовуючи національні засоби захисту своїх прав, може, скажімо, звернутися до суду з позовом про невиплату заробітної плати, а якщо позов буде задоволений судом, але грошова сума з підприємства так і не стягнута, – до Європейського Суду з петицією про невжиття державою заходів по належному виконанню судових рішень). Європейський Суд не відміняє та не змінює рішення національних судів, а виносить нове рішення, яке є обов'язковим для виконання державою.

Право звернення громадянина до відповідних міжнародних установ чи органів міжнародних організацій не обмежується лише європейськими наглядовими інститутами. Існують й інші інституції глобального міжнародного рівня (наприклад, Міжнародний комітет проти катувань, Управління Верховного комісару ООН у правах людини або Управління Верховного комісару ООН у справах біженців тощо), до яких в установленому порядку можуть звертатись громадяни України за умови ратифікації Україною відповідних актів міжнародного законодавства.

РОЗДІЛ 11

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ЗАХИСТ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ

- 11.1. Юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина у національному праві
- 11.2. Гарантування прав і свобод людини і громадянина Конституційним Судом України
- 11.3. Інститут конституційної скарги в Україні
- 11.4. Захист прав і свобод людини і громадянина судами загальної юрисдикції
- 11.5. Процесуальний порядок захисту прав людини і громадянина органами прокуратури України, дізнання, досудового слідства та органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність.
- 11.6. Адвокатура України у механізмі захисту прав людини і громадянина.
- 11.7. Інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в Україні.

11.1. ЮРИДИЧНІ ГАРАНТІЇ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА У НАЦІОНАЛЬНОМУ ПРАВІ

Юридичні гарантії прав і свобод людини у національному праві включають систему засобів та інститутів, спрямованих на ство-

рення умов для реалізації прав людини, забезпечення їх всебічної охорони та захисту від порушень⁴¹¹

Враховуючи відмінності між поняттями “реалізація”, “охорона”, “захист” прав людини, розрізняють: 1) гарантії реалізації (межі прав і свобод, їх конкретизація у законодавстві; конституційно-правові принципи статусу особи; юридичні факти, з якими пов’язується володіння та безпосереднє користування правами; процесуальні форми реалізації; заходи заохочення та стимулювання правомірної поведінки; юридичні обов’язки); 2) гарантії охорони (заходи, які спрямовані на запобігання правопорушенням, встановлення та знешкодження умов і причин, які їх породжують); 3) гарантії захисту (юридичні засоби, які забезпечують захист порушених прав і свобод, їх поновлення і застосування санкцій до осіб, винних у порушенні прав людини).⁴¹²

Варто відзначити, що лише у національному праві виокремлюють механізм охорони та захисту як окремі елементи. У міжнародному праві, як і в іноземній мові, охорона і захист є одним поняттям. Попередження правопорушення залежить від досконалості та дієвості нормативної бази та правоохоронної системи країни. Попередити правопорушення можуть як особи, що можуть постраждати внаслідок правопорушення, так і правоохоронні органи, так і будь-який орган державної влади та місцевого самоврядування та їх посадові особи.

Юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина закріплені в Конституції та в інших законодавчих актах України. До конституційних гарантій прав людини відносять: право на судовий захист, право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових та службових осіб (ст. 55 Конституції), право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої їх незаконними

⁴¹¹ Загальна теорія держави і права : підручник / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – С. 456.

⁴¹² Витрук Н. В. Общая теория правового положения личности. М.: Норма, 2008. С. 314-327.

рішеннями, діяльністю чи бездіяльністю (ст. 56 Конституції), право знати свої права і обов'язки (ст. 57 Конституції), неможливість зворотної дії закону, що встановлює або посилює юридичну відповідальність за правопорушення (ст. 58 Конституції), право на юридичну допомогу, у тому числі і безкоштовну (ст. 59 Конституції), неможливість бути двічі притягненим до юридичної відповідальності за одне й те саме правопорушення (ст. 61 Конституції), презумпція не винуватості (ст. 62 Конституції)¹.

За суб'єктами (інститутами), які забезпечують права і свободи людини і громадянина, виокремлюють:

– **парламентські гарантії**. Верховна Рада України бере активну участь у процесі реалізації прав, свобод і обов'язків людини і громадянина. Шляхом прийняття законодавчих актів вона визначає права і свободи людини і громадянина та їх гарантії, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства, права корінних народів і національних меншин, основи соціального захисту, засади регулювання праці і зайнятості, основи шлюбу і сім'ї, правовий режим власності, правові засади підприємництва (ч. 1 ст. 92) тощо. Парламент призначає на посаду та звільняє з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, здійснює через нього контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина, заслуховує щорічні доповіді Уповноваженого з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні (п. 17 ч. 1 ст. 85, ст. 101). Згідно із Законом України “Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини” від 23 грудня 1997 року омбудсмен: 1) захищає права і свободи людини і громадянина, проголошені Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України; 2) запобігає порушенням прав і свобод людини і громадянина або сприяє їх поновленню; 3) запобігає будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод; 4) сприяє правовій інформованості населення та захисту конфіденційної інформації про особу;

– **гарантії глави держави**. Президент України виступає гарантом прав і свобод людини і громадянина (ст. 102 Консти-

туції України). Президент безпосередньо приймає рішення про надання громадянства і виходу з нього, про надання притулку в Україні, здійснює помилування (п. 26 ст. 106). У деяких випадках він виступає поручителем прав і свобод особи опосередковано (так, відповідно до пп. 6, 7 ст. 106 Президент проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою, призначає позачергові вибори до Верховної Ради України);

– **урядові гарантії**. Основними напрямками діяльності Кабінету Міністрів України (уряду) щодо захисту прав і свобод людини і громадянина (ст. 116 Конституції) визнаються: вжиття заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина (п. 2); забезпечення проведення політики у сфері праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування (п. 3); здійснення заходів щодо забезпечення громадського порядку, боротьби зі злочинністю (п. 7). Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади також проводять певну роботу по забезпеченню прав людини. Міністерство юстиції України, наприклад, розробляє проекти законів щодо захисту і розвитку прав людини, регулювання відносин між громадянами і державною владою; організовує розгляд скарг та заяв громадян з питань, що належать до повноважень міністерства і пов'язані з роботою його органів, установ, організацій. На рівні областей і районів виконавчу владу здійснюють державні адміністрації. Згідно зі ст. 119 Конституції вони забезпечують: законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян (п. 2); виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин – також програм їх національно-культурного розвитку (п. 3);

– **судові гарантії**. Права і свободи людини захищаються судом (ч. 1 ст. 55 Конституції). Кожна людина має право звернутися до суду, якщо її права чи свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод (рішення Конституційного

Суду України від 25.12.1997 р. №9-зп). Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається (ст. 124 Конституції). Правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, якщо воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах (рішення Конституційного Суду України від 30.01.2003 р. №3-рп/2003). Правосуддя здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції, систему яких визначено в Законі України “Про судоустрій і статус суддів”. Найважливішою засадою правосуддя і передумовою об’єктивного і неупередженого розгляду справ судами є незалежність суддів і підкорення їх лише закону (ст. 129 Конституції, ст. 6 Закону України “Про судоустрій і статус суддів”). Конституційне право на судовий захист не може бути обмежене навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 64 Конституції). Конституція України надає право кожному захищати свої права і свободи всіма засобами, які не заборонені законом (ч. 5 ст. 55). Такі засоби передбачені міжнародними договорами, ратифікованими Верховною Радою України, конкретизуються Конституцією (статті 29, 32, 34, 36, 39-42, 44, 55, 59, 60, 62 та ін.)⁴¹³ і галузевим законодавством (Кримінальний кодекс України, наприклад, визнає право необхідної оборони та право на крайню необхідність, Цивільний кодекс України дозволяє самозахист цивільних прав – засоби протидії, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства).⁴¹⁴

Законодавством України встановлюються і певні обмеження прав людини. Обмеження можуть бути загальними – як наслідок настання певного правового режиму чи стану, пов’язаного з потребами захисту національної безпеки (в умовах воєнного або надзвичайного стану¹), і конкретно-індивідуальними – як наслідок застосування до людини процесуальних дій кримінального,

⁴¹³ Тацій В.Я. Конституція України. Науково-практичний коментар. Нац. акад. прав. наук України. Х.: Право, 2011. С. 417.

⁴¹⁴ Богачова Л.Л. Юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина в європейському та національному праві. Державне будівництво та місцеве самоврядування. Випуск №22. 2011. С. 56 -70.

адміністративного чи дисциплінарного характеру або необхідності забезпечення конституційних прав і свобод інших людей. Обмеження прав людини мають тимчасовий характер і є вимушеною мірою. Вони здійснюються в особливому порядку чітко визначеним колом суб'єктів, будь-які інші спроби обмежити права людини є незаконними і тягнуть за собою юридичну відповідальність. Конституція містить і перелік прав людини, які не можуть бути обмежені за жодних обставин (ч. 2 ст. 64).⁴¹⁵

Важливою гарантією прав людини в Україні є право кожного після використання всіх національних засобів правового захисту звернутися за захистом своїх прав і свобод до міжнародних судових установ чи органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна (ч. 4 ст. 55 Конституції). Громадяни України найчастіше звертаються до Європейського суду з прав людини. Найбільш поширеними причинами скарг є порушення права на справедливий судовий розгляд (ст. 6 Європейської конвенції), незаконне затримання або позбавлення волі (ст. 5 Європейської конвенції), спори про право власності, невплата заробітної плати, жорстоке поводження (ст. 3 Європейської конвенції) та ін. Європейський суд з прав людини 15.10. 2009 р. прийняв перше “пілотне” рішення у справі “Юрій Іванов проти України” (набуло чинності 15.01.2010 р.), яким зобов'язав Україну протягом року розробити механізм забезпечення адекватної компенсації за невиконання або затягування виконання рішень українських судів відповідно до принципів Європейської конвенції. Кабінетом Міністрів України 14.01.2011 р. був внесений до парламенту законопроект “Про гарантії держави щодо виконання рішень суду”. Слід зазначити, що постанови Європейського Суду з прав людини формально обов'язкові тільки для держави-порушниці. Проте Суд має право офіційно тлумачити всі статті Європейської конвенції і формулювати нові принципи і норми, на які він посилається в наступних своїх постановках як прецеденти. Ці прецеденти зв'я-

⁴¹⁵ Богачова Л.Л. Юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина в європейському та національному праві. Державне будівництво та місцеве самоврядування. Випуск №22. 2011. С. 56 -70.

зують не тільки сам Суд, а й фактично обов'язкові для всіх держав-учасниць Конвенції, у тому числі і для України. Згідно зі ст. 17 Закону України "Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини" від 23.02.2006 р. суди України зобов'язані застосовувати Конвенцію та практику Суду як джерело права.⁴¹⁶

11.2. ГАРАНТУВАННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА КОНСТИТУЦІЙНИМ СУДОМ УКРАЇНИ

Специфічні риси і властивості функціонування кожної з гілок державної влади в загальній системі державної влади демократичної, правової держави впливають з основоположного принципу поділу влади, що було сформульовано вже кілька століть тому. Фактично кожна з гілок державної влади має можливості впливати як на процес законотворчості, так і застосування законів. Отже, наведемо характеристику: законодавча влада видає закони, на підставі яких діють виконавча та судова влада, здійснює бюджетний контроль, бере участь у призначенні та звільненні з посад державних службовців тощо; виконавча влада забезпечує реалізацію процесів державного управління, бере участь у законотворчості, сприяє здійсненню законодавчої та судової влади; *а судова влада тлумачить конституцію, може визнавати чи не визнавати законними нормативно-правові акти, і тим самим впливати на дії виконавчих та законодавчих органів.*⁴¹⁷

Однак, як стверджує В. Савицький, щодо законів судова влада займає характерне лише їй становище. У правовій державі повага до закону означає не що інше як повагу до судової влади, оскільки, діючи в межах визначеного правом простору, судова влада є потенційним "захисником конституції, хранителем законності та громад-

⁴¹⁶ Богачова Л.Л. Юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина в європейському та національному праві. Державне будівництво та місцеве самоврядування. Випуск №22. 2011. С. 56 -70.

⁴¹⁷ Скрипнюк В.М. Розвиток системи державної влади в Україні: конституційно-правові аспекти. Монографія. К. Логос, 2010. 504 с.

ської злагоди”.⁴¹⁸ В. Жуйков стверджує, що судова влада є головним гарантом дотримання права. А отже, ні законодавчі, ні виконавчі органи державної влади не мають права виходити за межі чинного законодавства, порушувати право, довільно інтерпретувати чи змінювати його тощо. Більше того, у разі порушення прав і свобод людини держава зобов’язана забезпечити будь-якій особі ефективний судовий захист, який залежно від характеру правопорушення може бути реалізовано в порядку адміністративного, кримінального, цивільного чи конституційного судочинства.⁴¹⁹

Коли йде мова про жорстке протистояння різних гілок державної влади, які ставлять за мету не вдосконалення державного управління чи політичної системи в цілому, а набуття контролю за реалізацією владних повноважень у всіх сферах суспільного життя, тоді ставиться під сумнів і перспектива щодо втілення концепції правової держави, оскільки припиняє діяти принцип реального гарантування захисту конституційних прав людини. Така незбалансованість політичної системи характеризується перш за все відсутністю ефективних механізмів контролю над державною владою та спробою легалізувати принципи домінування групових інтересів над загальносуспільними і загальнодержавними⁴²⁰.

За словами В. Авер’янова, єдиним шляхом вирішення цієї проблеми є забезпечення організаційно-правових умов здійснення конституційного визначеного права людини на оскарження в суді актів органів державної влади всіх рівнів, якщо особа вважає, що ці акти порушують або обмежують її права і свободи чи перешкоджають їх здійсненню.⁴²¹

Втім, зазначений обов’язок впливає зі змісту пункту 3 ст. 2 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, в якому чітко вказується, що держава учасник пакту має забезпечити,

⁴¹⁸ Савицький В.М. Организация судебной власти в Российской Федерации. М.: БЕК, 1996. С. 39.

⁴¹⁹ Жуйков В.М. Судебная защита прав граждан и юридических лиц. М.: Городец, 1997. С. 97-98

⁴²⁰ Скрипнюк О.В. Політична система: сучасні проблеми розвитку громадянського суспільства і держави: у 2 т. Київ: Логос, 2010. Т. 1.

⁴²¹ Авер’янов В. Як надати управлінські послуги. Людина і виконавча влада в контексті адміністративної реформи в Україні. Людина і влада. №3-4. 2000. С. 29.

щоб право на правовий захист, для будь-якої особи, яка на нього потребує, встановлювалося компетентними судовими органами, передбаченими правовою системою держави, і розвивати можливості судового захисту. Таким чином, саме наявність в структурі державної влади судової гілки дає змогу забезпечити панування принципу законності, який передбачає рівність перед законом всіх без винятку громадян, включаючи посадових осіб всіх рівнів, захистити права і свободи кожного незалежно від того, хто саме виступає суб'єктом правопорушення. У цьому сенсі, зовсім не випадково, що серед основних напрямів сучасної державної політики в галузі прав людини є утворення ефективної судової влади як гаранта прав і основних свобод людини та громадянина.⁴²²

Варто пам'ятати, що небезпечною є тенденція до ототожнення правосуддя з правоохоронною діяльністю. Забезпечення належного функціонування судової влади в загальній структурі державної влади є здійснення судами їхнього основного завдання, тобто – *функцій правосуддя*. Оскільки ст. 8 Конституції України зазначено, що її норми є нормами прямої дії, то суди при розгляді конкретних справ мають оцінювати зміст будь-якого закону чи іншого нормативно-правового акта з погляду його відповідності Конституції і в усіх необхідних випадках застосовувати Конституцію як акт прямої дії. Судові рішення мають ґрунтуватись на Конституції, а також на чинному законодавстві, яке не суперечить їй.

Відповідно до європейської правової традиції судова установа при вирішенні спору про право вирішує такі основні завдання: а) тлумачення правових норм; б) долає прогалини у законодавстві; в) судовий контроль правових норм та г) захищає права та інтереси, які забезпечуються правовим захистом.

Конституційний Суд України – це єдиний орган конституційної юрисдикції в Україні, *функціонально уповноважений щодо здійснення конституційною контролю*.

Зі світової практики відомо, що оцінка конституційності законів та інших нормативно-правових актів здійснюється консти-

⁴²² Скрипнюк В.М. Розвиток системи державної влади в Україні: конституційно-правові аспекти. Монографія. К.: Логос, 2010. 504 с.

туційними судами в порядку попереднього (превентивного) або подальшого (репресивного) конституційного контролю.

Превентивний конституційний контроль має низку переваг: по-перше, він дозволяє оперативно запобігати порушенням конституційної законності; по-друге, зберігає престиж законодавця, що неможливо в межах репресивного контролю, коли конституційний суд приймає рішення про неконституційність закону і, отже, скасовує його. Тим самим фіксується конституційна помилка чи навіть конституційне правопорушення законодавця; по-третє, дає можливість уникнути тих негативних наслідків, що можуть виникати після визнання на основі подальшого контролю неконституційності закону, чинного вже тривалий час.

Як свідчить аналіз конституцій і законодавства про судовий конституційний контроль та досвід діяльності конституційних судів, актами, що належать до превентивного конституційного контролю, можуть бути: проекти будь-яких законів (Австрія, Білорусь, Угорщина, Німеччина, Іспанія, Польща, Португалія, Румунія, Туреччина); проекти особливих видів законів – законів про зміни до конституцій, конституційні, органічні закони тощо (Іспанія, Італія, Молдова, Румунія, Туреччина); закони, що стосуються міжнародних договорів (Вірменія, Угорщина, Грузія, Португалія, Молдова); регламенти палат парламенту (Вірменія, Білорусь, Угорщина, Португалія, Румунія); підзаконні акти органів державної влади, місцевого самоврядування (Польща).

Конституційний Суд України в порядку попереднього контролю згідно зі ст. 151 Конституції дає висновки за зверненнями Президента України або Кабінету Міністрів про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради для надання згоди на їх обов'язковість. У ст. 159 Конституції йдеться про те, що законопроект про внесення змін до Конституції України розглядається Верховною Радою України за наявності висновку Конституційного Суду щодо відповідності законопроекту вимогам статей 157 і 158 Конституції України.

Подальший (репресивний) конституційний контроль більш відповідає природі органів конституційного правосуддя, які призначені для розгляду спорів як незалежних від законодавчої та виконавчої влади органів. *Подальший (репресивний) конституційний контроль* – це перевірка відповідності конституції законів та інших нормативних правових актів, які набрали чинності. Він здійснюється у більшості держав як з давніми демократичними традиціями, так і в державах молоді демократії, які дедалі ширше позбуваються спадщини тоталітаризму.

Світовій практиці відомі нормативні акти, які є предметом подальшого конституційного контролю. Це закони, які вносять поправки до конституції. У даному випадку конституційний суд є гарантом захисту конституції навіть від парламенту. Це означає, що парламент у своїх діях вважається обмеженим конституцією, і конституція, у свою чергу, обмежує перегляд конституційних норм парламентом; конституційні, органічні та схожі з ними закони, тобто ті, які конституція спеціально виділяє за предметом регулювання й особливим порядком прийняття; закони, що прийняті на всенародному референдумі; регламенти парламентів, їх палат; закони про ратифікацію міжнародних договорів; закони, що прийняті до набрання чинності новою конституцією; закони суб'єктів федеративної держави; підзаконні акти.⁴²³

Основними функціями Конституційного Суду України є вирішення питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України та офіційне тлумачення Конституції та законів України.

Згідно з Конституцією України (ст. ст. 150, 151), Законом “Про Конституційний Суд України” (ст. 13) **до повноважень Конституційного Суду України належить прийняття рішень у справах щодо:**

- *конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;*

⁴²³ Бисага Ю.М. Конституційне право України: підручник. 8-е видання перероблене та доповнене. Ужгород. Видавничий дім “Гельветика”, 2016. 476 с.

- *відповідності чинних міжнародних договорів України Конституції України;*
- *додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту;*
- *офіційного тлумачення Конституції та законів України.*

До повноважень Конституційного Суду України не належить питання щодо законності актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування, а також *інші питання, віднесені до компетенції судів загальної юрисдикції.*

Підставами для прийняття Конституційним Судом України рішення щодо неконституційності правових актів повністю чи окремих частин є їх невідповідність Конституції України: порушення встановленої Конституцією України процедури їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності; перевищення конституційних повноважень при їх прийнятті.

До повноважень судді Конституційного Суду України віднесено здійснення попередньої підготовки питань для їх розгляду Колегією суддів Конституційного Суду України, Конституційним Судом України, участь у розгляді справ.

На стадії підготовки питання до розгляду суддя здійснює попереднє вивчення переданих йому конституційних подань, звернень, вивчає нормативно-правові акти, що стосуються поставлених у зверненні питань, практику застосування цих актів, документальне і казуальне тлумачення. Такий порядок регулюється лише Регламентом Конституційного Суду України, хоч має бути закріплений у законі. На цій стадії суддя вирішує питання про витребування від суб'єктів конституційного подання, конституційного звернення додаткових матеріалів, документів, якщо їх недостатньо для прийняття відповідного рішення. Необхідні документи, матеріали та іншу інформацію з питань, що готуються для розгляду Колегією суддів Конституційного Суду України, Конституційним Судом України, суддя має право витребувати від Верховної Ради України, Президента України, Прем'єр-міністра

України, Генерального прокурора України, суддів, органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, посадових осіб, підприємств, установ, організацій усіх форм власності, політичних партій та інших об'єднань громадян, окремих громадян.

З питань своїх повноважень Конституційний Суд приймає рішення й висновки.

Рішення Конституційний Суд приймає за результатами розгляду справ щодо конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради, актів Президента, актів Кабінету Міністрів, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Закон України про Конституційний Суд встановлює такі правила, що **висновки Конституційний Суд дає** у справах з питань офіційного тлумачення Конституції та законів України; про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради для надання згоди на їх обов'язковість; щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту.

Рішення приймаються, висновки даються Конституційним Судом поіменним голосуванням шляхом опитування суддів Конституційного Суду.

Рішення й висновки Конституційного Суду є остаточними і не підлягають оскарженню (п. 6 ст. 66 Закону України "Про Конституційний Суд України"). Вони є обов'язковими до виконання. Копії рішень і висновків Конституційного Суду України надсилаються наступного робочого дня після їх офіційного оприлюднення суб'єкту права на конституційне подання чи конституційне звернення, з ініціативи якого розглядалася справа, до Міністерства юстиції України, а також до органу влади, що прийняв правовий акт, який був предметом розгляду в Конституційному Суді.

Цікаво, що в країнах з американською формою правосуддя рішення судів загальної юрисдикції є обов'язковими лише для сторін у конкретній справі при перевірці конституційності правового акта. Визнання акта неконституційним у

цьому випадку не тягне за собою його скасування, це може зробити лише орган, який його прийняв.

У країнах з європейською формою конституційного правосуддя рішення органів конституційної юрисдикції про визнання правового акта неконституційним скасовує його і є обов'язковим для всіх державних органів, фізичних і юридичних осіб. Однак у деяких країнах (Австрія, Польща, Словаччина) рішення органів конституційного правосуддя про неконституційність законів не є остаточними. Ці рішення повинні подаватись на затвердження до парламенту, який кваліфікованою більшістю може відхилити рішення органу конституційної юрисдикції (Іспанія). В інших – парламент або президент мають право відкладального вето стосовно рішень органів конституційного правосуддя, які можуть подолати вето при повторному розгляді кваліфікованою більшістю голосів їх членів.

Важливе значення має питання про те, з якого моменту втрачає чинність нормативний акт, визнаний органом конституційного правосуддя неконституційним. У зарубіжних країнах існує кілька варіантів законодавчого вирішення даного питання. В одних країнах нормативний акт визнається не чинним з певної дати в майбутньому, вказаному в рішенні органу конституційної юрисдикції (Австрія, Польща, Словаччина та ін.). В інших – з моменту прийняття рішення органом конституційного правосуддя.

У ряді держав конституційні суди можуть визнати неконституційним не лише той акт, що оспорується, але й акт, на якому він заснований. Так, якщо Конституційний Суд Німеччини, розглядаючи конституційну скаргу на рішення органу виконавчої влади або суду, визнає, що акт, який оспорується, заснований на не відповідному закону акті, він зобов'язаний визнати і його неконституційним та таким, що не має юридичної сили. В Іспанії в таких випадках палата Конституційного Суду, яка розглядає справу, повинна передати питання про перевірку конституційності закону на пленарне засідання. І тільки на пленарному засіданні Конституційний Суд своїм рішенням може визнати даний закон неконституційним.

Не порушуючи перевірку конституційності закону або підзаконного акта за власною ініціативою, конституційні суди в деяких державах можуть включити їх до числа тих, що перевіряються, якщо без звернення до таких актів не можна винести рішення, а їх конституційність викликає у суду сумнів. Конституційний Суд Австрії, наприклад, зобов'язаний оцінити відповідність Конституції закону, який повинен слугувати підставою для його рішення, якщо конституційність цього закону викликає у суду сумнів. На практиці Конституційний Суд, вивчаючи звернення, сам відбирає ті закони, які можуть бути предметом перевірки щодо конституційності.

Так, у ст. 152 Конституції України та ст. 73 Закону України “Про Конституційний Суд України” підкреслюється, що закони та інші правові акти за рішенням Конституційного Суду України

визнаються неконституційними повністю чи в окремій частині, якщо вони не відповідають Конституції України, або якщо була порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, прийняття або набрання ними чинності. Закони, інші правові акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня прийняття Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність. Матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, відшкодовується державою у встановленому законом порядку.

11.3. ІНСТИТУТ КОНСТИТУЦІЙНОЇ СКАРГИ В УКРАЇНІ

Особливе місце в системі гарантій реалізації і захисту конституційних прав і свобод людини й громадянина займає судовий захист прав і свобод як національними так і міжнародними судовими інстанціями, і зокрема, органами конституційної юстиції. Серед процедур, які використовують органи конституційної юрисдикції в багатьох зарубіжних країнах для захисту прав та свобод людини і громадянина, чи не найпопулярнішим є розгляд конституційних скарг.

Сутність інституту конституційної скарги сьогодні зводиться до права громадян звертатися до органів судового конституційного контролю з проханням про перевірку конституційності владних актів, якими порушуються їхні права і свободи. Конституційну скаргу варто розглядати не просто як ще один механізм судового захисту, а як спосіб впливати на якість національного законодавства. Саме для реалізації захисту основних прав і свобод людини в багатьох Конституціях країн світу було запроваджено інститут конституційної скарги.

Завдяки цьому інституту надається правова можливість людині безпосередньо захистити свої основні права та свободи у разі порушень, що виникають здебільшого при прийнятті нових законів та нормативних актів органами державної влади. Исто-

рично у вітчизняній правовій науці сформувалась точка зору, що звернення громадян або їх об'єднань з індивідуальною чи колективною скаргою в Конституційний суд – це один із видів звернень громадян в державні органи.⁴²⁴ Дійсно, з такою думкою важко не погодитись, оскільки поняття “звернення громадян” у вітчизняному законодавстві до прийняття нового закону “Про Конституційний Суд” ніколи не було закріплено. Уважно та детально аналізуючи такий підхід, можна сказати, що метою таких звернень є з однієї сторони участь в управлінні справами держави, а з другої – забезпечення законних прав та інтересів громадян, шляхом захисту таких прав і свобод від порушень.

По своїй суті такий підхід до розуміння “звернення громадян” зберігся у прийнятому Верховною Радою України законі “Про звернення громадян” від 1996 року. У преамбулі до закону йдеться про те, що цей закон регулює питання практичної реалізації громадянами України наданого їм Конституцією України права вносити в органи державної влади, об'єднання громадян відповідно до їх статуту пропозиції про поліпшення їх діяльності, викривати недоліки в роботі, оскаржувати дії посадових осіб, державних і громадських органів. Закон забезпечує громадянам України можливості для участі в управлінні державними і громадськими справами, для впливу на поліпшення роботи органів державної влади і місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, для відстоювання своїх прав і законних інтересів та відновлення їх у разі порушення. Згідно цього закону, скарга – це звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб.⁴²⁵

Разом з тим, одним із способів звернення громадян за захистом своїх законних прав та інтересів являється оскарження до суду

⁴²⁴ Маклаков В. В. Конституционный контроль в зарубежных странах. М.: Норма, 2007. С.13.

⁴²⁵ Про звернення громадян : Закон України від 2.10.1996 р. № 393/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 47. Ст. 256.

рішень посадових осіб та державних органів. Можна стверджувати, що право на звернення до суду за судовим захистом – встановлена законом можливість будь-якої зацікавленої особи звернутися до суду з метою захисту порушеного чи оскарженого права або захищеного законом інтересу. При цьому право на судовий захист – не тільки право на звернення до суду, але і можливість отримання судового захисту, включаючи виконання судового рішення.

Однак, на відміну від звернень до судів загальної юрисдикції, існує особливий порядок звернення громадян за захистом своїх конституційних прав та свобод, до суду конституційної юрисдикції. Таке особливе становище останнього випливає з Конституцій та законів “Про Конституційний Суд” ряду країн, які запровадили в себе інститут конституційної скарги. Відповідно до Конституцій та законів “Про Конституційний Суд” цих країн, до яких тепер входить і Україна, такі звернення не можна віднести до скарг і заяв у органи законодавчої чи виконавчої влади з приводу порушення законності, а також відновлення та реалізація суб’єктивних прав та законних інтересів. Разом з тим, головне завдання Конституційного Суду полягає у захисті прав громадян від законів, не відповідних Конституції. Як уже відзначалось, право громадянина на конституційну скаргу в силу її особливої значущості, як правило, безпосередньо закріплено в Конституції ряду країн. В них зазначено, що Конституційний Суд за скаргами на порушення конституційних прав і свобод громадян перевіряє конституційність законів у порядку, встановленому законом. У даному випадку, це закон “Про Конституційний Суд”, яким встановлюється правовий порядок подання такої скарги та механізм їх реалізації.

Право на звернення до Конституційного Суду – встановлена законом можливість будь-якої зацікавленої особи звернутися до суду для захисту порушених конституційного прав і свобод. Таким чином, Конституція надає кожному громадянину можливість вступати з державою в суперечку щодо конституційного права, що підкреслює правовий, демократичний характер держави, яка визнає людину, її права і свободи найвищою цінністю, що визнає сенс і зміст діяльності всіх органів державної влади і зобов’я-

зується згідно цьому вибудовувати публічно-владні відносини зі своїми громадянами.⁴²⁶

Звернення громадянина до Конституційного Суду іменується не клопотанням, не запитом, а скаргою.

Конституційна скарга – це адресоване Конституційному Суду прохання громадянина по конкретній справі, про захист своїх порушених конституційних прав і свобод, з допомогою конституційного судочинства. Можна сказати, що суди загальної юрисдикції також захищають порушені права і свободи громадян, гарантовані не тільки законами, підзаконними актами, але й Конституцією. Звичайно, для цього ініціюється судовий розгляд на підставі відповідної позовної заяви громадянина. Однак розглянути скаргу з позиції оцінки застосованого або, що підлягає застосуванню у відношенні даного заявника закону на відповідність Конституції, вправі тільки Конституційний Суд. Саме тому тільки до Конституційного Суду можна оскаржити закон, який стосується виключно основних прав і свобод громадян, закріплених Конституцією.

Виключно Конституційним Судом припиняється дія закону, який визнано цим судом неконституційними та таким, що порушує конституційні права і свободи громадян, і водночас здійснюється захист прав і свобод не тільки конкретних заявників, але й конституційного правопорядку в цілому. Як було зазначено в попередній частині цього розділу, такий інститут конституційного захисту основних прав і свобод громадян, як конституційна скарга, не одразу знайшов свою підтримку в європейських країнах.

Задля цієї мети, законодавцем було закріплено відповідний правовий механізм, якого раніше не було, що дозволяє реалізувати особистості своє конституційне право на судовий захист.

Таким спеціальним механізмом і являється конституційний інститут – конституційна скарга. Завдяки цьому інституту, кожен громадянин наділений правом безпосередньо звернутися за допомогою до Конституційного Суду, для захисту своїх основних, фундаментальних прав і свобод. Конституційна скарга являє собою

⁴²⁶ Копейчиков В. В. Основи конституційного права України: підручник. К., 1998. С.12.

інструмент для захисту індивідуальних прав громадян. Однак справжня ефективність цього інституту на практиці, залежить від дієвості правового механізму її застосування.

На думку П. Ткачука, інститут конституційної скарги дає можливість громадянину або об'єднанню громадян звернутися до Суду з приводу порушення їхніх конституційних прав і свобод законом, який застосовувався або має застосовуватися у конкретній справі в судах загальної юрисдикції чи в інших органах. І Суд має вирішити питання щодо конституційності цього закону. Якщо він визнає його неконституційним, то справа громадянина повинна бути переглянута компетентним органом у звичайному порядку. Тобто тут Судом здійснюється звичайний конституційний контроль, а права і свободи громадян, які звертаються зі скаргами, захищаються шляхом визнання неконституційними законів (найбільш поширена модель конституційної скарги).

Особливості інституту конституційної скарги:

1. Суб'єктом права на конституційну скаргу є особа, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України (його окремі положення) суперечить Конституції України. Але в ст. 55 Конституції України більш детально визначається, що "право звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України гарантується кожному", тобто, як це прийнято розуміти в Основному Законі та в науці конституційного права, – громадянам, іноземцям та особам без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України. Разом з тим, таким суб'єктом може бути і юридична особа приватного права, а юридичні особи публічного права, як це визначено профільним законом, до суб'єктів права на конституційну скаргу не належать.

Однак зауважимо, що така практика не є виключною для України, зокрема, наприклад, суб'єктами звернення до Федерального конституційного суду Німеччини є не тільки громадяни, але і іноземці – у тій же мірі. Що стосується можливості подачі конституційної скарги юридичними особами, то як зазначають вчені "всі приватні юридичні особи мають право подати скаргу щодо пору-

шення основних прав... у тій мірі, в якій дозволяє це зробити сама природа цих прав". У такому випадку, з цієї ж причини юридичні особи публічного права, за певними виключеннями (такі, як вищі навчальні заклади, політичні партії), не мають права на конституційну скаргу.

2. Предметом звернення є перевірка на відповідність Конституції України (конституційність) закону України (його окремих положень), що застосований в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу. Можливо, більш логічніше та обґрунтованіше предмет конституційної скарги має складати перелік тих юридичних актів, які визначені у ч. 1 ст. 150 Конституції України, а саме: закони та інші нормативні акти Верховної Ради України, акти Президента України та Кабінету Міністрів України, правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим, тобто акти, які є предметом конституційного подання. Однак наразі цей перелік обмежений можливістю перегляду лиш законів України, при чому застосування положень яких пов'язане із конкретною справою та порушенням прав осіб.

3. Підставою звернення є порушення основних прав людини і громадянина. Як правило, такому захисту підлягають всі конституційно закріплені права і свободи, хоча у деяких державах передбачено захист виключно окремих груп прав (наприклад у ФРН, Угорщині, Чехії та ін.).

4. Вимоги до конституційної скарги визначаються статтею 55 Закону України "Про Конституційний суд України" і містять перелік відомостей, які повинні бути зазначені в даній конституційній скарзі. Так, поміж іншого, у ній зазначаються: обґрунтування тверджень щодо неконституційності закону України (його окремих положень) із зазначенням того, яке з гарантованих Конституцією України прав людини, на думку суб'єкта права на конституційну скаргу, зазнало порушення внаслідок застосування закону.⁴²⁷

Дане положення є теж певною мірою суперечливим. Так, як зазначає Юлія Кириченко, це положення закону певним чином

⁴²⁷ Про Конституційний Суд України: Закон України від 16.10.1996 р. № 422/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 49. Ст. 272.

обмежує право на звернення з конституційною скаргою до КСУ, закріплене Конституцією, оскільки очевидно, що якщо такого обґрунтування не буде, то Конституційний суд відмовить у розгляді скарги на підставі невідповідності скарги вимогам Закону. Проте в Конституції не йдеться про захист лише конституційних прав людини від неконституційних положень законів, тобто наразі існує колізія.

Найчастіше конфлікти між державою та громадянами виникають через ігнорування державою конституційних прав і свобод громадян, шляхом прийняття антиконституційних законів. Конституційний Суд не дозволяє законодавцям відступати від принципу непорушності конституційних прав і свобод людини і громадянина, скасовуючи антиконституційні закони. Конституційний Суд у справах за скаргами громадян виявляє чимало порушень їх соціально-економічних прав і свобод (житлових, освітніх, трудових та ін.). Значна кількість цих справ стосується захисту права власності та права займатися підприємницькою діяльністю. Предметом захисту в Конституційному Суді неодноразово були політичні права громадян, включаючи виборчі, право на об'єднання та інше. Не дивлячись на те, що ні Конституція, ні закони "Про Конституційний Суд" не визначають поняття конституційної скарги, в юридичній літературі воно також не достатньо сформульовано, тим не менш звернення громадянина до Конституційного Суду, авторами Конституцій та законів "Про Конституційний Суд", визначено як конституційна скарга.

При цьому скарга розкривається як специфічна форма звертання, характерна тільки для цієї процедури у конституційному провадженні, яка розпочинається на підставі звернення громадянина за захистом своїх конституційних прав і свобод, що порушені певним законом чи дією. У теорії і практиці конституційного судочинства конституційну скаргу відносять до інституту конкретного нормоконтролю на відміну від абстрактного нормоконтролю. Як зазначає польський вчений Б. Банашак, у переважній більшості російськомовної наукової літератури увага акценту-

ється лише на тій обставині, що конституційна скарга є важливим засобом захисту конституційних прав і свобод особистості. Тим часом значення даного інституту аж ніяк не зводиться тільки до цього, оскільки воно більш багатогранне. Зокрема, за допомогою конституційної скарги захищається публічний інтерес, оскільки вона надає Конституційному Суду можливість контролю за дотриманням Основного Закону всіма державними органами, чим сприяє легітимізації держави.⁴²⁸

Інститут конституційної скарги відіграє важливу роль у запобіганні та вирішенні суспільних конфліктів. Тим самим він сприяє інтеграції суспільства навколо конституційних цінностей. Розгляд конституційних скарг відіграє значну роль у тлумаченні норм Конституції, що допомагає адаптувати основний закон до мінливих соціальних реалій і знімає необхідність вносити зміни в текст Конституції.

У конституційному праві під конституційною скаргою розуміється особливий правовий засіб, що дозволяє суб'єкту (фізичній або юридичній особі) звертатися до органу конституційного контролю з проханням перевірити прийняте відносно нього остаточне рішення публічних властей, якщо воно порушує його конституційні свободи і права.⁴²⁹ У німецькому конституційному праві вважається, що конституційна скарга являється основним правовим засобом захисту індивідуально-суб'єктивних основних прав і свобод громадянина, що порушені державою, при цьому вона також називається специфічною скаргою громадянина проти держави.⁴³⁰

Фактично конституційна скарга являється дієвим і ефективним процесуальним засобом для захисту основних прав і свобод громадян, оскільки уможливорює особі безпосередній доступ до конституційного правосуддя. На відміну від інших скарг

⁴²⁸ Banaszak B. Modele skargi konstytucyjnej. Skarga konstytucyjna. Praca zbiorowa pod red. Janusza Trzcinskiego. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2000. С.31-32.

⁴²⁹ Garlicki Leszek. Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykladu. Wyd. 12. Warszawa, 2008. С. 365.

⁴³⁰ Гецько М.М., Бисага Ю.М., Белова Д.М. Інститут конституційної скарги як засіб захисту основних прав і свобод: порівняльно-правовий аналіз: монографія. Ужгород: Видавничий дім "Гельветика", 2015. С.58.

та позовів, рішення по конституційній скарзі має не індивідуальний, а загальний характер. Тобто поширюється на всіх осіб, права яких можуть бути порушені дією неконституційного акту. Будучи важливою процесуальною гарантією прав і свобод приватних осіб, конституційна скарга служить одночасно засобом захисту публічних інтересів та конституційного правопорядку в цілому. Інститут конституційної скарги існує за кордоном у тих країнах, де є спеціальні органи конституційного контролю. Зазвичай в якості попередньої умови подачі конституційної скарги потрібно вичерпання всіх інших засобів правового захисту, однак з цього правила можуть бути і винятки.

Там, де конституційний контроль здійснюють суди загальної юрисдикції (США, Індія, Японія) конституційні скарги не передбачені, так як захист конституційних прав здійснюється в порядку позовного провадження. По своїй суті конституційна скарга являється правовим засобом, що включає до себе сукупність правових норм, з допомогою яких здійснюється певний вплив на відносини між суспільством та державою, досягаючи при цьому бажаний результат.

Характерними особливостями конституційної скарги є те, що скарга:

- по-перше, подається до Конституційного Суду,
- по-друге, скарга подається з приводу порушення конституційних прав і свобод громадян, яке відбувається в результаті дії прийнятого закону, що, на думку заявника, не відповідає Конституції;
- по-третє, подання такої скарги гарантується самою Конституцією;
- по-четверте, скарга розглядається в рамках конституційного судочинства (правосуддя) у зв'язку із здійсненням конституційного контролю.⁴³¹

Саме тому, є всі правові підстави називати таку скаргу “конституційна скарга”.

⁴³¹ Maunz T, Schmidt-Bleibtreu B., Klein F, Bethge H. Bundesverfassungsgerichtsgesetz, Loseblatt. Stand, 2005. С.151.

Відзначимо і деякі особливості конституційної скарги:

- скарга повинна бути пов'язана з конкретною справою, по якій прийнято остаточне рішення компетентного органу;
- підставою для скарги повинно бути лише порушення прав і свобод, які прямо закріплені в тексті Конституції держави;
- скарга має субсидіарний характер, що означає можливість її внесення лише після вичерпання всіх інших доступних засобів правового захисту (наприклад в Польщі, Албанії);
- розгляд скарги належить до компетенції органу конституційної юстиції, рішення якого носить остаточний характер і зобов'язує всі інші органи держави.

Конституційна скарга направлена проти втручання органу державної влади до основних прав і свобод, в такому випадку конституційна скарга не може розповсюджуватися на дії суб'єкта приватного права. Здебільшого конституційна скарга є засобом індивідуального захисту. Заявник повинен особисто постраждати (бути потерпілим) від обмеження його прав органом державної влади, тобто не може подати скаргу в інтересах когось іншого (*actio popularis*).

З огляду на викладене, можемо зробити висновок, що конституційна скарга являється специфічним, індивідуальним, допоміжним правовим засобом захисту гарантованих Конституцією основних прав і свобод, суб'єктом якої може бути як фізична так і юридична особа, яка вичерпала всі можливі засоби захисту, при цьому стверджує, що порушення її особистих, основних прав і свобод було спричинено органом державної влади.

Конституційна скарга – законодавчо врегульований правовий механізм, за допомогою якого не тільки захищаються права і свободи конкретної людини, але і конституційного правопорядку в цілому.

Як зазначає М. М. Гультай, фундаментальні права – це невід'ємні права, що захищають особу від свавілля держави. Вони гарантують, що індивіди мають непорушну сферу прав людини, будь-яке вторгнення в яку з боку держави має бути виправданим, інакше воно повинно бути припинено.⁴³²

⁴³² Гультай М.М. Особливості функціонування інституту конституційної скарги у Федеративній Республіці Німеччини. URL: <http://www.viche.info/journal/2695/>

Дійсно, здебільшого саме фундаментальним (основоположним) правам присвячені перші розділи Конституції, чим визнається їх пріоритет перед усіма іншими положеннями Основного Закону. До них належать: непорушність людської гідності, недоторканність і невідчужуваність прав людини, право на життя і фізичну недоторканність, рівність усіх перед законом, свобода віросповідання і совісті, свобода висловлювання думок, право на мирні збори, на створення союзів і товариств, у тому числі “для охорони і поліпшення умов праці й економічних умов”, таємниця листування, свобода пересування, вибору професії, недоторканність житла, право на судовий захист тощо. З наведеного можемо прийти до висновку, що конституційна скарга регулює суспільні відносини, з приводу захисту порушених конституційних прав. Предметом конституційної скарги, являються конституційні права і свободи людини, які були порушені дією чи бездіяльністю органами державної влади. Також можна виділити основні засади конституційної скарги. Фактично вони випливають зі змісту самої Конституції. Так в статті 3 Конституції України зазначається, що людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканність і безпека визначаються найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість держави.⁴³³

Саме з цієї ідеї, з цих основ і засад повинні виходити всі інші. Законодавець повинен видавати закони, які насамперед охороняли б цю цінність. Виконавчі та судові органи у своїй діяльності теж повинні виходити з цієї ж ідеї. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов’язком держави (ч. 2 ст. 3 Конституції) [10]. Тобто, держава за допомогою різних правових засобів повинна забезпечити захист прав і свобод людини. Для цього законодавець закріпив процедуру звернення до Конституційного Суду із конституційною скаргою, який створив реальну можливість для кожного громадянина захистити свої конституційні права і свободи від порушень з боку навіть самої держави.

⁴³³ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Офіційний вісник України. 2010. № 72/1 Спеціальний випуск. Ст. 15.

Громадяни та юридичні особи відповідно до статті 151.1 Конституції України можуть звертатися до Конституційного Суду України з конституційними скаргами щодо відповідності Конституції України (конституційності) законів України за умови, що автор клопотання вважає застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України таким, що суперечить Конституції України. Конституційна скарга може бути подана в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано.

Звертаючись до Конституційного Суду України, громадяни України, іноземці, особи без громадянства та юридичні особи повинні знати межі повноважень Конституційного Суду, питання, з яких вони можуть звертатися до нього, вимоги, встановлені Законом України „Про Конституційний Суд України“ від 13 липня 2017 року № 2136–VIII до конституційної скарги.

Конституційний Суд є органом конституційної юрисдикції. Він не належить до судів системи судоустрою України, найвищим судом у якій є Верховний Суд. До повноважень Конституційного Суду України, визначених статтями 147, 150, 151, 151.1 Конституції України, статтею 7 Закону, належить: вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим; офіційне тлумачення Конституції України; надання висновків про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість; надання висновків про відповідність Конституції України питань, які виносяться на всеукраїнський референдум за народною ініціативою, надання висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту; розгляд питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить

Конституції України. Конституційна скарга може бути подана в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано.

Згідно зі статтею 55 Закону конституційною скаргою є подане до Суду письмове клопотання щодо перевірки на відповідність Конституції України (конституційність) закону України (його окремих положень), що застосований в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу.

У конституційній скарзі зазначаються:

- 1) прізвище, ім'я, по батькові (за наявності) громадянина України, іноземця чи особи без громадянства, адреса зареєстрованого місця проживання особи (для іноземця чи особи без громадянства – місця перебування) або повна назва та місцезнаходження юридичної особи, а також номер засобу зв'язку, адреса електронної пошти, якщо такі є;
- 2) відомості про уповноважену особу, що діє від імені суб'єкта права на конституційну скаргу;
- 3) короткий виклад остаточного судового рішення, в якому було застосовано відповідні положення закону України;
- 4) опис перебігу розгляду відповідної справи в судах;
- 5) конкретні положення закону України, які належить перевірити на відповідність Конституції України, та конкретні положення Конституції України, на відповідність яким належить перевірити закон України;
- 6) обґрунтування тверджень щодо неконституційності закону України (його окремих положень) із зазначенням того, яке з гарантованих Конституцією України прав людини, на думку суб'єкта права на конституційну скаргу, зазнало порушення внаслідок застосування закону;
- 7) відомості про документи і матеріали, на які посилається суб'єкт права на конституційну скаргу, із наданням копій цих документів і матеріалів;
- 8) перелік документів і матеріалів, що додаються [4].

Копія остаточного судового рішення у справі суб'єкта права на конституційну скаргу має бути засвідчена в установленому порядку судом, що його ухвалив.

Важливим є те, що згідно зі статтею 77 Закону скарга вважається прийнятною у разі, якщо з дня набрання законної сили остаточним судовим рішенням, у якому застосовано закон України (його окремі положення), сплинуло не більше трьох місяців.

Відповідно до статті 56 Закону суб'єктом права на конституційну скаргу є особа, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України (його окремі положення) суперечить Конституції України.

Згідно зі статтею 74 Закону конституційна скарга подається до Суду державною мовою.

Конституційні скарги надсилаються до Конституційного Суду поштою або передаються безпосередньо до Секретаріату Суду без стягнення державного мита.

У зв'язку з тим, що до Конституційного Суду України (як і до конституційних судів інших країн) значна кількість клопотань вноситься з порушенням вимог Закону, Законом та Регламентом Конституційного Суду передбачено їх попереднє опрацювання відповідним підрозділом Секретаріату. Так, статтею 57 Закону передбачено, що попередню перевірку звернень до Суду здійснює Секретаріат. Якщо конституційна скарга за формою не відповідає вимогам Закону, керівник Секретаріату повертає її суб'єкту права на конституційну скаргу. Повернення конституційної скарги не перешкоджає повторному зверненню до Суду з дотриманням вимог цього Закону.

Слід відмітити, що Конституційний Суд не здійснює офіційного тлумачення законів України на підставі конституційної скарги. Питання офіційного тлумачення Конституції України розглядаються Конституційним Судом лише за конституційними поданнями Президента України, щонайменше сорока п'яти народних депутатів України, Верховного Суду, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

11.4. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ОРГАНАМИ ПРАВОСУДДЯ

Конституцією України ст. 124 передбачено, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускається. Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.⁴³⁴

Сьогодні існує думка, що зміст судової влади, на відміну від законодавчої та виконавчої, полягає у визначенні виду й обсягу суб'єктивних прав і юридичних обов'язків суб'єктів права, що встановлюються на основі застосування судом норм права та відповідних фактичних обставин. Іншими словами, діяльність судової влади завжди пов'язана з розглядом конкретної юридичної справи, а також із забезпеченням прав людини.

Незалежність судової влади, її рівність із законодавчою та виконавчою владою є невід'ємними ознаками правової держави, в якій кожен має право на судовий захист своїх прав і свобод. Незалежність судів встановлена в Україні як конституційний принцип організації та функціонування судів з метою забезпечення права осіб на такий захист. Недоторканність суддів не є особистим привілеєм, а як один з елементів статусу суддів має публічно-правове призначення – забезпечити здійснення правосуддя незалежним, неупередженим і справедливим судом.⁴³⁵

Конституційний Суд України неодноразово зазначав, що конституційний принцип незалежності суддів забезпечує важливу роль судової влади в механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина та є запорукою реалізації права на судовий захист, передбаченого частиною першою статті 55 Основного Закону України; положення Конституції України стосовно незалежності суддів, яка є невід'ємним елементом статусу суддів та їх професій-

⁴³⁴ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Офіційний вісник України. 2010. № 72/1 Спеціальний випуск. Ст. 15.

⁴³⁵ Про незалежність судової влади: Постанова Пленуму Верховного Суду України №8 від 13.06.2007

ної діяльності, пов'язані з принципом поділу державної влади та обумовлені необхідністю забезпечувати основи конституційного ладу й права людини, гарантувати самостійність і незалежність судової влади.⁴³⁶

У юридичній науці судочинство визначається як “процесуальна форма здійснення правосуддя, діяльність суду”. Між тим, правосуддя визначається як “правозастосувальна діяльність суду з розгляду і вирішення у встановленому законом процесуальному порядку віднесених до його компетенції справ з метою охорони прав та свобод людини і громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб та інтересів держави”. Подібні визначення містить і діюче українське законодавство чи проекти нормативно-правових актів. Зазначені визначення підтверджують дійсність висновку про те, що правосуддя здійснюється через судочинство як форму діяльності.⁴³⁷

Правосуддя – це особлива функція судової гілки влади, яка здійснюється судами шляхом розгляду і вирішення на основі закону цивільних, адміністративних і господарських справ з метою захисту прав та законних інтересів як окремих громадян, так і підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань; розгляду кримінальних справ із застосуванням встановлених законом карних заходів щодо осіб, які визнані винними у вчиненні злочину, або виправданням невинних, а також у формі конституційного судочинства.⁴³⁸

Відповідно до ст. 59 Конституції України, кожен має право на правову допомогу і є вільним у виборі захисника своїх прав.⁴³⁹

⁴³⁶ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої, абзаців першого, другого, четвертого, шостого частини п'ятої статті 141 Закону України “Про судоустрій і статус суддів” та положень пункту 5 розділу III “Прикінцеві положення” Закону України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення” (справа про щомісячне довічне грошове утримання суддів у відставці)

⁴³⁷ Бернюков А.М., Бігун В.С., Лобода Ю.П., Малишев Б.В., Погребняк С.П., Рабінович С.П., Смородинський В.С., Стовба О. В. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія. К. 2009. с.29

⁴³⁸ Коментар до Кодексу суддівської етики від 4 лютого 2016 року. с.8.

⁴³⁹ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Офіційний вісник України. 2010. № 72/1 Спеціальний випуск. Ст. 15.

Таким чином, кожен українець має право звертатися до суду особисто з будь-яких питань, якщо має підстави вважати, що його права чи інтереси порушуються.

Судовий захист є юрисдикційною формою захисту порушених або оспорюваних суб'єктивних прав та інтересів. Сутність такої форми захисту полягає в тому, що особа, яка вважає, що її права та законні інтереси порушені неправомірними діями інших осіб чи органів, звертається за захистом до суду як державного органу, уповноваженого вирішувати спори з метою відновлення порушеного права й припинення такого порушення. Визначальною складовою принципу захисту прав та інтересів є забезпечення гарантій права кожної людини на ефективний судовий захист.⁴⁴⁰

Суд розглядає *тільки письмові звернення*, які відповідають установленій законом формі. Єдиного шаблону позовної заяви не існує, оскільки у межах кожного окремого виду правовідносин є свої вимоги. Заявник готує звернення (*позовну заяву, заяву або скаргу*) до суду самостійно або з допомогою адвокатів чи інших фахівців у галузі права, які надають юридичні консультації з цього приводу. Прийом письмових звернень та інших документів, які безпосередньо стосуються розгляду судових справ, здійснюється працівниками загальної канцелярії. Зазначені документи можуть також надсилатися поштою.⁴⁴¹

Письмові звернення реєструються, належно оформлюються і передаються судді. Документи, які стосуються розгляду судової справи, можна також подати до суду безпосередньо під час попереднього судового засідання.

За подання заяви до суду справляється судовий збір. Розмір судового збору визначається Законом України "Про судовий збір".⁴⁴²

⁴⁴⁰ Коментар до Кодексу суддівської етики: Рішення Рада суддів України від 4 лютого 2016 року. № 1. URL: <http://rsu.gov.ua/uploads/article/komentar-kodeksusuddivskoietiki-fd35472a7d.pdf>

⁴⁴¹ Як звернутися до суду? URL: http://zib.com.ua/ua/print/71049-yak_zvernutis_do_sudu.html

⁴⁴² Про судовий збір: Закон України у ред. від 25.07.2018 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР).2012. №14. Ст.87

Судовий збір – збір, що справляється на всій території України за подання заяв, скарг до суду, за видачу судами документів, а також у разі ухвалення окремих судових рішень.

Ставки судового збору встановлюються у таких розмірах:

Найменування документа і дії, за яку справляється судовий збір, та платника судового збору	Ставка судового збору
1. За подання до суду:	
1) позовної заяви майнового характеру, яка подана:	
юридичною особою	1,5 відсотка ціни позову, але не менше 1 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб і не більше 350 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб
фізичною особою або фізичною особою – підприємцем	1 відсоток ціни позову, але не менше 0,4 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб та не більше 5 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб
2) позовної заяви немайнового характеру, яка подана:	
юридичною особою або фізичною особою – підприємцем	1 розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб
фізичною особою	0,4 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб
3) позовної заяви:	
про розірвання шлюбу	0,4 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб
про поділ майна при розірванні шлюбу	1 відсоток ціни позову, але не менше 0,4 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб та не більше 3 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб
4) заяви у справах окремого провадження; заяви про забезпечення доказів або позову; заяви про перегляд заочного рішення; заяви про скасування рішення третейського суду (міжнародного комерційного арбітражу); заяви про видачу виконавчого документа на примусове виконання рішення третейського суду (міжнародного комерційного арбітражу); заяви про видачу виконавчого документа на підставі рішення іноземного	

суду; заяви про роз'яснення судового рішення, які подано; заяви про сприяння третейському суду (міжнародному комерційному арбітражу) в отриманні доказів:	
юридичною особою або фізичною особою – підприємцем	0,5 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб
фізичною особою	0,2 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб
4-1) заяви про видачу судового наказу	0,1 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб
4-2) заяви про скасування судового наказу	0,05 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб
5) позовної заяви про захист честі та гідності фізичної особи, ділової репутації фізичної або юридичної особи, а саме:	
позовної заяви немайнового характеру	0,4 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб
позовної заяви про відшкодування моральної шкоди	1,5 відсотка ціни позову, але не менше 1 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб
6) апеляційної скарги на рішення суду; заяви про приєднання до апеляційної скарги на рішення суду; апеляційної скарги на судовий наказ, заяви про перегляд судового рішення у зв'язку з нововиявленими обставинами	150 відсотків ставки, що підлягала сплаті при поданні позовної заяви, іншої заяви і скарги
7) касаційної скарги на рішення суду; заяви про приєднання до касаційної скарги на рішення суду	200 відсотків ставки, що підлягала сплаті при поданні позовної заяви, іншої заяви і скарги в розмірі оспорюваної суми
9) апеляційної і касаційної скарги на ухвалу суду; заяви про приєднання до апеляційної чи касаційної скарги на ухвалу суду:	
юридичною особою або фізичною особою – підприємцем	1 розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб
фізичною особою	0,2 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб
2. За подання до господарського суду:	
1) позовної заяви майнового характеру	1,5 відсотка ціни позову, але не менше 1 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб і не більше 350 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб

2) позовної заяви немайнового характеру	1 розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб
2-1) заяви про видачу судового наказу	0,1 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб
2-2) заяви про скасування судового наказу	0,05 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб
3) заяви про вжиття запобіжних заходів та забезпечення позову; заяви про видачу виконавчого документа на підставі рішення іноземного суду; заяви про скасування рішення третейського суду; заяви про видачу виконавчого документа на примусове виконання рішення третейського суду; заяви про роз'яснення судового рішення	0,5 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб
4) апеляційної скарги на рішення суду; апеляційних скарг у справі про банкрутство; заяви про перегляд судового рішення у зв'язку з нововиявленими обставинами	150 відсотків ставки, що підлягала сплаті при поданні позовної заяви, іншої заяви і скарги
5) касаційної скарги на рішення суду; касаційних скарг у справі про банкрутство	200 відсотків ставки, що підлягала сплаті при поданні позовної заяви, іншої заяви і скарги
7) апеляційної і касаційної скарги на ухвалу суду; заяви про приєднання до апеляційної чи касаційної скарги на ухвалу суду	1 розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб
8) заяви про затвердження плану санації до порушення провадження у справі про банкрутство	2 розміри прожиткового мінімуму для працездатних осіб
9) заяви про порушення справи про банкрутство	10 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб
10) заяви кредиторів, які звертаються з грошовими вимогами до боржника після оголошення про порушення справи про банкрутство, а також після повідомлення про визнання боржника банкрутом; заяви про визнання правочинів (договорів) недійсними та спростування майнових дій боржника в межах провадження у справі про банкрутство; заяви про розірвання мирової угоди, укладеної у справі про банкрутство, або визнання її недійсною	2 розміри прожиткового мінімуму для працездатних осіб

3. За подання до адміністративного суду:	
1) адміністративного позову:	
майнового характеру, який подано:	
суб'єктом владних повноважень, юридичною особою	1,5 відсотка ціни позову, але не менше 1 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб і не більше 350 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб
фізичною особою або фізичною особою – підприємцем	1 відсоток ціни позову, але не менше 0,4 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб та не більше 5 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб
немайнового характеру, який подано:	
суб'єктом владних повноважень, юридичною особою або фізичною особою – підприємцем	1 розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб
фізичною особою	0,4 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб
2) апеляційної скарги на рішення суду, заяви про приєднання до апеляційної скарги на рішення суду, заяви про перегляд судового рішення у зв'язку з нововиявленими обставинами	150 відсотків ставки, що підлягала сплаті при поданні позовної заяви, іншої заяви і скарги
3) касаційної скарги на рішення суду, заяви про приєднання до касаційної скарги на рішення суду	200 відсотків ставки, що підлягала сплаті при поданні позовної заяви
5) апеляційної і касаційної скарги на ухвалу суду; заяви про приєднання до апеляційної чи касаційної скарги на ухвалу суду	1 розмір прожиткового мінімуму для працездатних осіб
6) заяви про забезпечення доказів або позову, заяви про видачу виконавчого документа на підставі рішення іноземного суду, заяви про зміну чи встановлення способу, порядку і строку виконання судового рішення	0,3 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб
4. За видачу судами документів:	
1) за повторну видачу копії судового рішення	0,003 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб за кожний аркуш паперу

2) за видачу в електронному вигляді копії технічного запису судового засідання	0,03 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб
3) за виготовлення копії судового рішення у разі, якщо особа, яка не бере (не брала) участі у справі, якщо судові рішення безпосередньо стосується її прав, свобод, інтересів чи обов'язків, звертається до апарату відповідного суду з письмовою заявою про виготовлення такої копії згідно із Законом України "Про доступ до судових рішень"	0,003 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб за кожний аркуш копії
4) за виготовлення копій документів, долучених до справи	0,003 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб за кожний аркуш копії
5. У разі ухвалення судом постанови про накладення адміністративного стягнення	0,2 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб

Відповідно до статті 1 Закону України "Про судоустрій і статус суддів"⁴⁴³ судова влада в Україні відповідно до конституційних засад поділу влади здійснюється незалежними та безсторонніми судами, утвореними законом. Судову владу реалізують судді та, у визначених законом випадках, присяжні шляхом здійснення правосуддя у рамках відповідних судових процедур.

Суддею є громадянин України, який відповідно до Конституції України та Закону України "Про судоустрій і статус суддів" призначений суддею, займає штатну суддівську посаду в одному з судів України і здійснює правосуддя на професійній основі.

Права судді:

- 1) брати участь у суддівському самоврядуванні;
- 2) утворювати громадські об'єднання та брати участь у них з метою захисту своїх прав та інтересів, підвищення професійного рівня;
- 3) бути членом національних або міжнародних асоціацій та інших організацій, що мають на меті захист інтересів суддів,

⁴⁴³ Про судоустрій і статус суддів: Закон України у ред. від 05.08.2018. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2016. №31, Ст.545.

утвердження авторитету судової влади в суспільстві або розвиток юридичної професії та науки;

- 4) підвищувати свій професійний рівень та проходити з цією метою відповідну підготовку.

Обов'язки судді:

- 1) справедливо, безсторонньо та своєчасно розглядати і вирішувати судові справи відповідно до закону з дотриманням засад і правил судочинства;
- 2) дотримуватися правил суддівської етики, у тому числі виявляти та підтримувати високі стандарти поведінки у будь-якій діяльності з метою укріплення суспільної довіри до суду, забезпечення впевненості суспільства в чесності та непідкупності суддів;
- 3) подавати декларацію доброчесності судді та декларацію родинних зв'язків судді;
- 4) виявляти повагу до учасників процесу;
- 5) не розголошувати відомості, які становлять таємницю, що охороняється законом, у тому числі таємницю нарадчої кімнати і закритого судового засідання;
- 6) виконувати вимоги та дотримуватися обмежень, установлених законодавством у сфері запобігання корупції;
- 7) подавати декларацію особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування;
- 8) систематично розвивати професійні навички (уміння), підтримувати свою кваліфікацію на належному рівні, необхідному для виконання повноважень у суді, де він обіймає посаду;
- 9) звертатися з повідомленням про втручання в його діяльність як судді щодо здійснення правосуддя до Вищої ради правосуддя та до Генерального прокурора упродовж п'яти днів після того, як йому стало відомо про таке втручання;
- 10) підтверджувати законність джерела походження майна у зв'язку з проходженням кваліфікаційного оцінювання або в порядку дисциплінарного провадження щодо судді, якщо обставини, що можуть мати наслідком притягнення судді

до дисциплінарної відповідальності, викликають сумнів у законності джерела походження майна або добросовісності поведінки судді.

Судоустрій в Україні будується за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності. *Систему судоустрою складають*: місцеві суди; апеляційні суди; Верховний Суд. Для розгляду окремих категорій справ в системі судоустрою діють вищі спеціалізовані суди, які здійснюють розгляд цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення. У місцевих загальних судах та апеляційних судах діє спеціалізація суддів із здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх.

а) Місцеві суди

Місцевий суд є судом першої інстанції і здійснює правосуддя у порядку, встановленому процесуальним законом.

Склад місцевого суду:

- голова суду (призначається з числа суддів місцевого суду);
- заступник або заступники голови суду (у визначених законом випадках);
- судді місцевого суду;
- слідчі судді (суддя) – здійснюють повноваження з судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні в порядку, визначеному процесуальним законом. Кількість слідчих суддів визначається окремо для кожного суду зборами суддів цього суду.

Види місцевих судів:

1) *Місцеві загальні суди* – окружні суди, які утворюються в одному або декількох районах чи районах у містах, або у місті, або у районі (районах) і місті (містах). Розглядають цивільні, кримінальні, адміністративні справи, а також справи про адміністративні правопорушення у випадках та порядку, визначених процесуальним законом.

2) *Місцеві господарські суди* – окружні господарські суди. Розглядають справи, що виникають із господарських правовідносин, а також інші справи, віднесені законом до їх юрисдикції.

3) *Місцеві адміністративні суди* – окружні адміністративні та інші суди, визначені процесуальним законом. Розглядають справи адміністративної юрисдикції.

б) Апеляційні суди

Апеляційні суди діють як суди апеляційної інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законом, – як суди першої інстанції, з розгляду цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення.

Апеляційними судами з розгляду цивільних і кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення є апеляційні суди, які утворюються в апеляційних округах. Апеляційними судами з розгляду господарських справ, апеляційними судами з розгляду адміністративних справ є відповідно апеляційні господарські суди та апеляційні адміністративні суди, які утворюються у відповідних апеляційних округах.

У складі апеляційного суду можуть утворюватися *судові палати* з розгляду окремих категорій справ. Судову палату очолює секретар судової палати, який обирається з числа суддів цього суду строком на три роки.

Суддею апеляційного суду може бути особа, яка відповідає вимогам до кандидатів на посаду судді, за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердила здатність здійснювати правосуддя в апеляційному суді, а також відповідає одній із таких вимог:

- 1) має стаж роботи на посаді судді не менше п'яти років;
- 2) має науковий ступінь у сфері права та стаж наукової роботи у сфері права щонайменше сім років;
- 3) має досвід професійної діяльності адвоката, в тому числі щодо здійснення представництва в суді та/або захисту від кримінального обвинувачення щонайменше сім років;
- 4) має сукупний стаж (досвід) роботи (професійної діяльності) відповідно до вимог, визначених попередніми пунктами, щонайменше сім років.

Повноваження апеляційного суду:

- 1) здійснює правосуддя у порядку, встановленому процесуальним законом;

- 2) аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику, інформує про результати узагальнення судової практики відповідні місцеві суди, Верховний Суд;
- 3) надає місцевим судам методичну допомогу в застосуванні законодавства;
- 4) здійснює інші повноваження, визначені законом.

в) Вищі спеціалізовані суди

Вищі спеціалізовані суди діють як суди першої та апеляційної інстанції з розгляду окремих категорій справ.

Вищими спеціалізованими судами є:

- 1) Вищий суд з питань інтелектуальної власності;
- 2) Вищий антикорупційний суд.

У складі вищого спеціалізованого суду можуть утворюватися *судові палати* для розгляду окремих категорій справ у першій інстанції, а також утворюється апеляційна палата для розгляду справ в апеляційній інстанції.

Повноваження вищого спеціалізованого суду:

- 1) здійснює правосуддя як суд першої та апеляційної інстанції у справах та в порядку, визначених процесуальним законом;
- 2) аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику, інформує про результати узагальнення судової практики Верховний Суд;
- 3) здійснює інші повноваження, визначені законом.

Суддею Вищого суду з питань інтелектуальної власності

може бути особа, яка відповідає вимогам до кандидатів на посаду судді, за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердила здатність здійснювати правосуддя у Вищому суді з питань інтелектуальної власності, а також відповідає одній із таких вимог:

- 1) має стаж роботи на посаді судді не менше трьох років;
- 2) має досвід професійної діяльності представника у справах інтелектуальної власності (патентного повіреного) щонайменше п'ять років;
- 3) має досвід професійної діяльності адвоката щодо здійснення представництва в суді у справах щодо захисту прав інтелектуальної власності щонайменше п'ять років;

- 4) має сукупний стаж (досвід) роботи (професійної діяльності) відповідно до вимог, визначених попередніми пунктами, щонайменше п'ять років.

Суддею Вищого антикорупційного суду може бути особа, яка відповідає вимогам до кандидатів на посаду судді, за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердила здатність здійснювати правосуддя у Вищому антикорупційному суді, а також відповідає іншим вимогам, встановленим законом.

г) Верховний Суд

Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом.

Повноваження Верховного Суду:

- 1) здійснює правосуддя як суд касаційної інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законом, – як суд першої або апеляційної інстанції, в порядку, встановленому процесуальним законом;
- 2) здійснює аналіз судової статистики, узагальнення судової практики;
- 3) надає висновки щодо проектів законодавчих актів, які стосуються судоустрою, судочинства, статусу суддів, виконання судових рішень та інших питань, пов'язаних із функціонуванням системи судоустрою;
- 4) надає висновок про наявність чи відсутність у діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину; вносить за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неспроможність виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я;
- 5) звертається до Конституційного Суду України щодо конституційності законів, інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції України;
- 6) забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом;

7) здійснює інші повноваження, визначені законом.

Склад Верховного Суду (до Верховного Суду входять судді у кількості не більше двохсот): 1) Велика Палата Верховного Суду; 2) Касаційний адміністративний суд; 3) Касаційний господарський суд; 4) Касаційний кримінальний суд; 5) Касаційний цивільний суд.

У кожному касаційному суді утворюються *судові палати* з розгляду окремих категорій справ з урахуванням спеціалізації суддів. Так, у Касаційному адміністративному суді обов'язково створюються окремі палати для розгляду справ щодо податків, зборів та інших обов'язкових платежів; захисту соціальних прав; виборчого процесу та референдуму, а також захисту політичних прав громадян. У Касаційному господарському суді обов'язково створюються окремі палати для розгляду справ щодо (про) банкрутство; захисту прав інтелектуальної власності, а також пов'язаних з антимонопольним та конкурентним законодавством; корпоративних спорів, корпоративних прав та цінних паперів.

Суддею Верховного Суду може бути особа, яка відповідає вимогам до кандидатів на посаду судді, за результатами кваліфікаційного оцінювання підтвердила здатність здійснювати правосуддя у Верховному Суді, а також відповідає одній із таких вимог:

- 1) має стаж роботи на посаді судді не менше десяти років;
- 2) має науковий ступінь у сфері права та стаж наукової роботи у сфері права щонайменше десять років;
- 3) має досвід професійної діяльності адвоката, в тому числі щодо здійснення представництва в суді та/або захисту від кримінального обвинувачення щонайменше десять років;
- 4) має сукупний стаж (досвід) роботи (професійної діяльності) відповідно до вимог, визначених попередніми пунктами, щонайменше десять років.

Велика Палата Верховного Суду є постійно діючим колегіальним органом Верховного Суду, до складу якого входить 21 суддя

Верховного Суду (по п'ять суддів з кожного касаційного суду у складі Верховного Суду та Голова Верховного Суду за посадою). Суддя Верховного Суду, обраний до Великої Палати, здійснює повноваження судді Великої Палати Верховного Суду протягом *трьох років* (крім Голови Верховного Суду), але *не більше двох строків поспіль*.

Повноваження Великої Палати Верховного Суду: 1) у визначених законом випадках здійснює перегляд судових рішень у касаційному порядку з метою забезпечення однакового застосування судами норм права; 2) діє як суд апеляційної інстанції у справах, розглянутих Верховним Судом як судом першої інстанції; 3) аналізує судову статистику та вивчає судову практику, здійснює узагальнення судової практики; 4) здійснює інші повноваження, визначені законом.

Пленум Верховного Суду є колегіальним органом, до складу якого входять усі судді Верховного Суду. Серед повноважень Пленуму наступні: 1) обирає на посади та звільняє з посад Голову Верховного Суду та заступника Голови Верховного Суду; 2) обирає з числа суддів Верховного Суду за поданням Голови Верховного Суду та увільняє від виконання обов'язків секретаря Пленуму Верховного Суду; 3) заслуховує інформацію Голови Верховного Суду про його діяльність, Секретаря Великої Палати Верховного Суду про діяльність Палати; 4) надає висновки щодо проектів законодавчих актів, які стосуються судоустрою, судочинства, статусу суддів, виконання судових рішень та інших питань, пов'язаних із функціонуванням системи судоустрою України; 5) приймає рішення про звернення до Конституційного Суду України з питань конституційності законів та інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції України; 6) надає висновок про наявність чи відсутність у діяннях, в яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину; вносить за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неспроможність виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я; 7) затверджує Рег-

ламент Пленуму Верховного Суду; 8) затверджує Положення про Науково-консультативну раду при Верховному Суді та її склад; 9) затверджує склад редакційної колегії офіційного друкованого органу Верховного Суду; 10) затверджує бюджетний запит Верховного Суду; з метою забезпечення однакового застосування норм права при вирішенні окремих категорій справ узагальнює практику застосування матеріального і процесуального законів, систематизує та забезпечує оприлюднення правових позицій Верховного Суду з посиланням на судові рішення, в яких вони були сформульовані; за результатами аналізу судової статистики та узагальнення судової практики надає роз'яснення рекомендаційного характеру з питань застосування законодавства при вирішенні судових справ; 11) розглядає та вирішує інші питання, віднесені законом до його повноважень.

Засідання Пленуму Верховного Суду є повноважним за умови присутності на ньому *не менше двох третин* від складу Пленуму, крім випадків, встановлених цим Законом. На засідання Пленуму можуть бути запрошені представники органів державної влади, наукових установ, громадських організацій, засобів масової інформації та інші особи.

Пленум Верховного Суду скликається Головою Верховного Суду в разі потреби або на вимогу не менш як четвертої частини від складу суддів Верховного Суду, але не рідше одного разу на три місяці. У разі відсутності Голови Верховного Суду Пленум скликається заступником Голови Верховного Суду. Про день і час скликання Пленуму Верховного Суду та питання, що виносяться на його розгляд, учасники засідання Пленуму повідомляються не пізніше як *за п'ять робочих днів* до засідання. У цей же строк надсилаються матеріали щодо питань, які виносяться на розгляд Пленуму.

Пленум Верховного Суду приймає з розглянутих питань *постанови*, які підписуються головуючим на засіданні Пленуму та секретарем Пленуму і публікуються в офіційному друкованому органі та розміщуються на веб-сайті Верховного Суду.

11.5. ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ПОРЯДОК ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ОРГАНАМИ ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНИ, ДІЗНАННЯ, ДОСУДОВОГО СЛІДСТВА ТА ОРГАНАМИ, ЯКІ ПРОВОДЯТЬ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ

У статті 3 Конституції України наголошується на тому, що права і свободи людини та їх гарантії *визначають зміст і спрямованість діяльності держави*. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. *Практична реалізація найважливішого вектора державної діяльності здійснюється в рамках правозахисної діяльності органів прокуратури України, спрямованої на державне гарантування охорони прав і свобод людини.*⁴⁴⁴

З огляду на це, слід виділити основні аспекти правозахисної діяльності органів прокуратури. Відповідно до Закону України "Про прокуратуру" діяльність органів прокуратури спрямована на всезагальне утвердження верховенства закону, зміцнення правопорядку і має своїм завданням захист від неправомірних посягань, гарантованих Конституцією України, іншими законами України та міжнародними правовими актами соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод людини та громадянина.

Таким чином у юридичному механізмі забезпечення прав людини особливе місце займає прокуратура, реалізуючи функцію, яка спрямована на забезпечення належного функціонування правової політики держави. Саме в цій сфері здійснюється охорона та захист прав, свобод і законних інтересів особи від протиправних посягань, охорона громадського порядку та протидія злочинності, охорона державного кордону, розробка та реалізація державної міграційної політики.⁴⁴⁵

Сухонос В.В. аналізуючи особливість діяльності органів прокуратури стверджує, що в основі діяльності органів прокуратури має лежати *"людиноцентристська" ідеологія*, відповідно для якої

⁴⁴⁴ Кальчук О. М. Адміністративно-правове регулювання : дис. канд. : 12.00.07. Київ, 2015.

⁴⁴⁵ Безпалова О.І. Пріоритетні напрями діяльності органів прокуратури України як суб'єктів реалізації правоохоронної функції держави. 2013. №1 (3). С.81.

на першому місці повинні знаходитись інтерес всебічного забезпечення прав і свобод людини.⁴⁴⁶

До того ж рішення дійшла і Консультативна Рада європейських прокурорів, яка у своєму висновку № 3(2008) про роль прокуратури за межами сфери кримінального права, підготовленого на підставі узагальнення існуючого у країнах Європи досвіду вказала, що “діяльність прокурорських служб за межами кримінального права визначається, наприклад, потребою суспільства у належному захисті прав людини та державних інтересів. Дії прокурорів за межами кримінального права ... і особливо у захисті прав людини, мають характеризуватися.”⁴⁴⁷

Варто наголосити, що традиційно в юридичній науці розрізняються поняття “захист” і “охорона” прав, свобод і законних інтересів особи – права, свободи та інтереси охороняються постійно, а захищаються лише тоді, коли порушуються. Термін “**правозахисна функція органів прокуратури**” має узагальнюючий характер, оскільки його зміст полягає у тому, що прокурори захищаючи права окремих громадян за їх зверненнями, вживають заходи з усунення порушень закону та використовують при цьому повноваження загальнонаглядового характеру. Водночас органи прокуратури охороняють права громадян, запобігають їх порушенню та вживають заходів, які сприяють зміцненню правових гарантій захисту прав, свобод і законних інтересів громадян.

Отже, можна констатувати, що сутність правозахисної діяльності органів прокуратури України полягає у здійсненні відповідними уповноваженими особами згаданих органів комплексу дій щодо охорони та захисту прав і свобод людини й громадянина та відновлення порушуваних або оспорюваних ними прав. Тобто правозахисна діяльність здійснюється завдяки поєднанню її складових – охоронної та захисної діяльності у сфері законних прав і свобод людини і громадянина від протиправних посягань.⁴⁴⁸

⁴⁴⁶ Безпалова О.І. Пріоритетні напрями діяльності органів прокуратури України як суб'єктів реалізації правоохоронної функції держави. 2013. № 1 (3). С. 83.

⁴⁴⁷ Сухонос В.В. Правозахисна діяльність як базова функція прокуратури України. Правовий вісник Української академії банківської справи. 2014. № 2 (11). С. 70.

⁴⁴⁸ Кальчук О. М. Адміністративно-правове регулювання : дис. канд. : 12.00.07. Київ, 2015.

Відповідно до статті 1 *Закону України “Про прокуратуру”* **прокуратура** України становить єдину систему, яка здійснює функції з метою захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави.

Прокуратура України становить єдину систему, яку складають Генеральна прокуратура, регіональні прокуратури, місцеві прокуратури, військові прокуратури, а також Спеціалізована антикорупційна прокуратура.

Безпалова О.І. виділяє наступні напрями діяльності органів прокуратури:

- а) захист соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод особи (наприклад дотримання конституційних прав і свобод при провадженні оперативно-розшукової діяльності);
- б) захист фінансово-економічних інтересів, передусім у бюджетній та земельній сферах (наприклад законність розпорядження землями сільськогосподарського призначення)
- в) захист конституційних засад підприємницької діяльності (наприклад недопущення незаконного втручання в діяльність суб'єктів підприємницької діяльності).⁴⁴⁹

Згідно ст. 2 *Закону України “Про прокуратура”* на прокуратуру покладаються наступні **функції**:

- 1) підтримання державного обвинувачення в суді;
- 2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених цим Законом;
- 3) нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;
- 4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

⁴⁴⁹ Безпалова О.І. Пріоритетні напрямки діяльності органів прокуратури України як суб'єктів реалізації правоохоронної функції держави. Право і безпека. 2013. №2. С. 70-76.

I. Підтримання державного обвинувачення в суді.

Функція обвинувачення займає одне з важливих місць не тільки серед функцій прокуратури, а й у системі кримінально-процесуальних функцій. Без обвинувачення кримінальний процес був би безпредметним, а тому і не потрібним. Саме обвинувачення породжує інші функції та їх розвиток (наприклад, захисту, правосуддя, вирішення справи по суті тощо).⁴⁵⁰

Треба також зауважити, що зараз не має єдиного авторитетного і відповідального господаря для виконання цієї функції, оскільки порушувати кримінальні справи (а, отже, і відкривати обвинувальний процес) має право безліч суб'єктів. В даній ситуації, оскільки функція обвинувачення здійснюється публічно від імені держави державними службовими особами і приватно (потерпілим у справах приватного обвинувачення), але процесуальний принцип публічності судочинства діє завжди, бо кримінальне правосуддя може бути лише державним і здійснюватися від імені держави, то підтримувати обвинувачення протягом усього процесу повинна мати право (і обов'язок) лише одна особа – прокурор, оскільки за всім цим стоїть авторитет держави (демократичної, соціальної, правової).⁴⁵¹

II. Представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених ст. 23 Закону України “Про прокуратуру” полягає у здійсненні процесуальних та інших дій, спрямованих на захист інтересів громадянина або держави.

Прокурор здійснює представництво в суді *інтересів громадянина* (громадянина України, іноземця або особи без громадянства) у випадках, якщо така особа не спроможна самостійно захистити свої порушені чи оспорювані права або реалізувати процесуальні повноваження через:

- недосягнення повноліття;
 - недієздатність або обмежену дієздатність,
- а законні представники або органи, яким законом надано

⁴⁵⁰ Цакадзе Н.Ч. Підтримання державного обвинувачення в суді – пріоритетна функція прокуратури України. Вісник Академії адвокатури України. 2009. Число 1 (14). С. 175.

⁴⁵¹ Там само. С. 176.

право захищати права, свободи та інтереси такої особи, не здійснюють або неналежним чином здійснюють її захист.

Варто зауважити, що раніше в цьому списку були присутні “інші поважні причини”, а це істотно розширювало можливість прокуратури представляти чий-небудь інтереси. Також, тепер наявність перерахованих підстав повинна бути обґрунтована прокурором за допомогою надання відповідних доказів, чого раніше не передбачалося.

Прокурор здійснює представництво в суді законних *інтересів держави* у разі порушення або загрози порушення інтересів держави, якщо захист цих інтересів не здійснює або неналежним чином здійснює орган державної влади, орган місцевого самоврядування чи інший суб’єкт владних повноважень, до компетенції якого віднесені відповідні повноваження, а також у разі відсутності такого органу.

Не допускається здійснення прокурором представництва в суді інтересів держави:

- в особі державних компаній;
- у правовідносинах, пов’язаних із виборчим процесом, проведенням референдумів;
- у правовідносинах, пов’язаних із діяльністю Верховної Ради України, Президента України;
- створенням та діяльністю засобів масової інформації, політичних партій, релігійних організацій, організацій, що здійснюють професійне самоврядування, та інших громадських об’єднань.

Представництво в суді інтересів держави *в особі Кабінету Міністрів України та Національного банку України* може здійснюватися прокурором Генеральної прокуратури України або регіональної прокуратури *виключно за письмовою вказівкою чи наказом Генерального прокурора або його першого заступника чи заступника відповідно до компетенції.*

У цьому аспекті суттєвим вбачається з’ясування поняття “інтереси держави”. У процесі дослідження встановлено, що державні інтереси закріплюються як нормами Конституції, так і нормами

інших правових актів. *Інтереси держави відрізняються від інтересів інших учасників суспільних відносин.* В основі перших завжди є потреба у здійсненні загальнодержавних (політичних, економічних, соціальних та інших) дій, програм, спрямованих на захист суверенітету, територіальної цілісності, державного кордону України, гарантування її державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, охорони землі як національного багатства, захист прав усіх суб'єктів права власності та господарювання тощо. Інтереси держави можуть збігатися повністю, частково або не збігатися зовсім із інтересами державних органів, державних підприємств та організацій.

Із урахуванням того, що “інтереси держави” є оціночним поняттям, Конституційний Суд роз'яснив, що прокурор чи його заступник у кожному конкретному випадку самостійно визначає з посиланням на законодавство, на підставі якого подається позов, в чому саме відбулося чи може відбутися порушення матеріальних або інших інтересів держави, *обґрунтовує у позовній заяві необхідність їх захисту та зазначає орган, уповноважений державною здійснювати відповідні функції у спірних відносинах* (Рішення КСУ від 8 квітня 1999 року №3-рп у справі про представництво прокуратурою інтересів держави і арбітражному суді).⁴⁵²

Механізм здійснення представництва:

1. Наявність підстав для представництва має бути обґрунтована прокурором у суді;

1. Прокурор здійснює представництво інтересів громадянина або держави в суді виключно після підтвердження судом підстав для представництва;

2. Прокурор зобов'язаний попередньо, до звернення до суду, повідомити про це громадянина та його законного представника або відповідного суб'єкта владних повноважень.

3. У разі підтвердження судом наявності підстав для представництва прокурор користується процесуальними повноваженнями відповідної сторони процесу.

⁴⁵² Стрижак А.А. Конституція України в актах Конституційного суду України С.439.

4. Наявність підстав для представництва може бути оскаржена громадянином чи її законним представником або суб'єктом владних повноважень.

Під час здійснення *представництва інтересів* громадянина або держави у суді прокурор має право в порядку, передбаченому процесуальним законом та законом, що регулює виконавче провадження:

- 1) звертатися до суду з позовом (заявою, поданням);
- 2) вступати у справу, порушену за позовом (заявою, поданням) іншої особи, на будь-якому етапі судового провадження;
- 3) ініціювати перегляд судових рішень, у тому числі у справі, порушеній за позовом (заявою, поданням) іншої особи;
- 4) брати участь у розгляді справи;
- 5) подавати цивільний позов під час кримінального провадження у випадках та порядку, визначених кримінальним процесуальним законом;
- 6) брати участь у виконавчому провадженні при виконанні рішень у справі, в якій прокурором здійснювалося представництво інтересів громадянина або держави в суді;
- 7) з дозволу суду ознайомлюватися з матеріалами справи в суді та матеріалами виконавчого провадження, робити виписки з них, отримувати безоплатно копії документів, що знаходяться у матеріалах справи чи виконавчого провадження.

Приклад: ст. 29 КПК – пред'явлення цивільного позову в інтересах держави або громадянина про відшкодування збитків, заподіяних злочинцем ч. 4. ст. 136 Кодекс законів про працю звернення до суду із заявою по стягнення заподіяної матеріальної шкоди з керівників підприємств, установ та організацій.

III. Нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство здійснюється прокурором виконуючи обов'язки, передбачені Законом України “Про оперативно-розшукову діяльність” та Кримінальним процесуальним кодексом України.

Дана функція нагляду за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, також зумовлена функцією державного обвинувачення,

оскільки розслідування злочинів насамперед і спрямоване на їх розкриття, виконання вимог закону про невідворотність відповідальності за вчинений злочин, що неможливе без формування конкретного обвинувачення і підтримання його в суді.⁴⁵³

Письмові вказівки прокурора органам, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання та досудове слідство, надані в межах повноважень, є *обов'язковими* для цих органів і *підлягають негайному виконанню*. Але видання прокурором розпоряджень поза межами його повноважень тягне за собою відповідальність, передбачену законом.

Генеральний прокурор, керівники регіональних та місцевих прокуратур, їх перші заступники та заступники відповідно до розподілу обов'язків, здійснюючи даний вид нагляду *координують діяльність правоохоронних органів відповідного рівня у сфері протидії злочинності* (координаційні повноваження), що здійснюють шляхом:

- проведення спільних нарад;
- створення міжвідомчих робочих груп;
- проведення узгоджених заходів;
- здійснення аналітичної діяльності.

IV. Нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян передбачений ст. 26 Закону України “Про прокуратуру”, відповідно до чого прокурор має право:

- 1) у будь-який час за посвідченням, що підтверджує займану посаду, *відвідувати* місця тримання затриманих, попереднього ув'язнення, установи, в яких засуджені відбувають покарання, установи, де перебувають особи, щодо яких застосовані примусові заходи медичного або виховного характеру, та будь-які інші місця, до яких доставлено осіб з метою складення протоколу про адміністративне право-

⁴⁵³ Цакадзе Н.Ч. Підтримання державного обвинувачення в суді – пріоритетна функція прокуратури України. Вісник Академії адвокатури України. 2009. Число 1 (14). С. 175.

- порушення чи в яких особи примусово тримаються згідно з судовим рішенням або рішенням адміністративного органу;
- 2) *опитувати осіб*, які перебувають у місцях, зазначених у пункті 1, з метою отримання інформації про умови їх тримання та поводження з ними, ознайомлюватися з документами, на підставі яких ці особи тримаються в таких місцях, засуджені або до них застосовано заходи примусового характеру;
 - 3) *знайомитися з матеріалами*, отримувати їх копії, перевіряти законність наказів, розпоряджень, інших актів відповідних органів і установ та в разі невідповідності законодавству вимагати від посадових чи службових осіб їх скасування та усунення порушень закону, до яких вони призвели, а також скасовувати незаконні акти індивідуальної дії;
 - 4) *вимагати* від посадових чи службових осіб *надання пояснень* щодо допущених порушень, а також вимагати усунення порушень та причин і умов, що їм сприяли, притягнення винних до передбаченої законом відповідальності;
 - 5) *знайомитися з матеріалами виконавчого провадження* щодо виконання судових рішень у кримінальних справах, робити з них виписки, знімати копії та в установленому законом порядку оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність державного виконавця;
 - 6) *вимагати* від керівників органів вищого рівня *проведення перевірок* підпорядкованих і підконтрольних органів та установ попереднього ув'язнення, виконання покарань, застосування заходів примусового характеру та перевірок інших місць, зазначених у пункті 1;
 - 7) *звертатися до суду з позовом* (заявою) у визначених законом випадках.

Отож дану функцію прокурор реалізує шляхом *проведення регулярних перевірок*, та в межах зазначеної функції прокурор має право *залучати відповідних спеціалістів*

Прокурор *зобов'язаний негайно звільнити особу*, яка незаконно (за відсутності відповідного судового рішення, рішення адміністративного органу або іншого передбаченого законом документа

чи після закінчення передбаченого законом або таким рішенням строку) перебуває у місці тримання затриманих, попереднього ув'язнення, обмеження чи позбавлення волі, установі для виконання заходів примусового характеру, інших місцях.

Письмові вказівки прокурора щодо додержання встановлених законодавством порядку та умов тримання осіб у місцях, а також письмові вказівки прокурора, надані іншим органам, що виконують судові рішення у кримінальних справах та справах про адміністративні правопорушення, є обов'язковими і підлягають негайному виконанню.

Таким чином, можна зробити висновок, що ефективна реалізація органами прокуратури України правоохоронної функції держави сприятиме зниженню рівня криміналізації суспільства, підвищенню рівня правової захищеності громадян, довірі суспільства до усієї системи правоохоронних органів, у тому числі до органів прокуратури; дозволить спрямувати свою діяльність на надання якісних соціально-сервісних послуг населенню, що є загально визнаним стандартом публічного адміністрування в демократичних країнах.

Забезпечення законності та охорони правопорядку в суспільстві, зокрема боротьба з правопорушниками, охорона законних прав та інтересів громадян, юридичних осіб, суспільства та державу в цілому належить до відання органів спеціального призначення.

Відтак, в межах своїх завдань **правоохоронні органи провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство.**

Згідно зі ст. 1 *Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність"* завданням такої діяльності є пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України, розвідувально-підбивну діяльність спеціальних служб іноземних держав та організацій з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства і держави.

Оперативно-розшукову діяльність здійснюють наступні оперативні підрозділи:

- Національна поліція;

- Державне бюро розслідувань;
- Служба безпеки України;
- Служба зовнішньої розвідки України;
- Державна прикордонна служба України;
- Управління державної охорони;
- Органи доходів і зборів;
- Органи і установи виконання покарань та слідчих ізоляторів;
- Розвідувальний орган Міністерства оборони України;
- Національне антикорупційне бюро України.⁴⁵⁴

При цьому *правоохоронна функція* даних підрозділів є однією стороною медалі, яка має своїм завданням сприяти:

- 1) розкриттю злочинів, захисту особи, її прав, свобод, власності, прав підприємств, установ, організацій від злочинних посягань;
- 2) виконанню вимог закону про невідворотність відповідальності за вчинений злочин;
- 3) запобіганню незаконному притягненню особи до кримінальної відповідальності;
- 4) охороні прав і законних інтересів громадян, які перебувають під слідством;
- 5) здійсненню заходів щодо запобігання злочинам, усунення причин та умов, що сприяють їх вчиненню.

Із іншого боку, як друга сторона медалі, виникає питання захисту прав і основних свобод людини під час здійснення такої діяльності цими органами.

*Урядовий уповноважений у справах Європейського суду з прав людини у 2012-2015 роках до **основних проблем порушення Україною Конвенції захисту прав людини** відніс:*

- надмірну тривалість провадження у цивільних і кримінальних справах;
- жорстоке поводження з особами, які перебувають під контролем держави (в місцях досудового тримання під вартою або в місцях виконання покарань);

⁴⁵⁴ Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 2002 року. База даних Законодавство України / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>

- неефективність розслідування правоохоронними органами скарг на жорстоке поводження представників державних органів, зокрема, у місцях досудового тримання осіб під вартою та в установах виконання покарань;
- неналежні матеріально-побутові умови тримання осіб, які перебувають в місцях досудового тримання під вартою або в установах виконання покарань, а також ненадання вказаній категорії осіб належної медичної допомоги.⁴⁵⁵

Отож практика Європейського суду з прав людини свідчить про те, що предметом звернення є порушення ст. 2. Конвенції “Право на життя”, ст. 3 “Заборона катування”, ст. 5 “Право на свободу та особисту недоторканість”, ст. 6 “Право на справедливий суд” (право на досудове слідство та судовий розгляд протягом розумного строку, презумпція невинуватості, право на допит свідків в кримінальному провадженні, право на правову допомогу).

Наприклад предметом розгляду може виступати питання про порушення права на приватність у разі проведення негласних слідчих дій. Специфіку такої діяльності вдало сформулював шведський професор Денніс Телльборг: “На сьогодні головною функцією негласного нагляду є не викриття злочинця, а встановлення самої наявності злочину. Наприклад, коли спецпідрозділи провадять розшукову діяльність проти організованої злочинності (торговців наркотиками), вони працюють до вчинення злочину, і мета цих заходів полягає у збиранні інформації про особу, злочинну групу або можливі насильницькі дії (терористичний акт, наприклад). Іншими словами, те, що хочуть з’ясувати на етапі, коли подається заява до суду про отримання дозволу на негласне стеження, часто неможливо конкретизувати. У таких випадках отримання судової санкції втрачає сенс, а спецпідрозділи фактично можуть організовувати негласне стеження на власний розсуд без застосування судового контролю. Отже, процедура отримання судової санкції повинна чітко визначатися законом, бути ясною і

⁴⁵⁵ Бугайчук К.Л., Гладкова Є.О., Малиновська Т.М., Святокум І.О., Федосова О.В. Принципи ефективного розслідування відповідно до практики Європейського суду з прав людини: наук.-метод. рек. Харків, Харк. нац. ун-ту. внутр. справ. 2017. 81 с.

детальною, а формулювання гарантій проти зловживань стає центральним питанням”.⁴⁵⁶

Щодо питання стеження за особою в Україні Європейський суд з прав людини у рішенні по справі “Волохи проти України” від 2006 року вказав, що національне законодавство не визначає достатньо чітко межі та умови такого стеження, а також не передбачає достатніх гарантій захисту від зловживань. Так Полтавським міським управлінням МВС було накладено арешт на кореспонденцію пана В. через несплату податків протягом 1994–1996 років. Через це заявник у 2000 році звернувся із заявою про відшкодування шкоди, завданої накладенням арешту на його кореспонденцію, посилаючись на ст. 31, 55, та 56 Конституції України.

ЄСПЛ звернулось до свого рішення по справі *Klass and Others v. Germany*, де було визначено, що саме таємність вжитих заходів зумовила складність, якщо не неможливість, для особи, стосовно якої вживались ці заходи, за власною ініціативою використовувати засоби захисту, принаймні тоді, коли спостереження триває. Проте у рішенні по справі *Klass and Others v. Germany* було встановлено, що уповноважений державний орган був зобов’язаний проінформувати особу, стосовно якої вживались відповідні заходи, зразу після припинення таких заходів. Крім того, відповідне повідомлення могло не містити інформації щодо цілей застосованого обмеження, а така особа мала декілька доступних засобів захисту.

Тобто виходячи із аналізу практики ЄСПЛ, були сформульовані принципи, яким повинен відповідати закон, що регулює контроль комунікацій. Отож на сьогодні доцільним є “доопрацювання” даного питання на національному законодавчому рівні.⁴⁵⁷

Поряд з цим на міжнародно-правовому рівні **Рекомендацією Рес (2001) 10 Ради Європи “Про Європейський кодекс полі-**

⁴⁵⁶ Захаров Євген. Порушення права на приватність під час проведення оперативно-розшукової діяльності. Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. 02.03.2012. URL: <http://khp.org/index.php?id=1330707752>

⁴⁵⁷ Справа “Волохи проти України” N 23543/02: Рішення Європейського суду з прав людини від 2 листопада 2006 року. База даних Законодавство України / ВР України. http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_138

цейської етики” визначені керівні принципи діяльності поліції під час втручання, які забезпечуватимуть захист прав людини:

1. Поліція і вся поліцейська діяльність повинні поважати право на життя кожного.

2. Поліція не повинна за жодних обставин не вчиняти, підбурювати або терпимо ставитися до будь-яких форм катування або нелюдського, або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання.

3. Поліція може застосовувати силу тільки у разі суворої необхідності і тільки в обсязі, необхідному для досягнення легітимної мети.

4. Поліція завжди повинна пересвідчуватися у правомірності своїх запланованих дій.

5. Персонал поліції повинен виконувати накази, правомірно прийняті їх керівництвом, але вони зобов'язані утримуватися від виконання наказів, які є явно протиправними, і доповідати про такі накази без страху покарання.

6. Поліція повинна виконувати свої завдання справедливо, керуючись, зокрема, принципами неупередженості та невідкарності.

7. Поліція може втручатися в право особи на недоторканність приватного життя тільки у разі суворої необхідності і тільки для досягнення легітимної мети.

8. Збирання, зберігання і використання персональних даних поліцією повинно здійснюватися відповідно до міжнародних принципів захисту даних і, зокрема, повинно бути обмежене в обсязі, необхідному для досягнення правових, легітимних і конкретних цілей.

9. Поліція у своїй діяльності повинна завжди пам'ятати про основоположні права кожного, такі як свобода думки, совісті, релігії, висловлення поглядів, мирні зібрання, пересування і безперешкодне користування своїм майном.

10. Персонал поліції повинен діяти чесно і з повагою до суспільства і з особливою увагою до становища осіб, які належать до найбільш уразливих груп.

11. Під час поліцейського втручання персонал поліції повинен зазвичай бути в змозі надати *підтвердження свого поліцейського статусу і службове посвідчення*.

12. Персонал поліції повинен протистояти всім формам корупції всередині поліції. Вони повинні повідомляти своє керівництво та інші відповідні органи про корупцію в поліції.⁴⁵⁸

Засновуючись на вищевикладеному до основних **принципів ефективного розслідування** відповідно до міжнародно-правових актів слід віднести:

- Принцип уникнення неправомірного застосування примусових заходів;
- Принцип відповідальності та справедливості;
- Принцип юридичної обґрунтованості поліцейських заходів та процесуальних дій;
- Принцип презумпції невинуватості та дотримання розумних строків
- Принцип правової допомоги та належного допиту;
- Принцип обґрунтованості арешту або затримання особи.⁴⁵⁹

11.6. АДВОКАТУРА В МЕХАНІЗМІ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

У ст. 1 Конституції України⁴⁶⁰ зазначено, що Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. Тобто на рівні Основного Закону України закріплено положення, згідно з яким вона визнається правовою державою. Однією з основних ознак, яка свідчить про існування правової держави, є створення

⁴⁵⁸ Рекомендація Rec (2001) 10 Комітету Міністрів державам-учасникам Ради Європи "Про Європейський кодекс поліцейської етики"1 Ухвалена Комітетом міністрів 19 вересня 2001 на 765-му засіданні заступників міністрів) URL: <http://pravo.org.ua/files/Criminal%20justice/rec1.pdf>

⁴⁵⁹ Бугайчук К.Л., Гладкова Є.О., Малиновська Т.М., Святокум І.О., Федосова О.В. Принципи ефективного розслідування відповідно до практики Європейського суду з прав людини: наук.-метод. рек. Харків, Харк. нац. ун-ту. внутр. справ. 2017. 81 с.

⁴⁶⁰ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Офіційний вісник України. 2010. № 72/1 Спеціальний випуск. Ст. 15.

державою механізму, який має реальну можливість забезпечити права, свободи та законні інтереси людини. Тож заслуговують на увагу твердження тих науковців, які вважають, що “правову державу не можна уявити без адвокатури”⁴⁶¹, “правова держава без висококваліфікованої і незалежної адвокатури – фікція, вона не лише нездатна забезпечити пріоритет прав і свобод людини, але й не в змозі забезпечити собі елементарного існування”⁴⁶².

Отже, одним з основних елементів механізму забезпечення прав, свобод та законних інтересів людини, якому відведена особлива роль в правовій державі, без сумніву, є адвокатура, рівень розвитку якої в цивілізованому світі “розглядається як індикатор демократії в суспільстві”⁴⁶³. Така особлива роль зумовлена тим, що “головна соціальна місія, фундаментальне призначення адвокатури – це захист прав людини”⁴⁶⁴.

Крім ст. 1 Конституції України, згідно з якою, як ми уже зазначали, Україна визнається правовою державою, слід врахувати й положення ч. 1 ст. 59 (кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав) та ч. 1 ст. 131-2 (для надання професійної правничої допомоги в Україні діє адвокатура) Конституції. Це свідчить про те, що адвокатура отримала конституційну прописку, відповідно до якої за нею закріплена особлива роль у забезпеченні прав, свобод та законних інтересів людини, що автоматично перетворює її на ключову правозахисну інституцію у сучасній правовій системі України.

Щодо особливостей конституційно-правового регулювання статусу адвокатури, то слід зауважити, що хоча положення ст. 59 та 131-2 Конституції України є фактично єдиними, які спрямовані

⁴⁶¹ Смоленский М.Б. Адвокатская деятельность и адвокатура Российской Федерации. Ростов-на-Дону: “Феникс”, 2004. С. 67.

⁴⁶² Сафулько С. Адвокатура поза пірамідою ієрархії: [Роль адвокатури у соціальному житті країни, повноваження, обговорення закону “Про адвокатуру”]. Дзеркало тижня. 2005. № 9. С. 6.

⁴⁶³ Хотенець П.В. Правовий статус адвоката в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.10 “Судоустрій; прокуратура та адвокатура”. Х., 2002. С. 3.

⁴⁶⁴ Святоцький О.Д. Адвокатура України : навч. посіб. К.: Ін Юре, 1997. С. 12-13.

на врегулювання такого статусу в цілому, все ж ще декілька норм статей Конституції “в тому чи іншому аспекті торкаються діяльності української адвокатури з надання правової допомоги”⁴⁶⁵. Такою нормою, зокрема, є положення ч. 4 ст. 29, згідно з якою кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз’яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника. Окремі аспекти діяльності адвокатури закріплені й в положенні ч. 2 ст. 63 Конституції України, згідно з яким підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист. Слід врахувати те, що права, передбачені ст. 29, 59, 63 не можуть бути обмежені навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 64 Конституції), тобто право на захист, згідно з Конституцією України, є правом абсолютним.

Потрібно врахувати й те, що ст. 131-2 чинної редакції Конституції України, якою по суті визначається конституційно-правовий статус адвокатури, розміщена в Розділі VIII “Правосуддя”. Крім цього, цією ж статтею закріплюється норма, згідно з якою незалежність адвокатури гарантується. Все це дає можливість дійти висновку, згідно з яким на конституційному рівні адвокатуру визнано як незалежний інститут, який займає самостійне місце в механізмі здійснення правосуддя.

Також положення ч. 4 ст. 131-2 діючої редакції Конституції України передбачає, що виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення. Цією ж статтею передбачено, що законом можуть визначитися винятки щодо представництва в суді у трудових спорах, спорах щодо захисту соціальних прав, щодо виборів та референдумів, у малозначних спорах, а також стосовно представництва малолітніх чи неповнолітніх осіб та осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена. Такою нормою український законодавець фактично встановлює монополію адвокатури

⁴⁶⁵ Нікітченко В.В. Специфіка правового регулювання діяльності адвокатури України. Право і безпека. 2011. № 3. С. 101.

щодо захисту та представництва особи в суді, які по своїй суті є основними видами адвокатської діяльності.

Взагалі перелік видів адвокатської діяльності закріплений в ст. 19 Закону України “Про адвокатуру та адвокатську діяльність”⁴⁶⁶, якими є:

- 1) надання правової інформації, консультацій і роз’яснень з правових питань, правовий супровід діяльності юридичних і фізичних осіб, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, держави;
- 2) складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру;
- 3) захист прав, свобод і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого, особи, стосовно якої передбачається застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру або вирішується питання про їх застосування у кримінальному провадженні, особи, стосовно якої розглядається питання про видачу іноземній державі (екстрадицію), а також особи, яка притягається до адміністративної відповідальності під час розгляду справи про адміністративне правопорушення;
- 4) надання правової допомоги свідку у кримінальному провадженні;
- 5) представництво інтересів потерпілого під час розгляду справи про адміністративне правопорушення, прав і обов’язків потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача у кримінальному провадженні;
- 6) представництво інтересів фізичних і юридичних осіб у судах під час здійснення цивільного, господарського, адміністративного та конституційного судочинства, а також в інших державних органах, перед фізичними та юридичними особами;
- 7) представництво інтересів фізичних і юридичних осіб, держави, органів державної влади, органів місцевого самоврядування в іноземних, міжнародних судових органах, якщо інше не вста-

⁴⁶⁶ Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 5 липня 2012 р. № 5076-VI. Офіційний вісник України. 2012. № 62. Ст. 17.

новлено законодавством іноземних держав, статутними документами міжнародних судових органів та інших міжнародних організацій або міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;

8) надання правової допомоги під час виконання та відбування кримінальних покарань.

Крім цього зазначається, що адвокат може здійснювати інші види адвокатської діяльності, не заборонені законом.

Враховуючи вказане вважаємо, що такий перелік являє собою орієнтовні напрями діяльності адвоката, а основне його призначення, на нашу думку, має інформаційний характер.

Потрібно врахувати, що в перехідних положеннях до Конституції (п. 11) закріплюється поетапний механізм запровадження вищевказаної монополії. Хоча в юридичній літературі й наявний підхід щодо небездоганності вказаних конституційних змін, зокрема, щодо недоцільності поширення монополії адвоката на приватноправові спори в Україні⁴⁶⁷, вважаємо за необхідне погодитись з твердженням І. Вегеле, який, насамперед на підставі дослідження адвокатської монополії на представництво у Європі, зазначає, що в цілому такі зміни відповідають європейському досвіду, оскільки представництво адвоката є більш надійним, забезпечуючи набагато вищий ступінь правового захисту порівняно з представництвом особи, яка не є членом національної асоціації адвокатів, та вказує на необхідність в судовому процесі "заохочувати сторони віддавати перевагу адвокатам як своїм представникам, навіть якщо немає жодних правових вимог щодо цього"⁴⁶⁸.

Позитивність таких конституційних змін зумовлена тим, що держава, яка позиціонує себе як права, повинна не тільки гарантувати на конституційному рівні право на отримання правової допомоги (професійної правничої допомоги) особам, які перебу-

⁴⁶⁷ Нор В. Адвокат як єдиний суб'єкт надання правничої допомоги у судовому провадженні: міжнародний досвід та вітчизняні законодавчі новели. Право України. 2016. № 12. С. 14.

⁴⁶⁸ Вегеле І. Адвокатська монополія: європейський досвід. Судова реформа: стан та напрями розвитку: матеріали IV Міжнародного судово-правового форуму (м. Київ, 17-18 березня 2016 р.). К.: Юридична практика, 2016. С. 61.

вають в складній (проблемній) правовій ситуації, але й повинна забезпечувати належні умови його реалізації. Щодо адвокатури, то такими умовами, зокрема, є встановлення суттєвих кваліфікаційних та інших вимог до кандидатів на здобуття статусу адвоката, а також закріплення особливого статусу адвоката, реалізація якого здійснюється на засадах професійності та незалежності.

Такі кваліфікаційні вимоги для претендентів на посаду адвоката передбачені насамперед в ст. 6 та 7 Закону України “Про адвокатуру та адвокатську діяльність”, якими, зокрема зазначається, що адвокатом може бути фізична особа, яка має повну вищу юридичну освіту, володіє державною мовою, має стаж роботи в галузі права не менше двох років, склала кваліфікаційний іспит, пройшла стажування (крім випадків, встановлених цим Законом), склала присягу адвоката України та отримала свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю.

Даним Законом передбачені негативні умови для набуття статусу адвоката (ч. 2 ст. 6), а також негативні умови для здійснення адвокатської діяльності (ст. 7). Так, не може бути адвокатом особа, яка:

- 1) має непогашену чи незняту в установленому законом порядку судимість за вчинення тяжкого, особливо тяжкого злочину, а також злочину середньої тяжкості, за який призначено покарання у виді позбавлення волі;
- 2) визнана судом недієздатною чи обмежено дієздатною;
- 3) позбавлена права на заняття адвокатською діяльністю, – протягом двох років з дня прийняття рішення про припинення права на заняття адвокатською діяльністю;
- 4) звільнена з посади судді, прокурора, слідчого, нотаріуса, з державної служби або служби в органах місцевого самоврядування за порушення присяги, вчинення корупційного правопорушення, – протягом трьох років з дня такого звільнення.

Крім цього, зазначається, що несумісною з діяльністю адвоката є:

- 1) робота на посадах осіб, зазначених уп. 1 ч. 1 ст. 4 Закону України “Про засади запобігання і протидії корупції”;

- 2) військова або альтернативна (невійськова) служба;
- 3) нотаріальна діяльність;
- 4) судово-експертна діяльність (ст. 7 Закону).

Механізм захисту прав людини передбачає й необхідність існування особливого правового статусу адвоката, який являє собою сукупність професійних прав, обов'язків, гарантій та відповідальності, належний комплекс яких надає можливість адвокату здійснювати свою діяльність на професійній основі щодо реалізації конституційного права особи щодо надання правничої допомоги⁴⁶⁹.

Примірник перелік професійних прав адвоката закріплений ст. 21 Закону України "Про адвокатуру та адвокатську діяльність", в якій зазначається, що під час здійснення адвокатської діяльності адвокат має право вчиняти будь-які дії, не заборонені законом, правилами адвокатської етики та договором про надання правової допомоги, необхідні для належного виконання договору про надання правової допомоги, зокрема

- 1) звертатися з адвокатськими запитами, у тому числі щодо отримання копій документів, до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, а також до фізичних осіб (за згодою таких фізичних осіб);
- 2) представляти і захищати права, свободи та інтереси фізичних осіб, права та інтереси юридичних осіб у суді, органах державної влади та органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форми власності, громадських об'єднаннях, перед громадянами, посадовими і службовими особами, до повноважень яких належить вирішення відповідних питань в Україні та за її межами;
- 3) ознайомлюватися на підприємствах, в установах і організаціях з необхідними для адвокатської діяльності докумен-

⁴⁶⁹ Заборовський В.В. Правовий статус адвоката в умовах становлення незалежної адвокатури України: монографія. Ужгород: Видавничий дім "Гельветика", 2017. С. 162.

тами та матеріалами, крім тих, що містять інформацію з обмеженим доступом;

- 4) складати заяви, скарги, клопотання, інші правові документи та подавати їх у встановленому законом порядку;
- 5) доповідати клопотання та скарги на прийомі в посадових і службових осіб та відповідно до закону одержувати від них письмові мотивовані відповіді на ці клопотання і скарги;
- 6) бути присутнім під час розгляду своїх клопотань і скарг на засіданнях колегіальних органів та давати пояснення щодо суті клопотань і скарг;
- 7) збирати відомості про факти, що можуть бути використані як докази, в установленому законом порядку запитувати, отримувати і вилучати речі, документи, їх копії, ознайомлюватися з ними та опитувати осіб за їх згодою;
- 8) застосовувати технічні засоби, у тому числі для копіювання матеріалів справи, в якій адвокат здійснює захист, представництво або надає інші види правової допомоги, фіксувати процесуальні дії, в яких він бере участь, а також хід судового засідання в порядку, передбаченому законом;
- 9) посвідчувати копії документів у справах, які він веде, крім випадків, якщо законом встановлено інший обов'язковий спосіб посвідчення копій документів;
- 10) одержувати письмові висновки фахівців, експертів з питань, що потребують спеціальних знань;
- 11) користуватися іншими правами, передбаченими цим Законом та іншими законами.

Вищевказаний Закон (ст. 21) передбачає комплекс як професійних обов'язків (дотримуватися присяги адвоката України та правил адвокатської етики; на вимогу клієнта надати звіт про виконання договору про надання правової допомоги; невідкладно повідомляти клієнта про виникнення конфлікту інтересів; підвищувати свій професійний рівень; виконувати рішення органів адвокатського самоврядування; виконувати інші обов'язки, передбачені законодавством та договором про надання правової допомоги), так і певних заборон (використовувати свої права

всупереч правам, свободам та законним інтересам клієнта; без згоди клієнта розголошувати відомості, що становлять адвокатську таємницю, використовувати їх у своїх інтересах або інтересах третіх осіб; займати у справі позицію всупереч волі клієнта, крім випадків, якщо адвокат впевнений у самообмові клієнта; відмовлятися від надання правової допомоги, крім випадків, установлених законом), які адвокат повинен дотримуватись під час здійснення адвокатської діяльності.

Реалізація прав та необхідність дотримання професійних обов'язків адвоката зумовлює потребу й існування такого елементу його правового статусу як гарантії, що являють собою сукупність умов, способів та засобів, передбачених законодавством про адвокатуру, спрямованих на забезпечення належної реалізації всіх інших елементів такого статусу задля створення відповідних умов надання професійної правничої допомоги кожній особі. Гарантії професійної діяльності адвоката передбачені насамперед ст. 23 Закону України "Про адвокатуру та адвокатську діяльність", в якій зазначається, що:

- 1) забороняються будь-які втручання і перешкоди здійсненню адвокатської діяльності;
- 2) забороняється вимагати від адвоката, його помічника, стажиста, особи, яка перебуває у трудових відносинах з адвокатом, адвокатським бюро, адвокатським об'єднанням, а також від особи, стосовно якої припинено або зупинено право на заняття адвокатською діяльністю, надання відомостей, що є адвокатською таємницею. З цих питань зазначені особи не можуть бути допитані, крім випадків, якщо особа, яка довірила відповідні відомості, звільнила цих осіб від обов'язку зберігати таємницю в порядку, передбаченому законом;
- 3) проведення стосовно адвоката оперативно-розшукових заходів чи слідчих дій, що можуть проводитися виключно з дозволу суду, здійснюється на підставі судового рішення, ухваленого за клопотанням Генерального прокурора, його заступників, прокурора Автономної Республіки Крим, області, міста Києва та міста Севастополя;

- 4) забороняється проведення огляду, розголошення, витребування чи вилучення документів, пов'язаних із здійсненням адвокатської діяльності;
- 5) адвокату гарантується рівність прав з іншими учасниками провадження, дотримання засад змагальності і свободи в наданні доказів та доведенні їх переконливості;
- 6) життя, здоров'я, честь і гідність адвоката та членів його сім'ї, їх майно перебуває під охороною держави, а посягання на них тягнуть відповідальність, передбачену законом;
- 7) адвокату гарантується право на забезпечення безпеки під час участі у кримінальному судочинстві в порядку, встановленому законом;
- 8) забороняється залучати адвоката до конфіденційного співробітництва під час проведення оперативно-розшукових заходів чи слідчих дій, якщо таке співробітництво буде пов'язане або може призвести до розкриття адвокатської таємниці;
- 9) забороняється втручання у приватне спілкування адвоката з клієнтом;
- 10) забороняється внесення подання слідчим, прокурором, а також винесення окремої ухвали (постанови) суду щодо правової позиції адвоката у справі;
- 11) забороняється втручання у правову позицію адвоката;
- 12) орган або посадові особи, які затримали адвоката або застосували до нього запобіжний захід, зобов'язані негайно повідомити про це відповідну раду адвокатів регіону;
- 13) повідомлення про підозру адвоката у вчиненні кримінального правопорушення може бути здійснене виключно Генеральним прокурором, його заступником, прокурором Автономної Республіки Крим, області, міста Києва та міста Севастополя;
- 14) забороняється притягати до кримінальної чи іншої відповідальності адвоката (особу, стосовно якої припинено або зупинено право на заняття адвокатською діяльністю) або погрожувати застосуванням відповідальності у зв'язку із здійсненням ним адвокатської діяльності згідно із законом;

- 15) не можуть бути підставою для притягнення адвоката до відповідальності його висловлювання у справі, у тому числі ті, що відображають позицію клієнта, заяви у засобах масової інформації, якщо при цьому не порушуються професійні обов'язки адвоката;
- 16) забороняється ототожнення адвоката з клієнтом;
- 17) дисциплінарне провадження стосовно адвоката здійснюється в особливому порядку.

Одним із основних елементів правового статусу адвоката, який займає одне з провідних місць в механізмі захисту прав і свобод людини та громадянина, забезпечуючи належність його здійснення є професійна відповідальність адвоката. Специфіка цього елемента полягає в тому, що, з одного боку, він спрямований на забезпечення відповідального ставлення адвоката до виконання своїх обов'язків (існує для запобігання вчинення ним правопорушення), а з іншого – наявність особливого порядку насамперед здійснення дисциплінарного провадження стосовно адвоката є однією з основних гарантій його професійної діяльності. Слід врахувати, що адвокат може бути суб'єктом кримінальної, адміністративної, цивільної (майнової) та дисциплінарної відповідальності.

Без сумніву, з-поміж інших видів професійної відповідальності адвоката дисциплінарна займає особливе, провідне місце. Це насамперед зумовлено тим, що особливий порядок здійснення дисциплінарного провадження стосовно адвоката є однією з основних гарантій адвокатської діяльності. Особливість такого порядку, зокрема, полягає в тому, що вирішення питання притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності є компетенцією виключно органів адвокатського самоврядування, що "забезпечує недоторканність адвоката при здійсненні професійної діяльності та незалежність адвокатури, яка здійснює дисциплінарне провадження стосовно своїх членів"⁴⁷⁰.

Підставою для притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності є вчинення ним дисциплінарного проступку. Дис-

⁴⁷⁰ Дабижа Т.Г. Особенности процедуры привлечения адвоката к ответственности. Адвокат. 2012. № 9. С. 11.

циплінарним проступком адвоката є: порушення вимог несумісності; порушення присяги адвоката України; порушення правил адвокатської етики; розголошення адвокатської таємниці або вчинення дій, що призвели до її розголошення; невиконання або неналежне виконання своїх професійних обов'язків; невиконання рішень органів адвокатського самоврядування; порушення інших обов'язків адвоката, передбачених законом. Слід врахувати, що однією із гарантій професійної діяльності адвоката є положення ч. 3 ст. 34 Закону України "Про адвокатуру та адвокатську діяльність", за яким не є підставою для притягнення адвоката до дисциплінарної відповідальності винесення судом або іншим органом рішення не на користь його клієнта, скасування або зміна судового рішення або рішення іншого органу, винесеного у справі, в якій адвокат здійснював захист, представництво або надавав інші види правової допомоги, якщо при цьому не було вчинено дисциплінарного проступку.

За вчинення дисциплінарного проступку до адвоката може бути застосовано одне з таких дисциплінарних стягнень:

- 1) попередження;
- 2) зупинення права на заняття адвокатською діяльністю на строк від одного місяця до одного року;
- 3) для адвокатів України – позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю з наступним виключенням з Єдиного реєстру адвокатів України, а для адвокатів іноземних держав – виключення з Єдиного реєстру адвокатів України.

Також потрібно врахувати те, що адвокат може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності протягом року з дня вчинення дисциплінарного проступку.

Механізм захисту адвокатурою прав і свобод людини та громадянина передбачає й необхідність належного оформлення повноважень адвоката, що є важливим елементом його професійної діяльності, оскільки воно не тільки встановлює сутність взаємовідносин адвоката з своїм клієнтом, але є необхідною умовою для забезпечення ефективної та якісної всієї діяльності адвоката щодо надання професійної правничої (правової) допомоги.

Слід відмітити, що адвокатська діяльність здійснюється на підставі договору про надання правової допомоги, а документами, що посвідчують повноваження адвоката на надання правової допомоги, можуть бути:

- 1) договір про надання правової допомоги;
- 2) довіреність;
- 3) ордер;
- 4) доручення органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги (ст. 26 Закону України “Про адвокатуру та адвокатську діяльність”).

Розкриваючи питання про місце і роль адвокатури в механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина важливе значення має і дослідження сутності легально закріпленого визначення поняття “адвокатура України”. Дефініція вказаного поняття закріплена в ч. 1 ст. 2) згаданого Закону, де йдеться про те, що адвокатура – це недержавний самоврядний інститут, який забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації і діяльності адвокатури в порядку, встановленому цим Законом.

Досліджуючи питання про дефініцію поняття “адвокатура” слід виходити з того, що найбільш поширеним є його розуміння, згідно з яким адвокатура сприймається як професійне співтовариство адвокатів, що як інститут громадянського суспільства не входить до системи органів державної влади й органів місцевого самоврядування⁴⁷¹. Можливість такого подвійного розуміння поняття “адвокатури”, зумовлена, з одного боку тим, що адвокатура є невід’ємним інститутом громадянського суспільства⁴⁷², а з іншого – сприйняттям адвокатури як професійної організації (об’єднання)

⁴⁷¹ Борзих Н.В. Адвокат як суб’єкт захисту та його повноваження. Вісник Донецького університету. Серія В “Економіка і право”. 2007. № 2. С. 448.

⁴⁷² Заборовський В.В. Адвокатура як невід’ємний інститут громадянського суспільства на сучасному етапі становлення правової держави в Україні. Конституційно-правові академічні студії. 2016. № 2.С. 49-58; Заборовський В.В. Конституційно-правове регулювання статусу адвокатури в Україні. Порівняльно-аналітичне право. 2015. № 4. С. 421. URL: http://pap.in.ua/4_2015/127.pdf

адвокатів⁴⁷³. Така професійна організація (об'єднання) адвокатів в юридичній літературі отримала ще назву професійної корпорації (публічна корпорація професійних юристів)⁴⁷⁴.

Аналізуючи питання про правову природу дефініції поняття “адвокатура”, слід звернути увагу, що в юридичній літературі наявна й точка зору, згідно з якою виділяються не два, а три статуси адвокатури. Такої позиції дотримується С.Е. Лібанова, яка сучасне статусне становище адвокатури іменує як “триєдність”, а саме: адвокатура як професія і професійна діяльність; адвокатура як співтовариство адвокатів; адвокатура як інститут громадянського суспільства. До того ж вона, проводячи порівняльний аналіз цих трьох статусів адвокатури, вказує на те, що суб'єктом адвокатської діяльності є лише адвокат, а адвокатура (як співтовариство та інститут) здійснює правозахисну діяльність, яка розмежовується по об'єктах захисту і функція⁴⁷⁵.

Досліджуючи різноманітні значення поняття “адвокатура”, зокрема як інституту громадянського суспільства, не слід забувати й про адвокатуру як правозахисну інституцію⁴⁷⁶, а також про адвокатуру як незалежну інституцію в механізмі здійснення правосуддя, діяльність якої спрямована на забезпечення належної реалізації конституційного права особи на отримання правової допомоги.

На підставі вказаного можна дійти висновку про можливу багатогранність в розумінні поняття “адвокатура”, а місце і роль адвокатури в суспільстві характеризувати як багатоаспектні. Вра-

⁴⁷³ Вавилов С.И. Большая советская энциклопедия: в 51 т.2-е изд. М.: Большая советская энциклопедия. Т. 1: А-Актуализм. 1949. С. 392.; Прохоров А.М. Большой энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1993. С. 19.

⁴⁷⁴ Володина С.И. Адвокатура: учебник для бакалавров. М.: Проспект, 2014. С. 314.; Козьміних А.В. Роль інституту адвокатури в реалізації правозахисної функції громадянського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 “Політичні інститути та процеси”. О., 2008. С. 5.

⁴⁷⁵ Лібанова С.Э. Значение кодекса профессиональной этики в воспитании нравственного профессионализма и институционализации адвокатуры в России. Евразийская адвокатура. 2012. № 1-1. С. 51.

⁴⁷⁶ Заборовський В.В. Адвокатура – це правозахисна чи правоохоронна інституція? Rozwój regulacji prawnej w Europie Wschodniej: doświadczenia Polski i Ukrainy: Międzynarodowa konferencja naukowo-praktyczna (Sandomierz (Polska), 27–28 stycznia 2017.). Sandomierz: Wyższa Szkoła Humanistyczno-Przyrodnicza w Sandomierzu, 2017. С. 18-23.

ховуючи це, вважаємо за можливе сприймати дефініцію поняття “адвокатура” як професійне об’єднання осіб (адвокатів), діяльність якого спрямована на забезпечення належної реалізації конституційного права особи на отримання професійної правничої (правової) допомоги і яка як конституційно-правовий правозахисний інститут громадянського суспільства займає самостійне та одне з провідних місць в механізмі здійснення правосуддя, без професійної та незалежної діяльності якого ставиться під сумнів можливість існування і громадянського суспільства, і правової держави в цілому.

На підставі дослідження сутності понять “адвокат”⁴⁷⁷ і “адвокатура”,⁴⁷⁸ можна з’ясувати й співвідношення між ними. Так, враховуючи вищевказане розуміння поняття “адвокатура” (адвокатура являє собою співтовариство адвокатів, тобто сукупність осіб, які отримали адвокатський статус), можна стверджувати, що найбільш поширеним сприйняттям співвідношення адвокатури й адвоката є розуміння адвокатури як професійної організації (об’єднання) адвокатів. Таке розуміння дає можливість деяким науковцям доходити висновку про те, що “адвокатську спільноту можна визначити як сукупність осіб, які отримали адвокатський статус”⁴⁷⁹. Фактично з таких же позицій виходить й український законодавець, який у ч. 2 ст. 2 Закону України “Про адвокатуру та адвокатську діяльність” вказує, що адвокатуру України складають всі адвокати України, які мають право здійснювати адвокатську діяльність.

Але співвідношення понять “адвокат” й “адвокатура” не повинно сприйматися як просте співвідношення складових елементів (адвокатів) та цілого (адвокатури), згідно з яким адвокатура розуміється як незалежна професійна організація (об’єднання) адвокатів. На нашу думку, розуміння співвідношення таких

⁴⁷⁷ Заборовський В.В. До питання про дефініцію поняття “адвокат”. Проблеми законності. 2016. № 132. С. 75-82.

⁴⁷⁸ Заборовський В.В. Плюралізм у розумінні поняття “адвокатура” та його співвідношення із поняттям “адвокат”. Проблеми законності. 2016. № 135. С. 234-244.

⁴⁷⁹ Нинціева Т.М. Правовое регулирование организации адвокатуры в Российской Федерации : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.11. М., 2007. С. 144.

дефініції повинно впливати і із того, що вони за своєю суттю виконують різні функції (основна функція адвоката – надання професійної правової допомоги клієнтам, тоді як функція адвокатури – створення умов для ефективного надання адвокатами такої допомоги), але в той же час вони пов'язані між собою та взаємовпливають одне на одного.

Специфіка адвокатури як інституту громадянського суспільства полягає і в дуалістичній її правовій природі. Така дуалістичність правової природи адвокатури полягає в одночасному поєднанні в ній як публічно-правових, так і приватноправових засад. Наявність публічно-правових та приватноправових засад в діяльності адвоката дає можливість деяким науковцям характеризувати його роль як “двуликого Януса”. Так, В.О. Попелюшко, досліджуючи питання щодо надання адвокатами правової допомоги в кримінальному судочинстві, вказує на те, що захисник підозрюваного, обвинуваченого і підсудного виступає “у ролі “двуликого Януса” – одночасно як їх представник, працюючий на них, і як самостійний учасник процесу з власним процесуальним статусом, працюючий на правосуддя”⁴⁸⁰.

В діяльності адвокатури в цілому, і адвоката зокрема, простежується органічне поєднання публічних та приватних інтересів. У цьому разі приватний інтерес адвоката полягає у відстоюванні прав, свобод та законних інтересів його клієнта шляхом здійснення захисту, представництва та надання йому інших видів професійної правової допомоги. Водночас адвокат, здійснюючи свою діяльність, виступає у ролі захисника (представника) не тільки свого клієнта, а й суспільства (держави) в цілому. Публічний інтерес адвокатури проявляється не лише у виконанні конституційного обов'язку з надання професійної правничої (правової) допомоги щодо захисту (представництва) прав і свобод особи, а й у діяльності, яка спрямована на здійснення нагляду за дотриманням законності, прав і свобод громадян з боку держави.

⁴⁸⁰ Попелюшко В.О. Нормативні новели щодо надання адвокатами правової допомоги в кримінальному судочинстві. Вісник Академії адвокатури України. 2011. Число 1. С. 101.

Отже, адвокатура являє собою незалежну правозахисну інституцію, що займає самостійне місце в механізмі здійснення правосуддя і на яку покладається виконання однієї з найважливіших функцій щодо забезпечення належної реалізації конституційного права особи на отримання професійної правничої (правової) допомоги. Вона є ключовою правозахисною інституцією, якій держава делегувала свій обов'язок щодо забезпечення прав, свобод та законних інтересів особи, що є одними із основних її життєвих цінностей.

Адвокатура – це незалежний інститут громадянського суспільства, який відіграє провідну роль у забезпеченні якісного стану розвитку такого суспільства, належних умов проживання людини в ньому, шляхом утвердження пріоритетності інтересів кожної конкретної особи. Специфіка цього інституту громадянського суспільства проявляється в дуалістичному характері його правової природи, що простежується в органічному поєднанні публічних та приватних інтересів в діяльності як адвокатури в цілому, так і в діяльності адвоката зокрема, які повинні мати рівнозначний, взаємостримуючий характер. Сутність приватних і публічних інтересів у професійній діяльності адвоката полягає в тому, що, відстоюючи права, свободи та законні інтереси свого клієнта, адвокат в той же час діє в інтересах всього суспільства (держави), права в цілому, виконуючи не тільки покладений на нього конституційний обов'язок щодо надання професійної правничої (правової) допомоги, але й здійснюючи нагляд за дотриманням законності, реалізацією прав і свобод людини насамперед з боку держави, забезпечуючи їх дотримання.

11.7. ІНСТИТУТ УПОВНОВАЖЕНОГО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Проблематикою діяльності українського омбудсмана є законодавча неврегульованість його представництва на місцях. У ряді країн діють як місцеві або регіональні омбудсмани, так і омбуд-

сmani з певних питань, зокрема: омбудсман юстиції, споживачів, з питань економічної свободи, у справах преси – Швеція; з питань оборони – ФРН, Данія; з питань юстиції, рівності прав чоловіків і жінок, захисту прав споживачів та контролю за конкуренцією – Фінляндія; тощо.

В Україні посада Омбудсмена існує з 1998 року і називається “Уповноважений Верховної Ради України з прав людини”. Її з 1998 року й до квітня 2012 р. обіймала Ніна Карпачова. З 2012 року по березень 2018 цю посаду обіймала Валерія Лутковська. А з 2018 року Уповноваженим ВРУ з прав людини є Людмила Денісова.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини на якого покладається завдання здійснення парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Діяльність Уповноваженого спрямовується на:

- 1) захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України;
- 2) додержання та повага до прав і свобод людини і громадянина суб'єктами, громадянином України, незалежно від місця його перебування, іноземцем чи особою без громадянства, які перебувають на території України, та органами державної влади, органами місцевого самоврядування та їх посадовими і службовими особами;
- 3) запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина або сприяння їх поновленню;
- 4) сприяння приведенню законодавства України про права і свободи людини і громадянина у відповідність з Конституцією України, міжнародними стандартами у цій галузі;
- 5) поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини і громадянина;
- 6) запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод;

7) сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу.

Уповноважений здійснює свою діяльність незалежно від інших державних органів та посадових осіб. Діяльність Уповноваженого доповнює існуючі засоби захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, не відміняє їх і не тягне перегляду компетенції державних органів, які забезпечують захист і поновлення порушених прав і свобод.

Повноваження Уповноваженого не можуть бути припинені чи обмежені у разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України або її розпуску (саморозпуску), введення воєнного або надзвичайного стану в Україні чи в окремих її місцевостях.

Відповідно до статті 10 Закону України “Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини” для забезпечення діяльності Уповноваженого утворюється Секретаріат, який є юридичною особою, має свій рахунок у банку та печатку встановленого зразка.

Структура Секретаріату, розподіл обов’язків та інші питання щодо організації його роботи регулюються Положенням про Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

На працівників Секретаріату поширюється дія Закону України “Про державну службу”.

Положення та кошторис Секретаріату затверджуються Уповноваженим у межах кошторису витрат, пов’язаних із діяльністю Уповноваженого. Призначення на посаду та звільнення працівників Секретаріату здійснюються Уповноваженим.

При Уповноваженому з метою надання консультаційної підтримки, проведення наукових досліджень, а також вивчення пропозицій щодо поліпшення стану захисту прав і свобод людини і громадянина може створюватися консультативна рада (яка може діяти і на громадських засадах) із осіб, що мають досвід роботи в галузі захисту прав і свобод людини і громадянина.

Положенням про Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини визначено, що Секретаріат є постійно діючим органом, основними завданнями якого є організаційне,

правове, науково-консультативне, інформаційно-аналітичне, науково-експертне, контрольне, матеріально-технічне, фінансове та інше забезпечення діяльності Уповноваженого з метою здійснення парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини та громадянина.

Секретаріат очолює Керівник, який призначається на посаду і звільняється з посади Уповноваженим.

У своїй діяльності Секретаріат взаємодіє з Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, Адміністрацією Президента України, Конституційним Судом України, Верховним Судом України та вищими спеціалізованими судами України, Генеральною прокуратурою, іншими органами державної влади, місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами, а також з міжнародними організаціями та неурядовими громадськими організаціями.

Консультативна рада – структурна ланка Уповноваженого, що займається консультативною підтримкою, науковими дослідженнями а також вивчає пропозиції щодо поліпшення стану захисту прав і свобод людини і громадянина.

Уповноважений має право призначати своїх представників у межах виділених коштів, затверджених Верховною Радою України. Організація діяльності та межі повноважень представників Уповноваженого регулюються Положенням про представників Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, яке затверджується Уповноваженим.

Актами реагування Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (омбудсмена) у випадку порушення положень Конституції України, законів України, міжнародних договорів України стосовно прав і свобод людини і громадянина є конституційне подання Уповноваженого та подання до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та їх посадових і службових осіб.

Подання Уповноваженого – акт, який вноситься Уповноваженим до органів державної влади, органів місцевого самовря-

дування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, їх посадовим і службовим особам для вжиття відповідних заходів у місячний строк щодо усунення виявлених порушень прав і свобод людини і громадянина

Уповноважений здійснює свою діяльність на підставі відомостей про порушення прав і свобод людини і громадянина, які отримує:

- 1) *за зверненнями громадян України, іноземців, осіб без громадянства чи їх представників;*
- 2) *за зверненнями народних депутатів України;*
- 3) *за власною ініціативою.*

Протягом першого кварталу кожного року Уповноважений представляє Верховній Раді України щорічну доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні органами державної влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форми власності та їх посадовими і службовими особами, які порушували своїми діями (бездіяльністю) права і свободи людини і громадянина, та про виявлені недоліки в законодавстві щодо захисту прав і свобод людини і громадянина. У разі необхідності Уповноважений може представити Верховній Раді України *спеціальну доповідь (довіді)* з окремих питань додержання в Україні прав і свобод людини і громадянина. За щорічною та спеціальною (спеціальними) доповідями Уповноваженого Верховна Рада України *приймає постанову*.

Підстави для провадження справ та призначення перевірок

Уповноважений здійснює свою діяльність на підставі відомостей про порушення прав і свобод людини і громадянина, які отримує:

- 1) *за зверненнями громадян України, іноземців, осіб без громадянства чи їх представників;*
- 2) *за зверненнями народних депутатів України;*
- 3) *за власною ініціативою.*

Розгляд звернень до Уповноваженого

Уповноважений приймає та розглядає звернення громадян України, іноземців, осіб без громадянства або осіб, які діють в їхніх інтересах, відповідно до Закону України “Про звернення громадян”.

Звернення подаються Уповноваженому в письмовій формі протягом року після виявлення порушення прав і свобод людини і громадянина. За наявності виняткових обставин цей строк може бути подовжений Уповноваженим, але не більше ніж до двох років.

При розгляді звернення Уповноважених:

- 1) відкриває провадження у справі про порушення прав і свобод людини і громадянина;
- 2) роз’яснює заходи, що їх має вжити особа, яка подала звернення Уповноваженому;
- 3) направляє звернення за належністю в орган, до компетенції якого належить розгляд справи, та контролює розгляд цього звернення;
- 4) відмовляє в розгляді звернення.

Уповноважений не розглядає тих звернень, які розглядаються судами, зупиняє вже розпочатий розгляд, якщо заінтересована особа подала позов, заяву або скаргу до суду.

Повідомлення про прийняття звернення до розгляду або відмову у прийнятті звернення до розгляду надсилається в письмовій формі особі, яка його подала. Відмова у прийнятті звернення до розгляду повинна бути вмотивованою.

Протягом першого кварталу кожного року Уповноважений представляє Верховній Раді України **щорічну доповідь** про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні органами державної влади, органами місцевого самоврядування, об’єднаннями громадян, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форми власності та їх посадовими і службовими особами, які порушували своїми діями (бездіяльністю) права і свободи людини і громадянина, та про виявлені недоліки в законодавстві щодо захисту прав і свобод людини і громадянина.

Щорічна доповідь повинна містити посилання на випадки порушень прав і свобод людини і громадянина, щодо яких Уповноважений уживав необхідних заходів, на результати перевірок,

що здійснювалися протягом року, висновки та рекомендації, спрямовані на поліпшення стану забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

У разі необхідності Уповноважений може представити Верховній Раді України *спеціальну доповідь (довіді)* з окремих питань додержання в Україні прав і свобод людини і громадянина.

За щорічною та спеціальною (спеціальними) доповідями Уповноваженого Верховна Рада України приймає постанову.

Щорічні та спеціальні доповіді разом з прийнятою постановою Верховної Ради України публікуються в офіційних виданнях Верховної Ради України.

Омбудсмен Європейського Союзу (англ. European Ombudsman) – омбудсмен Європейського Союзу; посадова особа, уповноважена приймати та розглядати скарги від громадян і резидентів ЄС на адміністративні порушення в інституціях та установах об'єднання.

Посаду Європейського омбудсмена було запроваджено Маастрихтським договором у 1993 році. “Статутом Європейського омбудсмена” є Рішення Європарламенту від 9 березня 1994 “Про правила та загальні умови регулювання виконання обов’язків омбудсмена”.

Першим посаду Європейського омбудсмена обійняв Якоб Седерман у 1995 році і, на той час, в його офісі був лише один працівник – секретар[3]. У 2003 році Седермана змінив Нікіфорос Діамандурос, він залишався на цій посаді майже 10 років. Склавши свої повноваження омбудсмена в Ірландії, з 1 жовтня 2013 офіс Європейського омбудсмена очолила Емілі О’Рейлі (Emily O’Reilly)[4]. Вона ж стала першою жінкою на цій посаді.

Офіс Європейського омбудсмена розміщується у Страсбурзі (Франція). Наразі в ньому працює майже 90 співробітників, більшість з яких є юристами та володіє декількома мовами – задля забезпечення ефективного розгляду звернень усіма 24 офіційними мовами ЄС.

Омбудсмен ЄС призначається після кожних виборів до Європейського парламенту – новообраним парламентом і на строк дії його повноважень (п’ять років), при цьому Європейський омбуд-

смен має право на повторне обрання[7]. Кандидат повинен бути громадянином ЄС й відповідати вимогам, що висуваються до кандидатів на обіймання найвищих посад у судових органах його країни, або ж мати загально визнану компетентність та досвід для виконання обов'язків омбудсмена.

Європейський омбудсмен, перебуваючи на своїй посаді, не може вести будь-яку іншу діяльність – за винагороду чи без неї. На вимогу Європейського парламенту, у разі, коли омбудсмен більше не відповідає вимогам, необхідним для виконання своїх обов'язків, або вчинив неправомірні дії, за рішенням Суду ЄС, він може бути звільнений з посади.

Обов'язки та повноваження. Європейський омбудсмен уповноважений приймати скарги на незадовільну діяльність всіх інституцій та установ Спільноти, за виключенням Суду ЄС та Суду загальної юрисдикції. Заяву, самостійно або через члена Європарламенту, може подати будь-яка фізична особа – громадянин або резидент Європейського Союзу, а також юридична особа, що має реєстрацію у країнах ЄС. Вона може бути написана однією з 24 офіційних мов ЄС і подаватися як безпосередньо до офісу омбудсмена, так і надсилатися: листом, факсом або через спеціальну форму на сайті. Крім того, за бажанням скаржника, заява залишається конфіденційною.

У відповідь омбудсмен проводить розслідування: на підставі скарги або за власною ініціативою здійснює відповідні запити. При цьому інституції ЄС зобов'язані надавати йому будь-яку інформацію і доступ до відповідних документів. Виявивши факти порушень, омбудсмен сповіщає установу, про яку йдеться, і надсилає їй свої рекомендації. Установа-адресат має три місяці на те, щоб дати докладну відповідь; після чого омбудсмен направляє остаточний звіт Європейському парламентові та відповідній установі. Крім того, він сповіщає скаржника про результати свого розслідування. Акти омбудсмена мають рекомендаційний характер, але загальний рівень виконання цих рекомендацій є досить високим і у 2012 році, зокрема, склав 82 %.

Більшість скарг розглядаються протягом року, але перша відповідь надається заявнику якнайшвидше. Про результати своєї діяльності омбудсмен щорічно звітує у парламенті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА:

1. Banaszak B. Modele skargi konstytucyjnej. Skarga konstytucyjna. Praca zbiorowa pod red. Janusza Trzcinskiego. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2000. С. 31-32.
2. Bigmir.net. URL: <http://news.bigmir.net/world/874879-Papa-Rimskij-nazval-voynu-v-Ukraine-bratoubijstvennoj>
3. Fishkin James S. When the People Speak. Oxford University Press. 2011. Chapters 2 & 3.
4. Garlicki Leszek. Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykladu. Wyd. 12. Warszawa, 2008. 431 s.
5. Gregory P.R. Putin's Human Rights Council Accidentally Posts Real Crimean Election Results; Only 15 % Voted For Annexation. Forbes. URL: <https://www.forbes.com/sites/paulroderickgregory/2014/05/05/putins-human-rights-council-accidentally-posts-real-crimean-election-results-only-15-voted-for-annexation/> (дата звернення: 07.11.2018).
6. <https://uk.wikipedia.org/wiki>
7. <https://uk.wikipedia.org/wiki>
8. <https://uk.wikipedia.org/wiki>
9. <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
10. <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
11. [https://uk.wikipedia.org/wiki/Пряма демократія](https://uk.wikipedia.org/wiki/Пряма_демократія)
12. [https://uk.wikipedia.org/wiki/Референдум про статус Криму](https://uk.wikipedia.org/wiki/Референдум_про_статус_Криму)
2014
13. https://uk.wikipedia.org/wiki/національні_меншини
14. <https://uk.wikipedia.org/wiki/Петиція>

15. <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2092432-kvunarahuvav-v-ukraini-344-politichnih-partii.html>
16. Khadduri M. Human Rights in Islam. *The Annals*. 1946. 243 (January).
17. Khushalani Y. Human Rights in Asia and Africa. *Human Rights Law Journal*. 1983. 4.
18. Legesse A. Human Rights in African Political Culture. In Thompson, 1980.
19. Lo C.-S. Human Rights in Chinese Tradition. In UNESCO, 1949.
20. Lukes Steven; Carrithers Michael; Collins Steven, ред. *The Category of the Person: Anthropology, Philosophy, History*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
21. Manglapus R. Human Rights Are Not a Western Discovery. *Worldview*, 1978 October 4.
22. Maunz T, Schmidt-Bleibtreu B, Klein F, Bethge H. *Bundesverfassungsgesetz, Loseblatt. Stand, 2005*. 463 s.
23. Pollis A., Schwab. P. *Human Rights: Cultural and Ideological Perspectives*. N.Y.: Praeger Publishers, 1980.
24. Said A.A. Human Rights in Islamic Perspectives. In Pollis and Schwab, 1980.
25. Tabendeh S. *A Muslim Commentary on the Universal Declaration of Human Rights*. London: F.T. Goulding and Company, 1970.
26. The American Academy of Insurance Medicine. About Insurance Medicine. URL: <http://aaime.org/about-aaime/about-insurance-medicine.asp> (дата звернення: 07.11.2018)
27. Wai D.M. Human Rights in Sub-Saharan Africa. In Pollis and Schwab, 1980.
28. Авер'янов В. Як надати управлінські послуги. Людина і виконавча влада в контексті адміністративної реформи в Україні. *Людина і влада*. №3-4. 2000. С. 29.
29. Американська Академія Страхової Медицини. URL: <http://aaime.org/>
30. Анисимов П.В. Права человека и правозащитное регулирование: Проблемы теории и практики. Волгоград: ВА МВД России, 2004. С. 52.

31. Анисимов П.В., Блинова И.А. Институт защиты прав человека. Волгоград: ВА МВД России, 2009. С. 26.

32. Антонович М. Співвідношення понять “народ” і “нація” у національному та міжнародному праві. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2736/Antonovych_Spivvidnoshennia_poniat_narod.pdf;jsessionid=637CA3D83E7D910D7169B1EABF23AA70?sequence=1 (дата звернення: 07.11.2018)

33. Бабій М.Ю., Присухін С.І. Свобода совісті та свобода релігії: концептуальна матриця католицької церкви. Юридична наука. 2013. № 3. С. 118-128.

34. Батырев О. Этнос, народ, нация, национальность. Разница понятий и опасность их смешения. URL: <https://www.geopolitica.ru/article/ethnos-narod-naciya-nacionalnost-raznica-ponyatiy-i-opasnost-ih-smesheniya> (дата звернення: 07.11.2018)

35. Безпалова О.І. Пріоритетні напрямки діяльності органів прокуратури України як суб'єктів реалізації правоохоронної функції держави. Право і безпека. 2013. №2. С. 70-76.

36. Бернюков А.М., Бігун В.С., Лобода Ю.П., Малишев Б.В., Погребняк С.П., Рабінович С.П., Смородинський В.С., Стовба О.В. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія. К. 2009. С. 29.

37. Бисага Ю.М. Конституційне право України: підручник. 8-е видання перероблене та доповнене. Ужгород. Видавничий дім “Тельветика”, 2016. 476 с.

38. Бисага Ю.М., Палінчак М.М., Белов Д.М., Данканич М.М. Міжнародні засоби захисту прав і свобод людини і громадянина. Ужгород. 2003. С. 55.

39. Бичко І. Свобода. Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис, 2002. С. 570.

40. Блюмкин В. А. О чести и достоинстве советского человека. М.: Знание, 1974. 62 с.

41. Богачова Л.Л. Юридичні гарантії прав і свобод людини і громадянина в європейському та національному праві. Державне будівництво та місцеве самоврядування. Випуск №22. 2011. С. 56-70.

42. Борзих Н.В. Адвокат як суб'єкт захисту та його повноваження. Вісник Донецького університету. Серія В "Економіка і право". 2007. № 2. С. 445-455.

43. Братусь С. Н. О соотношении гражданской правоспособности и субъективных гражданских прав. Советское государство и право. 1949. № 8. С. 30-37.

44. Бугайчук К.Л., Гладкова Є.О., Малиновська Т.М., Святокум І.О., Федосова О.В. Принципи ефективного розслідування відповідно до практики Європейського суду з прав людини: наук.-метод. рек. Харків, Харк. нац. ун-ту. внутр. справ. 2017. 81 с.

45. Буроменський М.В. Основи права Європейського Союзу: нормативні матеріал. Х.: Вид-во "ФІНН", 2010. С. 177-180.

46. Вавилов С.И. Большая советская энциклопедия: в 51 т. М.: Большая советская энциклопедия. Т. 1: А-Актуализм. 1949. 633 с.

47. Валеев Р.М. Международная и внутригосударственная защита прав человека: учебник. Москва. 2011. 830 с.

48. Вегеле І. Адвокатська монополія: європейський досвід. Судова реформа: стан та напрями розвитку: матеріали IV Міжнародного судово-правового форуму (м. Київ, 17-18 березня 2016 р.). К.: Юридична практика, 2016. С. 55-61.

49. Велика медична енциклопедія. Радянське науково-довідкове видання. URL: <http://vseslova.com.ua/word/8F-12418u>

50. Витрук Н.В. Общая теория правового положения личности. М.: Норма, 2008. С. 314-327.

51. Витрук Н.В. Правовой статус личности в СССР. М.: Наука, 1985. 210 с.

52. Вікіпедія. Вільна енциклопедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>

53. Володина С.И. Адвокатура: учебник для бакалавров. М.: Проспект, 2014. 344 с.

54. Всеукраїнська громадська організація природоохоронного спрямування "Жива планета" Атмосферне повітря. URL: <http://www.zhiva-planeta.org.ua/diyalnist/atmosferne-povitrya.html>

55. Галунько В.В., Пономаренко Г.О., Шкарупа В.К. Теорія держави і права: навчальний посібник. Херсон: ВАТ "ХМД", 2008. 280 с.

56. Гетьман А.П. Екологічне право: підручник для студентів юрид. спец. виш. навч. закл. Х.: Право, 2014. 432 с.
57. Гецко М.М., Бисага Ю.М., Белов Д.М. Інститут конституційної скарги як засіб захисту основних прав і свобод: порівняльно-правовий аналіз: монографія. Ужгород: Видавничий дім "Гельветика", 2015. 228 с.
58. Губский Э.Ф. Философский энциклопедический словарь. С. 441.
59. Гультай М.М. Особливості функціонування інституту конституційної скарги у Федеративній Республіці Німеччини. URL: <http://www.viche.info/journal/2695/>
60. Гуріненко В. Проблеми забезпечення прав і свобод людини і громадянина. Міжнародна студентська наукова конференція "Актуальні проблеми прав людини, правової системи і держави" 7-8 травня 2003 року. Тези доповідей.. Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету ім. І. Франка, 2003. 276 с.
61. Дабижа Т.Г. Особенности процедуры привлечения адвоката к ответственности. Адвокат. 2012. № 9. С. 11-19.
62. Дзера О.В. Цивільне право України. 2-е вид., допов. і перероб. К.: Юрінком Інтер, 2004. Кн. 1. 736 с.
63. Довбиш М.О. Актуальність подвійного громадянства в Україні. Теоретичні і практичні наукові інновації. URL: http://xn--e1aajfpcds8ay4h.com.ua/files/image/konf_13/doklad_13_4_06.pdf (дата звернення: 07.11.2018).
64. Енгибарян Н. В. Конституционное развитие в современном мире. Основные тенденции. Москва: Норма, 2007. 496 с.
65. Жуйков В.М. Судебная защита прав граждан и юридических лиц. М.: Городец, 1997. С. 97-98.
66. Жуковська О.Л. Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст. К.: ЗАТ "ВІПОЛ", 2004. 960 с.
67. Журенок Т. В. Правовий статус та види громадських об'єднань. Форум права. 2012. № 4. С. 356.
68. Заборовський В.В. Адвокатура – це правозахисна чи правоохоронна інституція? Rozwój regulacji prawnej w Europie

Wschodniej: doświadczenia Polski i Ukrainy: Międzynarodowa konferencja naukowo-praktyczna (Sandomierz (Polska), 27–28 stycznia 2017.). Sandomierz: Wyższa Szkoła Humanistyczno-Przyrodnicza w Sandomierzu, 2017. С. 18-23.

69. Заборовський В.В. Адвокатура як невід’ємний інститут громадянського суспільства на сучасному етапі становлення правої держави в Україні. Конституційно-правові академічні студії. 2016. № 2. С. 49-58.

70. Заборовський В.В. До питання про дефініцію поняття “адвокат”. Проблеми законності. 2016. № 132. С. 75-82.

71. Заборовський В.В. Конституційно-правове регулювання статусу адвокатури в Україні. Порівняльно-аналітичне право. 2015. № 4. С. 421. URL: http://pap.in.ua/4_2015/127.pdf

72. Заборовський В.В. Плюралізм у розумінні поняття “адвокатура” та його співвідношення із поняттям “адвокат”. Проблеми законності. 2016. № 135. С. 234-244.

73. Заборовський В.В. Правовий статус адвоката в умовах становлення незалежної адвокатури України: монографія. Ужгород: Видавничий дім “Гельветика”, 2017. 900 с.

74. Заворотченко Т. М. Поняття і види організаційно-правових гарантій конституційних прав і свобод людини і громадянина. Часопис Київського університету права. 2006. № 4. С. 75-78.

75. Заворотченко Т.М. Конституційно-правові гарантії прав і свобод людини і громадянина в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.02. Київ, 2002. 222 с.

76. Зайчук О. В., Оніщенко Н. М. Теорія держави і права. Академічний курс. Підручник. К.: Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

77. Захаров Євген. Порушення права на приватність під час проведення оперативно-розшукової діяльності. Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. 02.03.2012. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1330707752>

78. Інструкція по втіленню реального народовладдя. “Конфлікти і закони”. 30 грудня 2013. URL: <http://k-z.com.ua/ukrayna/29023-instruktsiya-po-vtilennyu-realnogo-narodovladdya> (дата звернення: 07.11.2018).

79. Календар прав людини: посібник для педагогічних працівників навчальних закладів. К.: ВАІТЕ, 2016. 80 с.

80. Календарь прав людини: посібник для педагогічних працівників навчальних закладів. К.: ВАІТЕ, 2016. 80 с.

81. Кальчук О. М. Адміністративно-правове регулювання : дис. канд. : 12.00.07. Київ, 2015.

82. Кашкина С.Ю. Право Европейского Союза: учеб. для вузов. М.: Изд-во Юрайт: Высшее образование, 2010. С. 460–469.

83. КВУ нарахував в Україні 344 політичних партії. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2092432-kvu-narahuvav-v-ukraini-344-politichnih-partii.html> (дата звернення: 07.11.2018).

84. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). М.: Аванта+, 2001. 560 с.

85. Козьмініх А.В. Роль інституту адвокатури в реалізації правозахисної функції громадянського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 “Політичні інститути та процеси”. О., 2008. С. 5.

86. Козьмініх А.В. Роль інституту адвокатури в реалізації правозахисної функції громадянського суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 “Політичні інститути та процеси”. О., 2008. 18 с.

87. Колодій А.М., Копейчиков В.В., Лисенков С.Л. Загальна теорія держави і права: навчальний посібник. Вид. стереотип. К.: Юрінком Інтер, 2001. 320 с.

88. Коментар до Кодексу суддівської етики: Рішення Рада суддів України від 4 лютого 2016 року. № 1. URL: <http://rsu.gov.ua/uploads/article/komentar-kodeksusuddivskoietiki-fd35472a7d.pdf>

89. Конституційне право України: підручник. Авт. Колектив. 8-е вид. перероблене та доповнене. Ужгород: Видавничий дім “Тельветимка”, 2016. 476 с.

90. Копейчиков В. В. Основи конституційного права України: підручник. К., 1998. С. 12.

91. Коталейчук С.П. Теорія держави та права. Навчальний посібник. К.: КНТ, 2009. 320 с. URL: http://info-library.com/content/9334_Ponyattya_ta_vidi_sybektiv_prava.html (дата звернення: 07.11.2018)

92.Кравчук М. В. Теорія держави і права (опорні конспекти). Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. 3-є вид., змін. й доп. К.: Алерта, 2014. 608 с.

93.Красавчикова Л.О. Понятие и система личных, не связанных с имущественными, прав граждан (физических лиц) в гражданском праве Российской Федерации: автореф. дис. ...докт. Юрид. Наук. Екатеринбург, 1994. 29 с.

94.Куєвда В.Т., Летцев В.М., Литовський В.Ф., Маслюк А.М., Рощевський Ю.Т., Турбан В.В., Чепа М.-Л.А., Шусть В.В. Історико-психологічна реконструкція психологічної думки в етнокультурному просторі України : монографія. Кіровоград, 2012. 258 с.

95.Курус І. З петиціями “гратися” небезпечно. “РБК – Україна”, 11 вересня 2015. URL: <https://daily.rbc.ua/ukr/show/igor-kurus-petitsiyami-igrat-opasno-1441981399.html> (дата звернення: 07.11.2018).

96.Лебідь В.І. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Навч. Посіб. 2-е вид., доповнене і перероб. К. Правова Єдність. 2017. 36 с.

97.Левицька Н.О. Принципи нормативно-правового інституту: деякі загальнотеоретичні питання.Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. 2015. Випуск 33. Том 1. С. 24-27.

98.Левченко О.В. Скасування податкових та інших економічних пільг та преференцій для релігійних організацій. 26.07.2016р. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/27077>

99.Лейст О.Э. Юридическая ответственность. Общая теория государства и права: Академический курс: Учебник для вузов. М.: Теория права. 1998. Т. 2. С. 595

100. Лемак В. Соціально-економічні права людини в контексті верховенства права: вітчизняний досвід закріплення та застосування. Вісник академії правових наук України. 2010. №1. С. 40-48.

101. Либанова С.Э. Значение кодекса профессиональной этики в воспитании нравственного профессионализма и институционализации адвокатуры в России. Евразийская адвокатура. 2012. № 11. С. 51.

102. Луазо. Трактат о сословиях. 1610. Цит. по кн.: Омельченко О.А. Всеобщая история государства и права: Учебник. М., 1998. Т. 2. С. 100-101.

103. Любченко П. М. Місцевий референдум як пріоритетна форма волевиявлення громадян у сфері місцевого самоврядування. Проблеми законності : респ. міжвід. наук. зб. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2003. Вип. 61. С. 34-39.

104. Магновський І.Й. Гарантії прав і свобод людини та громадянина в праві України (теоретико-правовий аспект): дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Київ, 2003. 221 с.

105. Маклаков В. В. Конституционный контроль в зарубежных странах. М.: Норма, 2007. 655 с.

106. Малевич Ю. Незахідна концепція прав людини. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/malevich.htm> (дата звернення: 07.11.2018)

107. Мартиненко П.Ф., Кампо В.М. Права і свободи людини і громадянина в Україні (доктрина Європейського суду з прав людини і Конституційного Суду України): навчальний посібник. К.: Юрінком, 2013. 376 с.

108. Маслова Н. Г. Конституційно-правові засади академічної свободи в Україні: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.02. Х., 2013. 20 с.

109. Матузов Н. И. Актуальные проблемы теории права. Саратов: Изд-во Саратов. гос. Академии права, 2004. 512 с.

110. Матузов Н.И. Правовая система и личность. Саратов, 1987. 182 с.

111. МедИнфо: Медичне страхування. URL: <http://medinfo.dr.ua/050.htm> (дата звернення: 07.11.2018)

112. Мельничук О.С. Етимологічний словник української мови: у 7 т. : т. 3 : Кора – М. К.: Наукова думка, 1989. 552 с.

113. Нинциева Т.М. Правовое регулирование организации адвокатуры в Российской Федерации : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.11. М., 2007. 173 с.

114. Нікітченко В.В. Специфіка правового регулювання діяльності адвокатури України. Право і безпека. 2011. № 3. С. 100-105.

115. Нор В. Адвокат як єдиний суб'єкт надання правничої допомоги у судовому провадженні: міжнародний досвід та вітчизняні законодавчі новели. Право України. 2016. № 12. С. 9-18.

116. Олійник Я.Б. Основи екології. Підручник. Київ: Знання, 2012. 558 с.

117. Осадець С.С. Страхування: Підручник. Вид. 2-ге, перероб. і доп. К.: КНЕУ, 2002. 599 с.

118. Осинська О. В. Обмеження прав і свобод людини: теоретико-прикладні аспекти: автореф. дис.. канд.. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. 20 с.

119. Петренко В. Право на безпеку харчових продуктів та предметів побуту у правовій системі України: цивільно-правовий аспект. URL: <http://old.court.gov.ua/sud1617/news/167876/>

120. Петришин О.В. Теорія держави і права. Підруч. для студ. вищ. навч. закл. Х.: Право, 2014.

121. Петришин О.В., Цвік М.В. Загальна теорія держави і права: підручник. Х. : Право, 2009. С. 456.

122. Під час псевдореферендуму в Криму насправді лише 15% громадян хотіли приєднання до РФ. УНІАН. URL: <https://www.unian.ua/politics/914467-pid-chas-psevdoreferendumu-v-krimu-naspravdi-lishe-15-gromadyan-hotili-priednannya-do-rf.html> (дата звернення: 07.11.2018).

123. Погребной И.М. Теория права: учебное пособие. 3-е изд., испр. и доп. Харьков: Государственное специализированное издательство "Основа", 2003. 128 с.

124. Понад 10 петицій проти влади України розміщено на сайті Білого дому. "Дзеркало тижня". 2 грудня 2013. URL: https://dt.ua/POLITICS/ponad-10-peticiy-proti-vladi-ukrayini-rozmischeno-na-sayti-bilogo-domu-133012_.html (дата звернення: 07.11.2018).

125. Попелюшко В.О. Нормативні новели щодо надання адвокатами правової допомоги в кримінальному судочинстві. Вісник Академії адвокатури України. 2011. Число 1. С. 93-104.

126. Порошенко підписав Закон про електронні петиції. Закон і Бізнес. URL: http://zib.com.ua/ua/117243-poroshenko_pidpisav_zakon_pro_elektronni_peticii.html (дата звернення: 07.11.2018).

127. Посібник для підготовки до державних іспитів з теорії держави та права. Харків, 2013.

128. Правозахисники готують механізми контролю за владою. "5 канал". 25 лютого 2014. URL: <https://www.5.ua/suspilstvo/pravozakhisniki-gotuyut-mekhanizmi-kontrolyu-za-vladoyu-44082.html> (дата звернення: 07.11.2018).

129. Православная жизнь. URL: <https://pravlife.org/content/gruzinskiy-arhierey-glavnaya-problema-ukrainy-nehvatka-very>

130. Проблема особи у філософії. URL: <https://daviscountydaycare.com/zagalna-filosofya/274-problema-osobi-u-filosof.html> (дата звернення: 07.11.2018)

131. Проблеми деонтології у діяльності соціального працівника. URL: <http://studentam.net.ua/content/view/4242/114/> (дата звернення: 07.11.2018)

132. Протасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства. Вопросы и ответы. М.: Новый Юрист, 1999. 240 с.

133. Прохоров А.М. Большой энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1993. 1632 с.

134. Пухлик В.К. Человек и общество: К проблеме гуманизации социально-философского мышления. М.: Наука, 1990. С. 90.

135. Рада може узаконити онлайн-петиції. "5 канал". 15 липня 2014. URL: <https://www.5.ua/polityka/rada-mozhe-uzakonyty-onlain-petytsii-33232.html> (дата звернення: 07.11.2018).

136. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. 2-е изд., испр. М.: ИНФРА-М. 1999. 479 с.

137. Результаты общекрымского референдума. URL: <https://www.rada.crimea.ua/referendum/resultaty> (дата звернення: 07.11.2018).

138. Рогач О.Я. Зловживання правом: теоретико-правове дослідження: [монографія]. Ужгород: Ліра, 2011. 368 с.

139. Савицький В.М. Организация судебной власти в Российской Федерации. М.: БЕК, 1996. С. 39.

140. Савчин М.В. Права людини у світлі конституційної реформи. Український часопис міжнародного права. Спецвипуск: Міжнародне право і Конституцій. 2015. С. 67-79. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/7197>

141. Самигуллин В. К. О понятии права. Правовая политика и правовая жизнь. 2002. №1. С. 25–29.

142. Сафулько С. Адвокатура поза пірамідою ієрархії: [Роль адвокатури у соціальному житті країни, повноваження, обговорення закону “Про адвокатуру”]. Дзеркало тижня. 2005. № 9. С. 6.

143. Святоцький О.Д. Адвокатура України: навч. посіб. К.: Ін Юре, 1997. 224 с.

144. Святоцький О.Д., Захарченко Т.Г., Сафулько С.Ф. Енциклопедичний довідник майбутнього адвоката: У 2 ч. К.: Видавничий Дім “Ін Юре”, 2008. Ч. 1. 616 с.

145. Селиванова О.Ю. Суб'єктивне право: сутність, структура, цінність: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.01. Нижній Новгород, 2001. 166 с.

146. Сенік П.Р. Адміністративна відповідальність за порушення законодавства про референдум. Наукові записки. Львів. ун-т бізнесу та права. Львів, 2011. № 6. С. 178-181.

147. Серьогін В.О. Право на недоторканність приватного життя у конституційно-правовій теорії та практиці: монографія. Х.: ФІНН, 2010. 608 с.

148. Скакун О.Ф. Теорія держави і права. Підручник. Харків: Консум, 2001. 664 с.

149. Скрипнюк В.М. Розвиток системи державної влади в Україні: конституційно-правові аспекти. Монографія. К. Логос, 2010. 504 с.

150. Смоленский М.Б. Адвокатская деятельность и адвокатура Российской Федерации. Ростов-на-Дону: “Феникс”, 2004. 256 с.

151. Смолій В.А. Енциклопедія історії України. Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2010. Т. 7. Мл-О. С. 331.

152. Стрижак А.А. Конституція України в актах Конституційного суду України С.439.

153. Сухонос В.В. Правозахисна діяльність як базова функція прокуратури України. Правовий вісник Української академії банківської справи. 2014. №2 (11). С. 70.

154. Тацій В.Я. Конституція України. Науково-практичний коментар. Нац. акад. прав. наук України. Х.: Право, 2011. С. 417.

155. Теорія держави та права. URL: http://info-library.com/content/9334_Ponyattya_ta_vidi_sybektiv_prava.html

156. Тодыка Ю. Н., Тодыка О.Ю. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине. К., 2001. 368 с.

157. Трубников В.М. Человек, индивид, личность, субъект деятельности. Від громадянського суспільства до правової держави: Тези доповідей III Міжнар. Наук.-практ. Конф. Харків: ХНУ, 2008. С. 22.

158. Устименко Т.П. Екологічне право: навчальний посібник. Київ: Алерта, 2016. 290 с.

159. Фролов Ю. М. Юридичні обов'язки як підвид нормативно-правових гарантій економічних прав та свобод людини та громадянина в Україні. Часопис Київського університету права. № 2. 2006. С.83-86.

160. Харитонов Є.О. Цивільний кодекс України. Одеса: Юридична література, 2004. 1112 с.

161. Хільчевський В.К., Гребеня В.В. Водний фонд України: Штучні водойми – водосховища і ставки. Довідник. К.: Інтерпрес, 2014. 164 с.

162. Хотенець П.В. Правовий статус адвоката в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.10 "Судоустрій; прокуратура та адвокатура". Х., 2002. 23 с.

163. Цакадзе Н.Ч. Підтримання державного обвинувачення в суді – пріоритетна функція прокуратури України. Вісник Академії адвокатури України. 2009. Число 1 (14). С. 175.

164. Человек. Новая философская энциклопедия. Институт Философии Российской Академии Наук. 2007–2010. Процитовано 2015-10-21.

165. Чепан М.-Л. А. Шлях від народження до смерті: осмислення сутнісних рівнів людського розвитку. Збірник наукових праць

Інституту психології імені Г. С. Костюка “Проблеми загальної та педагогічної психології”. К.: 2001. Т.ІІІ. Ч. 2.

166. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс. К., 2008. С. 149.

167. Шемшученко Ю.С. Великий енциклопедичний юридичний словник Київ: Юридична думка, 2012. 1020 с.

168. Шемшученко Ю.С. Юридична енциклопедія. В 6 т. К.: “Укр. енцикл.”, 1998. Т. 4: Н-П. 2002. 720 с.

169. Шемшученко Ю.С. Юридична енциклопедія: В 6 т. К.: “Укр. енцикл.”, 1998. Т. 1: А-Г. 672 с.

170. Шемшученко Ю.С. Юридична енциклопедія: в 6-ти т. К.: Українська енциклопедія, 1998. Т. 2: Д – Й. 744 с.

171. Шляхтун П. Мітинг. Політична енциклопедія. К.: Парламентське видавництво, 2011. С. 456.

172. Шульга А.М. Загальнотеоретичні аспекти правомірної поведінки особи: Монографія. Х.: Майдан. 2013. 412 с.

173. Щербатюк М. Соціально-економічні права. URL: <https://helsinki.org.ua/sotsialno-ekonomichni-prava-m-scherbatyuk/> (дата звернення: 07.11.2018)

174. Щербатюк М. Соціально-економічні права. URL: <https://helsinki.org.ua/sotsialno-ekonomichni-prava-m-scherbatyuk/>

175. Явка виборців на псевдореферендумі в Криму була максимум 30-40 відсотків. Меджліс. Укрінформ. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/1633549-yavka_vibortsiv_na_psevdoreferendumi_v_krimu_bula_maksimum_30_40_vidsotkiv_medglis_1918585.html (дата звернення: 07.11.2018).

176. Як звернутися до суду? URL: http://zib.com.ua/ua/print/71049-yak_zvernutis_do_sudu.html

177. Якою мірою Ви згодні або не згодні з судженням, що Україні слід запровадити подвійне громадянство з Росією? Дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. URL: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=243 (дата звернення: 07.11.2018).

178. Янчук А. О. Науково-методологічні підходи до визначення поняття місцевого референдуму. Правова держава :напрямки та

тенденції її розбудови в Україні : Матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (Тернопіль, 25 лютого 2007 р. Тернопіль, 2007. Ч. 1. С. 74-77.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АКТИ:

179. Акт проголошення незалежності України: Закон України від 24 серпня 1991 р. Дата оновлення: 24.08.1991. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12> (дата звернення: 07.11.2018)

180. Водний кодекс України: Закон України. Відомості Верховної Ради України № 24, 1995. Ст. 189

181. Декларація про державний суверенітет України: Закон України від 16 липня 1990 р. Дата оновлення: 16.07.1990. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12> (дата звернення: 07.11.2018)

182. Декларація про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 9 грудня 1975 року. База даних Законодавство України / ВР України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_084

183. Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на основі релігії або переконань: Резолюція 36/55 Генеральної Асамблеї ООН від 25 листопада 1981 р. Дата оновлення: 25.11.1981. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_284 (дата звернення: 07.11.2018)

184. До парламентів і народів світу: звернення Верховної Ради України від 5 грудня 1991 р. № 1927-XII. Дата оновлення: 05.12.1991. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1927-12> (дата звернення: 07.11.2018)

185. Другий Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, що стосується скасування смертної кари, прийнятий 15.12.1989 р. Дата оновлення: 16.03.2007. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_187 (дата звернення: 07.11.2018)

186. Європейська конвенція про громадянство: Міжнародний документ від 6 листопада 1997 року. Дата оновлення: 27.05.2009.

URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_004 (дата звернення: 07.11.2018).

187. Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню: Міжнародний документ від 26.11.1987. Ратифікація від 24.01.1997, підстава 33/97-вр. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_068

188. Європейська конвенція про здійснення прав дітей: Міжнародний документ від 25.01.1996. Ратифікація від 03.08.2006, підстава 69-16. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_135

189. Європейська конвенція про соціальне забезпечення: Міжнародний документ від 14 грудня 1972 р. Дата оновлення: 11.05.1994. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_581 (дата звернення: 07.11.2018)

190. Європейська соціальна хартія (переглянута): Міжнародний документ від 03.05.1996 р. Дата оновлення: 07.09.2016. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_062 (дата звернення: 07.11.2018)

191. Загальна декларація прав людини: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. База даних Законодавство України / ВР України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015

192. Інструкція з діловодства за зверненнями громадян в органах державної влади і місцевого самоврядування, об'єднання громадян, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності, в засобах масової інформації: Постанова Кабінету Міністрів України від 14 квітня 1997 р. № 348. Дата оновлення: 12.02.2016. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/348-97-%D0%BF> (дата звернення: 07.11.2018).

193. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-Х. Дата оновлення: 27.09.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 07.11.2018)

194. Конвенції про громадянство заміжньої жінки: Міжнародний документ від 29.01.1957 року. Дата оновлення: 20.10.1960.

URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_158 (дата звернення: 07.11.2018).

195. Конвенції про примусову чи обов'язкову працю № 29: Міжнародний документ від 28.06.1930 р. Дата оновлення: 10.08.1956. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_136 (дата звернення: 07.11.2018)

196. Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти: Міжнародний документ від 14 грудня 1960 р. Дата оновлення: 14.12.1960. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_174 (дата звернення: 07.11.2018)

197. Конвенція про запобігання злочинів геноциду та покарання за нього: Міжнародний документ від 9 грудня 1948 р. Дата оновлення: 18.03.1954. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155 (дата звернення: 07.11.2018)

198. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Рада Європи. 04.11.1950. Міжнародний документ. Ратифіковано Верховною Радою України 17.07.1997. Відомості Верховної Ради України № 44. Ст.263.

199. Конвенція про згоду на взяття шлюбу, шлюбний вік та реєстрацію шлюбу: Міжнародний документ від 10.12.1962 р. Дата оновлення: 10.12.1962. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_242 (дата звернення: 07.11.2018)

200. Конвенція про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності N 100: Міжнародний документ від 29.06.1951 р. Дата оновлення: 29.06.1951. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_002 (дата звернення: 07.11.2018).

201. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1984 року. База даних Законодавство України / ВР України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085

202. Концепція реформи фінансування системи охорони здоров'я: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.11.2016 р. №1013-р. Дата оновлення: 30.11.2016. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1013-2016-%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018)

203. Копенгагенська декларація про соціальний розвиток: Міжнародний документ від 01.01.1995 р. Дата оновлення: 01.01.1995. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_505 (дата звернення: 07.11.2018)

204. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2002 року. № 2341-III. Дата оновлення: 06.10.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

205. Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації: Міжнародний документ від 21.12.1965 р. Дата оновлення: 04.02.1994. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105 (дата звернення: 07.11.2018)

206. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1966 року. База даних Законодавство України / ВР України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043

207. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: Міжнародний документ від 16.12.1966. Ратифікація від 19.10.1973, підстава 2148-08. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_042

208. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 р. № 2801-XII. Дата оновлення: 10.06.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12> (дата звернення: 07.11.2018)

209. Порядок розгляду електронної петиції, адресованої Президентові України: Указ Президента України від 28 серпня 2015 року №523/2015. Дата оновлення: 28.08.2015. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/523/2015> (дата звернення: 07.11.2018).

210. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23 грудня 1993 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1994, N 13, ст. 64.

211. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 липня 2012 р. № 5076-VI. Офіційний вісник України. 2012. № 62. Ст. 17.

212. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон України від 08.07.2011 р. № 3671-VI.

Дата оновлення: 03.03.2016. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17> (дата звернення: 07.11.2018).

213. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо громадянства: Закон України від 01.02.2012 р. № 9728-1

214. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо громадянства: проект Закону України від 01.02.2012 р. № 9728-1. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=42418&pf35401=212863> (дата звернення: 07.11.2018).

215. Про внесення змін до Закону України "Про якість та безпеку харчових продуктів та продовольчої сировини": Закон України від 6 вересня 2005 року. №2809- IV. Відомості Верховної Ради України, 2005, N 50, ст. 533.

216. Про всеукраїнський та місцевий референдуми: Закон України від 03.07.1991 р. № 1286-XI. Втрата чинності: 28.11.2012. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1286-12> (дата звернення: 07.11.2018).

217. Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям: Закон України від 01.06.2000 р. № 1768-III. Дата оновлення: 31.08.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1768-14> (дата звернення: 07.11.2018)

218. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13 січня 2011 року. № 2939-VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 32. ст. 314.

219. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 23.09.1999 р. № 1105-XIV. Дата оновлення: 11.10.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14> (дата звернення: 07.11.2018)

220. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 р. № 2229-VIII. Дата оновлення: 07.12.2017. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19> (дата звернення: 07.11.2018)

221. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 року. Відомості Верховної Ради України., 1992, N 48, ст. 650.

222. Про культуру: Закон України від 24 жовтня 2011 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2011, № 24, ст. 168

223. Про незалежність судової влади: Постанова Пленуму Верховного Суду України №8 від 13.06.2007

224. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 року. База даних Законодавство України / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>

225. Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів: Закон України від 23 грудня 1997 року. № 771/97-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 19, ст. 98.

226. Про охорону атмосферного повітря: Закон України від 16 жовтня 1992 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, N 50, ст. 678.

227. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 червня 1991 року. Відомості Верховної Ради України. 1991. № 41, ст. 546.

228. Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб: Закон України від 09.04.1992 р. № 2262-XII. Дата оновлення: 31.08.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2262-12> (дата звернення: 07.11.2018)

229. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)": Закон України від 03.03.1998 р. № 137/98-ВР. Дата оновлення: 07.11.2012. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/137/98-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018)

230. Про право громадян ініціювати розгляд нормативно-правових актів органами влади та місцевого самоврядування: проект Закону від 22.07.2014 р. № 4346а. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51775 (дата звернення: 07.11.2018).

231. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України від 22.09.2011 р. № 3773-VI. Дата оновлення: 29.04.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17> (дата звернення: 07.11.2018).

232. Про приватизацію державного і комунального майна: Закон України від 18.01.2018 р. № 2269-VIII. Дата оновлення: 18.01.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2269-19#n633> (дата звернення: 07.11.2018).

233. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20.12.1991 р. № 2011-XII. Дата оновлення: 13.10.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12> (дата звернення: 07.11.2018)

234. Про статус та соціальний захист громадян, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 28.02.1991 р. № 796-XII. Дата оновлення: 17.07.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/796-12> (дата звернення: 07.11.2018)

235. Про схвалення Концепції реформи фінансування системи охорони здоров'я: Ропорядження Кабінету Міністрів України. №1013-р від 30 листопада 2016 р. Урядовий кур'єр № 16. 27.01.2017.

236. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України від 23.12.1997 р. № 776/97-ВР. Дата оновлення: 03.08.2017. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018)

237. Про управління об'єктами державної власності: Закон України від 21.09.2006 р. № 185-V. Дата оновлення: 04.10.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/185-16> (дата звернення: 07.11.2018).

238. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: Міжнародний документ від 20.03.1952 р. Дата оновлення: 17.07.1997. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535 (дата звернення: 07.11.2018)

239. Рамкова конвенція про захист національних меншин: Міжнародний документ від 01.02.1995. Ратифікація від 09.12.1997, підстава 703/97-вр. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_055

240. Рекомендація о статусе преподавательских кадров учреждений высшего образования от 11 ноября 1997 г. URL: <http://www.lexed.ru/mpravo/razdel2/>

241. Рекомендація ООН о статусе научно-исследовательских работников от 20 ноября 1974 года. URL: <http://www.businesspravo.ru>

242. Рекомендація Rec (2001) 10 Комітету Міністрів держав-учасницям Ради Європи "Про Європейський кодекс поліцей-

ської етики”1 Ухвалена Комітетом міністрів 19 вересня 2001 на 765-му засіданні заступників міністрів) URL: <http://pravo.org.ua/files/Criminal%20justice/rec1.pdf>

243. Справа “Волохи проти України” N 23543/02. Рішення Європейського суду з прав людини від 2 листопада 2006 року. База даних Законодавство України / ВР України. http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_138

244. Устав Организации Объединённых Наций и Устав Международного Суда. Статут: Міжнародний документ ООН від 26.06.1945. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_010

245. Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, прийнятий 16.12.1966 р. Дата оновлення: 25.10.1991. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_086 (дата звернення: 07.11.2018)

246. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. Дата оновлення: 11.10.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018).

247. Декларація прав дитини: Міжнародний документ від 20.11.1959 р. Дата оновлення: 20.11.1959. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384 (дата звернення: 07.11.2018)

248. Європейська соціальна хартія: Міжнародний документ від 18.10.1961 № ETS N 35. Редакція від 03.05.1996, підстава 994_062. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_300

249. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII. Дата оновлення: 11.10.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (дата звернення: 07.11.2018)

250. Житловий Кодекс Української РСР: Закон України від 30.06.1983 р. № 5464-X. Дата оновлення: 11.10.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10> (дата звернення: 07.11.2018)

251. Конвенція про права дитини, прийнята 20.11.1989 р. Дата оновлення: 20.11.2014. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 07.11.2018)

252. Про пенсійне забезпечення: Закон України від 05.11.1991 р. № 1788-XII. Дата оновлення: 25.07.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1788-12> (дата звернення: 07.11.2018)

253. Про громадянство України: Закон України від 08.10.1991 р. № 1636-XII. Втрата чинності: 01.03.2001. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1636-12> (дата звернення: 07.11.2018).

254. Про громадянство: Закон України від 08.10.1991 № 1636-XII – втратив чинність

255. Про національні меншини в Україні: Закон України від 25.06.1992 р. № 2494-XII. Дата оновлення: 12.12.2012. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12> (дата звернення: 07.11.2018)

256. Кодекс України про надра: Закон України від 27.07.1994 р. № 132/94-ВР. Дата оновлення: 04.04.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018).

257. Водний кодекс України: Закон України від 06.06.1995 № 213/95-ВР. Дата оновлення: 18.12.2017. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018).

258. Про звернення громадян : Закон України від 2.10.1996 р. № 393/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 47. Ст. 256.

259. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Офіційний вісник України. 2010. № 72/1 Спеціальний випуск. Ст. 15.

260. Про Конституційний Суд України: Закон України від 16.10.1996 р. № 422/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 49. Ст. 272.

261. Про відпустки: Закон України від 15.11.1996 р. № 504/96-ВР. Дата оновлення: 11.10.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 07.11.2018)

262. Про прожитковий мінімум: Закон України від 15.07.1999 р. № 966-XIV. Дата оновлення: 20.01.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-14> (дата звернення: 07.11.2018)

263. Про громадянство: Закон України від 18.01.2001 № 2235-III – чинний, поточна редакція – Редакція від 06.12.2012, підстава 5492-17

264. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. Дата оновлення: 25.07.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> (дата звернення: 07.11.2018)

265. Про політичні партії в Україні: Закон України від 05.04.2001 р. № 2365-III. Дата оновлення: 01.10.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14> (дата звернення: 07.11.2018).

266. Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III. Дата оновлення: 04.11.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14> (дата звернення: 07.11.2018).

267. Про захист економічної конкуренції: Закон України від 11.01.2001 р. № 2210-III. Дата оновлення: 07.03.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14> (дата звернення: 07.11.2018).

268. Таємниця листування. Довідкова інформація Ліга: Закон від 23.05.2007. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/TS001759.html

269. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III. Дата оновлення: 28.08.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 07.11.2018)

270. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV. Дата оновлення: 04.11.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (дата звернення: 07.11.2018).

271. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Дата оновлення: 04.11.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 07.11.2018).

272. Про соціальні послуги: Закон України від 19.06.2003 р. № 966-IV. Дата оновлення: 07.01.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-15> (дата звернення: 07.11.2018)

273. Про закордонних українців: Закон України від 04.03.2004 р. № 1582-IV. Дата оновлення: 06.06.2012. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1582-15> (дата звернення: 07.11.2018)

274. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 р. № 4572-VI. Дата оновлення: 22.07.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17> (дата звернення: 07.11.2018)

275. Про всеукраїнський референдуми: Закон України від 06.11.2012 р. № 5475-VI. Втрата чинності: 26.04.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5475-17> (дата звернення: 07.11.2018).

276. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. Дата оновлення: 25.07.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (дата звернення: 07.11.2018)

277. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII. Дата оновлення: 28.08.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19> (дата звернення: 07.11.2018).

278. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. Дата оновлення: 05.09.2017. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 07.11.2018)

279. Про судовий збір: Закон України у ред. від 25.07.2018 року. Відомості Верховної Ради України (ВВР).2012. №14. Ст. 87.

280. Про наукову і науково-технічну діяльність Закон України від 26.11.2015 № 848-VIII Урядовий кур'єр від 27.01.2016 № 16.

281. Конвенція про статус апатридів: Міжнародний документ від 28.09.1954 р. Дата оновлення: 11.01.2013. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_232 (дата звернення: 07.11.2018)

282. Про державну допомогу сім'ям з дітьми: Закон України від 21.11.1992 р. № 2811-XII. Дата оновлення: 20.01.2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12> (дата звернення: 07.11.2018)

283. Про судоустрій і статус суддів: Закон України у ред. від 05.08.2018. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2016. №31, Ст. 545.

РІШЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ:

284. Рішення Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15- рп/2004 у справі за конституційним поданням ВСУ щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 69 КК України (справа про призначення судом більш м'якого покарання).

285. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відпо-

відності Конституції України (конституційності) Закону України “Про всеукраїнський референдум” від 26.04.2018 р. № 4-р/2018. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-18#n60> (дата звернення: 07.11.2018).

286. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 39 Конституції України про завчасне сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання) від 19.04.2001 р. № 4-рп/2001. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-01> (дата звернення: 07.11.2018).

287. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 1, 2, 4, 6 Закону України “Про передачу колекції образотворчого мистецтва Акціонерного товариства “Градобанк” у державну власність”, Постанови Верховної Ради України “Про визнання колекції образотворчого мистецтва національним надбанням України” від 16.10.2008 р. № 24-рп/2008. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v024p710-08> (дата звернення: 07.11.2018).

288. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес) від 01.12.2004 р. № 18-рп/2004. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04> (дата звернення: 07.11.2018) Рішення Конституційного суду України № 24-рп/2008 від 16 жовтня 2008 року у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 1, 2, 4, 6 Закону України “Про передачу колекції образотворчого мистецтва Акціонерного товариства “Градобанк” у державну власність”, Постанови Верховної Ради України “Про визнання колекції образотвор-

чого мистецтва національним надбанням України” <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v024p710-08>

289. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 58 Конституції України, статей 6, 81 Кримінального кодексу України (справа про зворотню дію кримінального закону в часі) від 19 квітня 2000 року Справа N 1-3/2000

290. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України від 20 січня 2012 року. Справа № 1-9/2012.

291. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 39 Конституції України про завчасне сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання) N 4-рп/2001 від 19 квітня 2001 року// Офіційний вісник України. – 2003. – № 28.

292. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України(конституційності) положень частини третьої, абзаців першого, другого, четвертого, шостого частини п'ятої статті 141 Закону України “Про судоустрій і статус суддів” та положень пункту 5 розділу III “Прикінцеві положення” Закону України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення”(справа про щомісячне довічне грошове утримання суддів у відставці)

Наукове видання

ПРАВА ЛЮДИНИ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ТА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ КОНТЕКСТАХ

Підручник

Українською мовою

Верстка – Н.М. Ковальчук

Підписано до друку 19.11.2018. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Cambria. Цифровий друк.
Умовно-друк. арк. 28,02. Тираж 300. Замовлення № 1118м-231.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім “Гельветика”
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105
Телефон +38 (0552) 39 95 80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.